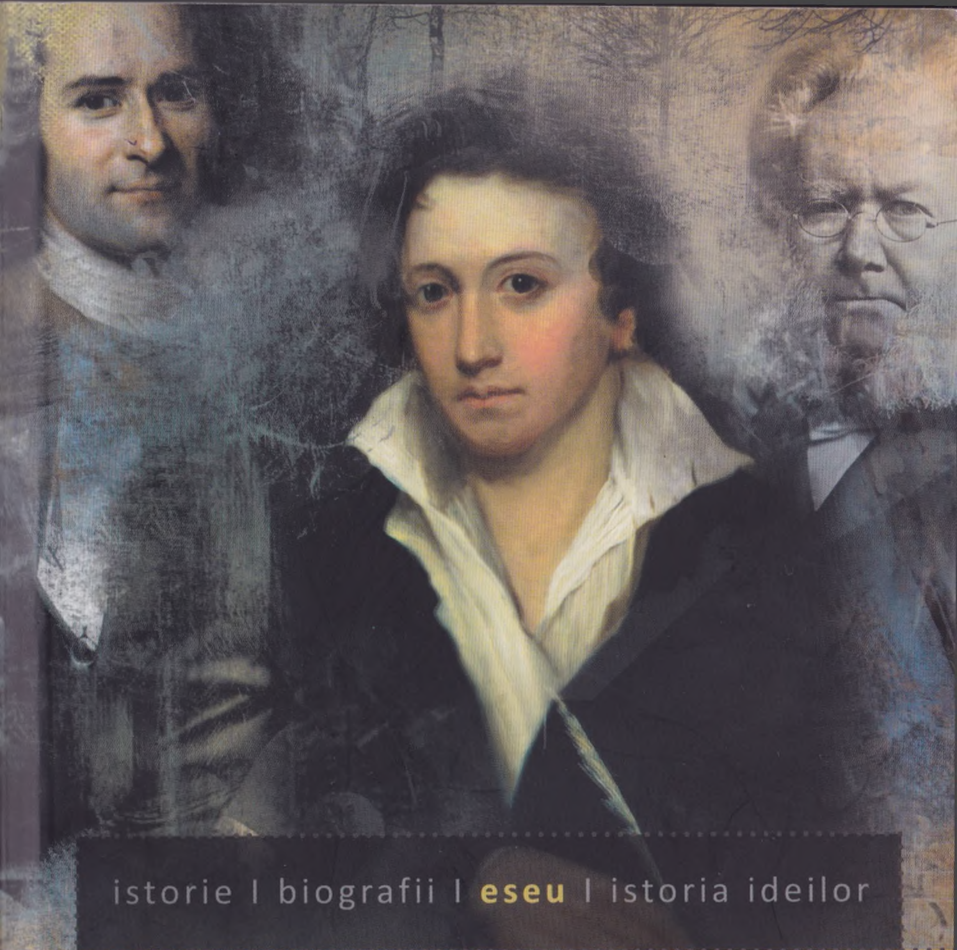

istorie | biografii | **eseu** | istoria ideilor

PAUL JOHNSON

Intelectualii

BESTSELLER **NEW YORK TIMES**

HUMANITAS

Paul Bede Johnson (născut în 1928 la Manchester) este un publicist şi istoric englez bine-cunoscut. A studiat la Stonyhurst College, apoi la Magdalen College (Oxford). S-a afirmat ca jurnalist în anii '50, la *The New Statesman*. În anii '70, a început să aibă concepţii tot mai conservatoare; pe fundalul problemelor economiei britanice, s-a opus mişcării sindicale. Susţinător al lui Margaret Thatcher, a devenit unul dintre consilierii ei şi i-a scris o serie de discursuri. Din 1981 până în 2009, a deţinut o rubrică în *The Spectator*. S-a preocupat de problemele şi evenimentele care indicau, în opinia sa, declinul general, de la educaţie la practicarea religiei şi comportamentul social. A scris regulat în *The Daily Telegraph* şi într-o serie de publicaţii americane (*The New York Times, The Wall Street Journal, Commentary, The National Review*). Johnson este un critic al modernităţii. Îi dezaprobă pe cei care folosesc teoria evoluţionistă pentru a-şi justifica ateismul sau pentru a-şi promova experimentele biotehnologice. Catolic conservator, Johnson priveşte teologia eliberării ca pe o erezie şi pledează pentru celibatul preoţilor, deşi consideră că există motive întemeiate pentru hirotonirea femeilor. În anul 2006, Johnson a primit The Presidential Medal of Freedom din partea preşedintelui George W. Bush.
Bibliografie selectivă: *The Offshore Islanders: A History of the English People* (1972), *Elizabeth I: A Study in Power and Intellect* (1974), *The Life and Times of Edward III* (1974), *Pope John XXIII* (1975), *A History of Christianity* (1977), *Ireland: A Concise History from the Twelfth Century to the Present Day* (1981), *Pope John Paul II and the Catholic Restoration* (1982), *A History of the Modern World from 1917 to the 1980s* (1983; *O istorie a lumii moderne*, Humanitas, 2002), *The History of the Jews* (1987), *Intellectuals* (1988; *Intelectualii*, Humanitas, 1999, reed. 2006, 2012), *To Hell with Picasso & Other Essays* (1996; *La naiba cu Picasso şi alte eseuri*, în curs de apariţie la Humanitas), *A History of the American People* (1997), *Napoleon* (2002), *Churchill* (2009), *Jesus: A Biography from a Believer* (2010; *Viaţa lui Isus povestită de un credincios*, Humanitas, 2011), *Socrates: A Man for Our Times* (2011; în curs de apariţie la Humanitas).

PAUL JOHNSON

Intelectualii

Traducere din engleză de
LUANA STOICA

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Ioana Vîlcu
DTP: Florina Vasiliu, Carmen Petrescu

Tipărit la Proeditură şi Tipografie

Paul Johnson
Intellectuals

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
JOHNSON, PAUL
Intelectualii / Paul Johnson; trad.: Luana Stoica. –
Bucureşti: Humanitas, 2012
Index
ISBN 978-973-50-2629-5
I. Stoica, Luana (trad.)
316.344.32(100)
3-058.237

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021 311 23 30 / 0372 189 509

Primului meu nepot,
Samuel Johnson

Cuvânt înainte

Această carte își propune să discute, pornind de la analiza moralei și a gândirii unor intelectuali de marcă, în ce măsură aceștia sunt îndreptățiți să sfătuiască omenirea cum să-și organizeze viața. Am încercat să fac ca analiza să fie faptică și obiectivă și, ori de câte ori a fost posibil, m-am folosit de lucrările, scrisorile, jurnalele, memoriile și transcrierile discursurilor celor puși în discuție. Pentru detaliile referitoare la viața acestora am făcut apel la o serie de biografii, dintre care nu le voi enumera decât pe cele mai importante. Pentru Rousseau am considerat că cele mai folositoare mi-au fost Lester G. Crocker, *Jean-Jacques Rousseau: The Quest, 1712–1758* (New York, 1974) și *Jean-Jacques Rousseau: The Prophetic Voice, 1758–1783* (New York, 1973), deși m-am bazat și pe puternica polemică a lui J.H. Huizinga, *The Making of a Saint: The Tragi-Comedy of J.J. Rousseau* (Londra, 1976). În privința lui Shelley, m-am bazat în special pe minunata carte a lui Richard Holmes, *Shelley: The Pursuit* (Londra, 1974), chiar dacă nu sunt de acord cu el în privința copilului nelegitim. Cât îl privește pe Marx, am recurs în principal la lucrarea *Marx* de Robert Payne (Londra, 1968). Ibsen și-a găsit un biograf model în persoana lui Michael Meyer, *Henrik Ibsen: i. The Making of a Dramatist, 1828–1864* (Londra, 1967); *ii. The Farewell to Poetry, 1864–1882* (Londra, 1971); *iii. The Top of a Cold Mountain, 1886–1906* (Londra, 1971), dar m-am folosit și de Hans Heiberg, *Ibsen: Portrait of the Artist* (trad., Londra, 1969) și de Bergliot Ibsen, *The Three Ibsens* (trad., Londra, 1951). Dintre multele biografii ale lui

Tolstoi, m-am folosit în cea mai mare parte de cartea lui Ernest J. Simmons, *Leo Tolstoy* (Londra, 1949), dar şi de extraordinara relatare critică a lui Edward Crankshaw, *Tolstoy: The Making of a Novelist* (Londra, 1974). Pentru Hemingway am folosit două excelente biografii recente: Jeffrey Meyers, *Hemingway: A Biography* (Londra, 1985) şi Kenneth S. Lynn, *Hemingway* (Londra, 1987), dar şi mai vechea lucrare a lui Carlos Baker, *Hemingway: A Life Story* (New York, 1969). În ceea ce-l priveşte pe Brecht, am recurs la Ronald Hayman, *Bertolt Brecht: A Biography* (Londra, 1983) şi la strălucitul studiu al lui Martin Esslin, *Bertolt Brecht: A Choice of Evils* (Londra, 1959). Referitor la Sartre, sursele principale au fost Annie Cohen-Solal, *Sartre: A Life* (trad., Londra, 1987) şi Claude Francis şi Fernande Gontier, *Simone de Beauvoir* (trad., Londra, 1987). Pentru ultimul capitol m-am folosit în mod special de David Pryce-Jones, *Cyril Connolly: Journal and Memoir* (Londra, 1983), Hilary Mills, *Mailer: A Biography* (New York, 1982), Kathleen Tynan, *The Life of Kenneth Tynan* (Londra, 1987), Robert Katz şi Peter Berling, *Love is Colder than Death: The Life and Times of Reiner Werner Fassbinder* (Londra, 1987) şi Fern Marja Eckman, *The Furious Passage of James Baldwin* (Londra, 1968). Le sunt recunoscător tuturor acestor autori. Referiri la o parte dintre celelalte surse consultate pot fi găsite în bibliografie.

1

Jean-Jacques Rousseau: „Un nebun interesant"

În timpul ultimelor două sute de ani, influența exercitată de intelectuali a sporit neîncetat. Afirmarea intelectualului laic a reprezentat, de fapt, factorul-cheie în modelarea lumii moderne. Privind din ampla perspectivă a istoriei, avem de-a face, din multe puncte de vedere, cu un fenomen nou. Este drept că, în ipostazele lor timpurii – de preoți, scribi și sfătuitori –, intelectualii au avut de la bun început pretenția să dirijeze societatea. Însă în calitatea lor de păstrători ai unor culturi hieratice, fie ele primitive sau sofisticate, inovațiile lor morale și ideologice erau limitate de canoanele autorității externe și de tradiția moștenită. Nu erau, și nici nu puteau fi, spirite libere, aventurieri ai minții.

În secolul al XVIII-lea, odată cu declinul puterii clerului, s-a ivit un nou tip de mentor, venit să umple golul existent și să capteze atenția societății – intelectualul laic. Acesta putea fi deist, sceptic sau ateu. Era însă tot atât de pregătit ca orice față bisericească să spună omenirii cum să-și organizeze viața. Proclama din start o devoțiune specială față de interesele umanității și o îndatorire evanghelică de-a o purta, prin învățătura sa, spre progres. Aborda această sarcină autoasumată într-un mod mult mai radical decât predecesorii săi clerici. Nu se simțea legat de nici un corpus al vreunei religii manifeste. Înțelepciunea colectivă a trecutului, moștenirea tradiției, codurile prescriptive ale experienței ancestrale existau pentru a fi urmate în mod selectiv sau pentru a fi respinse în totalitate, după cum ar fi considerat de cuviință el, intelectualul. Pentru prima dată în istoria

umanității, și cu o încredere și o îndrăzneală crescânde, oamenii se ridicau pentru a afirma că puteau diagnostica racilele societății și le puteau vindeca prin simpla putere a intelectului; mai mult decât atât, afirmau că puteau născoci formule care să ducă nu doar la ameliorarea structurii societății, ci chiar la aceea a deprinderilor fundamentale ale ființelor umane. Spre deosebire de predecesorii lor sacerdoți, ei nu erau slujitori și interpreți ai zeilor, ci substitute ale acestora. Eroul lor era Prometeu, care a furat focul ceresc pentru a-l aduce pe Pământ.

Una dintre caracteristicile cele mai remarcabile ale acestor noi intelectuali laici era ardoarea cu care supuneau unei analize critice religia și pe protagoniștii acesteia; cât de multe foloase a tras umanitatea de pe urma acestor mari sisteme religioase sau cât de mult a avut ea de suferit de pe urma lor? În ce măsură au trăit acești papi și acești pastori în conformitate cu preceptele lor de puritate și sinceritate, de caritate și filantropie? Verdictele date, atât bisericii, cât și clerului, au fost aspre. Acum, după două secole în care influența religiei a continuat să scadă, iar intelectualii laici au jucat un rol crescând în modelarea atitudinilor și instituțiilor noastre, a venit vremea să le analizăm *și lor* dosarul, atât pe cel public, cât și pe cel personal. Vreau să investighez în mod special cât de îndreptățiți erau intelectualii pentru a-i spune omenirii cum să se comporte, luând în considerare atât aspectul moralei, cât și al gândirii acestora. Cum și-au trăit ei propriile vieți? Care a fost gradul de corectitudine al comportamentului lor față de familie, de prieteni și de asociați? Erau oare corecți în chestiunile de ordin sexual sau financiar? Au spus sau au scris ei adevărul? Și cum au rezistat sistemele lor ideologice probei timpului și a punerii în practică?

Incursiunea noastră începe cu Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), care a fost primul dintre intelectualii moderni, arhetipul lor și, în multe privințe, cel mai influent dintre toți. Mai vârstnicii, cum ar fi Voltaire, inițiaseră acțiunea de demolare a altarelor și de întronare a rațiunii. Rousseau a fost însă primul care a reunit toate caracteristicile remarcabile ale Prometeului modern: afirmarea dreptului de a respinge ordinea existentă în

totalitatea ei; încrederea în capacitatea de a o remodela din temelii conform unor principii proprii; convingerea că acest lucru se putea obține prin intermediul procesului politic; și, fapt deloc de neglijat, recunoașterea rolului imens pe care îl joacă instinctul, intuiția și impulsul în cadrul comportamentului uman. Era convins că dădea dovadă de o dragoste unică pentru umanitate și că fusese înzestrat cu o capacitate de pătrundere psihologică și cu calități fără precedent, menite a spori fericirea umanității. Un număr uluitor de mare de oameni, atât contemporani cu el, cât și din perioada care a urmat, l-au considerat în spiritul propriilor lui evaluări.

Influența lui Rousseau a fost enormă, deopotrivă pe termen lung și pe termen scurt. Generația care a urmat morții lui l-a ridicat la rangul de mit. A murit în deceniul care a precedat Revoluția din 1789, dar mulți contemporani l-au considerat răspunzător pentru aceasta și, prin urmare, pentru înlăturarea *ancien régime*-ului în Europa. Acest punct de vedere a fost împărtășit atât de Ludovic XVI, cât și de Napoleon. Referindu-se la elitele revoluționare, Edmund Burke a afirmat: „Există o mare dispută între liderii lor privitor la care dintre ei se aseamănă mai mult cu Rousseau... El este figura lor de referință în ceea ce privește perfecțiunea." Așa cum a formulat-o Robespierre însuși: „Rousseau este bărbatul care, prin distincția sufletului și prin măreția caracterului, s-a dovedit demn de rolul său de învățător al omenirii." În timpul Revoluției, Convenția Națională a votat pentru mutarea cenușii lui în interiorul Panteonului. La ceremonie, președintele a declarat: „Îi datorăm lui Rousseau remedierea sănătoasă care ne-a transformat moravurile, datinile, legile, sentimentele și obiceiurile."[1]

Totuși, la un nivel mult mai profund și pe o durată mult mai îndelungată, Rousseau a influențat o serie de convingeri fundamentale ale omului civilizat și a schimbat datele de bază ale spiritului uman. Amploarea vastei sale influențe poate fi grupată după cinci mari trăsături. Întâi, toate ideile noastre moderne despre educație sunt influențate într-o anumită măsură de doctrina lui Rousseau, în special de tratatul său *Émile* (1762). El

a popularizat şi, într-o anumită măsură, a inventat cultul naturii, gustul pentru viața în aer liber, căutarea prospețimii, a spontaneității, a învigorării şi a naturalului. A inițiat critica sofisticării urbane. A identificat şi înfierat artificiile civilizației. Este părintele băilor reci, al exercițiului sistematic, al sportului ca element formativ al caracterului, al casei de vacanță.[2]

În al doilea rând, dar strâns legat de această reevaluare a naturii, Rousseau a propovăduit neîncrederea în ameliorările progresive, treptate aduse de înaintarea lentă a culturii materialiste. În această ordine de idei, el a respins Iluminismul – din care făcea totuşi parte – şi a căutat o soluție mult mai radicală.[3] A insistat asupra faptului că rațiunea însăşi avea limite serioase în privința mijloacelor de remediere a societății. Totuşi, aceasta nu însemna că mintea omului nu era aptă să inducă schimbările necesare, ea având resurse ascunse, neîngrădite, de înțelegere poetică şi de intuiție, resurse care trebuiau folosite pentru a contracara dictatele sterile ale rațiunii.[4] Înscriindu-se pe această linie de gândire, Rousseau a scris *Confessions* (*Confesiuni*), lucrare încheiată în 1770, dar publicată abia după moartea sa. Acest al treilea proces reprezenta atât începutul mişcării romantice, cât şi al literaturii moderne de introspecție, căci i-au permis ca pornind de la individ, principala cucerire a Renaşterii, să facă un imens pas înainte, sondând sinele şi oferindu-l analizei publice. Pentru prima dată, cititorilor li se arăta profunzimea sufletului, deşi – şi aceasta avea să fie o altă caracteristică a literaturii moderne – viziunea era înşelătoare, sufletul astfel expus era amăgitor, franc pe dinafară, iar pe dinăuntru plin de viclenie.

Cel de-al patrulea concept popularizat de Rousseau era, în anumite privințe, cel mai răspândit dintre toate. Atunci când societatea evoluează de la stadiul primitiv de natură la cel sofisticat, urban, omul este corupt, a motivat el: egoismul său natural, pe care îl numeşte dragoste de sine (*amour de soi*), se transformă într-un instinct mult mai distrugător, dragoste de sine egoistă (*amour-propre*), care combină vanitatea şi prețuirea de sine, fiecare individ evaluându-se în conformitate cu ceea ce

gândesc alții despre el și căutând astfel să-i impresioneze pe aceștia prin bani, putere, inteligență și superioritate morală. Egoismul natural al individului devine competitiv și acumulativ, ceea ce duce nu doar la alienarea sa în raport cu ceilalți oameni, pe care-i consideră rivali, și nu frați, ci și la alienarea în raport cu sine însuși.[5] Alienarea induce în om o stare de rău psihologic, caracterizată printr-o divergență tragică între realitate și aparență.

Păcatul competiției, așa cum l-a văzut Rousseau, care distruge bunul-simț înnăscut din om și încurajează cele mai diabolice trăsături care zac în el, inclusiv dorința de a-i exploata pe ceilalți, l-au făcut pe autor să nu aibă încredere în proprietatea privată, în care vedea o sursă a nelegiuirii sociale. Cea de-a cincea inovație a sa – în acel moment din chiar ajunul Revoluției Industriale – a fost aceea de-a dezvolta elementele unei critici a capitalismului, atât în prefața piesei sale *Narcisse* (*Narcis*), cât și în *Discours sur l'inegalite* (*Discurs asupra inegalității*), prin identificarea proprietății și a competiției pentru obținerea acesteia ca reprezentând cauza principală a alienării.[6] Era vorba de o ipoteză pe care Marx și alții aveau să o exploateze fără scrupule, laolaltă cu o altă idee înrudită a lui Rousseau, aceea a evoluției culturale. Pentru Rousseau, „natural" însemna „originar" sau pre-cultural. Orice cultură dă naștere unor probleme, din moment ce asocierea omului cu alții asemenea lui îi scoate la iveală înclinațiile diabolice: așa cum afirmă el în *Emile*, „răsuflarea omului este fatală semenilor săi". Astfel, cultura în care trăiește un om, ea însăși un construct artificial, evolutiv, dictează comportamentul uman, iar acesta poate fi ameliorat sau chiar transformat în totalitate prin schimbarea culturii și a forțelor concurente care au produs-o – altfel spus, prin inginerie socială.

Aceste idei acoperă un domeniu atât de vast, încât constituie, aproape numai ele însele, o enciclopedie a gândirii moderne. Lecturile lui Rousseau erau variate: Descartes, Rabelais, Pascal, Leibniz, Bayle, Fontenelle, Corneille, Petrarca, Tasso; s-a inspirat în special din Locke și Montaigne. Germaine de Staël, care considera că Rousseau posedă „cele mai sublime calități întâlnite

vreodată la o ființă umană“, declara: „El nu a inventat nimic.“ Adăugând însă că „a impregnat totul cu foc“. Modalitatea simplă, directă, puternică, cu adevărat pasională în care scria Rousseau a făcut ca ideile sale să pară atât de vii și de proaspete, încât să producă asupra oamenilor șocul unei adevărate revelații.

Cine era deci acest propagator al unei atât de extraordinare puteri intelectuale și morale și cum a ajuns el la această performanță? Rousseau era elvețian, născut în 1712 la Geneva și educat în spirit calvinist. Tatăl său, Isaac, a fost ceasornicar, dar nu a prosperat în afacere, fiind un scandalagiu care era adesea implicat în evenimente violente și altercații. Mama sa, Suzanne Bernard, provenea dintr-o familie înstărită, însă a murit de febră puerperală la puțin timp după nașterea lui Rousseau. Nici unul din părinți nu provenea din cercul restrâns al familiilor care alcătuiau oligarhia conducătoare a Genevei și constituiau Consiliul celor Două Sute și Consiliul Interior al celor Douăzeci și cinci. Aveau însă depline privilegii electorale și legale, iar Rousseau a fost întotdeauna extrem de conștient de statutul său superior. Faptul l-a făcut să devină, din interes (însă nu și din convingeri intelectuale), un conservator înnăscut și să disprețuiască, pe tot parcursul vieții sale, gloata lipsită de drept de vot. În afară de asta, familia lui dispunea și de o sumă considerabilă de bani.

Rousseau nu a avut surori, ci un frate, cu șapte ani mai mare. În ceea ce-l privește, semăna cu mama lui, și astfel a devenit favoritul tatălui său, care rămăsese văduv. Modul în care Isaac se purta cu el oscila între o afecțiune lacrimogenă și o violență înspăimântătoare, astfel încât până și răsfățatul Jean-Jacques deplângea modul în care fusese crescut de tatăl său, scriind mai târziu în *Emile*: „Ambiția, lăcomia, tirania și prudența nechibzuită a taților, neglijența și insensibilitatea lor brutală sunt de sute de ori mai dăunătoare copiilor decât tandrețea necugetată a mamelor.“ Cu toate acestea, fratele său mai mare a fost cel care a devenit principala victimă a sălbăticiei tatălui. La cererea acestuia, băiatul a fost trimis în 1718 la o școală de corecție pe motiv că era de o ticăloșie incorigibilă; a fugit de acolo în 1723, pentru

a nu mai fi văzut niciodată. Aşa se face că, în fapt, Rousseau a fost singur la părinţi, asemeni multor altor lideri intelectuali moderni. Dar, deşi răsfăţat în anumite privinţe, el a ieşit din copilărie cu un puternic sentiment de frustrare şi – poate caracteristica sa cea mai pregnantă – autocompasiune.[7]

Moartea l-a lipsit curând atât de tată, cât şi de mama adoptivă. I-a displăcut meseria de gravor în care fusese iniţiat. Aşa că în 1728, la vârsta de cincisprezece ani, fuge şi se converteşte la catolicism pentru a obţine protecţia unei anumite Madame Françoise-Louise de Warens, care locuia la Annency. Amănuntele privind cariera timpurie a lui Rousseau, aşa cum apar ele în *Confesiuni*, nu pot fi însă demne de încredere. În stabilirea faptelor esenţiale, au fost în schimb utile scrisorile lui personale, ca, de altfel, şi vastele resurse ale imensei sale activităţi creatoare.[8] Madame de Warens trăia dintr-o rentă acordată de rege şi pare să fi fost atât agent al guvernului francez, cât şi al Bisericii Romano-Catolice. Rousseau a trăit cu ea, pe cheltuiala acesteia, în cea mai mare parte a celor paisprezece ani dintre 1728 şi 1742. O vreme a fost amantul ei; au mai existat şi perioade când hoinărea pe cont propriu. Până când a trecut bine de treizeci de ani, Rousseau a dus o viaţă dezorganizată şi dependentă mai ales de femei. A încercat cel puţin treisprezece slujbe, ca gravor, lacheu, seminarist, muzician, funcţionar public, fermier, meditator, casier, copist de partituri, scriitor şi secretar particular. În 1743 a primit ceea ce părea să fie minunatul post de secretar al ambasadorului Franţei la Veneţia, contele de Montaigu. Această situaţie a durat unsprezece luni şi s-a încheiat prin demiterea lui Rousseau şi fuga acestuia pentru a nu fi arestat de către senatul veneţian. Montaigu a declarat (or, versiunea sa este preferată aceleia a lui Rousseau) că secretarul său era menit sărăciei din cauza „temperamentului detestabil“ şi a „insolenţei inimaginabile“, efecte ale „nebuniei sale“ şi ale „prea bunei păreri despre sine“.[9]

De câţiva ani Rousseau ajunsese să se considere un scriitor înnăscut. Avea talent în mânuirea cuvintelor. Era eficient mai ales în a-şi susţine cauza în scrisori, fără a acorda o atenţie

prea scrupuloasă faptelor. Ar fi putut deveni, pe drept cuvânt, un avocat strălucit. (Unul dintre motivele pentru care a ajuns să-i displacă într-atât lui Montaigu, militar de carieră, a fost obiceiul de-a căsca în mod ostentativ sau chiar de a se plimba pe la fereastră atunci când, în timpul dictării, ambasadorul se străduia să găsească cuvântul potrivit.) În 1745, Rousseau a cunoscut o tânără spălătoreasă, Thérèse Levasseur, cu zece ani mai tânără decât el, care a fost de acord să-i devină amantă permanentă. Faptul a dat o oarecare stabilitate vieții sale în derivă. Între timp îl cunoscuse şi se împrietenise cu Denis Diderot, figura centrală a Iluminismului, care avea să devină ulterior editorul-şef al *Enciclopediei*. Ca şi Rousseau, Diderot era fiul unui artizan şi a devenit prototipul scriitorului autodidact. Era un om amabil şi un descoperitor asiduu de talente. Rousseau îi datora foarte mult. Prin intermediul lui Diderot, l-a cunoscut pe diplomatul şi criticul literar german Friedrich Melchior Grimm, o persoană bine plasată în societate. La rândul său, Grimm l-a introdus în cunoscutul *salon* radical al baronului d'Holbach, cunoscut drept „*le Maître d'Hôtel de la philosophie*".

Influența intelectualilor francezi era abia la început şi avea să sporească neîncetat pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. În anii 1740 şi 1750 însă, poziția lor de critici ai societății era încă precară. Statul, atunci când se simțea direct amenințat, era capabil încă să se întoarcă împotriva lor cu o ferocitate dezlănțuită. Rousseau avea să se plângă ulterior în public de persecuțiile suferite, deşi în realitate avea mai puține motive de invocat decât majoritatea contemporanilor săi. Voltaire a fost bătut în public cu bastonul de servitorii unui aristocrat pe care îl ofensase şi a stat aproape un an la Bastilia. Cei care vindeau cărți interzise puteau primi zece ani de galeră. În iulie 1749, Diderot a fost arestat şi izolat într-o celulă la fortăreața Vincennes, pentru vina de-a fi publicat o carte care apăra ateismul. A stat acolo trei luni. Rousseau l-a vizitat la Vincennes şi, pe drum, a văzut într-un ziar un anunț publicat de Academia de Litere din Dijon, care lansa un concurs de eseuri pe tema

„Dacă revirimentul ştiinţelor şi artelor a contribuit la îmbunătăţirea moralei".

Acest episod, care a avut loc în 1750, a reprezentat punctul de cotitură al vieţii lui Rousseau. Printr-o străfulgerare de inspiraţie a intuit ceea ce trebuia să facă. Alţi concurenţi vor pleda, desigur, cauza artelor şi ştiinţelor. El avea să argumenteze superioritatea naturii. Deodată, aşa cum spune el în *Confesiuni*, a căpătat un entuziasm debordant pentru „adevăr, libertate şi virtute". El afirmă că şi-ar fi declarat sie însuşi: „Virtute, adevăr! Voi striga tot mai tare, adevăr, virtute!" A mai adăugat că vesta îi era „scăldată în lacrimi pe care le vărsasem fără să-mi dau seama". Lacrimile abundente ar fi putut fi reale: plângea cu uşurinţă. Cert este însă faptul că Rousseau s-a decis atunci şi acolo să scrie eseul de pe poziţii care au devenit esenţa crezului său; a câştigat premiul datorită acestei abordări paradoxale a subiectului şi a devenit faimos peste noapte. Iată un om de treizeci şi nouă de ani, până atunci lipsit de succes şi înăcrit, dornic de recunoaştere şi faimă, şi care dădea în sfârşit lovitura. Eseul este slab şi aproape de necitit în zilele noastre. Aşa cum se întâmplă întotdeauna când un asemenea eveniment literar este privit retrospectiv, pare inexplicabil că o asemenea lucrare minoră a putut produce aşa o explozie de celebritate. Cunoscutul critic Jules Lemaître a numit acest moment apoteotic al lui Rousseau „una dintre cele mai elocvente dovezi ale stupidităţii umane care au existat vreodată"[10].

Publicarea *Discursului despre arte şi ştiinţe* nu l-a îmbogăţit pe Rousseau, căci, deşi lucrarea a cunoscut o largă circulaţie şi a dat naştere la aproape trei sute de replici tipărite, numărul exemplarelor efectiv vândute a fost mic, iar cei care făceau bani de pe urma unor asemenea lucrări erau librarii.[11] Pe de altă parte, faptul i-a asigurat accesul în multe reşedinţe şi proprietăţi aristocratice, deschise intelectualilor la modă. Rousseau putea – şi chiar a făcut-o uneori – să se întreţină singur copiind partituri (avea un scris frumos), însă după 1750 s-a găsit mereu în postura de a trăi de pe urma ospitalităţii aristocraţiei, exceptând (cum deseori se întâmpla) cazurile când prefera să pună la cale certuri

feroce cu aceia care i-o ofereau. A devenit scriitor de profesie. Nu ducea niciodată lipsă de idei şi, atunci când se punea pe treabă, scria bine şi cu uşurinţă. Impactul cărţilor sale a cunoscut însă, cel puţin în timpul vieţii lui şi mult după aceea, variaţii semnificative.[12] *Contractul social*, despre care s-a afirmat în general că îi sintetizează filozofia politică de maturitate – lucrare începută în 1752 şi publicată în cele din urmă zece ani mai târziu –, abia dacă a fost citit în timpul vieţii lui Rousseau şi a fost retipărit o singură dată, în 1791. Din cinci sute de biblioteci contemporane, una singură deţinea un exemplar al lucrării. Cercetătoarea Joan Macdonald, care a studiat 1 114 broşuri politice publicate în perioada 1789–1791, a identificat doar douăsprezece referiri la *Contract.*[13] După cum remarca ea: „Este necesar să distingem între cultul pentru Rousseau şi influenţa gândirii sale politice." Cultul, născut odată cu eseul premiat, dar care a continuat să crească vertiginos, se baza pe două cărţi. Prima era romanul lui Rousseau *La Nouvelle Héloïse* (*Noua Eloiză*), subintitulat şi *Scrisorile a doi îndrăgostiţi* şi inspirat de *Clarissa* lui Richardson. Poveste a urmăririi, seducerii, pocăirii şi pedepsirii unei tinere femei, cartea este scrisă cu o extraordinară îndemânare, pentru a satisface atât curiozitatea lubrică a cititorilor, cu precădere femei – şi în special segmentul în afirmare al femeilor din clasa de mijloc –, cât şi simţul lor moral. Materialul este adesea lipsit de ascunzişuri pentru acea vreme, dar mesajul final este extrem de decent. Arhiepiscopul Parisului l-a acuzat că ar „strecura otrava desfrâului sub aparenţa proscrierii acestuia", dar faptul nu a făcut decât să crească vânzările, cum a făcut-o de altfel şi prefaţa scrisă cu şiretenie de Rousseau, în care afirma că o fată care citeşte chiar şi o singură pagină din carte este un suflet pierdut, adăugând totuşi că „fetele caste nu citesc poveşti de dragoste". De fapt, atât fetele caste, cât şi matroanele respectabile au citit-o şi s-au apărat citându-i concluziile de o înaltă moralitate. Pe scurt, a fost un bestseller predestinat, deşi majoritatea exemplarelor cumpărate erau copii pirat.

Cultul pentru Rousseau s-a intensificat în 1762, odată cu publicarea lucrării *Émile*, în care el a lansat acea multitudine de idei despre natură şi responsabilitatea omului faţă de aceasta, idei care aveau să devină tema principală a epocii romantice, dar care pe atunci erau abia la început. Această carte fusese şi ea concepută în mod iscusit pentru a-şi asigura numărul maxim de cititori. Dintr-un anumit punct de vedere, Rousseau era însă prea deştept pentru binele său. Atracţia crescândă pe care o exercita ca profet al adevărului şi virtuţii se datora în parte şi încercării sale de a atrage atenţia asupra limitelor raţiunii şi de a face loc religiei în inimile oamenilor. A inclus deci în *Émile* un capitol intitulat „Profesiunea de credinţă", în care îi acuza pe camarazii săi intelectuali din cadrul mişcării iluministe, în special pe atei sau pe simplii deişti, că ar fi aroganţi şi dogmatici, „susţinând chiar şi în aşa-numitul lor scepticism că ştiu totul", fiind nepăsători la răul pe care îl fac oamenilor decenţi subminându-le credinţa: „Distrug şi calcă în picioare tot ceea ce respectă omul, îi răpesc celui aflat în suferinţă consolarea pe care acesta şi-o găseşte prin mijlocirea religiei şi înlătură singura forţă care ţine în frâu pasiunile celor bogaţi şi puternici." Era deci un material foarte eficient, dar, pentru a-l contrabalansa, Rousseau a simţit nevoia să critice şi instituţia Bisericii, şi cu precădere cultul miracolelor şi încurajarea superstiţiilor. Era un lucru extrem de îndrăzneţ, în special datorită faptului că, pentru a-i frustra pe piraţii cărţii, Rousseau şi-a asumat riscul de a semna lucrarea. Era deja suspect în ochii ecleziaştilor francezi, fiind privit ca un dublu renegat: se convertise la catolicism, dar revenise ulterior la calvinism pentru a-şi recăpăta cetăţenia genevezā. Aşa se face că parlamentul parizian, dominat de jansenişti, s-a opus vehement sentimentelor anticatolice din *Émile*, a ars cartea în faţa Palatului de Justiţie şi a emis un mandat de arestare pe numele lui Rousseau. Acesta a fost salvat de avertismentul venit în timp util din partea unor prieteni sus-puşi. Pentru următorii câţiva ani, Rousseau a fost un fugar, căci şi calviniştii au ridicat obiecţii la *Émile*, iar Rousseau a fost silit să se mute dintr-un oraş în altul şi asta chiar şi în afara teritoriului catolic. Nu a rămas însă

niciodată fără protectori puternici, nici în Anglia (unde a petrecut cincisprezece luni, între 1766 şi 1767) şi nici în Franța, unde a trăit începând din 1767. În timpul ultimului său deceniu de viață, statul şi-a pierdut interesul față de persoana lui, principalii săi duşmani fiind chiar colegii săi intelectuali, în special Voltaire. Drept răspuns, Rousseau a scris *Confesiuni*, lucrare terminată la Paris, unde s-a stabilit în cele din urmă, în 1770. Nu s-a hazardat să publice volumul, dar *Confesiunile* au fost cunoscute pe scară largă din conferințele ținute de el în diferitele reşedințe la modă. La moartea lui Rousseau, în 1778, reputația sa era pe punctul de a se revigora, şi a atins punctul culminant odată cu preluarea puterii de către revoluționari.

Altfel spus, Rousseau a cunoscut un succes considerabil încă din timpul vieții. Pentru observatorul modern, lipsit de prejudecăți, el nu prea pare să fi avut de ce să se plângă. Şi totuşi, Rousseau a fost unul dintre cei mai mari cârcotaşi din istoria literaturii. A insistat asupra faptului că trăise o viață plină de mizerii şi persecuții. Lamentația aceasta este reluată atât de des şi în termeni atât de patetici, încât te simți obligat să-l crezi. Asupra unui punct rămânea de neclintit: sănătatea sa şubredă. Era „un biet nenorocit ros de boală... zbătându-mă în fiecare zi din viață între durere şi moarte". Nu fusese „în stare să doarmă de treizeci de ani". „Natura", adăugase el, „care m-a clădit pentru suferință, mi-a dăruit o constituție imunizată în fața durerii pentru ca aceasta, incapabilă de a-mi epuiza forțele, să se poată face întotdeauna resimțită cu aceeaşi intensitate."[14] Într-adevăr, a avut întotdeauna probleme genitale. Într-o scrisoare datând din 1755 şi adresată prietenului său dr. Tronchin, Rousseau se referă la „această malformație a unui organ, cu care m-am născut". Biograful său, Lester Crocker, scrie după o diagnoză atentă: „Sunt convins că Jean-Jacques era o victimă din naştere a bolii numite hipospadias, o malformație a penisului în care uretra se deschide undeva pe suprafața ventrală."[15] În viața adultă, aceasta a generat o îngustare anormală a canalului, necesitând dureroasa utilizare a unui cateter, ceea ce a agravat problema, atât din punct de vedere psihic, cât şi fizic. Rousseau simțea în mod constant

nevoia de a urina şi asta l-a pus în situaţii dificile în perioada în care trăia în rândurile înaltei societăţi: „Încă mă mai cutremur gândindu-mă la mine însumi“, scria el, „într-un cerc de femei, condamnat să aştept sfârşitul vreunei conversaţii mondene... Când găsesc în cele din urmă o scară bine luminată, dau acolo peste alte doamne care mă fac să zăbovesc, apoi o curte plină de trăsuri aflate în continuă mişcare, gata să mă strivească, cameriste care se uită la mine, lachei care stau aliniaţi de-a lungul zidului şi râd de mine. Nu găsesc nici un perete sau colţişor amărât potrivit scopului meu. Pe scurt, pot urina doar în văzul tuturor şi doar pe un picior nobil în ciorap alb.“[16]

Pasajul este plin de autocompătimire şi sugerează, alături de multe alte dovezi, că sănătatea lui Rousseau nu era chiar atât de precară pe cât zicea el. Uneori, atunci când este în avantajul argumentaţiei sale, el atrage atenţia asupra bunei sale sănătăţi. Insomnia îi era în parte inventată, din moment ce diverse persoane aduc mărturia sforăiturilor sale. David Hume, care l-a însoţit în călătoria întreprinsă în Anglia, scrie: „Este unul dintre cei mai robuşti oameni pe care i-am cunoscut vreodată. A petrecut zece ore din noapte pe punte, pe o vreme cum nu se poate mai oribilă, în timp ce toţi marinarii erau aproape degeraţi, şi nu a păţit nimic.“[17]

Grija necontenită, justificată sau nu, pentru propria sănătate i-a alimentat sentimentul de autocompătimire, care a ajuns să-l învăluie şi să-i hrănească fiecare clipă a vieţii. La o vârstă destul de fragedă, a căpătat obiceiul de a relata ceea ce el numea „povestea“ sa, pentru a stârni compasiunea, în special din partea femeilor de familie bună. Se autointitula „cel mai nefericit dintre muritori“, vorbea despre „soarta neîndurătoare care îmi pândeşte paşii“, pretindea că „puţini oameni au vărsat atâtea lacrimi“ şi insista: „Destinul meu este de aşa natură încât nimeni nu ar îndrăzni să-l descrie, şi nimeni nu l-ar crede.“ De fapt, el l-a descris adesea şi mulţi l-au crezut, până când au aflat mai multe despre caracterul lui. Dar chiar şi atunci a mai persistat adesea un anumit sentiment de compasiune. Madame d'Épinay, o patroană pe care el a tratat-o în mod abominabil, a remarcat chiar

şi după ce i-au fost deschişi ochii: „Încă mă mai simt mişcată de modul simplu şi original în care el şi-a relatat în detaliu nefericirile.“ Era ceea ce în armată se numeşte un „soldat bătrân“, un escroc sentimental cu experienţă. Nimeni nu este surprins să afle că, în tinereţe, Rousseau a scris apeluri de ajutor, dintre care unul a ajuns până la noi. Scrisoarea era adresată guvernatorului Savoiei şi în ea Rousseau cerea o pensie pe motiv că suferă de o boală care atrage după sine o groaznică desfigurare şi că va muri în curând.[18]

Dincolo de această autocompătimire se ascundea însă un egoism exacerbat, sentimentul că era destul de diferit de ceilalţi oameni, atât prin suferinţe, cât şi prin calităţi. Rousseau scria: „Ce ar putea avea în comun nefericirile voastre cu ale mele? Situaţia mea este unică, nemaiauzită de când lumea...“ Sau „persoana care mă poate iubi aşa cum sunt eu în stare să iubesc nu s-a născut încă“. „Nimeni nu a avut vreodată mai mult talent pentru a iubi.“ „Am fost născut pentru a fi cel mai bun prieten care a existat vreodată.“ „Aş părăsi viaţa aceasta cu teamă dacă aş cunoaşte un om mai bun decât mine.“ „Arătaţi-mi un om mai bun decât mine, o inimă mai iubitoare, mai delicată, mai sensibilă...“ „Posteritatea mă va onora... deoarece este dreptul meu.“ „Mă bucur în sinea mea... iar consolarea mea rezidă în respectul pe care-l am faţă de mine.“ „...Dacă ar fi existat măcar un guvern luminat în Europa, acesta mi-ar fi ridicat statui.“[19] Nu este de mirare că Burke declara: „Vanitatea era viciul pe care-l poseda până aproape de nebunie.“

Vanităţii i se datora faptul că Rousseau se socotea incapabil de sentimente josnice. „Mă simt prea superior (*sic!*) pentru a urî.“ „Mă iubesc prea mult pentru a urî pe cineva.“ „Nu am cunoscut niciodată pasiunile duşmănoase, niciodată nu mi-au pătruns în inimă gelozia, ticăloşia, răzbunarea... Uneori resimt furia, dar nu sunt niciodată viclean şi nu port niciodată ranchiună.“ De fapt, a fost adesea ranchiunos şi chiar viclean în reglarea acestor „conturi“. Iar oamenii au observat asta. Rousseau a fost primul intelectual care s-a autoproclamat, în repetate rânduri, prietenul întregii omeniri. Dar, aşa cum iubea el umanitatea în general,

a dat dovadă în particular de o puternică înclinație spre cearta cu ființele umane. Una dintre victime, fostul său prieten dr. Tronchin din Geneva, a protestat: „Cum este posibil ca prietenul omenirii să nu mai fie prietenul oamenilor, sau cu greu să mai poată fi considerat astfel?" Drept răspuns, Rousseau şi-a apărat dreptul de a-i admonesta pe aceia care o meritau: „Sunt prietenul omenirii, iar oameni sunt peste tot. Prietenul adevărului găseşte şi el oameni răuvoitori peste tot – şi nu este nevoie să merg prea departe pentru asta."[20] Egoist fiind, Rousseau tindea să echivaleze ostilitatea față de el cu ostilitatea față de adevăr sau virtute ca atare. De aceea nimic nu era prea rău pentru duşmanii săi; însăşi existența lor dădea sens doctrinei pedepsei eterne: „Nu sunt nemilos de felul meu", i-a spus el lui Madame d'Epinay, „dar atunci când văd că pentru aceşti monştri nu există dreptate pe lumea asta îmi place să cred că există un iad care-i aşteaptă."[21]

Or, dacă Rousseau era orgolios, egocentric şi certăreț, cum de erau gata atâția oameni să se împrietenească cu el? Răspunsul la această întrebare ne conduce la esența caracterului său şi la semnificația lui istorică. În parte din întâmplare, în parte instinctiv, în parte în mod deliberat, Rousseau a fost primul intelectual care a analizat în mod sistematic vinovăția celor privilegiați. Ba mai mult încă, a făcut-o într-un mod cu totul nou, prin cultivarea sistematică a bădărăniei. Era prototipul acelei figuri atât de caracteristice epocii moderne: Tânărul Furios. Nu era un antisocial de felul său. Este adevărat că, încă de la o vârstă fragedă, şi-a dorit să strălucească în societate. Dorea în mod special să atragă zâmbetele femeilor de societate. „Lenjeresele", a scris el, „cameristele, fetele de la prăvălie nu mă tentau. Aveam nevoie de tinere doamne." Era însă un provincial până în măduva oaselor şi încă unul incorigibil, din multe puncte de vedere bădăran şi prost-crescut. Primele sale încercări, din anii 1740, de a pătrunde în societate făcând jocul acesteia au fost destinate eşecului; prima piesă pe care a scris-o pentru a obține favorurile unei femei de societate căsătorite a fost un dezastru umilitor.[22]

Cu toate acestea, după ce succesul eseului său i-a revelat multiplele avantaje pe care le putea obține jucând cartea Naturii, Rousseau a schimbat tactica. În loc de a încerca să-și disimuleze bădărănia, el a scos-o în evidență. A făcut din ea o virtute. Iar strategia a dat roade. Printre oamenii cei mai bine educați din rândurile nobilimii franceze – pe care vechiul sistem al privilegiilor de clasă îi făcea să se simtă tot mai nelalocul lor –, cultivarea scriitorilor, precum un talisman care ținea răul la distanță, devenise deja un obicei. Criticul social al vremii C.P. Duclos scrie: „Printre nobili, chiar și aceia cărora nu le prea plac intelectualii pretind că-i plac, deoarece aceasta este moda."[23] Majoritatea scriitorilor, căpătuiți astfel cu protectori, au căutat să-i maimuțărească pe mai-marii lor. Făcând exact opusul, Rousseau a devenit un vizitator mult mai interesant, și deci mai dezirabil, în saloanele nobililor: o Brută a Naturii sclipitoare și extrem de inteligentă, un „Urs", cum le plăcea să-l numească. Rousseau pus intenționat accentul pe acest sentiment opunându-l convenientelor, a cultivat impulsul inimii, și nu manierele. „Sentimentele mele", a spus el, „sunt de o asemenea natură încât nu trebuie deghizate. Ele mă scutesc să mai fiu politicos." A recunoscut că era în principiu „necivilizat, neplăcut și bădăran. Nu dau doi bani pe aceia care vă curtează. Sunt un barbar". Sau tot el: „Sunt lucruri în inima mea care mă scutesc să mai fiu bine-crescut."

Acest mod de abordare se potrivea de minune cu proza sa, care era mult mai simplă decât frazele elaborate ale majorității scriitorilor contemporani. Directețea lui se potrivea de minune cu modul franc de a trata sexualitatea (*Noua Eloiză* a fost unul dintre primele romane care au făcut referire la articole precum corsetul femeilor). Rousseau a accentuat respingerea ostentativă a normelor sociale printr-o simplitate studiată și o neglijență a ținutei care a devenit cu timpul o emblemă a tuturor tinerilor romantici. Așa cum avea să-și reamintească mai târziu: „Mi-am început transformarea cu îmbrăcămintea. Am renunțat la dantela aurie și la ciorapii albi și am purtat o perucă cu o tunsoare rotundă. Am renunțat la sabie și mi-am vândut ceasul." A urmat

apoi părul mai lung, ceea ce el numea „obişnuitul meu stil neglijent, cu o barbă neîngrijită". A fost primul dintre snobii intelectuali hirsuți. Cu timpul, a elaborat diverse modalități de a atrage atenția asupra sa. La Neufchâtel, a fost pictat de Allan Ramsay purtând un veşmânt armenesc, un fel de caftan. Îl purta până şi la biserică. Localnicii au obiectat la început, dar s-au obişnuit repede şi, cu vremea, acesta a devenit semnul distinctiv al lui Rousseau. În timpul aclamatei sale vizite în Anglia, el a purtat acest caftan la Teatrul Drury Lane şi a fost atât de nerăbdător să răspundă aplauzelor mulțimii, încât doamna Garrick a trebuit să-l prindă de caftan pentru a-l împiedica să cadă din lojă.[24]

Conştient sau nu, Rousseau se pricepea de minune să-şi facă singur reclamă: excentricitățile, brutalitățile sale sociale, extremismul său personal, chiar şi scandalurile al căror protagonist era atrăgeau o bună parte a atenției publice şi făceau parte, fără îndoială, din fascinația pe care o exercita atât asupra protectorilor săi aristocrați, cât şi asupra cititorilor şi admiratorilor săi. După cum vom vedea, este semnificativ faptul că atenția acordată relațiilor publice personale, nu în ultimă instanță prin accente ținând de ținută şi de prezență, avea să devină un element important al succesului multor lideri intelectuali. Rousseau a deschis această cale aşa cum a făcut-o şi în multe alte privințe. Cine ar putea spune că a greşit? Majoritatea oamenilor opun rezistență în fața ideilor, mai ales a celor noi. Sunt însă fascinați de personaj. A afişa o personalitate extravagantă este un mod de a face „dumicatul" să alunece mai uşor, făcând publicul să ia seama la faptele care ilustrează ideile.

Ca apanaj al tehnicii sale de a-şi asigura publicitatea, atenția şi favorurile, Rousseau, care nu era deloc un rău psiholog, a făcut din ingratitudine – cel mai respingător dintre vicii – o virtute pozitivă. Pentru el ingratitudinea nu părea o greşeală. Deşi profesa spontaneitatea, el era de fapt un om calculat; şi cum s-a convins singur că era – literalmente – cea mai bună dintre ființele morale, decurgea de aici în mod logic că ceilalți erau încă mai calculați decât el, şi asta din motive mai rele decât ale lui. Prin urmare, în orice relație cu Rousseau, ei ar fi căutat să

profite, iar el trebuia să-i păcălească. Punctul de plecare al negocierilor sale cu ceilalți era deci destul de clar: ei dădeau, el lua. A susținut această atitudine printr-o motivație îndrăzneață: datorită unicității sale, oricine îl ajuta își făcea de fapt un serviciu lui însuși. Rousseau a instituit acest model în răspunsul la scrisoarea Academiei din Dijon, prin care aceasta îi decerna premiul. Eseul său, scria el, îmbrățișase poziția nepopulară a adevărului, „și, prin generozitatea dumneavoastră de a-mi onora curajul, v-ați onorat încă și mai mult pe voi înșivă. Da, domnilor, ceea ce ați făcut pentru gloria mea este o cunună de lauri adăugată gloriei voastre". S-a folosit de aceeași tehnică atunci când faima i-a adus oferte de găzduire. Această strategie a devenit o adevărată a doua natură pentru el. Întâi insista că o asemenea bunăvoință nu reprezenta nimic mai mult decât ceea ce i se cuvenea. „Ca om bolnav, am dreptul la indulgența pe care umanitatea o datorează celor aflați în suferință." Sau: „Sunt sărac și... merit favoruri speciale." Apoi, adăuga că a accepta ajutorul, lucru pe care nu-l va face decât sub presiune, era foarte neplăcut pentru el: „Atunci când cedez unor rugăminți prelungite de a accepta o ofertă, repetată iar și iar, o fac mai curând de dragul păcii și liniștii decât pentru propriul meu folos. Indiferent cât de mult l-ar costa pe cel care dă, el îmi este de fapt îndatorat mie – căci pe mine mă costă mai mult." Așa stând lucrurile, i s-a permis să pună condiții pentru a accepta, să spunem, să locuiască într-un *cottage orné*, sau într-un mic castel. Nu-și asuma nici o îndatorire socială, de orice natură ar fi fost ea, din moment ce „ideea mea de fericire este... de a nu trebui niciodată să fac ceva ce nu doresc să fac". De aceea, îi scrie el unei gazde, „trebuie să insist să mă lăsați complet liber". „Dacă mă plictisiți cât de puțin, nu mă veți mai vedea niciodată." Scrisorile lui de mulțumire (dacă le putem numi astfel) erau pasibile de-a fi documente dezagreabile: „Vă mulțumesc", scria el într-o astfel de scrisoare, „pentru vizita pe care m-ați convins s-o fac, și mulțumirile mele ar fi putut fi mai călduroase dacă nu m-ați fi făcut să plătesc atât de scump pentru asta."[25]

Aşa cum a arătat unul dintre biografii lui Rousseau, acesta le întindea mereu oamenilor mici curse. Îşi exagera dificultăţile şi sărăcia, iar apoi, atunci când aceştia îi ofereau ajutorul, afişa o uimire dureroasă, dacă nu chiar indignare. Astfel: „Propunerea dumneavoastră m-a făcut să înghet. Cât de greşit vă înțelegeți propriile interese atunci când încercați să faceți dintr-un prieten un servitor." Pentru a adăuga mai apoi: „Nu am nimic împotrivă să vă ascult propunerile cu condiția să aveți în vedere că eu unul nu sunt de vânzare." Astfel derutată, potențiala gazdă era apoi făcută să-şi reformuleze invitația în termenii lui Rousseau.[26] A-i convinge pe oameni era una dintre calitățile psihologice ale lui Rousseau, şi îi avem aici în vedere şi pe cei superiori lui din punct de vedere social, căci nu trebuie uitat că termenii banali de mulțumire nu făceau parte din vocabularul său. Aşa se face că i-a scris ducelui de Montmorency-Luxembourg, care a închiriat un castel pentru el: „Nici nu vă laud, nici nu vă mulțumesc. Locuiesc însă în casa dumneavoastră. Fiecare îşi are propriul vocabular – eu am spus totul în al meu." Stratagema a funcționat de minune, ducesa răspunzându-i cu scuze: „Nu dumneata trebuie să ne mulțumeşti – mareşalul şi cu mine suntem cei îndatorați *dumitale*."[27]

Însă Rousseau nu era pregătit doar pentru a duce o viață agreabilă à la Harold Skimpole. Era un om prea complicat şi prea interesant pentru aşa ceva. Pe lângă această tactică de pragmatism rece şi de încăpățânare, manifesta un real simptom paranoid care nu-i permitea să se mulțumească cu o viață lejeră, de parazitism egocentric. Se certa vehement, şi în general pentru totdeauna, practic cu toți aceia cu care avea de-a face mai îndeaproape, şi mai ales cu aceia care se împrieteneau cu el. Este imposibil să analizezi povestea dureroasă, repetată iar şi iar, a acestor scandaluri fără să ajungi la concluzia că Rousseau era bolnav mintal. Boala coabita cu o genialitate originală şi deosebită, combinație extrem de periculoasă atât pentru Rousseau, cât şi pentru ceilalți. Convingerea într-o rectitudine totală era, desigur, un prim simptom esențial al bolii sale, şi, dacă Rousseau ar fi fost lipsit de talent, boala s-ar fi putut vindeca sau, în cel

mai rău caz, ar fi rămas la stadiul de mică tragedie personală. Minunatul său talent de scriitor i-a adus însă acceptarea, celebritatea, ba chiar şi popularitatea. Era pentru el dovada că acea convingere conform căreia el avea întotdeauna dreptate nu era o simplă impresie subiectivă, ci aparţinea lumii întregi – exceptându-i, desigur, pe duşmanii săi.

Duşmanii erau, de fiecare dată, foşti prieteni sau binefăcători, care, sub masca amiciţiei (gândea Rousseau după ce rupea relaţiile cu ei), căutaseră să-l exploateze şi să-l distrugă. Noţiunea de prietenie dezinteresată îi era cu totul străină; şi, cum era mai bun decât ceilalţi oameni şi incapabil totodată de a simţi o asemenea nevoie, atunci o astfel de prietenie nu putea fi resimţită, *a fortiori*, nici de ceilalţi. Analiza de aceea cu atenţie, încă de la început, acţiunile tuturor „prietenilor" săi şi, în clipa în care aceştia făceau o mişcare greşită, îi ataca. S-a certat cu Diderot, care făcuse mai multe pentru el decât oricine altcineva. S-a certat cu Grimm. A rupt, într-un mod deosebit de sălbatic şi brutal, relaţiile cu Madame d'Épinay, cea mai apropiată binefăcătoare a sa. S-a certat cu Voltaire – lucru deloc greu. S-a certat cu David Hume, care, considerându-l – conform propriei evaluări – un martir literar, l-a dus în Anglia, unde i-a organizat o primire triumfală, demnă de un erou, şi şi-a dat toată silinţa să facă din acea vizită un succes şi să-l facă pe Rousseau fericit. Au mai existat, de pildă, zeci de scandaluri minore cu prietenul său genevez dr. Tronchin. Rousseau marca majoritatea certurilor sale majore compunând câte o scrisoare de protest vehement, de mari dimensiuni. Aceste documente se numără printre cele mai strălucite lucrări ale sale, miracole ale măiestriei juridice prin care dovada este fabricată cu şiretenie, istoria rescrisă şi cronologia răsturnată cu o candoare splendidă, pentru a dovedi că destinatarul este un monstru. Scrisoarea pe care i-a adresat-o lui Hume, pe 10 iulie 1766, se întinde pe 18 pagini folio (25 de pagini de text tipărit) şi a fost descrisă de biografii lui Hume drept „rezonând cu desăvârşita consecvenţă logică a demenţei. Rămâne unul dintre cele mai strălucitoare şi mai fascinante documente produse vreodată de o minte tulbure"[28].

Încetul cu încetul, Rousseau a ajuns să creadă că toate aceste acte individuale de duşmănie ale oamenilor care pretinseseră că-l iubesc nu erau izolate, ci făceau parte dintr-un plan consecvent. Erau cu toţii agenţii unui complot la scară largă şi pe termen lung, menit să-i pricinuiască frustrări şi supărări, ca în cele din urmă să-l distrugă şi să impieteze asupra operei sale. Revizuindu-şi retrospectiv viaţa, a ajuns la concluzia că acea conspiraţie data din zilele în care, în vârstă de şaisprezece ani, fusese lacheu al contesei de Vercellis: „Cred că încă din acea perioadă am suferit de pe urma jocului malițios de interese secrete care mi-a pus de atunci încolo piedici şi care mi-a produs o repulsie firească faţă de aparenta ordine răspunzătoare de această situaţie." În realitate însă, şi comparativ cu alţi autori, Rousseau a fost destul de bine tratat de autorităţile franceze. Nu a existat decât o singură tentativă de a-l aresta, iar cenzorul-şef, Malesherbes, a făcut în general tot posibilul pentru ca lucrările să-i fie publicate. Şi totuşi, sentimentul lui Rousseau de a fi o victimă a unei reţele internaţionale s-a accentuat, mai ales în timpul vizitei pe care a întreprins-o în Anglia. A ajuns să creadă că Hume superviza în mod curent complotul, cu sprijinul unei duzini de asistenţi. La un moment dat i-a scris lordului Camden, lordul cancelar, explicându-i că viaţa lui era în pericol şi cerând o escortă înarmată care să-l scoată din ţară. Lorzii cancelari sunt însă obişnuiţi să primească scrisori de la nebuni şi Camden nu a luat nici o măsură în această privinţă. Comportamentul lui Rousseau la Dover, chiar în ajunul plecării sale din Anglia, poate fi catalogat drept isteric: a fugit la bordul unui vapor şi s-a încuiat într-o cabină, a sărit pe un stâlp şi a adresat mulţimii acuzaţia închipuită că şi Thérèse făcea acum parte din complot şi încerca să-l reţină cu forţa în Anglia.[29]

Revenit pe continent, a ajuns să-şi pună afişe pe uşa de la intrare, afişe pe care îşi înşira plângerile îndreptate împotriva diferitelor pături ale societăţii care se aliniaseră împotriva lui: preoţi, intelectuali la modă, oameni obişnuiţi, femei, elveţieni. A ajuns să creadă că ducele de Choiseul, ministrul de externe

al Franței, preluase personal conducerea conspirației internaționale și-și petrecea majoritatea timpului organizând vasta rețea de oameni a căror sarcină era aceea de a-i face lui Rousseau viața un iad. Evenimentele publice, cum ar fi cucerirea Corsicei de către francezi – pentru care ajunsese să scrie și o constituție –, erau inserate cu ingeniozitate în această saga. Fapt destul de ciudat, la cererea lui Choiseul, Rousseau a scris, pentru naționaliștii polonezi, o constituție similară destinată unei Polonii independente. Atunci când Choiseul a căzut de la putere, în 1770, Rousseau a fost supărat: o altă manevră sinistră! Rousseau a declarat că nu și-a putut descoperi niciodată vina originară (alta decât faptul că se identificase cu adevărul și justiția) pentru care „ei" să fie hotărâți să-l pedepsească. Nu exista însă nici o îndoială asupra detaliilor complotului; era „imens, inimaginabil": „Vor construi în jurul meu un edificiu impenetrabil de întuneric. Mă vor îngropa de viu într-un sicriu... Dacă am să călătoresc, totul va fi aranjat dinainte pentru ca eu să fiu controlat oriunde m-aș duce. Li se va transmite asta pasagerilor, vizitiilor, hangiilor... În calea mea va fi răspândită o asemenea oroare în ceea ce mă privește, încât la fiecare pas făcut, orice aș vedea, inima mea va fi rănită." Ultimele sale lucrări, *Dialogues avec moi-même* (*Dialoguri cu mine însumi*), începută în 1772, și *Rêveries du promeneur solitaire* (*Visările unui hoinar singuratic*), 1776, ilustrează această manie a persecuției. Atunci când a încheiat *Dialogurile*, Rousseau ajunsese să fie convins că „ei" intenționau să distrugă lucrarea; pe 24 februarie 1776, s-a dus la catedrala Notre-Dame cu intenția de a cere adăpost pentru manuscrisul său, pe care dorea să-l așeze pe altarul central. În mod misterios însă, poarta către cor era încuiată. Sinistru! Așa stând lucrurile, Rousseau a făcut șase copii și le-a încredințat, cu superstițiozitate, la diferite persoane: o copie a ajuns la prietena instruită și sofisticată a lui Dr. Johnson, Miss Brooke Boothby din Lichfield, care, în 1780, avea să publice pentru prima dată lucrarea. La vremea aceea Rousseau era deja în mormânt, ducând cu sine convingerea că mii de agenți erau pe urmele lui.[30]

Agoniile mentale cauzate de această formă de demență sunt destul de reale pentru cel suferind şi este imposibil să nu simți din când în când milă pentru Rousseau. Din nefericire, el nu poate fi astfel disculpat. A fost unul dintre cei mai influenți scriitori care au trăit vreodată. S-a prezentat drept prieten al umanității şi, în special, drept apărător al principiilor adevărului şi virtuții. A fost, şi încă mai este, acceptat ca atare pe scară largă. Este, de aceea, necesar să-i privim mai îndeaproape comportamentul de promotor al adevărului şi de om virtuos. Ce aflăm? Problema adevărului este de o deosebită importanță deoarece Rousseau a devenit, după moarte, cunoscut în special prin *Confesiunile* sale. Acestea reprezentau un efort autodeclarat de a spune tot adevărul intim despre viața unui om, într-un fel nemaiîntâlnit până atunci. Cartea era un nou gen de autobiografie „ultrasinceră", tot aşa cum viața lui James Boswell de Dr. Johnson, publicată zece ani mai târziu (1791), era un nou gen de biografie ultraexactă.

Rousseau a ridicat pretenții absolute privind veridicitatea acestei cărți. În iarna dintre 1770 şi 1771, a organizat lecturi publice din ea, în saloane aglomerate, şedințele durând cincisprezece până la şaptesprezece ore, cu pauze de masă. Atacurile la adresa victimelor sale erau atât de insuportabile, încât una dintre ele, Madame d'Èpinay, a cerut autorităților să oprească aceste lecturi. Rousseau a fost de acord să înceteze, dar la ultima şedință a adăugat următoarele: „Am spus adevărul. Dacă cineva are cunoştință de fapte contrarii celor spuse de mine, chiar dacă acestea ar fi dovedite de mii de ori, nu sunt decât minciuni şi înşelătorii… [oricine] îmi observă cu propriii ochi firea, caracterul, morala, înclinațiile, plăcerile, obiceiurile şi mă poate considera un om necinstit este el însuşi un om care merită să fie spânzurat." Faptul a dat naştere unei tăceri impresionante.

Rousseau şi-a susținut faima de om care spune adevărul pretinzând că deținea o memorie extraordinară. Mai mult încă, şi-a convins cititorii că era sincer, fiind primul om care dezvăluia detalii despre viața sa sexuală, nu în spiritul unei împăunări virile, ci dimpotrivă, cu ruşine şi rețineri. Aşa cum bine spune,

referindu-se la „labirintul întunecat şi sordid“ al experiențelor sale sexuale, „nu ceea ce este condamnabil este cel mai greu de spus, ci ceea ce ne face să ne simțim ridicoli şi ruşinați.“ Dar cât de reală era această aversiune? La Torino, tânăr fiind, a colindat străzile lăturalnice şi întunecoase expunându-şi fundul gol în fața femeilor: „Plăcerea prostească pe care o resimțeam etalându-l în fața ochilor lor nu poate fi descrisă.“ Rousseau era un exhibiționist înnăscut, atât din punct de vedere sexual, cât şi din altele, şi există o anumită delectare în modul în care îşi prezintă viața sexuală. Îşi descrie masochismul: cum îi plăcea să fie plesnit cu palma peste fundul gol de către severa soră a pastorului, Mademoiselle Lambercier – fiind chiar în mod intenționat răutăcios pentru a provoca pedeapsa –, şi cum încuraja o fată mai mare decât el, pe Mademoiselle Groton, să-l lovească şi ea: „Să zaci la picioarele unei amante imperioase, să te supui poruncilor ei, să-i ceri iertare – asta era pentru mine o dulce dezmierdare.“[31] Mai relatează cum, băiat fiind, a început să se masturbeze. Ia apărarea acestei practici deoarece îi protejează pe tineri de bolile venerice şi deoarece „acest viciu atât de asociat ruşinii şi timidității prezintă mai multe motive de atracție pentru cei cu imaginație bogată: le dă posibilitatea de a supune toate femeile capriciilor lor şi de a face frumusețea să servească plăcerii care-i încearcă, fără a mai avea nevoie să obțină consimțământul acesteia“[32]. A relatat o încercare a unui homosexual de a-l seduce, la internatul din Torino.[33] A recunoscut că a împărțit favorurile oferite de Madame de Warens cu grădinarul acesteia. Descrie cum a fost incapabil să facă dragoste cu o fată atunci când a descoperit că nu avea un sfârc şi îşi aminteşte furia cu care aceasta l-a expediat: „Lasă femeile în pace şi vezi-ți de matematică.“ Mărturiseşte că, mai târziu în viață, a recurs la masturbare ca fiind preferabilă unei vieți amoroase active. Lasă impresia, în parte intenționat, în parte inconştient, că atitudinea sa față de sex a rămas în esență infantilă: amanta sa, Madame de Warens, este întotdeauna „Maman“.

Aceste mărturisiri defavorabile lui au câştigat încrederea în respectul lui Rousseau pentru adevăr, reputație pe care el şi-o

consolidează relatând alte episoade ruşinoase, fără conotaţii sexuale, episoade implicând furtul, minciunile, laşitatea şi abandonul. Dincolo de toate acestea se ascunde însă o anumită şiretenie. Acuzaţiile pe care şi le aduce fac încă şi mai convingătoare acuzaţiile ulterioare îndreptate împotriva vrăjmaşilor săi. După cum remarca Diderot revoltat, „el se descrie pe sine în culori odioase pentru a da imputaţiilor sale injuste şi crude aparenţa de adevăr". Mai mult încă, acele acuzaţii decepţionează, căci în fiecare asemenea critică Rousseau adaugă după simpla mărturisire o disculpare meşteşugit prezentată, astfel încât cititorul să sfârşească prin a-l compătimi şi a-l felicita pentru onestitatea sa lipsită de înconjur.[34] Şi încă ceva, adevărurile prezentate de Rousseau se dovedesc adesea a nu fi decât pe jumătate adevărate: onestitatea sa selectivă este, din anumite puncte de vedere, aspectul cel mai lipsit de sinceritate atât din *Confesiuni*, cât şi din scrisori. „Faptele" pe care le recunoaşte el cu atâta francheţe apar, în lumina cercetărilor moderne, lipsite de acurateţe, denaturate sau inexistente. Acest lucru este uneori evident din dovezile existente în chiar lucrările sale. Astfel, el dă două relatări diferite ale avansului homosexual, în *Emile* şi în *Confesiuni*. Memoria sa infailibilă nu era decât un mit. Indică un an incorect pentru moartea tatălui său şi-şi descrie părintele ca având „circa şaizeci" de ani, pe când acesta avea în realitate şaptezeci şi cinci. Minte practic în privinţa tuturor detaliilor şederii sale în internatul din Torino, unul dintre episoadele cele mai criticate din tinereţea sa. Încetul cu încetul, reiese că practic nu putem da crezare nici unei afirmaţii din *Confesiuni*, dacă aceasta nu este susţinută de dovezi externe. Este într-adevăr greu să nu fii de acord cu unul dintre criticii cei mai competenţi ai lui Rousseau, J.H. Huizinga, care afirmă că pretenţiile stăruitoare de adevăr şi onestitate din *Confesiuni* fac aceste denaturări şi falsuri extrem de dezonorante: „Cu cât îl citeşti şi reciteşti cu mai multă atenţie, cu cât îi aprofundezi mai mult opera, cu atât ies la iveală mai multe niveluri de infamie."[35] Ceea ce face ca lipsa de onestitate a lui Rousseau să fie atât de periculoasă – ceea ce a făcut scornelile sale atât de pe drept temute

de foştii săi prieteni – este diabolica măiestrie şi strălucire cu care acestea erau prezentate. Aşa cum cu obiectivitate arată biograful său, profesorul Crocker: „Toate relatările sale despre certuri (cum ar fi episodul venețian) dau dovadă de o elocință persuasivă şi de un aer de sinceritate irezistibile; apoi faptele vin ca un şoc."[36]

Atât despre devotamentul lui Rousseau față de adevăr. Dar în ceea ce priveşte virtutea? Puțini dintre noi duc o viață care va face obiectul unei analize atente şi există o anumită doză de răutate în a o supune pe aceea a lui Rousseau – mult prea pătrunsă în intimitatea ei de activitatea a mii de cercetători – unei judecăți morale. Date fiind însă pretențiile sale şi, mai mult încă, influența sa asupra eticii şi a comportamentului, nu există altă alternativă. A fost un bărbat, spunea el, născut pentru a iubi şi a predicat doctrina iubirii mai cu fervoare decât majoritatea ecleziaştilor. Atunci cât de bine şi-a exprimat el dragostea față de aceia pe care natura i-a plasat cel mai aproape de el? Moartea mamei sale l-a lipsit, de la naştere, de o viață de familie normală. Nu avea cum să aibă vreun sentiment față de ea, oricare ar fi fost natura acestuia, din moment ce nu a cunoscut-o niciodată. Nu a arătat însă nici o urmă de afecțiune, sau de interes, față de ceilalți membri ai familiei. Tatăl său nu însemna nimic pentru el, iar moartea acestuia nu a reprezentat decât ocazia de a-l moşteni. În acel moment, grija lui Rousseau pentru fratele dispărut a reînviat până într-acolo încât l-a declarat mort, astfel încât banii familiei să-i revină numai lui. Şi-a privit familia în termeni de bani lichizi. În *Confesiuni,* Rousseau descrie ceea ce el numeşte „una dintre aparentele mele contradicții – uniunea dintre o avariție aproape dezgustătoare şi cel mai mare dispreț față de bani"[37]. În viața lui nu prea există însă dovezi ale acestui dispreț. Atunci când moştenirea familiei i-a revenit lui, el relatează că a primit răspunsul şi, printr-un efort suprem de voință, a întârziat deschiderea scrisorii până a doua zi. Apoi: „Am deschis-o cu o încetineală voiată şi am găsit în ea mandatul. Am resimțit mai multe plăceri în acelaşi timp, dar jur că cea mai intensă a fost aceea de a mă fi cucerit pe mine însumi."[38]

Dacă aceasta a fost atitudinea sa față de familia sa naturală, cum a tratat-o pe femeia care a devenit, în fapt, mama sa adoptivă, Madame de Warens? Răspunsul este: rău. Ea îl salvase de nu mai puțin de patru ori de la sărăcie, dar atunci când, mai târziu, Rousseau a prosperat, iar ea a dat de greu, a făcut prea puțin pentru ea. Conform propriilor sale mărturisiri, i-a trimis „ceva" bani atunci când a moștenit averea familiei, în anii 1740, dar a refuzat să-i trimită mai mult, căci ar fi fost pur şi simplu luați de şarlatanii care o înconjurau.[39] Nu era decât o scuză. Apelurile ei ulterioare de ajutor au rămas fără răspuns, şi-a petrecut ultimii doi ani de viață țintuită la pat şi moartea ei, survenită în 1761, ar putea să se fi datorat malnutriției. Le Comte de Charmette, care i-a cunoscut pe amândoi, a condamnat cu vehemență faptul că Rousseau nu a fost în stare „să reîntoarcă măcar o parte din cât o costase el pe generoasa sa binefăcătoare". În *Confesiuni*, Rousseau se referă la ea cu o prefăcătorie desăvârşită, salutând-o ca pe „cea mai bună dintre femei şi dintre mame". A pretins că nu i-a scris deoarece nu voia să o întristeze relatându-i necazurile lui. A încheiat prin: „Du-te, gustă roadele carității tale şi pregăteşte-i elevului tău locul pe care speră să-l ocupe într-o bună zi alături de tine! Fericită în nefericirea ta, deoarece Raiul, punându-i capăt, te-a cruțat de crudul lui spectacol." Era definitoriu pentru Rousseau să trateze moartea ei într-un context pur egocentric.

Era oare Rousseau capabil să iubească o femeie fără puternice rețineri egoiste? Conform propriei sale relatări, „prima şi singura dragoste a vieții mele" a fost Sophie, Comtesse d'Houdetot, cumnata binefăcătoarei sale, Madame d'Épinay. Poate că a iubit-o, dar spune că „a luat măsurile de prevedere" scriind scrisorile de dragoste adresate acesteia, astfel încât să facă publicarea lor la fel de dăunătoare pentru ea, ca şi pentru el. Despre Thérèse Levasseur, spălătoreasa de douăzeci şi trei de ani pe care şi-a făcut-o amantă în 1745 şi care a rămas cu el treizeci şi trei de ani, până la moartea lui, Rousseau a spus că „nu a simțit niciodată nici cea mai slabă licărire de dragoste pentru ea... Nevoile senzuale pe care mi le satisfăceam cu ea erau pur

sexuale şi nu aveau nimic de-a face cu ea ca individ". „I-am spus", scrie el, „că nu o voi părăsi niciodată şi că nu mă voi însura niciodată cu ea." Un sfert de secol mai târziu a trecut printr-o pseudo-căsătorie cu ea în fața câtorva prieteni, dar s-a folosit de ocazie pentru a ține un discurs în care brava, declarând că posteritatea îi va ridica statui şi „nu va fi atunci o onoare gratuită să fi fost prieten cu Jean-Jacques Rousseau."

Dintr-un anumit punct de vedere a dispreţuit-o pe Thérèse, considerând-o o servitoare banală, analfabetă, şi s-a dispreţuit pe sine pentru a se fi unit cu ea. O acuza pe mama ei de a fi rapace şi pe fratele ei de a-i fi furat patruzeci şi două de cămăşi fine (nu există nici o dovadă că familia ei era atât de rea pe cât o descrie el). Afirma că Thérèse nu numai că nu ştia să scrie şi să citească, dar mai era şi incapabilă de-a spune cât era ceasul şi nu ştia în ce zi a lunii erau. Nu a scos-o niciodată în lume şi, atunci când invita oameni la masă, ei nu i se permitea să stea jos alături de ei. Aducea mâncarea, iar el „făcea glume pe socoteala ei". Pentru a o amuza pe la Duchesse de Montmorency-Luxembourg, a alcătuit o culegere cu „perlele" ei. Până şi câțiva dintre prietenii lui au fost şocați de modul dispreţuitor în care se folosea de Thérèse. Contemporanii erau împărțiți în ceea ce o priveşte, unii considerând toate acestea drept o simplă bârfă malițioasă; nenumărații hagiografi ai lui Rousseau au descris-o în culorile cele mai întunecate, pentru a justifica comportamentul lui răuvoitor la adresa Thérèsei. Ea a avut însă şi numeroşi apărători.[40]

Într-adevăr, pentru a fi corecți cu Rousseau, trebuie să menționăm că îi făcea şi complimente: „inimă de înger", „tandră şi virtuoasă", „un excelent sfătuitor", „o fată simplă care nu flirtează". O găsea „timorată şi uşor de dominat". De fapt, nu pare ca Rousseau să o fi înțeles, deoarece probabil era prea obsedat de sine pentru a o mai studia şi pe ea. Cel mai demn de încredere portret al ei ni-l oferă James Boswell, care l-a vizitat de cinci ori pe Rousseau în 1764 şi a escortat-o ulterior pe Thérèse în Anglia.[41] A considerat-o „o micuță franțuzoaică plină de viață, îngrijită", a cumpărat-o pentru a-şi asigura în continuare

accesul la Rousseau şi a reuşit să-i smulgă două scrisori pe care Rousseau i le adresase (mai există o singură astfel de scrisoare).[42] Acestea ni-l arată ca fiind afectuos, iar relația lor intimă. Thérèse i-a declarat lui Boswell: „Sunt de douăzeci şi doi de ani cu domnul Rousseau. Nu mi-aş schimba locul nici cu regina Franței." Pe de altă parte, odată ce Boswell a devenit tovarăşul ei de călătorie, a sedus-o fără cea mai mică dificultate. Relatarea amănunțită pe care o face el întregii poveşti a fost eliminată din jurnalul manuscris de către executorii săi literari, care au marcat fragmentul ca fiind un „pasaj condamnabil". Au lăsat însă o frază în care, la Dover, Boswell menționa: „Ieri-dimineață m-am dus foarte devreme la ea în pat şi am făcut-o de îndată: treisprezece cu totul", şi mai rămâne destul din relatarea sa pentru a o prezenta drept o femeie mult mai sofisticată şi mai de lume decât presupunea majoritatea oamenilor. Adevărul pare să fi fost că ea îi era devotată lui Rousseau în mai toate privințele, dar fusese învățată, prin chiar comportamentul lui față de ea, să se folosească de el tot aşa cum şi el se folosea de ea. Cea mai caldă afecțiune a lui Rousseau se îndrepta însă spre animale. Boswell îşi aminteşte o scenă încântătoare în care Rousseau se juca cu pisica şi cu câinele său, Sultan. L-a înconjurat pe Sultan (şi pe predecesorul acestuia, Turc) cu o dragoste pe care nu o putea avea pentru oameni, iar lătratul acestui câine, pe care l-a adus cu el de la Londra, aproape că l-a împiedicat să ia parte la spectacolul special de binefacere pe care Garrick îl dădusese în cinstea lui la Drury Lane.[43]

Rousseau o păstra şi chiar se îngrijea de Thérèse deoarece ea putea face pentru el ceea ce animalele nu puteau: de pildă, să manevreze cateterul pentru a-i uşura strangularea locală. Nu ar fi tolerat amestecul unei a treia persoane în relația cu ea: s-a înfuriat, de pildă, atunci când un editor i-a trimis Thérèsei o rochie; a respins cu promptitudine un plan pentru a-i asigura acesteia o pensie care ar fi putut-o face independentă de el. Mai presus de toate, nu a permis copii care să-i uzurpe revendicările privind persoana ei, iar asta a dat naştere celui mai mare păcat al lui. Cum o mare parte din reputația lui Rousseau se

datorează teoriilor sale referitoare la creşterea şi educarea copiilor – o educaţie sporită este tema principală, care transpare din *Discursuri*, *Émile*, *Contractul social* şi chiar din *Noua Eloiză* – este curios că, în viaţa reală, spre deosebire de scrierile sale, s-a arătat atât de puţin interesat de copii. Nu există nici o dovadă, de orice natură ar fi fost ea, să fi studiat copiii pentru a-şi verifica teoriile. Pretindea că nimeni nu se bucura mai mult decât el să se joace cu copiii, dar singura relatare despre el în această ipostază nu este concludentă. Pictorul Delacroix povesteşte în *Jurnalul* său (31 mai 1824) că un om i-a spus că îl văzuse pe Rousseau în grădina Tuilleries: „Mingea unui copil l-a lovit pe filozof în picior. Pradă furiei, acesta l-a urmărit pe copil cu bastonul."[44] Din ceea ce ştim despre caracterul său, este puţin probabil ca Rousseau să fi putut fi vreodată un tată bun. Dar chiar şi aşa, este pur şi simplu şocant să descoperi ce le-a făcut Rousseau propriilor săi copii.

Primul a fost născut de Thérèse în iarna dintre 1746 şi 1747. Nu cunoaştem sexul copilului. Nu a primit niciodată un nume. Cu „cea mai mare dificultate din lume" (spune el) a convins-o pe Thérèse că bebeluşul trebuie abandonat pentru „a-i salva onoarea". Ea „s-a supus cu un suspin". El a pus un cartonaş cu iniţiale în îmbrăcămintea copilului şi i-a spus moaşei să lase ghemotocul la Hôpital des Enfants-trouvés. Patru alţi copii născuţi de Thérèse au avut exact aceeaşi soartă, excepţie făcând faptul că în cazul lor nu s-a mai obosit să pună vreun cartonaş cu iniţiale. Nici unul nu a avut nume. Este puţin probabil ca vreunul dintre ei să fi supravieţuit prea mult. Un istoric al acestei instituţii, apărut în 1746 în *Mercure de France,* revelă faptul că spitalul era arhiplin de sugari abandonaţi; peste 3 000 pe an. În 1758 Rousseau însuşi nota că totalul se ridicase la 5 082. Până în 1772 atinsese o medie de aproape 8 000 pe an. Două treimi dintre copii mureau în primul an de viaţă. Circa paisprezece din o sută supravieţuiau până la vârsta de şapte ani, iar dintre aceştia cinci ajungeau la maturitate, majoritatea devenind cerşetori şi vagabonzi.[45] Rousseau nu a notat nici măcar datele de naştere ale celor cinci copii ai săi şi nu l-a interesat

niciodată ce s-a întâmplat cu ei, cu o singură excepție, în 1761, când credea că Thérèse era pe moarte şi a făcut o încercare formală, curând abandonată, de a folosi inițialele pentru a afla pe unde se afla primul copil.

Rousseau nu putea păstra un secret deplin asupra comportamentului său şi, cu diverse ocazii, de exemplu în 1751 şi apoi iar în 1761, a fost obligat să se apere în corespondența sa particulară. Apoi, în 1764, Voltaire, înfuriat de atacurile lui Rousseau la adresa ateismului său, a publicat un pamflet anonim, scris în numele unui pastor elvețian, intitulat *Le Sentiment des Citoyens* (*Sentimentul cetățenilor*). Îl acuza deschis de a-şi fi abandonat cei cinci copii; dar mai afirma şi că Rousseau era sifilitic şi criminal, iar negarea tuturor acestor acuzații de către Rousseau a fost unanim acceptată. Totuşi el a meditat pe marginea episodului respectiv şi acesta a constituit unul dintre motivele care l-au făcut să scrie *Confesiunile*, destinate în principal respingerii sau atenuării faptelor deja făcute publice. De două ori pe parcursul lucrării se apără în privința copiilor şi revine asupra subiectului în *Reverii* şi în diverse scrisori. Pe scurt, eforturile de a se justifica, în public şi în particular, s-au întins pe parcursul a douăzeci şi cinci de ani şi variază considerabil. În principiu nu fac decât să înrăutățească lucrurile, din moment ce alătură cruzimea şi egoismul cu ipocrizia.[46] Întâi el a acuzat cercul vicios de intelectuali păcătoşi în mijlocul cărora se învârtea, pentru a-i fi băgat în mintea sa inocentă ideea orfelinatului. Pe atunci, a avea copii era „un inconvenient". Nu şi-o putea permite. „Cum aş fi putut dobândi liniştea interioară necesară muncii mele, cu odaia mea plină de corvezile domestice şi de gălăgia copiilor?" Ar fi fost silit să se coboare la o muncă degradantă, „la toate acele acte infame care mă umplu de o oroare atât de îndreptățită". „Ştiu prea bine că nici un tată nu este mai afectuos decât aş fi fost eu", dar nu a dorit ca progeniturile sale să fi avut vreun contact cu mama Thérèsei: „Mă cutremuram la gândul de a-i încredința pe ai mei acelei familii prost-crescute." Cât despre cruzime, cum ar fi putut cineva cu un caracter moral atât de ieşit din comun ca al său să se facă vinovat de un

asemenea lucru? „...Dragostea mea ardentă pentru măreție, adevăr, frumusețe şi pentru ceea ce este drept; oroarea trezită de orice fel de rău, inabilitatea mea totală de a urî sau răni sau chiar de a mă gândi la aceasta; emoțiile dulci şi vii care mă încearcă la vederea a tot ceea ce este virtuos, generos şi bun; este posibil, întreb eu, ca toate acestea să poată vreodată conviețui în aceeaşi inimă cu viciul care, fără urmă de scrupul, calcă în picioare cele mai dulci îndatoriri? Nu! Găsesc – şi o afirm cu glas tare – că este imposibil! Niciodată, nici măcar pentru o singură clipă în viața lui, nu ar fi putut Jean-Jacques să fie un om lipsit de sentimente, de compasiune, sau un tată degenerat."

După declarațiile făcute despre propria-i virtute, Rousseau s-a văzut nevoit să meargă mai departe şi să-şi apere bunele intenții care stăteau la baza acțiunilor sale. În acest moment, aproape accidental, Rousseau ne duce drept în centrul problemelor sale personale şi al filozofiei sale politice. Este corect să speculăm părăsirea propriilor copii nu numai pentru că este cel mai izbitor şi unic exemplu al lipsei de omenie, ci pentru că este o parte importantă din procesul care a dat naştere teoriei sale asupra politicii şi rolului statului. Rousseau se considera drept un copil abandonat. Într-o mare măsură nu s-a maturizat niciodată, rămânând întreaga viață un copil dependent, îndreptându-se spre Madame de Warens ca spre o mamă, iar spre Thérèse ca spre o dădacă. Există multe pasaje în *Confesiuni*, şi încă mai multe în scrisorile sale, care accentuează elementul copilăresc. Mulți dintre cei care au avut de-a face cu el – de exemplu, Hume – l-au privit ca pe un copil. Au început prin a-l considera un copil inofensiv, care putea fi stăpânit, şi au descoperit, pe propria piele, că aveau de-a face cu un delincvent genial şi sălbatic. Cum Rousseau se simțea (în anumite privințe) ca un copil, rezulta de aici că nu-şi putea creşte propriii copii. Ceva trebuia să-i ia locul, şi acest ceva era statul, sub forma orfelinatului.

Deci, argumenta el, ceea ce făcuse fusese „un aranjament bun şi rațional". Era exact ceea ce susținuse Platon. Copiilor le va fi „mult mai bine dacă nu vor fi crescuți în puf, din moment ce asta îi va face mai puternici". Vor fi „mai fericiți decât tatăl

lor". „Aş fi putut dori", scria el, „şi mai doresc încă să fi fost crescut şi educat aşa cum au fost ei." „Dacă aş fi putut avea şi eu aceeaşi şansă." Pe scurt, transferând statului propriile sale responsabilităţi, „am considerat că îndeplinesc actul unui cetăţean şi al unui tată şi m-am privit ca un membru al Republicii lui Platon".

Rousseau afirmă că meditând asupra acestui comportament faţă de copiii săi a ajuns în cele din urmă să formuleze teoria educaţiei pe care a expus-o în *Émile*. Aceste reflecţii au ajutat, în mod cert, şi la conturarea *Contractului social*, publicat în acelaşi an. Ceea ce începuse ca un proces de autojustificare într-un caz particular – o serie de scuze grăbite, prost concepute, pentru un comportament pe care trebuie să-l fi recunoscut iniţial ca nenatural – a evoluat încetul cu încetul, pe măsură ce repetiţia şi crescândul respect faţă de sine le-au concretizat în convingeri reale, în aserţiunea că educaţia era cheia progresului social şi moral al societăţii şi, aşa stând lucrurile, această obligaţie îi revenea statului. Statul trebuie să formeze spiritul tuturor, nu doar al copiilor (cum făcuse cu aceia ai lui Rousseau, prin intermediul orfelinatului), ci şi al cetăţenilor adulţi. Printr-un curios demers al unei logici morale infame, nedreptăţile săvârşite de Rousseau în calitate de părinte erau legate de creaţia sa ideologică, viitorul stat totalitar.

Confuzia a învăluit întotdeauna ideile politice ale lui Rousseau, deoarece el era în multe privinţe un scriitor contradictoriu şi lipsit de consecvenţă – un motiv pentru care activitatea lui Rousseau a şi luat o asemenea amploare: academicienii prosperă încercând să rezolve „problemele". În anumite pasaje ale lucrărilor sale, Rousseau apare ca fiind conservator, opunându-se cu putere revoluţiei: „Gândiţi-vă la pericolele pe care le implică punerea în mişcare a maselor." „Oamenii care fac revoluţii sfârşesc aproape întotdeauna cedând în faţa acelora care, tentându-i, le fac lanţurile încă mai grele ca înainte." „Niciodată nu voi avea de-a face cu comploturile revoluţionare care duc întotdeauna la dezordine, violenţă şi vărsare de sânge." „Libertatea întregii rase umane nu valorează cât viaţa unei singure fiinţe umane."

Scrierile sale abundau însă şi într-o înverşunare radicală. „Îi urăsc pe cei mari, le urăsc rangul, grosolănia, prejudecățile, meschinăria, toate viciile." I-a scris unei doamne din înalta societate: „Clasa avută, clasa dumitale, este aceea care fură de la a mea pâinea copiilor mei", şi a recunoscut că avea „un anumit resentiment față de cei bogați şi plini de succes, ca şi cum bogăția şi fericirea lor ar fi fost cucerită pe spezele mele". Cei bogați erau „lupi flămânzi care, odată ce au gustat carne de om, refuză orice altă hrană". Multele sale aforisme pline de forță, care îi fac cartea atât de atractivă, în special pentru cei tineri, au un ton radical. „Aceste fructe ale pământului ne aparțin nouă, tuturor, pământul în sine nu aparține nimănui." „Omul este născut liber şi este pretutindeni în lanțuri." Articolul său din *Enciclopedie* privind „Economia politică" rezumă această atitudine a clasei conducătoare: „Tu ai nevoie de mine pentru că eu sunt bogat şi tu eşti sărac. Hai să facem o înțelegere: eu îți voi permite onoarea de a mă servi, cu condiția ca, pentru efortul pe care-l voi depune pentru a-ți da ordine, tu să-mi dai tot ceea ce ți-a mai rămas."

Cu toate acestea, odată ce înțelegem natura statului pe care dorea să-l creeze Rousseau, concepțiile sale încep să capete coerență. Era necesar ca societatea existentă să fie înlocuită prin ceva cu totul diferit şi în esență egalitar; însă faptul odată împlinit, dezordinea revoluționară nu putea fi permisă. Cei bogați şi cei privilegiați, în calitate de forță conducătoare, vor fi înlocuiți de către stat, întruchiparea voinței generale, căreia, prin contract, se angajau toți să i se supună. O asemenea obediență ar deveni instinctivă şi voluntară din moment ce statul, printr-un proces sistematic de inginerie culturală, ar inocula în toți virtutea. Statul era tatăl, *patria*, şi toți cetățenii săi erau copiii din orfelinatul patern. (De aici presupusa remarcă uimitoare a lui Dr. Johnson, care a pus punctul pe i în privința sofismelor lui Rousseau, „patriotismul este ultimul refugiu al unui mizerabil".) Este adevărat că cetățenii-copii, spre deosebire de copiii naturali ai lui Rousseau, sunt inițial de acord să se supună statului-orfelinat printr-o liberă aderare contractuală. Astfel, ei constituie,

prin voința lor colectivă, însăşi legitimarea acestuia, iar apoi nu mai au nici un drept de a se simți constrânşi, din moment ce, voind legi, trebuie să iubească obligațile pe care acestea le impun.[47]

Deşi Rousseau scrie despre voința generală în termeni de libertate, ea este în esență un instrument autoritar, o prefigurare timpurie a „centralismului democratic" promovat de Lenin. Legile făcute sub voința generală trebuie să aibă, prin definiție, autoritate morală. „Oamenii care fac legi pentru ei înşişi nu pot fi nedrepți." „Voința generală este întotdeauna corectă." Mai mult decât atât, dat fiind că statul este „bine intenționat" (*i.e.*, obiectivele sale pe termen lung sunt dezirabile), interpretarea voinţei generale poate fi lăsată fără probleme în grija liderilor, deoarece „ei ştiu bine că voința generală favorizează întotdeauna decizia cea mai apropiată de interesul public". Deci orice individ care se găseşte în opoziție cu voința generală săvârşeşte o greşeală: „Atunci când opinia contrară opiniei mele prevalează, faptul nu face decât să demonstreze că m-am înşelat şi ceea ce am crezut eu a fi voința generală nu era astfel." Într-adevăr, „dacă opinia mea ar fi fost încununată de succes, aş fi obținut contrariul a ceea ce voiam şi, prin urmare, nu aş fi fost liber". În acest punct ne aflăm practic în zona incertă din *Darkness at Noon* (*Întuneric la amiază*) de Arthur Koestler sau cea a limbajului „Newspeak" de George Orwell.

Statul lui Rousseau nu este doar autoritar: este şi totalitar, din moment ce comandă fiecare aspect al activității umane, inclusiv gândirea. În termenii contractului social, individul era obligat să se „înstrăineze de sine, cu toate drepturile sale, în favoarea întregii comunități" (*i.e.* Statul). Rousseau a susținut existența unui conflict imposibil de eradicat între natura egoistă a omului şi îndatoririle sale sociale, între Om şi Cetățean. Şi asta îl făcea nefericit. Rolul contractului social, şi al statului pe care acesta îl instituia, era de a-l face pe om din nou întreg: „Fă-l pe om [să fie] una, şi îl vei face cum nu se poate mai fericit. Dă-l întreg statului sau lasă-l întru totul sieşi. Dacă îi împarți însă inima, îl sfâşii în două." De aceea trebuie ca cetățenii să fie

tratați precum copiii, iar educația și gândurile lor trebuie controlate, sădind „legea socială în adâncul inimii lor". Atunci ei devin „oameni sociali prin natura lor și cetățeni prin înclinațiile lor; vor fi una, vor fi buni, vor fi fericiți, iar fericirea lor va fi aceea a Republicii".

Această procedură cerea o supunere totală. În forma inițială a jurământului din contractul social, elaborat pentru constituția pe care o proiecta pentru Corsica se spune: „Mă alătur, cu trupul, bunurile, voința și întreaga mea putere, națiunii corsicane, garantând proprietatea ei asupra mea și a tuturor celor care depind de mine."[48] Astfel, statul ar „poseda oamenii și întreaga lor putere" și ar controla toate aspectele vieții lor economice și sociale, care ar fi spartană, îndreptată împotriva luxului și antiurbană, poporul neavând acces în orașe decât pe baza unei permisiuni speciale. În anumite privințe, statul plănuit de Rousseau pentru Corsica îl anticipa pe acela pe care regimul Pol Pot a încercat efectiv să-l creeze în Cambodgia, fapt deloc surprinzător din moment de liderii regimului educați la Paris erau cu toții îmbibați de ideile lui Rousseau. Desigur, Rousseau credea în mod sincer că un asemenea stat ar fi satisfăcător, deoarece poporul ar fi dresat să-l placă. Nu a folosit termenul „spălare de creier", dar a scris: „Aceia care controlează opiniile poporului îi controlează acțiunile." Un asemenea control se instituie tratându-i pe cetățeni, din fragedă pruncie, ca pe copii ai statului, învățați „a se defini doar prin relația dintre ei și corpul statului". „Căci, nefiind nimic decât prin el, ei nu vor fi ceva decât pentru el. El va avea tot ceea ce au ei și va fi tot ceea ce sunt ei." Încă o dată, aceasta anticipează doctrina fascistă centrală a lui Mussolini: „Totul în cadrul statului, nimic în afara statului, nimic împotriva statului." Procesul educațional era deci cheia succesului ingineriei culturale de care era nevoie pentru a face statul acceptabil și a-l încununa cu succes; esența ideii lui Rousseau era modelul cetățeanului-copil și al statului-părinte, și a insistat asupra faptului că guvernul trebuia să răspundă integral de educarea tuturor copiilor. De aici – și aceasta este adevărata revoluție produsă de ideile lui Rousseau – el a deplasat procesul politic

în chiar centrul existenței umane făcând din legislator, care este și un pedagog, un nou Mesia, capabil să rezolve toate problemele umane prin crearea unor Oameni Noi. „Totul", scria el, „este la origini dependent de politică." Virtutea este produsul bunei guvernări. „Viciile aparțin nu atât omului, cât omului prost guvernat." Procesul politic și noul tip de stat căruia îi dă naștere sunt remediile universale ale racilelor umanității.[49] Politica va rezolva totul. Astfel, Rousseau a pregătit tiparul pentru principalele deziluzii și nebunii ale secolului al XX-lea.

Reputația lui Rousseau din timpul vieții și influența acestuia exercitată după moarte ridică întrebări neliniștitoare privind credulitatea umană și tendința omenească de a respinge faptele pe care nu vrea să le admită. Acceptabilitatea celor scrise de Rousseau depinde în mare măsură de pretenția lui exacerbată de a nu fi doar virtuos, ci cel mai virtuos om al vremii sale. De ce nu a fost acoperită de ridicol și infamie această pretenție atunci când slăbiciunea și viciile sale au devenit nu doar un fapt bine cunoscut tuturor, ci subiectul unei dezbateri internaționale? La urma urmei, oamenii care îl atacau nu erau străini sau oponenți politici, ci foști prieteni și asociați care își lăsaseră chestiunile personale deoparte pentru a-l ajuta. Acuzațiile lor erau serioase, iar rechizitoriul colectiv devastator. Hume, care îl considerase cândva „nobil, modest, plin de afecțiune, dezinteresat și extrem de sensibil", în urma unei experiențe mai bogate a ajuns la concluzia că era „un monstru care se vedea pe sine drept singura ființă importantă din univers". Diderot, după ce l-a cunoscut îndeaproape, l-a caracterizat drept „viclean, vanitos precum Satana, nerecunoscător, crud, ipocrit și plin de malițiozitate". Pentru Grimm, Rousseau era „odios, monstruos". Pentru Voltaire, „un monstru plin de vanitate și bădărănie". Cele mai triste dintre toate sunt aprecierile femeilor bune la inimă care l-au ajutat, cum a fost cazul lui Madame d'Epinay, și al inofensivului ei soț, ale cărui ultime cuvinte adresate lui Rousseau au fost: „Nu mi-a mai rămas nimic altceva pentru tine decât mila." Aceste aprecieri nu se bazau pe cuvintele omului, ci pe faptele sale, și de atunci, vreme de peste două sute de ani,

bogatul material descoperit de către cercetători a tins neîncetat să le facă tot mai substanțiale. Un cercetător modern enumeră defectele lui Rousseau după cum urmează: era un „masochist, exhibiționist, neurastenic, ipohondru, onanist, un homosexual latent atins de nevoia tipică de deplasări repetate, incapabil de afecțiune părintească sau normală, un paranoic incipient, narcisist introvertit devenit asocial din cauza bolii sale, plin de sentimente de vinovăție, un timid patologic, cleptoman, infantil, irascibil și zgârcit“[50].

Asemenea acuzații, ca și prezentarea extinsă a dovezilor pe care acestea se bazează, au influențat prea puțin modul în care au fost și sunt privite lucrările lui Rousseau, și Rousseau însuși, de către aceia pentru care el reprezenta o atracție intelectuală și emoțională. În timpul vieții, indiferent câte prietenii a distrus, nu s-a lovit niciodată de dificultatea de a lega altele și de a-și recruta admiratori, discipoli și persoane recent înnobilate, care să-i ofere case, festinuri și adulația după care tânjea. Când a murit, a fost înmormântat în Île des Peupliers de pe lacul de lângă Ermenonville, care a devenit rapid un loc de pelerinaj laic pentru oameni din întreaga Europă, asemeni unui mormânt de sfânt din Evul Mediu. Descrierea mascaradelor la care se pretau acești *dévots* stârnesc râsul: „Am căzut în genunchi... mi-am lipit buzele de piatra rece a monumentului... și am sărutat-o de nenumărate ori.“[51] Relicvele, cum ar fi punga și vasul de tutun, i-au fost păstrate cu grijă în „Sanctuar“, cum mai este numit locul. Ne amintim de vizita făcută de Erasmus și de John Colet la marele relicvariu al Sfântului Thomas à Becket din Canterbury, pe la 1512, și cât au fost de batjocoritori în fața exceselor pelerinilor. Ce ar fi avut oare ei de spus despre „Sfântul Rousseau“ (cum cu reverență avea să-l numească George Sand), trei sute de ani după ce Reforma se presupunea că ar fi pus capăt acelui gen de lucruri? Ovațiile au continuat mult după ce cenușa lui Rousseau a fost transferată la Pantheon. Pentru Kant, el a avut „o sensibilitate a sufletului de o perfecțiune neegalată“. Pentru Shelley, a fost „un geniu sublim“. Pentru Schiller, „un suflet aidoma celui al lui Cristos, căruia doar îngerii din ceruri sunt demni a-i ține

tovărăşie". John Stuart Mill şi George Eliot, Hugo şi Flaubert i-au adus un profund omagiu. Tolstoi a spus că Rousseau şi Evanghelia au fost „cele două influențe mari şi sănătoase ale vieții mele". Unul dintre cei mai influenți intelectuali ai vremurilor noastre, Claude Lévi-Strauss, îl salută într-una dintre lucrările sale de căpătâi, *Tristes Tropiques* (*Tropice triste*), ca pe „stăpânul şi fratele nostru...; fiecare pagină din această carte i-ar fi putut fi dedicată, dacă nu ar fi fost nedemnă de amintirea sa măreață"[52].

Totul este foarte frustrant şi sugerează că intelectualii sunt la fel de iraționali, lipsiți de logică şi superstițioşi ca oricare alți oameni. Adevărul pare să fi fost acela că Rousseau a fost un scriitor genial, dar mai mult decât dezechilibrat, atât în viață, cât şi în concepții. Cel mai bine îl caracterizează femeia care, conform spuselor lui, a fost singura sa dragoste, Sophie d'Houdetot. Ea a trăit până în 1813 şi, la o vârstă foarte înaintată, a dat acest verdict: „Era suficient de urât pentru a mă înspăimânta, şi dragostea nu-l făcea mai atrăgător. Era însă un personaj patetic şi l-am tratat cu blândețe şi amabilitate. Era un nebun interesant."[53]

2

Shelley, sau cât de neîndurătoare pot fi ideile

Pe 25 iunie 1811, moştenitorul în vârstă de nouăsprezece ani al unui baronet britanic îi scria unei tinere profesoare din Sussex: „Nu sunt un aristocrat sau vreun altfel de *crat*, dar tânjesc cu ardoare după vremea când omul va *îndrăzni* să trăiască în conformitate cu *Natura* & Raţiunea, şi deci cu Virtutea.“[1] Doctrina era chiar doctrina lui Rousseau, dar scriitorul, poetul Percy Bysshe Shelley, avea să meargă mult mai departe decât acesta în afirmarea pretenţiei intelectualilor şi scriitorilor de a conduce omenirea. Ca şi Rousseau, Shelley credea că societatea era putredă până în măduva oaselor; trebuia deci transformată, iar omul luminat, prin simplul apel la propriul intelect, avea dreptul şi îndatorirea morală de a o reconstrui pornind de la principiile fundamentale. A afirmat însă şi că intelectualii, şi în special poeţii – pe care îi vedea ca pe nişte lideri ai comunităţii intelectuale –, ocupau un loc privilegiat în cadrul acestui proces. De fapt, „poeţii sunt legiuitorii din umbră ai lumii“.

Shelley le-a aruncat colegilor săi intelectuali această provocare în 1821, în eseul de 10 000 de cuvinte intitulat *A Defence of Poetry* (*Apărarea poeziei*), care a ajuns cea mai influentă declaraţie a scopurilor sociale ale literaturii din Antichitate încoace.[2] Poezia, argumenta Shelley, este mai mult decât o simplă afişare a ingeniozităţii verbale, un simplu amuzament. Ea are cel mai serios scop dintre toate genurile de scrieri. Este profeţie, lege şi cunoaştere. Progresul social poate fi atins doar dacă este dirijat de o sensibilitate estetică. Bisericile ar fi trebuit să

asigure acest lucru, dar au eşuat în mod evident. Ştiinţa nu-l poate asigura. Nici raţionalismul singur nu poate crea un ţel moral. Atunci când ştiinţa şi raţiunea pretind să se erijeze în etică, produc dezastre morale precum Teroarea revoluţionară franceză şi dictatura napoleoniană. Doar poezia poate umple golul moral existent şi îi poate da progresului o reală forţă creatoare. Poezia „trezeşte şi extinde spiritul însuşi făcând din el receptaculul a mii de combinaţii imperceptibile de gânduri. Poezia ridică vălul de peste frumuseţea ascunsă a lumii". „Marele secret al moralei este dragostea sau o depăşire a propriei noastre naturi, şi o identificare a noastră cu frumosul care există în gândire, în acţiune sau în fiinţă, alta decât noi înşine." Poezia se ridică împotriva egoismului şi a calculelor materialiste. Încurajează comunitatea spirituală. „Pentru a fi cu mult mai bun, omul trebuie să ajungă să-şi folosească imaginaţia cu toată intensitatea şi la întreaga capacitate; trebuie să se pună în locul altuia şi al multor altora. Durerile şi plăcerile speciei sale trebuie să devină ale lui însuşi. Marele instrument al binelui moral este imaginaţia; or, poezia guvernează în spiritul acestui scop acţionând asupra cauzei." Ceea ce face poezia este de a împinge înainte progresul moral al civilizaţiei: de fapt, poezia, imaginaţia pusă în slujba sa şi libertatea mediului său natural formează trepiedul pe care se sprijină întreaga civilizaţie şi etică. Poezia imaginativă este necesară pentru reconstruirea completă a societăţii: „Vrem ca facultatea creatoare să îşi imagineze ceea ce cunoaştem; vrem ca impulsul generos să întruchipeze ceea ce ne imaginăm; vrem poezia vieţii." Într-adevăr, Shelley nu făcea doar să prezinte pretenţia poetului de a conduce: el realiza, pentru prima dată, o critică fundamentală a materialismului care avea să devină caracteristica principală a societăţii secolului al XIX-lea. „Poezia şi principiul Sinelui, a cărui incarnare evidentă este banul, sunt Dumnezeul şi Mamona lumii."[3]

Shelley a aplicat, bineînţeles, în poezie ceea ce a susţinut în mod teoretic. A fost un mare poet – iar poezia lui poate fi înţeleasă şi savurată la mai multe niveluri. Însă, la cel mai profund nivel, la nivelul avut în vedere de Shelley însuşi, ea este

esențialmente morală și politică. El este poetul englez cel mai profund politizat; toate poemele sale de anvergură și multe dintre cele mai scurte conțin o chemare la o anumită acțiune socială, un mesaj public. Cel mai lung poem, *The Revolt of Islam* (*Revolta Islamului*), de aproape 5 000 de versuri, se referă la oprimare, la revoltă și libertate. *A Hymn to Intellectual Beauty* (*Imn frumuseții intelectuale*), din care se înțelege că spiritul binelui, întruchipând libertatea și egalitatea tuturor făpturilor umane, își celebrează triumful asupra răului instituit. *Prometheus Unbound* (*Prometeu descătușat*) face referire la o altă revoluție încununată de succes și la victoria figurii mitice care, pentru Shelley (ca și pentru Marx și alții), îl simbolizează pe intelectualul care conduce umanitatea spre utopia terestră. *The Cenci* (*Cenci*) reia tema revoltei împotriva tiraniei, după cum o fac și *Swellfoot the Tyrant* (*Oedip tiranul*), un atac la adresa lui George IV, și *The Mask of Anarchy* (*Mascarada anarhiei*), un atac la adresa miniștrilor acestuia. În *Ozymandias*, un simplu sonet, dar unul de mare forță, Shelley celebrează răzbunarea autocrației. În poemul liric *Lines from the Euganean Hills* (*Versuri de pe Colli Euganei*), el menționează ciclurile tiraniei care cuprinde lumea și îi invită pe cititori să i se alăture în utopia sa îndreptățită.[4] *Ode to the West Wind* (*Odă vântului din apus*) este un alt apel către cititori pentru a-i răspândi mesajul politic, pentru „a conduce gândurile mele moarte prin univers" și astfel să „grăbească o nouă naștere", „să presare... cuvintele mele în rândurile omenirii!". *To a Skylark* (*Ciocârlia*) trimite, în versuri similare, la dificultatea poetului de a-și face auzit glasul și mesajul. În timpul vieții, Shelley a fost dezamăgit de slaba publicitate de care s-a bucurat opera sa și a ajuns la disperare întrucât doctrinele sale politice și morale ar fi trebui să se răspândească în lume. Nu întâmplător, două dintre cele mai înflăcărate poeme ale sale sunt adevărate pledoarii pentru ca vorbele sale să cunoască o largă circulație și să fie luate în seamă. În calitate de artist, Shelley era extrem de lipsit de egocentrism. Nu mulți au fost poeții care au scris mai puțin pentru propria lor satisfacție.

Ce s-ar putea spune însă despre Shelley ca om? Până nu de mult, părerea generală era cea promovată cu asiduitate de a doua sa soție, văduva sa, Mary Shelley: aceea că poetul era un spirit deosebit de pur şi inocent, deasupra intereselor lumeşti sau personale, lipsit de viclenii şi de vicii, devotat artei sale şi semenilor săi, nefiind deci din nici un punct de vedere un politician; mai curând un copil extraordinar de inteligent şi extrem de sensibil. Această concepție a fost întărită de o serie de descrieri ale înfățişării sale făcute la vremea respectivă: zvelt, palid, fragil, păstrând un aer adolescentin până mult după ce trecuse de douăzeci de ani. Cultul ținutei boeme inaugurat de Rousseau s-a regăsit şi la a doua şi a treia generație de intelectuali romantici. Byron a adoptat nu doar moda levantină sau moda orientală – atunci când îl avantaja –, dar chiar şi în veşminte europene afişa o anumită lipsă de constrângere, renunțând la cravatele sofisticate, lăsându-şi gulerul larg desfăcut, lepădându-şi chiar şi haina şi rămânând doar în cămaşă. Acest dispreț aristocratic față de convențiile inconfortabile a fost imitat şi de poeți de o origine mai modestă, precum Keats. Shelley a adoptat şi el moda, însă i-a adăugat o marcă personală: o atracție pentru jachete şi şepci de elev, prea mici uneori pentru el, dar potrivindu-se de minune cu impresia pe care dorea s-o lase, aceea de spontaneitate şi de prospețime adolescentină, puțin stângace, dar încântătoare. Aceasta plăcea îndeosebi femeilor, după cum le plăcea şi stilul cu şireturi şi nasturi desfăcuți al lui Byron. Acest stil i-a ajutat lui Shelley la construirea unei imagini mitice puternice şi persistente, care şi-a găsit o întruchipare aproape marmoreeană în cunoscuta descriere făcută de Matthew Arnold, de „înger frumos, dar lipsit de eficacitate, agitându-şi inutil în vid aripile luminoase". Această prezentare apare în eseul pe care Arnold i l-a dedicat lui Byron, a cărui poezie o găseşte mult mai serioasă şi mai cu greutate decât cea a lui Shelley, care prezintă „incurabila greşeală" de a duce „lipsă de substanță". Pe de altă parte, ca persoană, Shelley era un „spirit frumos şi încântător" şi „incomparabil superior lui Byron".[5] Greu de imaginat o apreciere mai eronată, greşită din toate punctele de vedere, indicând

faptul că Arnold ştia prea puţine despre fiecare dintre cei doi şi nu citise cu atenţie opera lui Shelley. Destul de ciudat totuşi, aprecierea făcută caracterului lui Shelley nu se deosebea de aceea pe care i-o datorăm lui Byron însuşi. Shelley, scria Byron, era „fără excepţie, omul *cel mai bun* şi mai lipsit de egoism pe care l-am cunoscut vreodată. Nu am cunoscut niciodată vreo persoană care pe lângă el să nu apară ca o bestie". Sau iarăşi: „El este, după câte ştiu eu, *cel mai puţin* egoist şi mai blând om – un om care a făcut mai multe sacrificii pentru alţii în contul averii şi al sentimentelor sale decât oricare altul de care să fi auzit."[6] Aceste comentarii au fost făcute atunci când sfârşitul tragic al lui Shelley era proaspăt în mintea lui Byron, şi deci într-o stare de *nil nisi bunkum*. Mai mult încă, marea parte a celor ştiute de Byron despre Shelley se bazau pe ceea ce Shelley însuşi îi spusese. Or, Byron era un om de lume, un judecător iscusit şi un critic temut şi sever al imposturii, şi deci mărturia sa privitoare la impresia pe care Shelley a făcut-o contemporanilor săi boemi, mai emancipaţi are multă greutate.

Totuşi, adevărul este cu totul altul şi profund tulburător pentru oricine îl respectă pe Shelley ca poet (cum este cazul meu); el iese la iveală dintr-o varietate de surse, una dintre cele mai importante fiind chiar scrisorile lui Shelley.[7] Shelley ni se înfăţişează ca uimitor de perseverent în urmărirea idealurilor, dar neîndurător şi chiar brutal în modul de a dispune de oricine îi stătea în cale. Ca şi Rousseau, iubea umanitatea în general, dar era adesea crud cu oamenii în particular. Era mistuit de o dragoste aprinsă, dar era o flacără abstractă, iar simplii muritori care se apropiau prea mult de ea se ardeau adesea. A pus ideile înaintea oamenilor, iar viaţa sa este o mărturie vie a cât neîndurătoare pot fi ideile.

Shelley s-a născut pe 4 august 1792 la Field Place, un conac în stil georgian din apropiere de Horsham, Sussex. Nu era singur la părinţi, cum a fost cazul atâtor intelectuali de marcă. În multe privinţe ocupa însă o poziţie mult mai privilegiată: aceea de unic moştenitor al unei averi considerabile şi al unui titlu, fratele cel mai mare a patru surori, care erau cu doi până la nouă ani

mai mici decât el. Este dificil de explicat acum ce însemna acest lucru la sfârşitul veacului al XVIII-lea: pentru părinţii lui, şi încă mai mult pentru surorile sale, el era un zeu al creaţiei.

Familia Shelley reprezenta o ramură tânără a unei vechi familii, înrudită cu marele proprietar local de terenuri, ducele de Norfolk. Averea lor, de dimensiuni considerabile, era de dată recentă şi fusese strânsă de bunicul lui Shelley, sir Bysshe, primul baronet, născut în Newark, New Jersey, un aventurier al Lumii Noi, dur, aspru şi energic. Cu siguranţă de la el a moştenit Shelley hotărârea şi lipsa de compasiune. Tatăl lui Shelley, sir Timothy, care a succedat la titlu în 1815, era, dimpotrivă, un om blând şi inofensiv, care vreme de mulţi ani a dus o viaţă în spiritul datoriei, fără pată, ca membru al parlamentului pentru Shoreham, evoluând treptat de la un liberalism moderat la un conservatorism de centru.[8]

Shelley a avut o copilărie idilică la moşie, înconjurat de părinţi bine plasaţi şi de surori care-l adorau. Şi-a manifestat de mic iubirea pentru natură şi ştiinţele naturale, făcând experimente cu substanţe chimice şi baloane cu gaz, experimente care au rămas pasiunea lui de-o viaţă. În 1804, la vârsta de doisprezece ani, a fost trimis la Eton, unde a rămas vreme de şase ani. Trebuie să fi învăţat din greu, deoarece a ajuns la o mare fluenţă în latină şi greacă şi la o cunoaştere *in extenso* a literaturii antice, pe care a stăpânit-o toată viaţa. A fost întotdeauna un cititor avid şi rapid, înclinat atât spre lecturi serioase, cât şi spre proza literară şi, alături de Coleridge, a fost cel mai cult poet al timpului său. A fost, de asemenea, şi un elev-minune. În 1809, la şaisprezece ani, dr. James Lind, un fost doctor regal, care era şi profesor colaborator la Eton, om de ştiinţă amator şi radical, l-a făcut să ia contact cu *Political Justice* (*Justiţia politică*) de William Godwin, pe atunci textul de căpătâi al stângii.[9] Lindt se ocupa şi de demonologie şi a trezit în Shelley o pasiune pentru ceea ce ţinea de ocult şi de misterios: nu doar proza literară gotică, pe atunci la modă şi ironizată strălucit de Jane Austen în *Northanger Abbey* (*Mănăstirea Northanger*), ci şi activităţile

vieții de zi cu zi ale iluminaților (*Illuminati*) și ale altor societăți secrete revoluționare.

Iluminații erau un grup instituționalizat în 1776 de către Adam Weishaupt, la universitatea din Ingoldstadt, care se erija în protector al iluminismului raționalist. Scopul grupului era de a ilumina lumea până când (după cum argumenta Weishaupt) „prinții și națiunile vor dispărea fără violență de pe fața pământului, rasa umană va deveni o familie, iar lumea, adăpostul oamenilor rezonabili".[10] Dintr-un anumit punct de vedere, acesta a devenit și scopul permanent al lui Shelley, însă el a absorbit materialul iluminiștilor în combinație cu propaganda agresivă inițiată de inamicii acestora, cu precădere senzaționalul „ultra-tratat" al abatelui Barruel, *Memoirs Illustrating the History of Jacobitism* (*Memorii ilustrând istoria iacobinismului*), Londra, 1797–1798, care nu-i ataca doar pe iluminați, ci și pe masoni, rozicrucieni și evrei. Pentru o bună bucată de timp, Shelley a fost fascinat de această carte respingătoare, pe care o recomanda adesea prietenilor (a fost folosită de a doua sa soție, Mary, când lucra la *Frankenstein*, în 1818). În mintea lui Shelley, această lucrare se întrepătrundea cu sumedenia de romane gotice citite – atunci și mai târziu.

Așa se face că, încă din adolescență, apropierea lui Shelley de politică a fost colorată de o anumită atracție pentru societățile secrete și pentru teoria istorică a conspirației promovată de abate și de alții ca el. Nu s-a putut elibera niciodată de această influență care pur și simplu l-a împiedicat să înțeleagă politica britanică sau motivele și atitudinile politice ale unor oameni ca Liverpool sau Castlereagh, pe care nu îi vedea decât ca pe o întruchipare a diavolului.[11] Cel mai timpuriu act politic al lui Shelley a fost practic acela de a propune scriitorului radical Leigh Hunt formarea unei societăți secrete a „membrilor iluminați, lipsiți de prejudecăți" pentru a rezista „coaliției inamicilor libertății".[12] Cert este că o serie de cunoscuți nu i-au privit niciodată politica mai mult decât ca pe o glumă literară, o simplă proiecție în viața reală a unui basm gotic. În romanul său *Nightmare Abbey* (*Abația de coșmar*), 1818, Thomas Love Peacock satiriza această

manie a societăților secrete și l-a înfățișat pe Shelley sub chipul lui Scythrop, care „a ajuns acum să fie tulburat de *pasiunea pentru reformarea lumii.* A închipuit un univers fictiv pe care l-a populat cu tribunale secrete și grupuri de iluminați, care reprezentau întotdeauna ingredientele imaginare ale proiectatei sale regenerări a speciei umane". Shelley însuși era, în bună măsură, vinovat de modul frivol în care era perceput utopismul său. Conform spuselor prietenului său Thomas Jefferson Hogg, nu numai că insista să citească cu glas tare dintr-o carte intitulată *Horrid Mysteries* (*Mistere îngrozitoare*), „cu un entuziasm vecin cu extazul", oricui se arăta gata să-l asculte, dar a mai și scris două romane gotice, *Zastrozzi* – publicat în timpul ultimului său trimestru la Eton – și, în timpul primului său trimestru la Oxford, *St. Irvyne or the Rosicrucian* (*Sf. Irvyne sau Rozicrucianul*), respins pe drept de Elizabeth Barett Browning, care-l numea „o idioțenie de internat"[13].

Shelley ajunsese deci vestit încă de pe băncile școlii și a fost cunoscut ca „ateul de la Eton". Faptul este important de remarcat dacă e să ținem seama de acuzațiile ulterioare de intoleranță pe care le-a adus la adresa familiei sale. Bunicul și tatăl său, departe de a fi încercat să-i îngrădească scrierile de tinerețe, care includeau desigur și poezie, l-au încurajat și au finanțat publicarea acestora. Conform afirmațiilor surorii lui Shelley, Helen, bătrânul sir Bysshe a plătit publicarea poemelor scrise de fratele ei în perioada când acesta era elev. În septembrie 1810, chiar înainte ca Shelley să plece la Oxford, sir Bysshe a plătit din nou pentru tipărirea a 1 500 de exemplare dintr-un volum al nepotului său intitulat *Original Poetry by Victor and Cazire* (*Poezii originale de Victor și Cazire*).[14] Când, în toamnă, Shelley a plecat la Oxford, tatăl său, Timothy, l-a dus la cel mai de seamă librar, Slatter, căruia i-a spus: „Fiul meu, aici de față, are înclinații literare. Este deja autor și vă rog să-l încurajați în tipărirea excentricităților sale." Timothy l-a încurajat fără doar și poate să scrie o poezie despre Partenon pentru a participa la un concurs; i-a trimis și material. Spera, desigur, să-l deturneze pe Shelley de la ceea ce el privea drept un foc de paie

adolescentin, către o literatură serioasă. Finanțarea scrierilor fiului său avea la bază o înțelegere explicită între cei doi conform căreia, deşi îşi putea exprima concepțiile antireligioase în rândurile prietenilor, nu avea să le publice, distrugându-şi astfel cariera universitară.

Nu există nici o umbră de îndoială asupra faptului că Shelley era de acord cu acest aspect, după cum reiese şi dintr-o scrisoare care a ajuns până la noi.[16] Dar după aceea a început să-şi calce cuvântul, în modul cel mai flagrant şi în toate privințele. În martie 1811, pe când mai era încă student în anul întâi la University College din Oxford, el a scris un pamflet agresiv pe marginea concepțiilor sale religioase. Argumentul său nu era nici nou şi nici deosebit de jignitor – deriva direct din Locke şi Hume. Din moment ce ideile, scria Shelley, ne vin de la simțuri, iar „Dumnezeu" nu poate deriva din impresiile simțurilor, credința nu este un act voluntar şi de aceea necredința nu poate fi criminală. Acestui plicticos exercițiu de sofism el i-a dat titlul incendiar *The Necessity of Atheism* (*Necesitatea ateismului*), l-a tipărit şi l-a difuzat în librăriile din Oxford şi a trimis exemplare tuturor episcopilor şi decanilor. Pe scurt, comportamentul său era în mod deliberat provocator şi a produs exact reacția care era de aşteptat din partea autorităților universității: Shelley a fost exmatriculat. Timothy Shelley a fost îngrozit, în special datorită faptului că primise o scrisoare de la fiul său prin care acesta nega că ar putea face asemenea lucruri. A avut loc o întâlnire dureroasă între cei doi, la un hotel din Londra, tatăl implorându-şi fiul să renunțe la ideile sale, cel puțin până mai înainta în vârstă, fiul insistând că acestea erau mai de preț pentru el decât liniştea sufletească a familiei sale, tatăl „mustrându-l, plângând, înjurând, şi apoi iarăşi plângând", Shelley râzând tare, „cu un hohot de râs puternic, demonic"; „a alunecat de pe scaunul său şi a căzut pe spate, cât era de lung, pe podea".[17] Au urmat negocieri din partea lui Shelley pentru a obține de la tatăl său o indemnizație garantată de două sute de lire pe an, urmată (în august 1811) de lovitura de teatru cum că s-a căsătorit cu Harriet Westbrook,

o colegă de şcoală a surorii sale, Elizabeth, în vârstă de şaisprezece ani.

Din acel moment, relaţiile sale cu familia s-au năruit. Shelley a încercat să-şi atragă de partea sa mai întâi mama, apoi surorile, dar a dat greş. Într-o scrisoare adresată unui prieten, îşi prezenta întreaga familie ca pe „o haită de animale reci, egoiste şi calculate, care par să nu aibă alt ţel sau altă treabă pe pământ decât să mănânce, să bea şi să doarmă".[18] Scrisorile adresate diverşilor membri ai familiei sunt extrem de interesante: uneori plăcute şi impresionante, în încercarea de a stoarce bani, alteori crude, violente şi ameninţătoare. Scrisorile către tatăl său trec de la pledoarie ipocrită la insultă, combinate cu o condescendenţă insuportabilă. Astfel, pe 30 august 1811, el îl imploră: „Nu cunosc pe nimeni altul în afara dumitale căruia să mă pot adresa atunci când dau de greu, cu mai multe şanse de succes... eşti bun că ierţi greşelile tinereţii." Pe 12 octombrie este dispreţuitor: „Instituţiile societăţii te-au făcut *Capul Familiei*, deşi eşti la fel de pasibil ca alţii de a fi indus în eroare de prejudecăţi şi de pasiuni, şi recunosc că este aproape un lucru firesc ca minţile care nu sunt cele mai luminate să acorde întotdeauna valoare erorilor de pe urma cărora îşi trag importanţa." Trei zile mai târziu îl acuză pe Timothy de a fi apelat la expedientul „laş, josnic, ruşinos expedient al persecuţiilor... M-ai tratat *rău, cu josnicie*. Atunci când am fost exmatriculat, sub acuzaţia de ateism, ţi-ai dorit ca eu să fi căzut pe frontul din Spania. A dori împlinirea acestui fapt se aseamănă foarte mult cu crima; poate că este bine pentru mine că legile Angliei pedepsesc crima, & acea *laşitate* izvorăşte din autocenzura născută de conştiinţa acestui fapt. Am să profit de prima ocazie pentru a te vedea – dacă *dumneata* nu vrei să-mi auzi numele, *eu* am să-l pronunţ. Să nu crezi că sunt o insectă pe care o distrug injuriile – dacă aş fi avut suficienţi bani, te-aş fi întâlnit la Londra şi ţi-aş fi strigat în ureche, Bysshe, Bysshe, Bysshe – vai, Bysshe, până asurzeşti". Scrisoarea aceasta era nesemnată.[19]

Cu mama lui a fost şi mai feroce. Sora lui, Elizabeth, se logodise cu un prieten de-al său, Edward Fergus Graham. Mama

lui aproba perechea, nu însă şi Shelley. Pe 22 octombrie, i-a scris mamei sale acuzând-o că era încurcată cu Graham şi că aranjase căsătoria lui Elizabeth pentru a muşamaliza faptele.[20] Nu pare să fi existat nici o bază reală pentru această teribilă scrisoare. El i-a scris însă în aceeaşi zi şi lui Elizabeth, spunându-i despre scrisoare şi cerând ca ea să-i fie arătată tatălui său. Faţă de alţi corespondenţi, Shelley făcea referiri la „josnicia" şi „depravarea" mamei sale.[21] Drept rezultat, a fost chemat avocatul familiei, William Whitton, care a primit instrucţiunea de a deschide şi de a se ocupa de toate scrisorile trimise de Shelley familiei sale. Whitton era un om blând, dornic să facă pace între tată şi fiu, dar a sfârşit prin a fi complet îndepărtat de aroganţa lui Shelley. Când s-a plâns că scrisoarea adresată de Shelley mamei sale „nu era adecvată" (un termen blând în acel context), scrisoarea i-a fost returnată, având mâzgălite pe ea următoarele: „Scrisoarea lui William Whitton este concepută în termeni care justifică returnarea ei de către dl P. Shelley în vederea unei lecturi mai atente şi mai obiective. Dl S. îl invită pe dl W. ca atunci când are de-a face cu un gentleman (ocazie care probabil nu se iveşte prea des) să se abţină de la a-i deschide scrisorile personale, altminteri obrăznicia ar putea atrage după sine pedeapsa pentru sfidare."[22]

Familia pare să se fi temut de violenţa lui Shelley. „Dacă ar fi rămas în Sussex", i-a scris Timothy Shelley lui Whitton, „m-aş fi înconjurat de oameni de ordine. Şi-a speriat peste măsură mama şi surorile, astfel încât chiar şi acum, dacă aud un câine lătrând, o iau la fugă pe scări în sus. Nu are nimic de spus în afara celor două sute de lire pe an." Mai exista şi temerea că Shelley, care ducea acum o viaţă hoinară şi boemă, ar putea convinge pe vreuna dintre mai tinerele sale surori să-l urmeze. Într-o scrisoare datată 13 decembrie 1811, el a încercat să-l convingă pe vânătorul de la Field Place să îi strecoare lui Helen, care nu avea decât doisprezece ani, o scrisoare („ţine minte, Allen, că *nu* te voi uita"), iar scrisoarea în sine este deosebit de sinistră, suficient pentru a înfiora inima unui tată şi a unei mame.[23] Shelley era totodată nerăbdător să aibă acces şi la sora sa şi mai mică,

Mary. Curând, Shelley a devenit membru al cercului lui Godwin și s-a împrietenit cu emancipata fiică a acestuia, Mary, a cărei mamă era lidera feministă Mary Wollstonecraft, și cu încă și mai sălbatica ei soră vitregă, Claire Clairmont. De-a lungul vieții sale adulte, Shelley a căutat cu perseverență să se înconjoare de femei tinere, cu care să trăiască în comun și care să fie împărțite de toți bărbații care aparțineau grupului – cel puțin teoretic. Surorile sale îi apăreau ca niște candidate firești pentru un astfel de *ménage*, mai ales că Shelley considera că era de datoria lui să le „scape" de odiosul materialism al casei părintești. Avea un plan destinat răpirii lui Helen și Elizabeth de la internatul din Hackney: Mary și Claire au fost trimise să studieze terenul.[24] Din fericire nu s-a ales nimic din toate acestea. Însă cert este că Shelley nu ar fi spus nu incestului. Ca și Byron, era fascinat de subiect. Nu a mers însă atât de departe ca Byron, care era îndrăgostit de sora lui vitregă, Augusta Leigh. Cu toate acestea, Laon și Cythna, eroul și eroina lungului său poem *Revolta Islamului*, erau frate și soră, până ce editorii au obiectat și l-au silit pe Shelley să facă modificări, după cum frați erau și Selim și Zuleika din *The Bride of Abydos* (*Mireasa din Abydos*) de Byron.[25] Și tot aidoma lui Byron, Shelley a considerat întotdeauna că beneficia de o perpetuă dispensă de la regulile normale ale comportamentului sexual.

Acest fapt le-a făcut viața grea femeilor cu care Shelley a avut de-a face. Nu există nici o dovadă ca vreuna dintre ele, poate cu excepția lui Claire Clairmont, să fi agreat ideea comunității sau să fi avut o cât de mică înclinație spre vreo formă de promiscuitate. Spre nemulțumirea lui Shelley, toate doreau o viață normală (ca, de altfel, și propria lui familie). Poetul era însă incapabil să ducă o asemenea viață. Era ahtiat după schimbare, după deplasarea dintr-un loc în altul, după pericol și senzații de tot felul. Instabilitatea, anxietatea par să-i fi fost necesare în muncă. Se putea ghemui oriunde cu o carte sau cu o bucată de hârtie în față pentru a-și pune versurile cap la cap. Și-a petrecut viața în camere sau case mobilate, mutându-se întruna, adesea hăituit de creditori sau aflându-se în centrul dureroaselor

drame personale care îi tot dădeau târcoale. A continuat însă să lucreze şi să publice. Interpretările sale erau uimitoare. Materialul produs era considerabil şi, în mare parte, de bună calitate. Dar existenţa agitată pe care el o găsea stimulativă era dezastruoasă pentru ceilalţi şi nu în mai mică măsură pentru tânăra sa soţie, Harriet.

Harriet era o fată burgheză, drăguţă, plăcută, foarte convenţională, fiică a unui negustor prosper. S-a îndrăgostit de poetul care i-a apărut aidoma unui zeu, şi-a pierdut capul şi a fugit cu el. De atunci viaţa ei s-a îndreptat în mod inevitabil spre dezastru.[26] Timp de patru ani a împărtăşit existenţa nesigură a lui Shelley, mutându-se la Londra, Edinburgh, York, Keswick, nordul Ţării Galilor, Lynmouth, iarăşi Ţara Galilor, Dublin, Londra şi pe valea Tamisei. În unele dintre aceste locuri, Shelley s-a implicat în activităţi politice ilegale, atrăgând atenţia magistraţilor locali şi a poliţiei, sau chiar atenţia guvernului central; peste tot sfârşeau prin a se lovi de negustori care aşteptau achitarea notelor de plată. A trezit şi ostilitatea vecinilor, care erau îngrijoraţi de experienţele sale chimice periculoase şi scandalizaţi de ceea ce ei considerau a fi necuviinţele dezgustătoare ale menajului lui Shelley, care includea aproape întotdeauna două sau trei tinere. De două ori – în Ţinutul Lacurilor şi în Ţara Galilor – casa i-a fost atacată de comunitatea locală, fiind forţat să o ia din loc. A fugit şi din faţa creditorilor şi a poliţiei.

Harriet a făcut tot posibilul pentru a-i împărtăşi activităţile. L-a ajutat să-şi distribuie manifestele politice ilegale. A fost încântată atunci când Shelley i-a dedicat primul lui poem de mari dimensiuni, *Queen Mab* (*Crăiasa Mab*). I-a născut o fată, Eliza Ianthe. Apoi i-a dăruit un fiu – Charles. I-a lipsit însă capacitatea de a-l fascina întruna. Ca oricărei alte femei, de altfel. Dragostea lui Shelley era adâncă, sinceră, pasională, cu adevărat nesfârşită – dar îşi schimba întotdeauna obiectul. În iulie 1814, i-a dat lui Harriet vestea că se îndrăgostise de fiica lui Godwin, Mary, şi că plecau pe continent (cu Claire Clairmont după ei). Vestea i-a provocat un şoc înfiorător lui Harriet, o reacţie care l-a surprins şi apoi l-a jignit pe Shelley. Era unul dintre acei

egoişti sublimi, cu o puternică înclinaţie moralizatoare, care presupun că alţii au nu doar datoria de a le suporta deciziile, ci şi pe aceea de a le aplauda, iar atunci când cei în cauză nu reuşesc să o facă, afişează pe loc un aer jignit.

Scrisoarea adresată de Shelley lui Harriet după ce a părăsit-o se conformează aceluiaşi model ca şi cele adresate tatălui său, aroganţa transformându-se în furie pe care o considera îndreptăţită atunci când ea nu reuşea să vadă lucrurile din perspectiva lui. „Nu eu sunt de vină“, i-a scris el pe 14 iulie 1814, „că nu mi-ai umplut niciodată inima cu o pasiune care să mă copleşească.“ Se purtase întotdeauna cu generozitate faţă de ea şi rămăsese prietenul ei cel mai bun. În luna care a urmat a invitat-o să li se alăture – lui, lui Mary şi Claire – la Troyes, „unde vei găsi cel puţin un prieten hotărât şi constant, care va pune mereu preţ pe interesul tău, care nu-ţi va răni în mod voit sentimentele. De la nimeni nu te poţi aştepta la aşa ceva decât de la mine. Toţi ceilalţi sunt fie lipsiţi de sentimente, fie egoişti.“ O lună mai târziu, văzând că această tactică nu a dat rezultate, a devenit mai agresiv: „Mă consider mult mai valoros şi mai bun decât oricare dintre micii tăi prieteni... Principalul meu scop a fost menit să te acopere de foloase. Chiar şi acum, când o pasiune violentă şi de durată pentru altcineva mă face să prefer compania ei tovărăşiei tale, sunt veşnic preocupat de cum ţi-aş putea fi în mod sincer şi permanent folositor... Drept răsplată pentru toate acestea nu este bine să fiu rănit cu reproşuri şi acuzaţii – un ataşament atât de neobişnuit şi de lipsit de precedent merită un cu totul alt răspuns.“ A doua zi, avea să revină: „Gândeşte-te dacă ai vrea ca în viitor să te afli în sfera de influenţă a spiritului meu supraveghetor, dacă te mai încrezi suficient în integritatea mea demonstrată şi neschimbată pentru a te supune regulilor pe care le-ar crea între noi o prietenie.“[27]

Aceste scrisori au fost scrise în parte pentru a smulge bani de la Harriet (în momentul acela ea încă mai avea ceva avere), în parte pentru a exercita o presiune asupra ei astfel încât să nu dezvăluie creditorilor şi duşmanilor locul în care se găsea el, în parte pentru a o împiedica să consulte vreun avocat. Scrisorile

sunt presărate cu referiri la „siguranța mea personală" și „ siguranța și liniștea mea". Shelley era o persoană extrem de subțire, care pare să fi fost complet insensibilă la sentimentele celorlalți (o combinație deloc neobișnuită). Când a descoperit că, în cele din urmă, Harriet consultase avocatul în privința drepturilor ei, furia lui Shelley s-a dezlănțuit. „Procedând astfel, dacă este adevărat că perversitatea ta a atins această limită, îți distrugi propriile planuri. Amintirea fostei noastre tandreți, speranța că s-ar putea să nu fii complet lipsită de virtute & generozitate m-ar putea face, chiar și acum, să permit mult mai mult decât permite legea. Dacă după ce vei primi această scrisoare, ai să continui să apelezi la lege, este clar că nu te mai pot considera decât ca pe un dușman, ca pe cineva care... a jucat rolul celei mai josnice și mai întunecate trădări." După care mai adaugă: „Am fost un idiot să aștept măreție sau generozitate din partea ta" și o acuză de „un egoism meschin și demn de dispreț" și de încercarea de „a răni un om nevinovat, care se luptă cu necazurile".[28] În acel moment ajunsese să se amăgească complet și se convinsese singur că, de la început și până la sfârșit, se comportase în mod impecabil, iar Harriet într-o manieră de neiertat. „Sunt ferm convins", îi scria el prietenului său Hogg, „că astfel voi fi capabil să devin un prieten mai constant și un mai util iubitor de oameni, și un mai ardent susținător al adevărului și virtuții."[29]

Printre multele trăsături copilărești ale lui Shelley, se număra și aceea de a fi capabil să amestece cel mai jignitor abuz cu cererea de favoruri. Astfel, după scrisoarea în care își acuza mama de adulter a urmat o alta, prin care-i cerea să-i trimită „mașina mea galvanică & microscopul solar"; insultele sale la adresa lui Harriet au fost presărate cu solicitări nu doar de bani, ci și de haine: „Duc lipsă de ciorapi, lenjerie intimă & de *Operele postume* ale dnei Wollstonecraft." I-a spus că, fără bani, „trebuie să mor, inevitabil, de foame... Draga mea Harriet, trimite-mi neîntârziat provizii"[30]. Nu s-a interesat de starea ei, deși știa că o lăsase gravidă. Apoi, dintr-odată, scrisorile au încetat. Harriet i-a scris unei prietene: „Dl Shelley a devenit un libertin și un rob al sim-

ţurilor, şi asta doar din cauza lucrării lui Godwin *Justiţia politică*... Luna viitoare voi naşte. El nu va fi alături de mine. Nu, acum nu-i pasă de mine. Nu întreabă niciodată de mine, nici nu-mi trimite vorbă cum îi merge. Pe scurt, bărbatul pe care l-am iubit cândva a murit. Acesta este un vampir."[31]

Fiul lui Shelley, căruia Harriet i-a dat numele Charles Bysshe, s-a născut pe 30 noiembrie 1814. Nu este clar dacă tatăl lui l-a văzut vreodată. Sora mai mare a lui Harriet, Eliza, care i-a rămas devotată – şi a ajuns de aceea să fie privită de Shelley cu o duşmănie înverşunată –, era convinsă că aceşti copii nu trebuie crescuţi de femeile boeme ale lui Shelley. Spre deosebire de Rousseau, Shelley nu-şi privea copiii ca pe „un inconvenient" şi s-a luptat din toate puterile să-i obţină. În mod inevitabil însă, bătălia legală i-a fost potrivnică, iar copiii au ajuns să fie crescuţi de stat. Din acel moment, el şi-a pierdut interesul pentru aceştia. Viaţa lui Harriet era distrusă. În septembrie 1816, ea şi-a lăsat copiii cu părinţii şi s-a retras la Chelsea. Ultima ei scrisoare i-a fost adresată surorii ei: „Amintirea întregii tale afecţiuni, pe care am răsplătit-o într-un mod atât de nevrednic, mi-a dat adesea mustrări de conştiinţă. Ştiu că mă vei ierta, pentru că nu-ţi stă în fire să fii lipsită de delicateţe sau severă cu cineva."[32] Pe 9 noiembrie a dispărut. Pe 10 noiembrie, trupul i-a fost descoperit în Serpentine, în Hyde Park. Trupul era umflat şi s-a spus că ar fi fost însărcinată, dar nu există vreo dovadă convingătoare privitoare la acest fapt.[33] Modul în care a reacţionat Shelley la această veste – el care multă vreme făcuse să circule zvonul fals că el şi Harriet se despărţiseră de comun acord – era menit să jignească familia lui Harriet şi să dea naştere unei urzeli de minciuni: „Se pare", i-a scris el lui Mary, „că această biată femeie – cea mai inocentă din anormala & detestabila ei familie – a fost gonită din casa tatălui ei & a luat calea prostituţiei până a ajuns să trăiască cu un grăjdar pe nume Smith; acesta părăsind-o, s-a sinucis. Nu poate încăpea discuţie că bestia de viperă care este sora ei, incapabilă de a profita de pe urma relaţiei sale cu mine, şi-a asigurat pentru sine averea bătrânului – care este acum pe moarte – ucigând-o pe această

biată creatură!... Toată lumea îmi dă *mie* dreptate – toţi sunt martori ai corectitudinii şi toleranţei cu care m-am purtat mereu faţă de ea."[34] După aceasta a urmat, două zile mai târziu, o scrisoare extem de lipsită de suflet adresată surorii lui Harriet.[35]

Minciunile isterice ale lui Shelley pot fi parţial explicate de faptul că acesta era încă deprimat de pe urma unei alte sinucideri de care era responsabil. Fanny Imlay era fiica vitregă a lui Godwin dintr-o căsnicie anterioară a celei de-a doua soţii. Era cu patru ani mai în vârstă decât Mary şi a fost descrisă (de către Harriet) ca „foarte urâtă şi foarte sensibilă". Shelley a încercat să o seducă, scriindu-i încă din decembrie 1812: „Sunt unul dintre acele animale formidabile cu gheare lungi numite *Bărbat*, şi până ce nu te voi asigura că sunt unul dintre cei mai inofensivi din specia mea, că mă hrănesc numai cu legume, & nu am muşcat niciodată de când m-am născut, nu voi îndrăzni să mă impun atenţiei tale."[36] S-ar putea ca ea să fi făcut cândva parte din planul lui Shelley de a pune bazele unei comunităţi radicale de prieteni, legaţi printr-o comuniune sexuală – el, Mary, Claire, Hogg, Peacock şi fratele lui Claire, Charles Clairmont. În orice caz, Shelley a fascinat-o, iar Godwin şi soţia lui au crezut că fata se îndrăgostise în mod tragic de el. Între 10 şi 14 septembrie 1814, Shelley se afla singur la Londra, Mary şi Claire fiind la Bath, iar Fanny l-a vizitat seara la domiciliul lui. Este probabil ca el s-o fi sedus acolo; după care s-a dus la Bath. Pe 9 octombrie cei trei au primit o scrisoare foarte deprimată de la Fanny, expediată din Bristol. Shelley a plecat de îndată în căutarea ei, dar nu a găsit-o. De fapt, ea plecase deja spre Swansea, iar în ziua următoare a luat acolo o supradoză de opiu, într-o cameră de la Mackworth Arms. În scrisorile sale, Shelley nu a pomenit-o niciodată pe Fanny; în 1815 există însă o referire la ea („Vocea ei a tremurat când ne-am despărţit") într-o poezie care îl înfăţişează pe el („Un tânăr cu păr cărunt şi ochiul stins") stând lângă mormântul ei. Nu era însă decât o imagine; Shelley nu i-a vizitat niciodată mormântul, care a rămas fără piatră la căpătâi.[37]

Au mai existat şi alte jertfe pe altarul ideilor lui Shelley. Una a fost Elizabeth Hitchener, o tânără din rândurile clasei

muncitoare din Sussex, fiica unui contrabandist devenit hangiu, care a ajuns profesoară în Hurstpierpoint prin eforturi şi sacrificii deosebite. Era cunoscută pentru ideile ei radicale, iar Shelley a început să corespondeze cu ea. În 1812, Shelley se afla la Dublin, unde le predica irlandezilor despre libertate, aceştia neavând nici o reacţie. Cum îi rămăsese disponibilă o bună parte a materialului subversiv, a avut strălucita idee de a i-l trimite drei Hitchener, pentru a-l distribui în Sussex. L-a ambalat într-o cutie mare de lemn, dar, în stilul lui caracteristic, nu a plătit pentru ea decât până la Holyhead, presupunând că îi va fi înmânată fetei, care va plăti la primirea coletului. Desigur însă, pachetul a fost deschis la vamă, a fost informat Biroul de Interne şi profesoara a fost pusă sub urmărire. Faptul i-a distrus pur şi simplu cariera. Îi rămăsese însă onoarea. Cu toate acestea, Shelley a invitat-o apoi să se alăture micii sale comunităţi şi, în ciuda sfatului tatălui şi prietenilor ei, ea a acceptat. Shelley a mai convins-o să îi împrumute o sută de lire, după toate probabilităţile economiile ei de-o viaţă.

În acel stadiu el o lăuda peste măsură: „Deşi având, prin naştere, o origine foarte umilă, ea a căpătat din tinereţe un mod foarte profund şi rafinat de gândire; spiritul ei, curios şi pătrunzător de la natură, a depăşit limitele impuse de prejudecăţi."[38] În scrisorile adresate ei, o numea „stânca mea" în furtuna lui, „geniul meu cel bun, judecătorul gândirii mele, călăuza acţiunilor mele, mentorul utilităţii mele". Elizabeth era „una dintre acele fiinţe care, oriunde s-ar duce, aduc cu ele fericire, reformă, libertate"[39]. Ea s-a alăturat clanului Shelley la Lynmouth, unde s-a spus că „râde, vorbeşte şi scrie toată ziua", şi distribuia manifestele lui Shelley. Curând însă, Harriet şi sora ei au ajuns să n-o mai placă pe Elizabeth. Cât despre Shelley, acesta nu era contra existenţei unei anumite tensiuni competitive între femeile sale. Curând însă a început să le împărtăşească dezaprobarea. Pare să o fi sedus pe dra Hitchener în timpul lungilor plimbări pe malul oceanului, dar mai târziu sentimentele lui s-au schimbat radical. Atunci când Harriet şi Eliza s-au întors împotriva ei, Shelley a decis că aceasta trebuia să plece. În orice caz, în

momentul acela el stabilise deja legătura cu familia Godwin, ale cărei tinere membre îi păreau mult mai interesante. Aşa se face că dra Hitchener a fost trimisă înapoi în Sussex, pentru a duce mai departe cauza, cu promisiunea unui salariu de două lire pe săptămână. Acolo a fost însă luată în râs, tratată ca amanta de care se debarasase un gentleman. Shelley i-a scris plin de ironie lui Hogg: „Demonul brun, cum o numesc eu pe fosta noastră profesoară şi belea, trebuie să-şi primească indemnizaţia. O plătesc cu inima grea; dar trebuie s-o fac. Prin graba noastră eronată, ea a fost lipsită de o situaţie care îi asigura un trai decent; acum îmi spune că reputaţia ei s-a dus, că sănătatea i-a fost ruinată şi liniştea sufletească i-a dispărut din cauza barbarismului meu: o victimă a tuturor necazurilor mentale şi trupeşti de care suferă eroinele!“ După care nu a rezistat să nu adauge: „Este o bestie de femeie vicleană, superficială, hermafrodită.“ În realitate ea nu a primit decât prima tranşă a salariului ei, iar cele o sută de lire pe care i le împrumutase lui Shelley nu i-au fost înapoiate niciodată. S-a retras astfel în obscuritatea din care Shelley o smulsese, o victimă consumată de vâlvătaia focului lui.

Un caz similar, mai umil chiar, a fost acela al lui Dan Healey, un puşti de cincisprezece ani, pe care Shelley l-a adus cu el din Irlanda în calitate de servitor. Ştim puţine despre servitorii lui Shelley, deşi existau de obicei trei sau patru. Într-o scrisoare adresată lui Godwin, Shelley apără comoditatea existenţei pe care o ducea pe motiv că „dacă aş fi fost angajat la războiul de ţesut sau la plug, & soţia mea la bucătărie sau ca menajeră, ar fi urmat să devenim, în situaţia actuală a societăţii, nişte fãpturi foarte diferite &, pot adăuga, mai puţin utile speciei noastre“[40]. Deci nu aveau cum să nu existe servitori, fie că Shelley şi-i putea permite sau nu. Se folosea în general de localnici, pe care-i plătea foarte puţin; cu Dan situaţia era însă alta, deoarece Shelley îl găsise foarte util la Dublin, pentru a-i lipi afişele ilegale. În vara anului 1812, la Lynmouth, l-a folosit din nou pentru a-i afişa manifestele pe ziduri şi hambare. Lui Dan i s-a spus că, dacă va fi interogat de autorităţi, să povestească cum că ar fi

„întâlnit doi domni pe drum". Pe 18 august, băiatul a fost arestat la Barnstaple şi şi-a spus lecţia învăţată. Nu i-a făcut bine deloc. A fost acuzat că ar fi conspirator şi condamnat la amenzi totalizând două sute de lire sau, în caz de neplată, la şase luni de închisoare. În loc să plătească amenda, cum se aştepta toată lumea (inclusiv autorităţile), Shelley a dispărut; a împrumutat douăzeci şi nouă de şilingi de la femeia care-i făcea curăţenie şi trei lire de la un vecin şi s-a făcut nevăzut.* Aşa se face că Dan a ajuns la închisoare. La eliberare a revenit în serviciul lui Shelley, dar a fost concediat şase luni mai târziu sub pretextul că ar fi căpătat un comportament „neprincipial" – s-ar putea să fi deprins obiceiuri rele la puşcărie –, motivul real fiind acela că familia Shelley trebuia să facă economii. Shelley îi datora lui Dan zece lire ca leafă, bani pe care băiatul nu i-a primit niciodată.[41] Astfel, o altă victimă rănită se întorcea în anonimat.

Trebuie menţionat, în favoarea lui Shelley, că era foarte tânăr atunci când s-au întâmplat toate acestea. În 1812 nu avea decât douăzeci de ani. Avea douăzeci şi doi când a părăsit-o pe Harriet, fugind cu Mary. Uităm adesea cât erau de tineri poeţii acestei generaţii britanice atunci când au transformat literatura lumii anglo-saxone; cât de tineri într-adevăr atunci când au murit – Keats la douăzeci şi cinci, Shelley la douăzeci şi nouă, Byron la treizeci şi şase. Când, fugind pentru totdeauna din Anglia, Byron l-a întâlnit pe Shelley, pe malurile lacului Geneva, la 10 mai 1816, el nu avea decât douăzeci şi opt de ani; Shelley avea douăzeci şi patru; Mary şi Claire de-abia optsprezece. Romanul lui Mary, *Frankenstein*, scris pe malurile lacului în timpul lungilor nopţi de vară timpurie, ar putea fi considerat opera unei eleve. Şi totuşi, dacă dintr-un anumit punct de vedere erau copii, erau şi adulţi când respingeau valorile lumii şi prezentau sisteme alternative proprii, asemănându-se – mai curând – cu

* Eforturile făcute de Byron în beneficiul propriilor servitori care dădeau de bucluc contrastau în mod evident cu indiferenţa lui Shelley. El a plătit pe loc amenda administrată omului său de încredere bărbos, G-B („Tita") Falcieri.

studenții anilor '60. Nu gândeau că ar fi prea tineri pentru responsabilități, nici nu au cerut indulgență în numele tinereții lor – ba dimpotrivă. Shelley, mai ales, a insistat asupra înaltei seriozități a misiunii sale în lume. Poemul *Crăiasa Mab*, de o mare forță, deşi încă tineresc din anumite puncte de vedere, a fost scris atunci când Shelley avea douăzeci de ani şi a fost publicat în anul care a urmat. Începând din 1815–1816, când se apropia de douăzeci şi cinci de ani, opera lui Shelley tindea spre zenit. Până atunci dăduse dovadă nu doar de lecturi extrem de vaste, dar şi de o mare profunzime a gândirii. Nu există îndoială că Shelley a avut o minte ascuțită, totodată subtilă şi sensibilă. Şi, aşa tânăr cum era, acceptase îndatoririle de părinte.

Să ne îndreptăm acum atenția asupra copiilor. A avut în total şapte, de la trei mame diferite. Primii doi, Ianthe şi Charles, născuți de Harriet, au fost trecuți în grija statului. Shelley a contestat cu amărăciune acest fapt, pierzând procesul şi datorită faptului că instanța a fost oripilată de concepțiile exprimate în *Crăiasa Mab*; el a privit faptul în primul rând ca pe o tentativă ideologică menită să îl determine să-şi renege țelurile revoluționare.[42] După ce hotărârea a fost pronunțată împotriva sa, Shelley a continuat să revină asupra nedreptății şi să-l urască pe lordul cancelar Eldon, dar nu a mai dat dovadă de vreo preocupare în ceea ce îi privea pe copii. Curtea l-a obligat la plata a treizeci de lire şi un sfert pentru copii, care au fost plasați la părinți adoptivi. Suma i-a fost reținută direct din rentă. Nu s-a folosit niciodată de drepturile de vizitare pe care i le-a acordat curtea. Nu le-a scris niciodată, deşi fata cea mare, Ianthe, avea nouă ani în momentul morții lui Shelley. Nu s-a interesat decât în mod formal de bunăstarea lor şi singura scrisoare de care dispunem adresată tatălui adoptiv, Thomas Hume, datată 17 februarie 1820, se referă în principal la nedreptățile care i s-au făcut şi este un document lipsit de orice urmă de compasiune.[43] Nu mai există alte referiri la aceşti copii în vreo altă scrisoare sau în vreun jurnal de-al său care să fi ajuns până la noi. Pare să şi-i fi scos definitiv din minte, deşi ne întâlnim

cu o apariție fantomatică a lor în poemul autobiografic *Epipsychidion* (care o reneagă pe Harriet ca „planeta acelui ceas"):

Marked like twin babies, a sister and a brother,
*The wandering hopes of one abandoned mother.**

De la Mary a avut patru copii, dintre care trei au murit, singurul supraviețuitor care să-i ducă numele mai departe fiind fiul său Percy Florence, născut în 1819. Primul copil al lui Mary, o fată, a murit în fragedă pruncie. Fiul lor William, în vârstă de patru ani, s-a molipsit de gastroenterită la Roma; Shelley l-a vegheat trei nopți la rând, dar copilul a murit. Strădaniile lui Shelley ar fi putut fi dictate parțial de vinovăția resimțită privitor la rolul jucat în moartea fiicei sale Clara, cu un an înainte, pe când aceasta nu era decât un bebeluș. În august 1818, Mary și copilul se aflau în răcoroasa stațiune de vară Bagni di Luca. Shelley, care se afla la Este, în dealurile ce domină Veneția, a insistat ca Mary și copilul să i se alăture neîntârziat, o călătorie îngrozitoare de cinci zile în anotimpul cel mai torid. Shelley nu știa că micuța Clara nu se simțea bine încă dinainte de începerea călătoriei; cert este că era bolnavă la sosire, iar starea ei nu s-a îmbunătățit. Cu toate acestea, trei săptămâni mai târziu, din nou doar pentru a-și satisface capriciile – era intoxicat de schimburile sale de păreri radicale cu Byron –, i-a trimis lui Mary instrucțiuni imperative să i se alăture, cu copilul, la Veneția. Conform spuselor mamei ei, biata Clara se găsea „într-o îngrozitoare stare de slăbiciune și febră", iar călătoria a durat de la trei și jumătate dimineața până la cinci după-amiaza, într-o zi toridă. Când au ajuns la Padova, era evident că fetița era foarte bolnavă; Shelley a insistat să continue drumul spre Veneția. În timpul călătoriei, Clara a căpătat „spasme convulsive ale gurii și ochilor"; a murit la o oră după sosirea la Veneția.[44] Shelley a recunoscut că „această lovitură neașteptată" (era cu

---

* Însemnați precum doi gemeni, o soră și un frate
Rătăcitoarele speranțe ale unei mame abandonate.

siguranță previzibilă) a adus-o pe Mary într-o stare „vecină cu disperarea"; a fost un moment important în deteriorarea relației dintre cei doi.

Un altul a avut loc în iarna în care lui Shelley i s-a născut, la Napoli, un copil nelegitim, o fată pe nume Elena. El a declarat copilul pe numele lui şi drept mamă a indicat-o pe Mary Godwin Shelley. Însă, cu siguranță, nu soția sa era mama copilului; la puțin timp după aceea, Shelley a început să fie şantajat de un fost servitor, Paolo Foggi, care se căsătorise cu doica copiilor lor, Elise, iar obiectul acestor amenințări era acela că Shelley făcuse o declarație falsă condamnabilă atunci când o indicase pe Mary drept mamă. Este posibil ca Elise să fi fost mama fetiței. Există însă o serie de argumente puternice şi împotriva acestui fapt. Elise însăşi oferea o cu totul altă versiune. Ea i-a spus în 1820 lui Richard Hoppner, consulul britanic de la Veneția, care până atunci avusese o părere bună despre Shelley, în ciuda reputației acestuia, că poetul plasase la orfelinatul din Napoli o fetiță pe care o avuse cu Claire Clairmont. Hoppner a fost dezgustat de comportamentul lui Shelley şi atunci când i-a relatat în secret incidentul lui Byron, acesta i-a replicat: „Şi totuşi, în privința faptelor nu prea e loc de îndoială – îi reprezintă."[45] Ştia totul despre Shelley şi Claire Clairmont. Aceasta era mama propriei sale fiice nelegitime, Allegra. Claire pusese ochii pe Byron în primăvara anului 1816, înainte ca el să părăsească Anglia. Byron, care avea ceva scrupule privind seducerea unei virgine, s-a culcat cu ea numai după ce Claire i-a spus că se culcase deja cu Shelley.[46] Byron avea o părere foarte proastă despre morala lui Claire din moment ce nu numai că îl sedusese, dar îi mai propusese să i-o ofere şi pe Mary Shelley.[47] Acesta a fost unul dintre motivele pentru care nu avea să-i permită lui Claire să se ocupe de creşterea Allegrei, deşi separarea fetei de mamă s-a dovedit fatală pentru copil. Byron era satisfăcut că Allegra era fata lui, şi nu a lui Shelley, deoarece era sigur că, în acea perioadă, Claire şi Shelley nu întreținuseseră relații sexuale. Cert este însă că el considera că între timp cei doi îşi reluaseră legătura cu intermitențe, atunci când Mary

era plecată. Rezultatul acestora era Elena. Apologeţii lui Shelley au oferit o serie de alte explicaţii, însă probabilitatea cea mai mare indică drept părinţi ai Elenei cuplul Claire–Shelley.[48] Mary a fost profund afectată de acest eveniment – nu o plăcuse niciodată pe Claire şi îi displăcea prezenţa continuă a acesteia în casa lor. Dacă fetiţa rămânea cu ei, Claire ar fi devenit un membru permanent al familiei şi probabil că legătura ei cu Shelley s-ar fi reluat. Drept răspuns la suferinţa lui Mary, Shelley a hotărât să abandoneze copilul şi, urmând exemplul idolului său, Rousseau, să apeleze la ideea orfelinatului. Nu este de mirare că acolo copilul a murit la vârsta de optsprezece luni, în 1820. În anul următor, într-o scrisoare adresată lui Mary, arătându-se neafectat de criticile lui Hoppner şi ale altora, Shelley a rezumat afacerea într-o frază revelatoare şi plină de cinism: „Mi-am recâştigat cu repeziciune indiferenţa pe care o merită din plin opiniile oricui, oricare le-ar fi obiectul, cu excepţia celor datorate propriei noastre conştiinţe."[49]

Aşa stând lucrurile, era oare Shelley o fiinţă promiscuă? Desigur nu în sensul în care susţinea Byron, care, în septembrie 1818, pretindea că în doi ani şi jumătate acesta cheltuise peste 2 500 de lire sterline cu femeile veneţiene şi se culcase cu „cel puţin două sute, de diferite feluri – poate mai multe"; iar mai târziu a înşirat, după nume, douăzeci şi patru dintre amantele lui Shelley.[50] Pe de altă parte, Byron avea, în anumite privinţe, un simţ al umorului mult mai fin decât Shelley; nu era niciodată viclean sau ironic. Shelley i-a scris reformatorului sexual şi feministului J.H. Lawrence: „Dacă există vreo crimă enormă şi dezolantă de care să mă tem că aş putea fi acuzat, aceasta este seducţia."[51] Aceasta îi era teoria, nu însă şi practica. Pe lângă cazurile deja menţionate, a mai existat o poveste de dragoste cu o italiancă de viţă nobilă, Emilia Viviani; Shelley i-a spus lui Byron totul despre ea, dar a adăugat: „Te rog, nu menţiona nimic din cele ce ţi-am spus, deoarece întregul adevăr nu este cunoscut, iar Mary ar putea fi foarte tulburată de acest lucru."[52] Ceea ce pare să fi dorit Shelley era o femeie care să dea stabilitate şi confort vieţii sale şi permisiunea de a-şi continua idilele.

La rândul său, şi el i-ar permite (cel puţin în principiu) soţiei sale aceeaşi libertate. După cum vom vedea, un astfel de aranjament avea să devină un ţel recurent al intelectualilor de frunte de sex masculin. Nu a funcţionat însă niciodată; cu siguranţă, nu în cazul lui Shelley. Libertatea pe care şi-a asumat-o a cauzat suferinţe întâi lui Harriet, apoi lui Mary; or, acestea pur şi simplu nu doreau libertatea reciprocă.

Desigur, Shelley a discutat adesea aceste idei cu prietenul său radical, Leigh Hunt. Pictorul şi memorialistul Benjamin Robert Haydon îşi aminteşte că l-a auzit pe Shelley „susţinând în faţa dnei Hunt & a altor femei prezente... neajunsurile & absurditatea *Castităţii*". În timpul discuţiilor, Hunt l-a şocat pe Haydon spunând că „nu l-ar deranja dacă vreun tânăr, cu condiţia să fie agreabil, s-ar culca cu nevasta lui". Haydon a adăugat: „Shelley a adoptat şi acţionat cu curaj conform propriilor sale principii – Hunt le-a apărat fără a avea energia de a le pune în practică şi se mulţumea cu o mângâiere pe furiş."[53] Nu se menţionează ce gândeau femeile. Când Shelley i-a spus lui Harriet că se putea culca cu prietenul lui, Hogg, ea l-a refuzat categoric. Atunci când i-a oferit aceeaşi înlesnire lui Mary, ea a părut să-l aprobe, dar în final a decis că nu-i plăcea bărbatul.[54] Dovezile care s-au păstrat arată că experimentele lui Shelley în domeniul dragostei libere erau tot atât de tăinuite şi de necinstite pe cât erau cele ale celor mai ordinari soţi adulteri şi îl implicau în obişnuitul hăţiş de disimulări şi minciuni.

La fel stăteau lucrurile şi cu problemele financiare. Erau extrem de complicate şi de tracasante, şi nu pot decât să încerc să le rezum aici. Teoretic, Shelley nu credea deloc în proprietatea privată, lăsând deoparte moştenirea şi dreptul primului născut de pe urma cărora a beneficiat. În *A Philosophical View of Reform* (*O viziune filozofică asupra reformei*), el şi-a enunţat principiile socialiste: „Egalitatea de proprietate trebuie să fie rezultatul ultim al celor mai sofisticate rafinamente ale civilizaţiei; este una dintre condiţiile acelui sistem social către care suntem datori să tindem, oricare ar fi speranţele noastre de succes ultim."[55] Dar între timp era necesar ca oamenii privilegiaţi şi

luminați, asemenea lui, să profite de averea pe care o moșteniseră pentru a duce cauza mai departe. Aceasta avea să devină o autojustificare familiară, aproape universală în rândurile intelectualilor radicali bogați, iar Shelley s-a folosit de ea pentru a stoarce de la familia sa cât mai mulți bani. Din nefericire pentru el, chiar în prima scrisoare adresată mentorului său, Godwin, scrisoare în care se prezenta, anunța cu mândrie: „Sunt fiul unui om bogat din Sussex... Sunt moștenitorul de drept al unei proprietăți care aduce șase mii de lire pe an."[56] Aceasta trebuie să-l fi făcut pe Godwin să devină extrem de interesat. El nu era doar un filozof radical de seamă, ci și un genial speculant financiar și unul dintre escrocii financiari cei mai nerușinați din câți au existat vreodată. Dispunând într-adevăr de grămezi de bani, de la diverși prieteni bine intenționați, s-a pierdut în sistemul său labirintic de datorii, nemailăsând nimic la vedere. A pus mâna pe, la acea dată, tânărul și inocentul Shelley, pentru a nu-i mai da niciodată drumul. Nu numai că a luat banii familiei lui Shelley, dar l-a și inițiat asiduu pe acesta în toate tertipurile unui debitor de început de secol al XIX-lea: titluri de rentă postdatate, acte cu valori mai mici decât cele reale și, nu în cele din urmă, notoriile împrumuturi *post-obit* prin care tinerii moștenitori ai unei proprietăți ce le revenea pe drept puteau ridica sume extrem de reduse, cu dobânzi enorme, anticipând moartea tatălui și deci sosirea moștenirii. Shelley a devenit adeptul tuturor acestor proceduri care duceau la ruină și o mare parte din ceea ce a obținut atunci a luat direct drumul sacului fără fund al lui Godwin.[57]

Nici un penny nu i-a mai fost înapoiat vreodată, și nici nu pare să fi adus vreun cât de mic folos nevoiașei familii a lui Godwin. Într-un târziu, Shelley s-a întors împotriva spoliatorului. „Ți-am dat în câțiva ani", scria el, „echivalentul unei averi considerabile & m-am sărăcit în speranța de a realiza de aproape patru ori pe atât. În afara *bunăvoinței* reciproce, pe care această tranzacție pare a o fi născut, acești bani, oricare ar fi *avantajul* pe care ți l-au adus vreodată, ar fi putut fi tot atât de bine aruncați în mare." Pierderea banilor nu a fost singurul rău pe care i l-a

adus legătura cu Godwin. Harriet avea în principiu dreptate când considera că marele filozof l-a asprit și împietrit în mai multe privințe pe soțul ei, și mai ales în ceea ce privește atitudinea lui față de bani. Ea a relatat că atunci când Shelley, care o părăsise deja pentru Mary, a venit s-o vadă după nașterea fiului ei William, „a spus că era bucuros că e băiat, căci va face bani mai ieftin“[58]. Voia să spună prin aceasta că putea obține o dobândă mai mică pentru un împrumut *post-obit*; nu era remarca unui poet idealist de douăzeci și doi de ani, ci aceea a unui debitor cronic și viclean.

Godwin nu a fost singurul parazit din viața lui Shelley. A mai existat un intelectual care cerșea necontenit – Leigh Hunt. Un sfert de secol mai târziu, Thomas Babington Macaulay i l-a descris pe Hunt lui Napier, editorul de la *Edinburgh Review*, spunând că răspunsese la o scrisoare a lui Hunt „nu fără teama de a deveni una dintre numeroasele persoane cărora le cere douăzeci și cinci de lire ori de câte ori dorește“[59]. În cele din urmă, Hunt a fost imortalizat în *Bleak House* (*Casa umbrelor*), sub chipul lui Harold Skimpole, Dickens mărturisind unui prieten: „Consider că reprezintă cel mai exact portret realizat vreodată în cuvinte... Este reproducerea absolută a unui om real.“[60] Pe vremea lui Shelley, Hunt abia își începea lunga sa carieră de „om care împrumută“, folosind tehnica verificată a lui Rousseau de a-și convinge victimele că le făcea o favoare profitând de generozitatea lor. Când Shelley a murit, Hunt a trecut la Byron, care i-a dat în cele din urmă papucii; fără înconjur. Byron a considerat că Hunt l-a jecmănit pe Shelley. Dar, în fapt, a făcut ceva mult mai rău, convingându-l pe Shelley că pentru oameni cu idei progresiste – cum erau ei – a plăti ceea ce datorai nu reprezenta o necesitate morală: era suficient să te pui în slujba umanității.

Așa se face că Shelley, omul adevărului și al virtuții, a devenit pentru tot restul vieții un fugar și un trișor. Împrumuta bani oriunde și de la tot felul de oameni, dintre care cei mai mulți nu și-au mai văzut banii înapoi. Ori de câte ori se muta, de obicei în grabă, familia Shelley lăsa în urmă mici grupuri de oameni cândva încrezători, apoi furioși. Tânărul Dan Healey nu a fost

singurul irlandez înşelat de Shelley. Fără doar şi poate, Shelley a împrumutat o sumă însemnată de la John Lawless, editorul republican cu care se împrietenise la Dublin. Acesta nu-şi putea permite să piardă banii şi, după plecarea lui Shelley, i-a scris nerăbdător lui Hogg interesându-se de adresa poetului. Puțin după aceea a fost arestat pentru datorii neonorate. Shelley nu numai că nu a făcut nici o încercare de a-l scoate de la închisoare plătind banii pe care îi datora, dar l-a şi insultat plângându-se: „Mi-e frică", îi scria el unei prietene comune din Dublin, Catherine Nugent, „că s-a folosit şi de tine aşa cum a făcut-o cu noi."[61] Mai rău încă, la Lynmouth, Shelley a semnat chitanțe folosind numele acestuia („onorabilul domn Lawless"); era vorba de fals, pe atunci un delict capital.[62]

Un alt grup de oameni înşelați de Shelley au fost galezii, în timpul sejurului acolo. Sosise în 1812, închiriind o fermă şi angajând servitori („Poți angaja o fată în casă de încredere? căci vom avea nevoie de trei în total"), dar a fost curând arestat la Caernarvon, pentru datorii care variau între şaizeci şi şaptezeci de lire. John Williams, care i-a sponsorizat aventura galeză, şi dr. William Roberts, un doctor de țară, au garantat pentru el, iar datoria plus cheltuielile suplimentare au fost plătite de un avocat din Londra, John Bedwell. Toți trei au ajuns să-şi regrete generozitatea. În 1844, la peste treizeci de ani după aceea, dr. Roberts mai încerca încă să recupereze, din averea familiei Shelley, cele treizeci de lire pe care i le datora poetul. Şi Bedwell şi-a cerut banii în van, Shelley scriindu-i un an mai târziu lui Williams: „Am primit o scrisoare foarte neplăcută şi ultimativă de la dl Bedwell, la care am răspuns pe un ton inflexibil." Lui Shelley îi plăcea să adopte un aer superior. Fratele lui Williams, Owen, un fermier, îi împrumutase lui Shelley o sută de lire; îl găsim pe Shelley scriindu-i lui Williams şi cerându-i ca Owen să-i mai dea alte douăzeci şi cinci de lire, adăugând: „Îmi voi da seama din modul în care vei răspunde la această cerere dacă lipsa prietenilor este un leac contra prieteniei sau nu." Relațiile lui Shelley cu Williams s-au rupt în anul care a urmat într-o avalanşă de incriminări privitoare la banii pe care

poetul i-i datora. Nici Williams, nici Owen nu au primit vreodată ceva înapoi. Şi totuşi, Shelley era necruţător şi moralizator cu toţi aceia care îi datorau *lui* bani (excepţie făcând Godwin şi Hunt). Un alt galez, John Evans, a primit două somaţii de plată, Shelley reamintindu-i că îi datora bani lichizi, „ceea ce, fiind o datorie de onoare, trebuie să fie, dintre toate, cea mai imperioasă & ar trebui să impună necesitatea achitării ei imediate; deplâng apatia şi lipsa de bunăvoinţă a vinovaţilor într-o asemenea situaţie“[63].

Nu este clar ce înţelegea Shelley prin datorie de onoare. Nu a avut scrupule să împrumute de la femei, mergând de la spălătorese sau ziliere, până la gazda sa din Lynmouth – în cele din urmă ea a primit înapoi douăzeci din cele treizeci de lire pe care i le datora poetul, deoarece i-a păstrat, în mod inspirat, cărţile; nu a scăpat nici prietena sa italiancă Emilia, de la care a primit două sute douăzeci de coroane. Datora bani la tot felul de comercianţi. De exemplu, în aprilie 1817, el şi Hunt au fost de acord să plătească pe un anume Joseph Kirkman pentru un pian; pianul a fost livrat la timp, dar patru ani mai târziu nu fusese încă achitat. În acelaşi mod, Shelley l-a determinat pe Charter, vestitul fabricant de trăsuri, să-i facă un vehicul de calitate, în valoare de 532 lire 11 şilingi şi 6 penny, pe care l-a folosit până la moarte. În cele din urmă, Charter l-a chemat pe poet în faţa instanţei, iar în anii 1840 încă se mai străduia să-şi recupereze banii. Un grup exploatat în mod special de Shelley l-au reprezentat micii tipografi-librari care i-au publicat poemele pe credit. Totul a început cu douăzeci de lire împrumutate de la Slatter, librarul din Oxford, pe care acesta i le împrumutase atunci când Shelley fusese exmatriculat. Este clar că Slatter îl simpatiza şi dorea să-l salveze din mâinile cămătarilor rapaci; drept consecinţă, Shelley l-a băgat într-o încurcătură înfiorător de costisitoare. În 1831, fratele lui Slatter – instalator – i-a scris lui sir Timothy: „Suferind foarte mult de pe urma unei tentative oneste de a vă opri fiul să meargă la evrei pentru a obţine bani cu o dobândă enormă... am pierdut peste 1 300 de lire.“ Au fost arestaţi în cele din urmă pentru datorii neonorate şi se pare că

banii nu le-au fost returnați niciodată. Tipograful din Weybridge, care a publicat *Alastor*, mai încerca încă să-l determine pe Shelley să-i plătească costurile publicării la patru ani și jumătate după apariția cărții; nu există nici o dovadă că datoria a fost vreodată rambursată. Shelley i-a scris unui al treilea librar (în decembrie 1814): „Dacă mi-ai asigura necesarul de cărți, ți-aș garanta acțiuni *post-obit* în valoare de 250 de lire pentru fiecare 100 de lire în cărți pe care mi le-ai da." I-a spus acestuia că vârstele tatălui și bunicului său erau de șaizeci și trei, respectiv optzeci și cinci de ani, când în realitate aceștia aveau șaizeci și unu și respectiv optzeci și trei. Un al patrulea librar-editor, Thomas Hookham, nu numai că a tipărit pe credit *Crăiasa Mab*, dar i-a mai și dat bani lui Shelley. Nici lui nu i s-a plătit și, pentru vina de a fi simpatizat cu Harriet, a devenit obiect al urii poetului, Shelley scriindu-i lui Mary, pe 25 octombrie 1814: „Dacă îl vezi pe Hookham, nu-l insulta de-a dreptul. Mai am încă speranțe... Îl voi face pe acest ticălos lipsit de remușcări să regrete clipa în care s-a născut – la vremea cuvenită. Va fi doborât în plină glorie. Mândria lui va fi făcută praf. Îi voi chinui sufletul egoist bucată cu bucată."[64]

Care ar fi numitorul comun al acestor fapte – delictele sexuale și financiare ale lui Shelley, relațiile sale cu tatăl și cu mama sa, cu soțiile și copiii, cu prietenii, cu asociații în afaceri și cu negustorii? Este, desigur, lipsa abilității de a percepe orice alt punct de vedere diferit de al său; pe scurt, lipsa de imaginație. Aspectul acesta este însă foarte curios, deoarece imaginația se găsește în chiar centrul teoriei sale de regenerare politică. După Shelley, imaginația – sau „Frumusețea Intelectuală" – era necesară pentru transformarea lumii; și, deoarece poeții posedau această calitate în cel mai înalt grad, deoarece imaginația poetică era cea mai de preț și mai creatoare dintre împlinirile umane, el îi consfințea drept legislatori naturali ai lumii, deși nerecunoscuți. Și totuși el, un poet – unul dintre cei mai mari poeți – capabil, poate, de empatie imaginară cu clase întregi, cu lucrătorii agricoli exploatați, ludditii, răsculații de la Peterloo, muncitorii din fabrici, cu oameni asupra cărora ochii săi nu se opriseră niciodată,

capabil de a simți – la nivel abstract – în numele întregii omeniri suferinde, considera imposibil din punct de vedere practic, şi asta nu o dată, ci de sute şi mii de ori, să pătrundă, în imaginație, inima şi mintea tuturor acelor oameni cu care avea de-a face zi de zi. De la librari la baroneți, de la fete în casă la amante, Shelley nu putea pur şi simplu să înțeleagă că aceştia aveau dreptul la un punct de vedere diferit de al său. Confruntat cu intransigența lor (față de el), a recurs la jigniri. O scrisoare adresată lui John Williams – datată 21 martie 1813 – surprinde perfect limitele puterii imaginative ale lui Shelley. Scrisoarea începe cu un atac verbal îndreptat împotriva nefericitului Bedwell; continuă cu un atac sălbatic la adresa încă şi mai nefericitei dre Hitchener („o femeie cu vederi & pasiuni disperate, dar animată de resentimente reci & neabătute... Am râs din inimă la chinurile ei zilnice"); şi încheie cu un apel către umanitate – „Sunt gata să fac orice ar fi de folos țării şi prietenilor mei"; şi încheie „& printre voi ceilalți, al căror prieten afectuos continui să fiu". Era vorba de acelaşi Williams pe care se pregătea să-l înşele şi care avea să devină în curând un alt debitor plin de amărăciune.[65]

Shelley şi-a dedicat viața progresului politic, folosind minunatul dar poetic cu care fusese înzestrat, fără a deveni vreodată conştient de această deficiență imaginativă. Şi nici nu şi-a ameliorat-o prin vreo încercare de a descoperi realitățile din viața acelor categorii de oameni pe care dorea să le ajute. A scris *Address to the Irish People* (*Mesaj către poporul irlandez*) înainte chiar de a pune piciorul în acea țară. Atunci când a ajuns acolo, nu a întreprins nici un efort sistematic de a investiga condițiile concrete sau de a afla ce doreau de fapt irlandezii.[66] A plănuit însă, în secret, să le distrugă religia mult iubită. Shelley a rămas profund ignorant şi în ceea ce priveşte politica britanică şi opinia publică, nu a realizat cât de stringente şi de lipsite de speranțe erau problemele cu care se confrunta guvernul în perioada care a urmat bătăliei de la Waterloo şi cât de sincere erau eforturile de a rezolva aceste probleme. Nu a încercat niciodată să se informeze sau să facă dreptate oamenilor bine-inten-

ționați și sensibili precum Castlereagh sau sir Robert Peel, făcând apel tocmai la acel tip de pătrundere imaginativă despre care susținea că este atât de important. În schimb, i-a jignit, în *Mascarada anarhiei*, tot așa cum, în scrisori, și-a jignit creditorii și s-a debarasat de femei.

Shelley dorea, evident, o transformare politică totală a societății, inclusiv distrugerea religiei organizate. Era însă confuz în privința modului de a ajunge acolo. Uneori propovăduia nonviolența, și există oameni care văd în el primul profet adevărat al rezistenței nonviolente, un precursor al lui Gandhi.[67] „Nu am nimic de-a face cu forța sau violența", scria el în *Mesaj către poporul irlandez*; „asocierile în scopuri violente merită cea mai vehementă dezaprobare din partea adevăratului reformator!... Toate asociațiile secrete sunt și ele rele." Uneori însă Shelley căuta să organizeze grupuri secrete și unele dintre versurile sale capătă sens numai privite ca o incitare la acțiune directă. *Mascarada anarhiei* în sine este contradictorie: o strofă, versurile 340–344, susține nonviolența. În schimb, cea mai cunoscută strofă, încheindu-se cu „Voi sunteți mulți, ei sunt puțini", care se repetă (II. 151–154, 369–372), este un apel la insurecție.[68] Byron care, aidoma lui Shelley, era și el un rebel, dar mai curând un om de acțiune decât un intelectual (nu credea deloc în transformarea societății, ci doar în autodeterminare), era foarte sceptic în privința utopiei lui Shelley. În frumosul poem al lui Shelley *Julian and Maddalo* (*Julian și Maddalo*), care reamintește lungile lor conversații de la Veneția, Maddalo (Byron) spune, referitor la programul politic al lui Shelley, „Cred că ai putea face un asemenea sistem de nedesființat / Atâta cât ți-o permit cuvintele", dar considera că în practică „asemenea teorii înalte" erau „inutile".

Adevărul este că în acest poem, care datează din 1818–1819, Shelley a recunoscut că, prin criticile sale, Byron a marcat o breșă în îndrăznețul său fundamentalism politic. Shelley l-a abordat cu o mare modestie pe Byron: „Mă străduiesc să rivalizez cu lord Byron, și asta cât de bine pot, și nu există altul cu care merită să mă iau la întrecere... fiecare cuvânt poartă marca nemuririi."

Pentru o vreme forța lui Byron aproape că l-a paralizat: „soarele a stins licuriciul", după cum se exprima el. Desigur, ajungând să-l cunoască pe Byron, Shelley s-a maturizat. Spre deosebire însă de Byron, care a început să se vadă în rolul de organizator al popoarelor oprimate – italienii, apoi grecii –, Shelley a început să se întoarcă împotriva acțiunii directe de orice tip ar fi fost ea. Este extrem de semnificativ faptul că, la sfârşitul vieții, a devenit critic la adresa lui Rousseau, pe care l-a identificat cu oribilele excese ale Revoluției Franceze. În poemul său neterminat, *The Triumph of Life* (*Triumful vieții*), Rousseau este prezentat ca un personaj al narațiunii virgiliene, un prizonier al Purgatoriului datorită greşelii de a crede că idealul poate fi atins în timpul vieții, lăsându-se astfel corupt. Nu este însă deloc clar dacă, în felul acesta, Shelley renunța la politica reală pentru a se concentra asupra idealismului pur al imaginației.[69]

În lunile care i-au precedat moartea, nu a existat nici un semn al vreunei schimbări fundamentale a caracterului său. Claire Clairmont, care a trăit peste optzeci de ani, devenind o femeie rațională – sursa de inspirație a fermecătoarei povestiri a lui Henry James, *The Aspern Papers* (*Manuscrisele lui Jeffrey Aspern*), avea să scrie, la peste şaizeci de ani după aceste evenimente, că „sinuciderea lui Harriet a avut un efect benefic asupra lui Shelley – care a devenit mult mai puțin încrezător în sine şi nu atât de sălbatic ca înainte"[70]. Ar putea fi adevărat, deşi, după atâta timp, Claire comprima evenimentele. Este drept, Shelley ajunsese să dea dovadă de un egocentrism mai puțin violent, însă schimbarea a fost treptată şi, oricum, incompletă la data decesului acestuia. În 1822, atât el, cât şi Byron îşi construiseră bărci, *Don Juan* şi *Bolivar*, şi îndeosebi Shelley era obsedat de navigație. De aceea a şi insistat să ia pe timpul verii o casă la Lerici, în golful Spezia. Mary, care era din nou însărcinată, a ajuns să o urască, în special pentru că era atât de cald. Cei doi se îndepărtau unul de celălalt. Ea devenea tot mai dezamăgită şi mai obosită de viața lor anormală de exilați. În plus, exista şi o nouă amenințare. Tovarăşul de navigație al lui Shelley era Edward Williams, un locotenent angajat cu jumătate de normă

la Compania Indiilor de Est. Shelley părea tot mai interesat de frumoasa soție (*de facto*) a lui Williams, Jane. Jane avea înclinații muzicale, cânta la chitară, cânta bine și din gură (la fel ca și Claire), ceea ce-i făcea plăcere lui Shelley. La lumina lunii de vară aveau loc petreceri muzicale. Shelley a scris o serie de poeme despre ea. Avea oare Mary să fie înlocuită, tot așa cum, cândva, o înlocuise la rândul ei pe Harriet?

Pe 16 iunie, cum se și temea de altfel, Mary a pierdut sarcina și a căzut din nou pradă disperării. Două zile mai târziu Shelley a scris o scrisoare care lăsa clar să se înțeleagă că mariajul lor era, practic, pe sfârșite: „Nu simt decât nevoia acelora care mă pot simți și înțelege... Mary nu poate. Faptul că trebuie să-i ascund gândurile care ar îndurera-o face, poate, necesar acest lucru. Este blestemul lui Tantal ca o persoană dotată cu înclinațiile ei deosebite și cu mintea ei atât de pură să nu trezească tandrețea indispensabilă punerii lor în practica vieții de zi cu zi.“ După care adaugă: „Îmi place tot mai mult și mai mult Jane... Are un gust muzical și o eleganță a formelor și mișcărilor care compensează într-o anumită măsură lipsa rafinamentului literar.“[71] Până la sfârșitul lunii Mary ajunsese să găsească insuportabile situația, căldura, casa: „Aș dori“, scria ea, „să-mi pot rupe lanțurile și să părăsesc această temniță.“[72]

Și a căpătat această putere într-un mod tragic și neașteptat. Shelley fusese fascinat dintotdeauna de viteză. Dacă ar fi trăit în secolul al XX-lea ar fi putut ajunge un fan al mașinilor de curse sau chiar al avioanelor. Unul dintre poemele sale, *The Witch of Atlas* (*Vrăjitoarea din Atlas*), este un imn închinat bucuriei de a călători prin spațiu. Barca sa, *Don Juan*, a fost construită pentru viteză, iar Shelley o modificase pentru a naviga încă și mai repede. Nu avea decât douăzeci și patru de picioare lungime, dar avea două catarge principale și velatură de goeletă. El și Williams au conceput o nouă velă transversală care a sporit mult suprafața pânzelor. La cererea lui Shelley, pentru a crește și mai mult viteza, constructorul de nave al lui Byron a conceput o redistribuire a velaturii și a creat o proră și o pupă falsă. Barca devenise acum foarte rapidă și periculoasă; naviga „ca o

vrăjitoare"[73]. În momentul dezastrului, ea putea duce trei vele triunghiulare opuse velei principale, precum şi o velă de furtună, şi plutea cu aproape opt centimetri mai sus în apă. Shelley şi Williams se întorceau de la Livorno în barca astfel modificată, îndreptându-se spre Lerici. Au plecat cu toate pânzele sus în după-amiaza zilei de 8 iulie 1822, pe o vreme care se strica. Când s-a dezlănţuit furtuna, la şase şi jumătate, corăbiile italiane au revenit în graba mare în port. Căpitanul unuia dintre aceste vase a spus că zărise vasul lui Shelley în mijlocul valurilor imense, cu velele încă toate întinse; le-a strigat să vină la bordul vasului său sau, cel puţin, să mai strângă din pânze, „altfel sunteţi pierduţi". Însă unul dintre cei doi (se presupune că Shelley) a strigat „Nu" şi a fost văzut oprindu-şi tovarăşul să coboare pânzele, prinzându-l de mână, „ca pradă furiei". *Don Juan* s-a scufundat la zece mile de mal, având încă toate pânzele sus. S-au înecat amândoi.[74]

Cu un an înainte, Keats murise la Roma, de tuberculoză; doi ani mai târziu, în Grecia, doctorii aveau să-i provoace lui Byron o hemoragie mortală. Aşa a luat sfârşit o epocă scurtă, incandescentă a literaturii engleze. Mary a revenit în Anglia cu micul Percy, viitorul baronet (Charles murise) şi, cu răbdare, a început să înalţe un monument mitic dedicat amintirii lui Shelley. Însă cicatricele i-au rămas. Văzuse faţa ascunsă a vieţii intelectuale şi simţise puterea ideilor de a răni. Atunci când un prieten a remarcat, în timp ce îl urmărea pe Percy cum învăţa să citească: „Sunt sigur că va deveni un om extraordinar", Mary Shelley a sărit în sus: „Mă rog lui Dumnezeu", a spus ea cu înflăcărare, „să ajungă un om obişnuit."

3
Karl Marx: „Proferând blesteme enorme“

Karl Marx a avut o influenţă mai mare decât oricare alt intelectual al timpurilor moderne nu numai asupra evenimentelor reale, dar şi asupra minţii oamenilor. Aceasta nu s-a datorat atât atracţiei exercitate de conceptele şi de metodologia sa – deşi ambele pot fascina spiritele lipsite de rigoare –, cât faptului că filozofia lui Marx a fost instituţionalizată în două dintre cele mai mari state din lume, Rusia şi China, ca şi în numeroasele ţări-satelit ale acestora. În această privinţă, Marx se aseamănă cu Sfântul Augustin, ale cărui scrieri au fost, în secolele V–XIII, cărţile cele mai citite de către capii bisericii, jucând astfel un rol predominant în definirea creştinismului medieval. Influenţa lui Marx a fost însă mult mai directă, din moment ce tipul de dictatură personală conceput pentru sine (după cum vom vedea) a fost pus efectiv în practică, cu nişte consecinţe incalculabile pentru omenire, de către trei dintre cei mai importanţi continuatori ai săi, Lenin, Stalin şi Mao Tzedun, toţi trei fiind, din acest punct de vedere, nişte marxişti convinşi.

Marx era un vlăstar al timpului său – mijlocul secolului al XIX-lea; or, marxismul a fost o filozofie caracteristică secolului al XIX-lea prin aceea că se pretindea ştiinţifică. „Ştiinţific“ era cel mai puternic termen pozitiv al lui Marx, pe care acesta îl folosea de obicei pentru a se distinge de numeroşii săi duşmani. El şi opera sa erau „ştiinţifici“; ceilalţi nu erau. Marx simţea că găsise o explicaţie ştiinţifică a comportamentului uman în istorie, asemănătoare cu teoria darwinistă a evoluţiei. Ideea că marxismul este o ştiinţă într-un mod în care nici o altă filozofie nu a

fost sau nu ar fi putut fi vreodată este adânc înrădăcinată în doctrina publică a statelor fondate de continuatorii săi, astfel încât orientează predarea tuturor materiilor din şcolile şi universităţile acestora. Fenomenul s-a răspândit şi în lumea ne-marxistă, întrucât intelectualii, şi cu precădere universitarii, sunt fascinaţi de putere, iar identificarea marxismului cu o impunătoare autoritate fizică i-a ispitit pe mulţi profesori să accepte „ştiinţa“ marxistă în cadrul disciplinelor lor, în special în acele domenii inexacte sau cvasiexacte, cum ar fi economia, sociologia, istoria şi geografia. Cu siguranţă că dacă Hitler, şi nu Stalin, ar fi câştigat lupta pentru Europa Centrală şi de Est din 1941-1945, impunându-şi astfel voinţa asupra unei mari părţi a lumii, doctrina nazistă – care se pretindea şi ea ştiinţifică, ca şi teoria rasială pe care o susţinea – ar fi căpătat o aură academică şi ar fi pătruns în universităţile din toată lumea. Victoria militară a asigurat însă impunerea ştiinţei marxiste, şi nu a celei naziste.

De aceea, prima întrebare pe care ar trebui să ne-o punem în ceea ce-l priveşte pe Marx este: din ce punct de vedere, dacă există vreunul, a fost el un om de ştiinţă? Altfel spus, în ce măsură s-a angajat el în urmărirea cunoaşterii obiective printr-o căutare atentă a unor dovezi care să ajute la evaluarea acesteia? Aparent, biografia lui Marx ni-l înfăţişează, înainte de toate, drept un cercetător. După ambii părinţi descindea din generaţii de oameni învăţaţi. Tatăl său, Heinrich Marx, avocat – al cărui nume era la origine Hirschel ha-Levi Marx –, era fiul unui rabin şi cunoscător al Talmudului, care descindea la rândul său din vestitul rabin Elieser ha-Levi din Meinz, al cărui fiu, Jehuda Minz, a fost conducătorul şcolii talmudice din Padova. Mama lui Marx, Henrietta Pressborck, era şi ea fiică de rabin, care descindea la rândul său din învăţaţi şi înţelepţi vestiţi. Marx s-a născut pe 5 mai 1818, la Trier (pe atunci teritoriu prusac), unul dintre cei nouă copii ai cuplului. A fost însă singurul fiu care a ajuns la vârsta maturităţii; surorile sale s-au măritat una cu un inginer, alta cu un librar şi a treia cu un avocat. Familia aparţinea în esenţă burgheziei şi era în afirmare din punct de vedere social. Tatăl era un liberal descris ca „un adevărat francez

al secolului al XVIII-lea, care-i ştia pe dinafară pe Voltaire şi pe Rousseau“[1]. Datorită unui decret prusac din 1816, care proscria evreii din primele eşaloane ale dreptului şi medicinei, Heinrich Marx a devenit protestant şi, pe 26 august 1824, şi-a botezat cei şase copii. La cincisprezece ani, Marx a fost confirmat şi pare să fi fost, o vreme, un creştin înflăcărat. A urmat un fost liceu iezuit, la vremea aceea secularizat, şi apoi Universitatea din Bonn. De acolo a luat drumul Universităţii din Berlin, pe atunci cea mai bună din lume. Nu a primit niciodată o educaţie evreiască, nu a încercat să o capete şi nici nu a arătat vreun interes pentru cauzele evreieşti.[2] Trebuie însă spus că a ajuns să aibă trăsături caracteristice unui tip anume de învăţat, cu precădere celui talmudic: tendinţa de a acumula cantităţi imense de materiale pe jumătate asimilate şi de a plănui lucrări enciclopedice niciodată duse la bun sfârşit, precum şi un dispreţ rece faţă de toţi cei neînvăţaţi. Practic întreaga sa operă poartă marca studiului talmudic: este în esenţă un comentariu, o critică a operei altora în domeniul său de interes.

Marx a devenit un bun erudit clasic şi s-a specializat ulterior în filozofie, şi anume în cea de factură hegeliană. Doctoratul şi l-a luat însă la Universitatea din Jena, care avea un renume mai slab decât al celei din Berlin. Nu pare să fi fost niciodată suficient de bun pentru a obţine un post în învăţământul universitar. În 1842 a devenit ziarist la *Rheinische Zeitung*, pe care l-a editat vreme de cinci luni – până când a fost interzis, în 1843. Ulterior, până la expulzarea sa, în 1845, a scris pentru *Deutsch-Französische Jahrbücher* şi pentru alte ziare din Paris; a continuat apoi la Bruxelles. Acolo s-a implicat în organizarea Ligii Comuniste, al cărei manifest l-a scris în 1848. După eşecul revoluţiei, a fost silit să se mute (1849) şi s-a stabilit la Londra, de data aceasta pentru totdeauna. Vreme de câţiva ani, în perioada 1860–1879, s-a implicat din nou în politica revoluţionară, conducând Asociaţia Internaţională a Muncitorilor. Dar cea mai mare parte a timpului petrecut la Londra, până la moartea sa, survenită pe 14 martie 1883 – altfel spus, treizeci şi patru de ani, şi-a dedicat-o muncii de cercetare la British Museum, căutând

materiale în vederea unui studiu de proporții gigantice asupra capitalului și încercând să le dea o formă publicabilă. A ajuns să vadă sub tipar un volum (1867); al doilea și al treilea au fost însă compilate, după notele rămase, de către colegul său Friedrich Engels și publicate după moartea lui.

Putem deci spune că Marx a dus o viață de cercetător. S-a plâns la un moment dat: „Sunt o mașină condamnată să devoreze cărți."[3] Și totuși, într-un sens mai strict al cuvântului, nu era un erudit adevărat, după cum nu era deloc un om de știință. Nu era interesat să descopere adevărul, ci doar să-l proclame. În Marx existau trei ipostaze: poetul, ziaristul și moralistul. Fiecare era important. Acestea, laolaltă cu voința sa enormă, făceau din el un formidabil scriitor și vizionar. Nu exista însă nimic științific în el; de fapt, era antiștiințific din toate punctele de vedere.

Poetul din Marx era mult mai important decât se bănuiește în general, chiar dacă imaginația sa poetică a ajuns foarte repede să fie absorbită de viziunea sa politică. A început să scrie poezii pe când era încă un puști; două erau temele sale principale: dragostea pentru fata din vecini, Jenny von Westphalen, de origine prusaco-scoțiană, cu care de altfel s-a și căsătorit în 1841, și distrugerea lumii. A scris multe poezii, din care trei volume manuscrise trimise lui Jenny au fost moștenite de fiica lor Laura și au dispărut după moartea acesteia, în 1911. Copii după patruzeci de poeme au supraviețuit însă, printre acestea numărându-se și o tragedie în versuri, *Oulanen*, despre care Marx spera că ar putea fi *Faustul* epocii sale. Două poezii i-au fost publicate la Berlin, în *Athenaeum*, pe 23 ianuarie 1841. Se intitulau *Cântece sălbatice* – sălbăticia este o notă caracteristică a versurilor sale, alături de un pesimism intens privind condiția umană, alături de ură, de o fascinație a corupției și violenței, de sinucidere și pacturi cu diavolul. „Suntem înlănțuiți, îngroziți, goi pe dinăuntru, speriați / Etern înlănțuiți de acest bloc de marmură al ființei", scria tânărul Marx, „...Suntem maimuțele unui Dumnezeu rece." Substituindu-și glasul aceluia al lui Dumnezeu, afirma: „Voi profera blesteme enorme la adresa omenirii", iar

dincolo de suprafața multor poezii ale sale se află ideea unei crize mondiale generale, aflate în evoluție.[4] Îi plăcea să citeze replica lui Mefisto din *Faustul* lui Goethe: „Tot ce există merită să piară"; a folosit-o, de exemplu, în pamfletul său politic îndreptat împotriva lui Napoleon III, *Optsprezece brumar*. Această viziune apocaliptică a unei imense catastrofe iminente amenințând sistemul existent l-a însoțit toată viața: există în poezie, în fundalul *Manifestului comunist* din 1848, și constituie punctul culminant din însuși *Capitalul*.

Pe scurt, Marx este de la început și până la sfârșit un scriitor de factură escatologică. Este de remarcat, de exemplu, că în varianta originală a *Ideologiei germane* (1845–1846) Marx a inclus un pasaj amintind puternic de poeziile sale și care se referea la „Ziua Judecății", „când reflexele orașelor cuprinse de flăcări se văd până în ceruri... și când «armoniile celeste» constau din melodiile *Marseillezei* și *Carmagnolei*, acompaniate de bubuitul de tun, în timp ce ghilotina bate tactul, iar masele înflăcărate strigă *Ça ira, ça ira*, iar conștiința de sine este spânzurată de felinare".[5] Mai există ecouri din *Oulanen* și în *Manifestul comunist*, unde proletariatul preia mantia eroului.[6] Nota apocaliptică a poemelor irumpe din nou în terifiantul său discurs din 14 aprilie 1856: „Istoria este judecătorul, proletariatul este călăul" – teroare, case însemnate cu crucea roșie, metafore catastrofice, cutremure, lavă clocotindă în timp ce crusta pământului crapă.[7] Ideea este că această concepție a lui Marx privitoare la o zi a Judecății de Apoi, fie ea în versiunea sa poetică sumbră, fie în cea de pe urmă, economică, este o viziune artistică, nu științifică. Această concepție a existat dintotdeauna în mintea lui Marx și, în calitate de economist politic, a lucrat *retrospectiv* pornind de la ea, căutând dovezile care făceau faptul inevitabil, în loc să acționeze *prospectiv*, ajungând la ea de la date analizate în mod obiectiv. Desigur, elementul poetic este acela care dă proiecției istorice a lui Marx dramatismul și fascinația pe care le exercită în ochii cititorilor radicali, care vor să creadă că se apropie moartea și judecata capitalismului. Darul poetic se manifestă intermitent în paginile scrise de Marx, dând naștere

unor pasaje memorabile. În accepțiunea că a fost mai curând dominat de intuiție decât de rațiune sau de calcul, Marx a rămas poet până în ultima clipă.

Marx era însă și ziarist și, din anumite puncte de vedere, chiar unul bun. Considera că – lăsând scrisul deoparte – simpla plănuire a unei cărți importante era nu doar dificilă, ci imposibilă: însăși *Capitalul* nu este de fapt decât o culegere de eseuri reunite fără vreo structură de sine stătătoare. Era însă foarte bun la a pune pe hârtie reacții scurte, la obiect și relevante pornind de la evenimentele care aveau loc. Credea, așa cum i-o spunea imaginația sa poetică, că societatea se găsea în pragul colapsului. Așa se face că practic toate articolele importante puteau fi puse în legătură cu acest principiu general, dând o extraordinară consistență jurnalismului său. În august 1851, un discipol al socialistului din epoca de început Robert Owen, Charles Anderson Dana, care devenise director executiv la *New York Daily Tribune*, i-a cerut lui Marx să devină corespondentul politic pentru Europa al ziarului, scriind două articole pe săptămână și primind o liră pe articol. De-a lungul celor zece ani care au urmat, Marx a contribuit cu circa cinci sute de articole, dintre care cam o sută douăzeci și cinci au fost concepute, în numele lui, de Engels. Acestea au fost mult prelucrate și rescrise la New York, însă argumentarea viguroasă îi aparține pe deplin lui Marx și în aceasta și rezidă forța lor. De fapt, cel mai mare talent al său a fost acela de ziarist polemic. Se folosea în mod strălucit de maxime și de aforisme. Multe dintre acestea nu îi aparțineau. Marat este autorul frazelor „Muncitorii nu au patrie“ și „Proletarii nu au nimic altceva de pierdut decât lanțurile“. Vestita glumă la adresa burgheziei purtând blazoane feudale pe fund provenea de la Heine, ca și „Religia este opiul poporului“. Louis Blanc a spus: „De la fiecare după posibilități, fiecăruia după nevoi.“ De la Karl Schapper a luat „Proletari din toate țările, uniți-vă!“ și de la Blanqui „dictatura proletariatului“. Era însă capabil și de a-și crea propriile dictoane: „În politică, germanii au *gândit* ceea ce alții au *făcut*.“ „Religia este doar soarele iluzoriu în jurul căruia gravitează omul, până când începe să

graviteze în jurul său." „Căsătoria burgheză înseamnă comunitatea nevestelor." „Revoluționarul îndrăzneț care le azvârle adversarilor săi cuvintele provocatoare: «Nu sunt nimic și trebuie să fiu totul.»" „Ideile conducătoare ale fiecărei epoci au fost ideile clasei sale conducătoare." Mai mult încă, el a avut rara înclinație de a sublinia spusele altora și de a le folosi în punctul cel mai potrivit al argumentației sale.

Dar dacă poeticitatea a suplinit viziunea, iar aforismul jurnalistic strălucirea operei lui Marx, balastul acesteia îl reprezenta jargonul academic. Marx era un universitar; sau mai curând – mai rău încă – era un universitar ratat. Blazat, profesor aspirant, el dorea să uimească lumea punând bazele unei noi școli filozofice; acesta era un plan de acțiune menit a-i aduce puterea. De aici atitudinea sa ambivalentă față de Hegel. În prefața la cea de-a doua ediție germană a *Capitalului*, Marx scrie: „M-am proclamat în mod sincer discipol al acelui mare gânditor" și „m-am jucat folosind terminologia hegeliană atunci când discutam teoria valorii" în *Capitalul*. Tot el adaugă însă că propria sa „metodă dialectică" este „în directă opoziție" cu aceea a lui Hegel. Pentru Hegel, procesul de gândire este creatorul realului, pe când „în concepția mea, pe de altă parte, idealul nu este nimic altceva decât materialul, după ce a fost transpus și transferat în mintea omului". De aceea, argumentează el, „în scrierile lui Hegel, dialectica stă în cap. Dacă vrei să descoperi sâmburele rațional care se ascunde sub învelișul de mistificări, trebuie să o întorci din nou în poziția corectă"[8].

În afară de asta, Marx a căutat faima academică prin intermediul a ceea ce el privea ca fiind descoperirea sa senzațională: aceea a viciului fatal al metodei hegeliene, descoperire care i-a permis să înlocuiască întregul sistem hegelian cu o nouă filozofie – o adevărată super-filozofie pe lângă care toate filozofiile existente să pară demodate. A continuat însă să accepte că dialectica lui Hegel era „cheia înțelegerii umane" și nu numai că a folosit-o, dar a rămas prizonierul ei până la sfârșitul vieții. Căci dialectica și „contradicțiile" sale explicau acea criză universală ajunsă la apogeu, care făcuse obiectul originalei sale viziuni poetice din adolescență. Așa cum avea să scrie către sfârșitul

vieții (14 ianuarie 1873), ciclurile de producție exprimă „contradicțiile inerente ale societății capitaliste“ și vor produce „punctul culminant al acestor cicluri, o criză universală“. Aceasta va face „dialectica să sune“ până și în capetele „parveniților noului imperiu german“.

Ce aveau în comun toate acestea cu politica şi economia lumii reale? Absolut nimic. Aşa cum la originea filozofiei lui Marx stătea o viziune poetică, elaborarea sa a fost un exercițiu de transpunere în jargon academic. Ceea ce mai lipsea pentru a pune în mişcare maşinăria intelectuală a lui Marx era un impuls moral. L-a găsit în ura pe care o nutrea față de cămătărie şi cămătari, un sentiment înflăcărat, direct legat (după cum vom vedea) de propriile sale dificultăți financiare. Faptul şi-a găsit expresia în primele scrieri serioase ale lui Marx, două eseuri „Despre chestiunea evreiască“ publicate în 1844 în *Deutsch-Französische Jahrbücher*. Într-o măsură mai mare sau mai mică, discipolii lui Hegel erau cu toții antisemiți şi, în 1843, Bruno Bauer, liderul antisemit al stângii hegeliene, a publicat un eseu prin care cerea ca evreii să abandoneze complet iudaismul. Eseurile lui Marx constituiau un răspuns la eseul lui Bauer. Nu obiecta în fața antisemitismului lui Bauer; de fapt, îl împărtăşea, îl promova şi îl cita cu aprobare. Nu era însă de acord cu soluția lui Bauer. Marx respingea convingerea lui Bauer cum că natura antisocială a evreilor ar fi de origine religioasă şi ar putea fi remediată despărțindu-i pe evrei de credința lor. După părerea lui Marx, răul era de natură socială şi economică. A scris: „Să-l luăm în considerare pe adevăratul evreu. Nu pe *evreul de sabat*... ci pe *evreul de zi cu zi.*“ Care este, întreba el, „baza profană a iudaismului? Nevoia *practică, interesul propriu.* Care este cultul lumesc al evreului? *Afacerismul.* Care este dumnezeul său terestru? *Banul*“. Încetul cu încetul, evreii au răspândit această religie „practică în întreaga societate“:

> Banii sunt divinitatea geloasă a Israelului, pe lângă care nici o altă divinitate nu poate exista. Banul coboară toate divinitățile omenirii şi le transformă în bunuri. Banul este *valoarea* autosuficientă a tuturor lucrurilor. De aceea a privat întreaga

lume, atât cea umană, cât şi Natura, de valoarea ei proprie. Banul este esenţa alienată a muncii şi existenţei omului: această esenţă îl domină, iar el o venerează. Dumnezeul evreilor a fost secularizat şi a devenit dumnezeul lumii.

Evreul l-a corupt pe creştin şi l-a convins că „nu are alt destin aici, jos, decât acela de a deveni mai bogat decât vecinii săi“ şi că „lumea este o bursă de valori“. Puterea politică a devenit „vasalul“ puterii banului. Soluţia era deci economică. „Evreul-ban“ devenise „elementul *antisocial* universal al timpului prezent“ şi, în vederea abolirii „condiţiilor preliminare“, a „înseşi posibilităţii“ tipului de activităţi băneşti care l-au produs, era necesar a-l „face pe evreu imposibil“. Abolind atitudinea evreiască faţă de bani, atât evreul şi religia sa, cât şi versiunea coruptă de creştinism pe care a impus-o el lumii ar dispărea: „Emancipându-se de *afacerism* şi *bani*, şi deci de iudaismul real şi pragmatic, epoca noastră se va emancipa ea însăşi.“[9]

Până aici, explicaţia pe care Marx o dădea răului din lume era o combinaţie de antisemitism studenţesc de cafenea şi Rousseau. A dezvoltat-o în filozofia sa de maturitate, pe parcursul celor trei ani care au urmat, 1846–1848, ani în care a decis că elementul negativ din societate, agenţii puterii financiare cămătăreşti care îi repugna, nu erau doar evreii, ci clasa burgheză în ansamblul ei.[10] În acest scop, Marx a utilizat în mod elaborat dialectica lui Hegel. De o parte se situau puterea banilor, bogăţia, capitalul, instrumentul clasei burgheze, de cealaltă, noua forţă mântuitoare – proletariatul. Argumentul este explicat în termeni strict hegelieni, făcând uz de totalitatea resurselor considerabile ale jargonului filozofic german în versiunea sa academică extremă, deşi impulsul subiacent este evident moral, iar viziunea ultimă (criza apocaliptică) este încă poetică. Deci revoluţia se apropie, iar în Germania ea va fi de natură filozofică: „O sferă care nu se poate emancipa fără a se emancipa de toate celelalte sfere, ceea ce înseamnă, pe scurt, o *pierdere totală* a capacităţii umane de a se mântui doar prin *mântuirea totală* a umanităţii. Această disoluţie a societăţii, privită ca o

clasă particulară, este *proletariatul*." Ceea ce pare să spună Marx este că proletariatul, clasa care nu este o clasă, solventul clasei şi al claselor, este o forţă mântuitoare care nu are istorie, nu este supusă legilor istoriei şi, în ultimă instanţă, încheie istoria; fapt destul de curios în sine, conceptul este foarte evreiesc, proletariatul fiind Mesia sau mântuitorul. Revoluţia constă din două elemente: „Capul emancipării este *filozofia*, centrul său este *proletariatul*." Intelectualii vor forma deci elita, generalii, iar muncitorii, soldaţii de trupă.

Definind avuţia ca fiind puterea financiară evreiască răspândită în rândurile clasei burgheze în ansamblul ei, şi proletariatul conform noii sale accepţiuni filozofice, Marx trece – folosind dialectica hegeliană – la miezul filozofiei sale, evenimentele care duc la marea criză. Pasajul-cheie se termină astfel:

> Proletariatul execută sentinţa pe care proprietatea privată şi-a dat-o singură dând naştere proletariatului, tot aşa cum duce la îndeplinire sentinţa pe care şi-a dat-o munca salariată aducând bogăţie pentru alţii şi mizerie pentru sine. Dacă proletariatul este victorios nu înseamnă deloc că devine latura absolută a societăţii, căci este victorios doar prin abolirea sa şi a opusului său. După care proletariatul şi opusul său determinant, proprietatea privată, dispar.

Marx a reuşit astfel să definească evenimentul cataclismic pe care l-a întrezărit întâi sub forma unei viziuni poetice. Definiţia era dată însă în termeni academici germani. În termenii lumii reale, de dincolo de sala de conferinţe a universităţii, nu însemna de fapt nimic.

Chiar şi atunci când Marx trece la politizarea evenimentelor, el continuă să folosească jargonul filozofic: „*Socialismul* nu poate fi pus în practică fără *revoluţie*. Atunci când începe *activitatea organizatorică*, când apare *sufletul*, lucrul în sine, atunci socialismul poate da la o parte toate vălurile politice." Marx era un adevărat victorian; sublinia cuvintele la fel de des ca şi regina Victoria în scrisorile ei. Sublinierile lui însă nu ajută prea

mult la transmiterea sensului dorit, care rămâne ascuns în obscuritatea conceptelor filozofiei academice germane. Pentru a-şi puncta concluzia, Marx recurge din nou la gigantismul care îl caracterizează, accentuând natura globală a procesului pe care îl descrie, dar abuzând şi de această dată de jargon. Astfel: „Proletariatul poate exista doar în contextul istoriei mondiale, tot aşa cum comunismul, acţiunile sale, nu pot avea decât o existenţă istorică mondială." Sau: „Comunismul este posibil în mod empiric doar ca act al poporului conducător, toţi deodată şi pretutindeni, ceea ce presupune dezvoltarea universală a forţelor productive şi a comerţului mondial care depinde de acestea." Şi totuşi, chiar şi atunci când sensul intenţionat de Marx este clar, frazele sale nu au în mod necesar vreo validitate; nu sunt nimic mai mult decât acele *obiter dicta* ale unui filozof moralist.[11] O parte dintre frazele pe care le-am citat mai sus ar părea la fel de plauzibile sau de neplauzibile dacă ar fi transformate pentru a afirma exact opusul. Unde erau atunci faptele, dovada extrasă din lumea reală, care să transforme aceste enunţuri profetice ale unui filozof moral, aceste revelaţii, într-o ştiinţă?

Marx a dat dovadă de o atitudine ambivalentă faţă de fapte, ca de altfel şi faţă de filozofia lui Hegel. Pe de-o parte, a petrecut decenii de viaţă recoltând fapte, care s-au concretizat într-o sută de caiete uriaşe. Acestea erau însă faptele care se găseau în biblioteci, fapte din documente oficiale. Genul de fapte care nu-l interesau pe Marx erau faptele care se cereau descoperite prin studierea, cu ajutorul propriilor ochi şi urechi, a lumii şi a oamenilor care trăiau în ea. Era un şoarece de bibliotecă desăvârşit şi incorigibil. Nimic din lume nu l-ar fi scos afară din bibliotecă şi din birou. Interesul lui pentru problema sărăciei şi a exploatării data din toamna anului 1842 când, la douăzeci şi patru de ani, a scris o serie de articole despre legile care guvernau dreptul ţăranilor localnici de a aduna lemne. Conform celor afirmate de Engels, Marx i-a spus că „studiul său asupra legilor privind furtul lemnelor şi investigaţiile sale asupra ţărănimii din Moselle i-au mutat atenţia de la simpla politică la condiţiile economice şi deci la socialism"[12]. Nu există însă nici o dovadă

că Marx ar fi vorbit efectiv cu țăranii și cu proprietarii de pământ și că ar fi studiat condițiile la fața locului. A scris din nou, în 1844, pentru săptămânalul financiar *Vorwärts* (*Înainte*), un articol dedicat situației țesătorilor din Silezia. Nu a fost însă niciodată în Silezia, nici nu a vorbit vreodată, după câte știm, cu vreun țesător: ar fi fost un lucru foarte neobișnuit pentru el. Marx a scris toată viața despre finanțe și industrie, dar nu a cunoscut decât două persoane care să aibă vreo legătură cu procesele financiare și industriale. Unul era unchiul său din Olanda, Lion Philips, un om de afaceri prosper care a creat ceea ce avea să devină într-o bună zi vasta companie electrică Philips. Concepțiile unchiului Philips asupra întregului proces capitalist ar fi fost foarte bine documentate și interesante dacă Marx s-ar fi ostenit să le analizeze. Însă el nu l-a consultat decât o singură dată, în privința unei chestiuni tehnice legate de marea finanță, și, deși l-a vizitat de patru ori pe Philips, vizitele nu aveau ca obiect decât afaceri strict personale legate de averea familiei. Cealaltă persoană în temă era chiar Engels. Marx a refuzat însă invitația lui Engels de a-l însoți într-o vizită la o filatură de bumbac și, după câte știm, Marx nu a pus niciodată piciorul în vreo filatură, fabrică, mină sau orice alt loc de muncă din industrie.

Dar ceea ce este încă mai izbitor este ostilitatea lui Marx față de tovarășii săi revoluționari care aveau o experiență de acest gen – adică muncitorii care căpătaseră conștiință politică. A întâlnit pentru prima dată asemenea oameni în 1845, când a întreprins o scurtă vizită la Londra și a participat la o întrunire a Societății de Educare a Muncitorilor Germani. Nu i-a plăcut ceea ce a văzut. Acei oameni erau în cea mai mare parte muncitori calificați, ceasornicari, tipografi, cizmari; liderul lor era un pădurar. Erau autodidacți, disciplinați, solemni, bine-crescuți, foarte antiboemi, nerăbdători să transforme societatea, dar moderați în privința pașilor practici pe care trebuiau să îi urmeze pentru a-și atinge scopul. Nu împărtășeau viziunea apocaliptică a lui Marx și, mai presus de toate, nu foloseau în vorbire jargonul lui academic. El i-a privit cu dispreț: carnea de tun a revoluției,

nimic mai mult. Marx a preferat întotdeauna să se asocieze cu intelectuali din clasa de mijloc, asemenea lui. Când Engels a creat Liga Comunistă ca şi atunci când au pus amândoi bazele Internaţionalei, Marx s-a asigurat ca socialiştii din rândurile clasei muncitoare să fie eliminaţi din toate posturile cu oarecare influenţă şi să facă parte din comitete doar ca simpli proletari statutari. Motivele sale ţineau în parte de snobismul intelectual, în parte de faptul că oamenii cu o reală experienţă a condiţiilor din fabrici tindeau să fie ostili violenţei şi favorabili îmbunătăţirilor modeste, progresive: aceştia erau pe drept cuvânt sceptici în privinţa revoluţiei apocaliptice pe care Marx o susţinea ca fiind nu doar necesară, ci şi inevitabilă. Unele dintre cele mai veninoase atacuri ale lui Marx erau îndreptate împotriva unor astfel de oameni. Aşa că, în martie 1846, la Bruxelles, în faţa participanţilor la o întrunire a Ligii Comuniste, el l-a supus pe Willliam Weitling la un fel de proces. Weitling era fiul sărac şi nelegitim al unei spălătorese, nu a cunoscut niciodată numele tatălui său, a fost ucenicul unui croitor şi, autodidact, prin muncă cinstită şi grea, ajunsese să îşi câştige numeroşi adepţi în rândurile muncitorimii germane. Obiectul „procesului" era acela de a insista asupra „corectitudinii" doctrinei şi de a elimina orice exponent înfumurat al clasei muncitoare care era lipsit de formaţia filozofică pe care Marx o considera esenţială. Atacul lui la adresa lui Weitling a fost extrem de agresiv. Acesta era vinovat, susţinea Marx, de a fi condus o rebeliune în absenţa unei doctrine. Lucrul ar fi fost foarte bun în barbara Rusie, unde „poţi construi sindicate victorioase cu tineri proşti şi cu apostoli. Însă într-o ţară civilizată ca Germania ar trebui să fie clar că nimic nu se poate obţine fără doctrina noastră". Şi apoi: „Dacă încerci să-i influenţezi pe muncitori, în special pe muncitorii germani, fără a dispune de corpusul unei doctrine şi de idei ştiinţifice clare, atunci ajungi doar să faci jocul găunos şi lipsit de scrupule al propagandei, ducând în mod inevitabil pe de o parte la instaurarea unui apostol inspirat şi, pe de alta, la a unor măgari care să-l asculte cu gura căscată." Weitling a răspuns că nu devenise socialist pentru a învăţa despre doctrine întocmite într-un birou;

el vorbea pentru muncitorii adevăraţi şi nu avea să se supună punctului de vedere al simplilor teoreticieni care erau departe de lumea dureroasă a muncii adevărate. Faptul, a spus un martor ocular, „l-a înfuriat într-atât pe Marx, încât a lovit atât de violent cu pumnul în masă că lampa s-a cutremurat. Sărind în picioare a strigat: «Ignoranța nu a ajutat încă pe nimeni.»" Întrunirea a luat sfârşit cu Marx străbătând „camera în sus şi în jos pradă unei furii violente"[13].

Acesta a fost modelul unor atacuri ulterioare, îndreptate atât împotriva liderilor de origine muncitorească, cât şi a oricărui alt tip de lideri care se bucurau de numeroşi adepţi în rândurile muncitorilor şi care propovăduiau nu revoluția doctrinară, ci soluții practice pentru probleme reale privind munca şi salarizarea. Astfel, Marx i-a atacat pe fostul compozitor Pierre-Joseph Proudhon, pe reformatorul agricol Hermann Kriege şi pe primul social-democrat german cu adevărat important şi organizator al muncitorimii, Ferdinand Lassalle. În *Manifesto Against Kriege* (*Manifest împotriva lui Kriege*), Marx, care nu ştia nimic despre agricultură, şi mai ales despre agricultura din Statele Unite, unde se stabilise Kriege, s-a ridicat împotriva propunerii acestuia de a da fiecărui țăran 160 de acri de pământ din domeniul public; a spus că țăranii ar trebui ademeniți cu promisiuni de împroprietărire, dar, odată cu instituirea unei societăți comuniste, pământul ar trebui deținut în mod colectiv. Proudhon era un antidogmatic: „Pentru numele lui Dumnezeu", scria el, „după ce am înlăturat *a priori* tot dogmatismul [religios], să nu încercăm să-i inoculăm cu orice preţ poporului un alt tip de dogmă... să nu ne transformăm în liderii unei noi intoleranțe." Marx ura această frază. În diatriba sa violentă îndreptată împotriva lui Proudhon, *Misère de la philosophie* (*Mizeria filozofiei*), scrisă în iunie 1846, el l-a acuzat pe acesta de „infantilism", „ignorarea" crasă a economiei şi a filozofiei şi, mai presus de toate, de întrebuințarea greşită a ideilor şi metodelor lui Hegel – „Domnul Proudhon nu cunoaşte nimic din dialectica hegeliană în afara idiomului". Cât despre Lassalle, acesta a devenit victima celor mai brutale zeflemele antisemite şi rasiste din partea lui Marx: era „baronul Iţic", „negrotei

evreu", „un evreu unsuros deghizat sub briliantină şi bijuterii ieftine". „Îmi este acum cum nu se poate mai clar", îi scria Marx lui Engels pe 30 iulie 1862, „că, aşa cum o indică forma capului său şi linia părului, descinde din negrii care i s-au alăturat lui Moise" fugind din Egipt (asta în cazul în care mama sau bunica din partea tatălui nu s-au împerecheat cu un negru). Această uniune a unui german şi a unui evreu pe un fond de negru era menită să producă un hibrid extraordinar."[14]

Deci Marx nu dorea nici să investigheze personal condiţiile de lucru din industrie, nici să se informeze de la muncitorii inteligenţi care le cunoşteau din proprie experienţă. De ce ar fi făcut-o? În esenţă, folosind dialectica hegeliană, el ajunsese spre sfârşitul anilor 1840 să tragă propriile concluzii referitoare la soarta umanităţii. Tot ceea ce-i mai rămânea de făcut era să găsească fapte care să le dea consistenţă; or, acestea puteau fi adunate din reportaje din ziare, din documente oficiale ale guvernului şi din fapte adunate de scriitorii care l-au precedat; iar tot acest material putea fi găsit în biblioteci. De ce să mai cauţi dincolo de acestea? Problema, aşa cum i se înfăţişa ea lui Marx, era aceea de-a găsi tipul cuvenit de fapte: faptele potrivite. Metoda i-a fost foarte bine rezumată de filozoful Karl Jaspers:

> Stilul scrierilor lui Marx nu este acela al unui cercetător... nu citează exemple şi nu citează fapte care i-ar infirma teoria, ci doar pe acelea care susţin sau confirmă fără dubiu ceea ce el consideră a fi adevărul ultim. Întreaga abordare este de natură revendicativă, nu investigativă, este revendicarea a ceva proclamat ca fiind adevărul perfect, nu cu convingerea unui om de ştiinţă, ci cu aceea a unui credincios.[15]

În această accepţiune, „faptele" nu sunt de o importanţă centrală pentru opera lui Marx; sunt auxiliare, susţinând concluzii la care s-a ajuns deja în mod independent de ele. În aceste condiţii, *Capitalul*, monumentul în jurul căruia s-a învârtit viaţa de cercetător a lui Marx, ar trebui privit nu ca o cercetare ştiinţifică a naturii procesului economic pe care intenţionează să-l

descrie, ci ca un exercițiu de filozofie morală, un pamflet comparabil cu cele ale lui Carlyle sau Ruskin. Este o predică imensă şi adesea incoerentă, un atac la adresa procesului industrial şi a principiului proprietății, atac întreprins de un om care a nutrit o ură puternică, dar profund irațională față de acestea. Fapt destul de curios, nu există aici un argument central care să funcționeze ca principiu organizator. Inițial, în 1857, Marx a conceput lucrarea în şase volume: capitalul, pământul, salariile şi munca, statul, comerțul şi un volum final despre piața mondială şi criză.[16] Dar autodisciplina metodică de care avea nevoie pentru a duce la bun sfârşit un asemenea plan s-a dovedit a fi peste puterile lui. Singurul volum pe care l-a încheiat (care, fapt confuz de altfel, se concretizează în două volume) nu are practic nici un plan logic; conține o serie de expuneri individuale puse într-o ordine arbitrară. Filozoful marxist francez Louis Althusser a găsit structura *Capitalului* atât de confuză, încât a considerat „imperativ" ca cititorii să ignore partea întâi şi să înceapă cu partea a doua, capitolul patru.[17] Alți exegeți marxişti au respins însă cu vehemență această interpretare. De fapt, abordarea lui Althusser nu este de prea mare ajutor. Chiar şi sinopsisul lui Engels asupra *Capitalului*, volumul întâi, nu serveşte decât la a-i sublinia slăbiciunea sau mai curând absența structurii.[18] După moartea lui Marx, Engels a publicat volumul al doilea pe baza a cinci sute de pagini folio din însemnările lui Marx, dintre care a rescris un sfert. Au rezultat şase sute de pagini plicticoase şi confuze despre circulația capitalului, în principal pe baza teoriilor economice ale anilor 1860. Volumul al treilea, la care Engels a lucrat între 1885 şi 1893, trece în revistă toate aspectele capitalului care nu fuseseră încă atinse, însă nu reprezintă nimic mai mult decât o serie de însemnări, incluzând o mie de pagini despre camătă, majoritatea notițe ale lui Marx. Aproape tot materialul datează de la începutul anilor 1860, adunat în perioada în care Marx lucra la primul volum. De fapt, nu a existat nimic care l-ar fi putut împiedica pe Marx să-şi ducă la bun sfârşit lucrarea singur, cu excepția lipsei de energie şi a conştiinței faptului că îi lipsea pur şi simplu coerența.

Al doilea şi al treilea volum nu fac obiectul atenţiei noastre, deoarece este foarte puţin probabil ca Marx să le fi dat forma pe care o au – aceasta în cazul în care le-ar fi dat o formă finală! –, din moment ce el încetase de fapt lucrul la ele cu un deceniu şi jumătate în urmă. Din volumul întâi, care este opera sa, doar două capitole sunt cu adevărat demne de luat în consideraţie, capitolul opt, „Ziua de muncă", şi capitolul douăzeci şi patru, spre sfârşitul celui de-al doilea volum, „Acumularea primară", care include binecunoscutul subcapitol şapte, „Tendinţa acumulării capitaliste". Nu este vorba, în nici un caz, de o analiză ştiinţifică, ci de o simplă profeţie. Va avea loc, spune Marx, (1) „o scădere progresivă a numărului magnaţilor capitalişti"; (2) „o creştere corespunzătoare a masei sărace, oprimate, înrobite, degenerate şi exploatate"; (3) „o intensificare a furiei clasei muncitoare". Aceste trei forţe, conjugate, produc criza hegeliană, sau versiunea politico-economică a catastrofei poetice pe care Marx o imaginase ca adolescent: „Centralizarea mijloacelor de producţie şi socializarea muncii ating un punct în care devin incompatibile cu învelişul lor capitalist. Acesta explodează. Sună momentul îngenuncherii proprietăţii private capitaliste. Expropriatorii sunt expropriaţi."[19] Este o prezentare foarte incitantă, care a încântat generaţii de socialişti fanatici. Nu poate ridica însă mai multe pretenţii de ştiinţificitate decât un almanah astrologic.

Prin contrast, capitolul opt, „Ziua de muncă", se prezintă ca o analiză factuală a impactului capitalismului asupra vieţii proletariatului britanic. Este, într-adevăr, singura parte a lucrării lui Marx care se referă efectiv la muncitori, subiecţii evidenţi ai întregii sale filozofii. Merită de aceea să examinăm acest capitol pentru valoarea sa „ştiinţifică".[20] Cum, aşa cum am menţionat deja, Marx nu a căutat decât faptele care corespundeau prejudecăţilor sale, şi cum faptul este contrar tuturor principiilor unei metode ştiinţifice, capitolul porneşte cu o deficienţă fundamentală. Oare, pe lângă selectarea tendenţioasă a faptelor, Marx le-a mai şi falsificat sau denaturat? Iată ceea ce trebuie să luăm în discuţie în cele ce urmează.

Ceea ce caută să argumenteze capitolul opt, iar aceasta reprezintă de fapt miezul cazului moral al lui Marx, este faptul că, prin însăşi natura sa, capitalismul implică exploatarea crescândă a muncitorilor. Cu cât se folosea mai mult capital, cu atât mai exploataţi urmau să fie muncitorii, iar acest mare rău moral este cel care produce criza finală. Pentru a-şi susţine ştiinţific teza, lui Marx îi rămânea să demonstreze că: (1) oricât de rele au fost condiţiile din atelierele precapitaliste, în perioada capitalismului industrial ele s-au înrăutăţit mult; (2) dată fiind natura impersonală, implacabilă a capitalului, exploatarea muncitorilor se accentuează continuu în industriile cele mai capitalizate. Or, Marx nici măcar nu încearcă să arate punctul (1). El scrie: „Cât priveşte perioada de început a industriei pe scară largă din Anglia, până în anul 1845, nu mă voi referi la ea decât ici-colo, pentru mai multe detalii îl voi trimite pe cititor la lucrarea lui Friedrich Engels, *Die Lage des arbeitenden Klasse in England* (*Situaţia clasei muncitoare din Anglia*), Leipzig, 1845." Marx mai adaugă că publicaţii guvernamentale ulterioare, cu precădere rapoarturi ale inspectorilor din fabrici, au confirmat „intuiţia lui Engels privind natura metodei capitaliste" şi au arătat „cu ce fidelitate admirabilă faţă de detaliu a descris el circumstanţele".[21]

Pe scurt, prima parte a analizei marxiste a condiţiilor de muncă din capitalism la jumătatea anilor 1860 se bazează integral pe o singură lucrare, *Situaţia clasei muncitoare din Anglia*, de Engels, publicată cu douăzeci de ani înainte. Ce valoare ştiinţifică poate fi atribuită în acest caz acestei unice surse? Engels se născuse în 1820, ca fiu al unui prosper manufacturier de bumbac din Barmen, în Renania, şi a intrat în afacerile familiei în 1837. În 1842 a fost trimis la biroul firmei din Manchester, petrecând douăzeci de ani în Anglia. În această perioadă a vizitat Londra, Oldham, Rochdale, Ashton, Leeds, Bradford, Huddersfield şi Manchester. Aşa se face că a avut experienţa directă a comerţului cu textile, dar în rest nu avea cunoştinţe directe despre condiţiile de muncă în Marea Britanie. De exemplu, nu ştia nimic despre minerit şi nu a coborât niciodată într-o mină; nu ştia nimic despre sat sau despre munca de la ţară. Şi totuşi, dedică

două capitole întregi unor subiecte precum „Minerii" şi „Proletariatul pe ogor". În 1958, doi cercetători exigenţi, W.O. Henderson şi W.H. Challoner, au tradus din nou în engleză şi au editat cartea lui Engels; i-au studiat sursele şi au consultat textele originale ale tuturor citatelor date de acesta.[22] Rezultatul studiului lor a fost acela de a distruge aproape integral valoarea istorică obiectivă a cărţii, reducând-o la ceea ce, fără îndoială, şi era: o lucrare de polemică politică, un pamflet, o tiradă. Pe când lucra la carte, Engels i-a scris lui Marx: „În faţa lumii întregi, acuz burghezia britanică de asasinate în masă, jafuri şi de toate celelalte delicte de pe listă."[23]

Aceasta aproape că rezumă cartea: era dosarul acuzării. O mare parte a cărţii, inclusiv toate analizele asupra erei precapitaliste şi a stadiilor timpurii ale industrializării, se baza nu pe surse directe, ci pe câteva surse secundare de o valoare dubioasă, în special lucrarea lui Peter Gaskell *The Manufacturing Population of England* (*Populaţia manufacturieră din Anglia*), 1833, o lucrare de domeniul mitologiei romantice, care încerca să arate că secolul al XVIII-lea fusese o epocă de aur pentru micii proprietari funciari şi pentru meşteşugarii englezi. De fapt, aşa cum a demonstrat în mod convingător comisia regală pentru cercetarea muncii copiilor, în 1842, condiţiile de muncă în micile ateliere şi în colibele precapitaliste erau mult mai grele decât cele din marile filaturi de bumbac din Lancashire. Sursele directe deja publicate care au fost folosite de Engels erau vechi de cinci, zece, douăzeci, douăzeci şi cinci de ani, deşi el le prezenta de obicei drept contemporane. Dând numărul naşterilor de copii nelegitimi atribuiţi schimburilor de noapte, el a uitat să menţioneze că acestea datau din 1801. A citat un articol despre salubritatea publică în Edinburgh fără a-şi informa cititorii că acesta fusese scris în 1818. Cu diferite ocazii, Engels a omis fapte şi dovezi care îi invalidau integral dovezile depăşite.

Nu este întotdeauna clar dacă denaturările la care a recurs Engels ţin de înşelarea deliberată a cititorului sau de autoamăgire. Uneori însă inducerea în eroare este evident intenţionată. Engels a folosit dovezi scoase la iveală de Comisia de Anchetă

a Fabricilor din 1833, privitoare la condițiile proaste de lucru, fără a spune cititorilor că Regulamentul Fabricilor (*Factory Act*) inițiat de lordul Althorp în 1833 fusese promulgat și era deja de mult timp operațional, tocmai pentru a elimina condițiile descrise în raportul citat. A recurs la aceeași inducere în eroare prin manipularea uneia dintre principalele sale surse, *Physical and Moral Conditions of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester* (*Condițiile fizice și morale ale clasei muncitoare angajate în manufacturile de bumbac din Manchester*), 1832, de dr. J.P. Kay, care ajutase la instituirea unor reforme fundamentale în politica de sănătate publică a autorităților locale; dar Engels nu menționează sursele citate. A denaturat statisticile infracționale sau le-a ignorat atunci când nu-i susțineau teza. Într-adevăr, Engels trecea cu consecvență și în mod conștient peste fapte care îi contraziceau argumentația sau clarificau o anumită „nedreptate" pe care el căuta să o prezinte. Analiza atentă a extraselor lui Engels din sursele sale secundare arată că acestea sunt adesea trunchiate, condensate, cosmetizate sau răsturnate, însă puse în mod invariabil între ghilimele ca și când ar fi fost redate cuvânt cu cuvânt. Pe parcursul ediției îngrijite de Henderson și Challoner, notele de subsol cataloghează denaturările și incorectitudinile acestuia. Numai într-o secțiune, capitolul șapte, „Proletariatul", falsurile, inclusiv erorile de redare a faptelor și erorile de transcriere, apar la paginile 152, 155, 157, 159, 160, 163, 165, 167, 168, 170, 172, 174, 178, 179, 182, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 194 și 203.[24]

Este imposibil ca Marx să nu fi fost conștient de deficiențele cărții lui Engels, adevărate incorectitudini, din moment ce multe dintre acestea fuseseră prezentate în detaliu încă din 1848 de către economistul german Bruno Hildebrand, într-o publicație cu care Marx era familiarizat.[25] Mai mult decât atât, Marx însuși preia conștient denaturările lui Engels, omițând să menționeze cititorului enormele îmbunătățiri aduse de punerea în aplicare a Regulamentului Fabricilor și a altor măsuri legislative pozitive introduse după apariția cărții și care priveau exact tipul de condiții pe care le subliniase Engels. Cert este că Marx a de-

monstrat în utilizarea surselor scrise principale şi secundare acelaşi spirit de neglijenţă flagrantă, de denaturare tendenţioasă şi de totală lipsă de onestitate care marca şi lucrarea lui Engels.[26] De fapt, cei doi colaborau adesea la mistificări, deşi Marx era falsificatorul cel mai îndrăzneţ. Într-un caz extrem de flagrant, el s-a depăşit pe sine. Era vorba despre aşa-numita „Adresă inaugurală" către Asociaţia Internaţională a Muncitorilor, fondată în septembrie 1864. Intenţionând să trezească din apatie clasa muncitoare britanică şi nerăbdător să dovedească faptul că standardul de viaţă era în scădere, Marx a falsificat în mod deliberat o frază din discursul din 1863 al lui W.E. Gladstone. Cele spuse de Gladstone, comentând creşterea bogăţiei naţionale, erau: „Ar trebui să privesc aproape cu teamă şi cu durere la această creştere ameţitoare a bogăţiei şi puterii dacă aş avea convingerea că este limitată la clasa care se află în circumstanţe favorabile." Dar, a adăugat el, „avem fericirea de a şti că, de-a lungul ultimilor douăzeci de ani, condiţia medie a muncitorului britanic s-a îmbunătăţit într-o măsură pe care o găsim extraordinară şi pe care o putem considera practic fără precedent în istoria oricărei alte ţări şi a oricăror vremi"[27]. În adresa sa, Marx l-a făcut pe Gladstone să afirme: „Această creştere ameţitoare a bogăţiei şi puterii se limitează în întregime la clasele deţinătoare de proprietate." Cum cele spuse de Gladstone erau adevărate şi confirmate de o cantitate impresionantă de date statistice şi cum, în orice caz, era de notorietate obsesia lui pentru nevoia de a asigura o distribuire a bogăţiei la o scară cât mai largă posibil, ar fi greu de conceput o răstălmăcire mai monstruoasă a spuselor sale. Marx a indicat ca sursă ziarul *Morning Star*; însă *Star* – alături de celelalte ziare şi de *Hansard* – citează în mod corect spusele lui Gladstone. Eroarea de citat a lui Marx a fost semnalată. Şi totuşi el a reluat-o în *Capitalul*, laolaltă cu alte discrepanţe, iar atunci când falsificarea a fost din nou remarcată şi dată în vileag a lăsat să curgă un fluviu ameţitor de cerneală. Engels şi, ulterior, fiica lui Marx, Eleanor, s-au implicat pe rând, căutând timp de douăzeci de ani să susţină ceea ce era de nesusţinut. Nici unul dintre ei nu ar fi admis vreodată falsificarea iniţială, evidentă,

iar rezultatul dezbaterii a fost acela că unii cititori au rămas cu impresia, aşa cum a intenţionat Marx, că există două feţe ale controversei. Or, nu existau. Marx ştia că Gladstone nu a spus niciodată aşa ceva şi că înşelătoria era deliberată.[28] Nu era însă unică. În mod asemănător, Marx a falsificat citate din Adam Smith.[29]

Sistematica utilizare frauduloasă a surselor de către Marx a atras în anii 1880 atenţia a doi cercetători de la Cambridge. Folosind ediţia franceză revăzută a *Capitalului* (1872–1875), ei au scris un articol pentru Clubul Economic de la Cambridge, „Comentarii asupra folosirii documentelor oficiale de către Karl Marx în capitolul al XV-lea din *Capitalul*" (1885).[30] Ei afirmă că au verificat întâi referinţele lui Marx „pentru a obţine informaţii mai complete asupra anumitor aspecte", dar, izbiţi fiind de „discrepanţele ce se acumulau", au decis să cerceteze „scopul şi importanţa erorilor atât de evidente". Au descoperit că diferenţele dintre textele documentelor oficiale şi citatele lui Marx din aceste texte nu se datorau cu totul inacurateţei, ci „aveau o direcţie precisă". Într-o anumită categorie de cazuri au găsit că citatele fuseseră deseori „scurtate în mod convenabil prin omiterea unor pasaje care ar fi putut cântări împotriva concluziilor la care încerca să ajungă Marx". O altă categorie „constă în punerea laolaltă a unor citate fictive din fraze izolate conţinute în diferite părţi ale unui act. Acestea îi sunt apoi oferite cititorului între ghilimele cu întreaga autoritate a unor citate directe din chiar documentele oficiale". În privinţa unui subiect, maşina de cusut, „Marx foloseşte documentele oficiale cu o neglijenţă scandaloasă... pentru a demonstra exact contrariul a ceea ce acestea stabilesc în realitate". Cei doi au ajuns la concluzia că dovezile lor s-ar putea să nu fie „suficiente pentru a susţine acuzaţia de falsificare deliberată", dar că ele indicau fără doar şi poate „o neglijenţă aproape criminală în folosirea citatelor" şi justificau tratarea „cu suspiciune a altor părţi ale operei lui Marx".[31]

Adevărul este că până şi cea mai superficială analiză a modului de folosire a dovezilor de către Marx conduce la tratarea cu scepticism a tuturor scrierilor sale care pretind a se baza pe date reale. Nu se poate avea niciodată încredere în el. Întregul

capitol opt din *Capitalul* (capitol-cheie!) este o falsificare deliberată şi sistematică pentru a demonstra o teză pe care o analiză obiectivă a faptelor a indicat-o ca fiind de nesusținut. Greşelile lui Marx îndreptate împotriva adevărului gravitează în jurul a „patru capete de acuzare". În primul rând, el foloseşte material depăşit, căci materialul la zi nu-i susține punctul de vedere. În al doilea rând, selectează ca fiind tipice pentru capitalism anumite ramuri industriale în care condițiile particulare erau deosebit de grele. Această înşelătorie era de o mare importanță pentru Marx; fără ea, nu ar mai fi ajuns să aibă capitolul opt. Teza lui era aceea conform căreia capitalismul produce condiții de muncă din ce în ce mai grele; cu cât capitalul utilizat este mai mare, cu atât mai rău trebuie tratați muncitorii pentru a asigura venituri adecvate. Dovezile pe care Marx le citează pe larg în sprijinul tezei sale provin aproape integral din domeniul firmelor mici, ineficiente, subcapitalizate, din ramuri industriale arhaice care, în majoritatea cazurilor, erau precapitaliste – cum ar fi cele legate de olărit, croitorie, fierărie, brutărie, fabricarea de chibrituri, tapete, dantelă. În multe dintre cazurile specifice citate de el (de exemplu, brutăria), condițiile erau grele tocmai pentru că firma nu fusese capabilă să introducă mecanizarea, din lipsă de capital. De fapt, Marx se referă la condițiile precapitaliste ignorând adevărul care îl privea drept în față: cu cât mai mult capital, cu atât mai puțină suferință. Acolo unde ia în considerare o industrie modernă, foarte capitalizată, el duce lipsă de dovezi; astfel, referindu-se la oțel, trebuie să recurgă la comentarii inserate în text („Ce franchețe cinică!", „Ce frazeologie conciliantă!"), iar în cazul căilor ferate este silit să folosească decupaje îngălbenite din ziare referitoare la accidente vechi („catastrofe recente pe căile ferate"): pentru teza sa era necesar ca rata accidentelor pe pasager-milă parcursă să fie în creştere, când, de fapt, aceasta înregistrase o scădere clară, iar în perioada publicării *Capitalului* căile ferate deveniseră deja cel mai sigur mijloc de transport de masă din istoria omenirii.

În al treilea rând, folosind rapoarte ale inspectoratului fabricilor, Marx citează exemple care ilustrează condițiile grele şi

răul tratament al muncitorilor ca şi cum acestea ar fi reprezentat norma inevitabilă a sistemului; de fapt, răspunzători pentru acestea erau cei pe care inspectorii înşişi îi numeau „proprietarii frauduloşi ai filaturilor“, pe care erau desemnaţi să-i depisteze şi să-i aducă în faţa justiţiei şi care erau deci pe cale de a fi eliminaţi. În al patrulea rând, faptul că principala dovadă a lui Marx provenea din această sursă – inspectoratul – îi dă în vileag cea mai mare înşelătorie dintre toate. Teza lui susţinea că, prin natura sa, capitalismul este incorigibil şi, mai mult decât atât, că prin mizeria în care îi ţine pe lucrători statul burghez îi era asociat, din moment ce statul, scria Marx, „este un comitet executiv de gerare a problemelor clasei conducătoare în ansamblul ei“. Dar dacă aşa ar fi stat lucrurile Parlamentul nu ar fi aprobat niciodată regulamentele fabricilor şi nici statul, la rândul său, nu le-ar fi avizat. Practic, toate faptele invocate de Marx, aşa selectiv prezentate (şi uneori falsificate) cum erau, proveneau din eforturile statului (inspectori, tribunale, judecători de pace) de a îmbunătăţi condiţiile de lucru, ceea ce implica în mod necesar demascarea şi pedepsirea celor care se făceau răspunzători de un climat de muncă necorespunzător. Dacă sistemul nu s-ar fi aflat în proces de autoreformare, fapt imposibil în perspectiva raţionamentului lui Marx, *Capitalul* nu ar fi putut fi scris. Cum Marx nu avea nici urmă de intenţie pentru a întreprinde personal cea mai mică investigaţie la faţa locului, a fost silit să se bazeze tocmai pe dovezile acelora pe care îi desemna cu numele de „clasa conducătoare“, care încercau să remedieze lucrurile şi care într-o mare măsură chiar reuşeau. Aşa se face că Marx trebuia fie să denatureze principala sa sursă de dovezi, fie să-şi abandoneze teza. Structural vorbind, cartea a fost şi este lipsită de onestitate.

Ceea ce Marx nu avea cum să surprindă, întrucât nu a făcut nici un efort pentru a înţelege modul de funcţionare a industriei, a fost faptul că, încă din zorii Revoluţiei Industriale (1760–1790), manufacturierii cei mai eficienţi, care aveau un acces larg la capital, favorizau de obicei condiţii mai bune pentru forţa de muncă pe care o foloseau; în consecinţă, tindeau să susţină legislaţia fabricilor şi, ceea ce era la fel de important, aplicarea efectivă

a acesteia, întrucât elimina ceea ce ei priveau drept competiție neloială. Deci condițiile s-au îmbunătățit și, îmbunătățindu-se, muncitorii nu s-au mai răsculat, așa cum prezisese Marx. Profetul se vedea astfel încurcat. Ceea ce reiese la o lectură atentă a *Capitalului* este eșecul fundamental al lui Marx de a înțelege capitalismul. A dat greș tocmai pentru că îi lipsea spiritul științific; nu investiga personal faptele, nici nu le folosea în mod obiectiv pe cele analizate de alții. De la început și până la sfârșit, nu numai *Capitalul*, ci toate lucrările sale reflectă o lipsă de considerație față de adevăr care frizează uneori disprețul. Acesta este principalul motiv pentru care marxismul nu poate produce, ca sistem, rezultatele pe care le-a pretins și a-l numi „științific" este absurd.

Și atunci, dacă Marx, aparent un cercetător, nu era motivat de dragostea pentru adevăr, ce-l însuflețea? Pentru a afla acest lucru trebuie să-i privim mult mai îndeaproape caracterul. Este un fapt real, trist din anumite puncte de vedere, că nenumărate opere ale intelectului nu izvorăsc din eforturile abstracte ale creierului și imaginației; ele sunt adânc înrădăcinate în personalitate. Marx este un exemplu extrem de elocvent al acestui principiu. I-am prezentat filozofia drept un amalgam al viziunii poetice, al abilității sale de ziarist și al academismului său. Se poate însă arăta și că adevăratul ei conținut poate fi pus în legătură cu patru aspecte ale caracterului autorului său: gustul pentru violență, apetitul pentru putere, inabilitatea de a mânui banii și, mai presus de toate, tendința de a-i exploata pe cei din jur.

Nuanța de violență omniprezentă în marxism și exhibată în mod constant de comportamentul concret al regimurilor marxiste era o proiecție a omului Marx. Acesta și-a trăit viața într-o atmosferă de extremă violență verbală, explodând periodic în scandaluri și uneori în atacuri fizice. Scandalurile familiale ale lui Marx au fost printre primele lucruri pe care le-a remarcat despre el viitoarea lui soție, Jenny von Westphalen. La Universitatea din Bonn, poliția l-a arestat pentru faptul că purta pistol și a fost pe punctul de a fi exmatriculat. Arhivele universității arată că s-a implicat în conflicte studențești, s-a luptat în duel și s-a ales cu o cicatrice la ochiul stâng. Certurile din sânul

familiei au întunecat ultimii ani de viață ai tatălui său și au dus în cele din urmă la o ruptură totală cu mama sa. Una dintre primele scrisori ale lui Jenny care s-au păstrat menționează: „Te rog, nu scrie cu atâta ranchiună și iritare“, și este clar că multe dintre interminabilele lui scandaluri s-au născut din expresiile violente pe care era înclinat să le folosească în scris și, mai mult încă, în vorbire, această ultimă situație fiind adesea agravată de alcool. Marx nu era alcoolic, dar bea în mod regulat, de obicei mult, și uneori se implica în încăierări serioase între bețivi. Problema cu Marx era, în parte, aceea că, după vârsta de douăzeci de ani, a dus în permanență o existență de exilat, trăind aproape numai în comunități de emigranți – cu precădere comunități germane – din orașe străine. Rareori a căutat să-și facă cunoștințe în afara acestor comunități și nu a încercat niciodată să se integreze în sânul lor. Mai mult încă, expatriații cu care se asocia mereu erau, ei înșiși, un grup foarte restrâns, interesat în totalitate de politica revoluționară. Luat în sine, faptul ajută la explicarea viziunii înguste asupra vieții de care a dat dovadă Marx, și ar fi greu de imaginat un fundal social mai prielnic încurajării naturii sale certărețe, căci asemenea grupuri sunt notorii în ceea ce privește disputele lor feroce. Conform spuselor lui Jenny, scandalurile erau necontenite – excepție făcând perioada de la Bruxelles. La Paris, întâlnirile sale editoriale din rue des Moulins trebuiau să se țină în spatele ferestrelor închise, pentru ca oamenii de afară să nu audă țipetele care nu mai conteneau.

Și totuși aceste scandaluri nu erau lipsite de scop. Marx se certa cu toți aceia cu care se asocia (începând cu Bruno Bauer) dacă nu izbutea să-i domine întru totul. Aceasta face să dispunem de multe descrieri, cu precădere ostile, care ni-l prezintă pe furiosul Marx în acțiune. Fratele lui Bauer a scris chiar o poezie despre el: „Tovarăș întunecat din Trier spumegând de furie, / Pumnul său diabolic este-ncleștat, rage neîncetat, / Ca și când zece mii de diavoli l-ar fi apucat de păr.“[32] Marx era scund, masiv, brunet și bărbos, cu o piele smeadă (copiii săi îi spuneau „maurul“) și monoclu în stil prusac. Pavel Annenkov, care l-a văzut

la „procesul" lui Weitling, i-a descris „coama neagră, mâinile păroase şi redingota încheiată strâmb"; era lipsit de maniere, „mândru şi uşor dispreţuitor"; „vocea ascuţită, metalică se potrivea bine aprecierilor radicale pe care le emitea neîncetat cu privire la oameni şi lucruri"; tot ce spunea avea un „ton certăreţ".[33] Dintre scrierile lui Shakespeare prefera *Troilus şi Cresida*, pe care o aprecia pentru violentele jigniri la adresa lui Aiax şi Tersit. Îi plăcea să citeze din ea, şi victima unui pasaj („Tu, domnule necopt la minte: nu ai mai multă minte decât am eu în cot") a fost camaradul său revoluţionar Karl Heinzen, care a răspuns printr-un portret memorabil al omuleţului furios. Îl găsea pe Marx „inadmisibil de murdar", o „corcitură între o pisică şi o maimuţă", cu „păr zbârlit, negru ca pana corbului şi un ten galben-murdar". Era imposibil, zicea el, să spui dacă hainele şi pielea lui aveau în mod natural acea culoare pământie sau erau pur şi simplu murdare. Avea ochi mici, fioroşi, maliţioşi, „aruncând săgeţi de foc răutăcioase"; avea obiceiul de a spune: „Te voi distruge."[34]

De fapt, Marx şi-a petrecut o mare parte a timpului adunând dosare elaborate despre rivalii şi duşmanii săi politici, pe care nu se sfia să le pună la dispoziţia poliţiei dacă ajungea la concluzia că era în avantajul său. Marile scandaluri publice, cum ar fi cel de la întrunirea Internaţionalei de la Haga din 1872, prevesteau acel *reglement des comptes* al Rusiei sovietice: nu există nimic din epoca stalinistă care să nu fi fost cât de cât prefigurat de comportamentul lui Marx. Uneori se ajungea chiar şi la vărsare de sânge. Marx s-a manifestat într-atât de jignitor în timpul disputelor sale din 1850 cu August von Willich, încât acesta din urmă l-a provocat la duel. Marx, deşi fost duelist, a spus că „nu se va implica în capriciile ofiţerilor prusaci", dar nu a făcut nici o încercare de a-l opri pe tânărul său asistent, Konrad Schramm, să-i ia locul, deşi Schramm nu folosise niciodată un pistol, iar Willich era un trăgător excelent. Schramm a fost rănit. Secundul lui Willich în acest incident a fost un asociat mai mult decât sinistru al lui Marx, Gustav Techow, detestat pe drept de Jenny, şi care a ucis cel puţin un camarad revoluţionar, ajungând

în cele din urmă să fie spânzurat pentru uciderea unui ofițer de poliție. Marx nu respingea nici el violența şi chiar terorismul atunci când îi serveau tactica. În 1849, adresându-se guvernului prusac, a amenințat: „Suntem neîndurători şi nu cerem nici o cruțare din partea voastră. Când ne va veni rândul, nu ne vom deghiza terorismul."[35] În anul care a urmat, *Planul de acțiune* pe care l-a distribuit în Germania încuraja în mod special violența gloatei: „Departe de a ne opune aşa-numitelor excese, acelor acțiuni de răzbunare populară îndreptată împotriva indivizilor detestați sau a clădirilor publice care au căpătat o reputație odioasă, trebuie nu numai să trecem cu vederea aceste exemple, ci chiar să le întindem o mână de ajutor."[36] În anumite situații, Marx s-a arătat deschis să susțină asasinatul, cu condiția ca acesta să fie eficient. Un tovarăş revoluționar, Maxim Kovalewsky, prezent atunci când Marx a primit vestea unui atentat ratat la viața împăratului Wilhelm I în 1878, pe Unter den Linden, îşi aminteşte furia acestuia, „proferând înjurături la adresa acelui terorist care a dat greş în îndeplinirea actului său de teroare"[37]. Pare mai mult ca sigur că, odată instalat la putere, Marx ar fi fost capabil de o mare violență şi cruzime. Desigur însă, el nu s-a găsit niciodată în poziția de-a se angaja într-o revoluție de mari proporții, violentă sau nu, şi furia sa reprimată s-a revărsat atunci în paginile cărților sale, unde se face auzit la tot pasul un ton intransigent şi extremist. Multe pasaje lasă impresia că au fost scrise de fapt la furie. La vremea potrivită, Lenin, Stalin şi Mao Tzedun au pus în practică, la o scară enormă, violența pe care o resimțise Marx în suflet şi care transpare din operele sale.

Este imposibil de spus cum vedea de fapt Marx moralitatea acțiunilor sale, fie că era vorba de distorsionarea adevărului, fie de încurajarea violenței. Dintr-un anumit punct de vedere, era o ființă foarte morală. Era plin de o dorință arzătoare de a crea o lume mai bună. Şi totuşi a ridiculizat moralitatea în *Ideologia germană*; a argumentat că era „neştiințifică" şi că putea reprezenta un obstacol în calea revoluției. Pare să fi considerat că se putea renunța la ea, ca rezultat al schimbării cvasi-metafi-

zice pe care instaurarea comunismului avea să o producă în comportamentul uman.[38] Aidoma multor indivizi egocentrici, Marx era înclinat să creadă că legile morale nu i se aplicau sau, mai curând, era înclinat să-şi identifice interesele cu moralitatea ca atare. Desigur, el a ajuns să vadă interesele proletariatului şi împlinirea propriilor vederi ca fiind interdependente. Anarhistul Mihail Bakunin scria că Marx dădea dovadă de „un sincer devotament faţă de cauza proletariatului, deşi aici exista mereu şi un adaos de vanitate personală"[39]. A fost întotdeauna obsedat de propria persoană; ne-a parvenit o imensă scrisoare din tinereţe, adresată evident tatălui său, dar adresată de fapt sie însuşi şi avându-se pe sine în centru.[40] Sentimentele şi părerile celorlalţi nu l-au interesat niciodată prea mult. Trebuia să conducă, de unul singur, orice acţiune în care se angaja. Engels remarca, la adresa editorului lui Marx de la *Neue Rheinische Zeitung*: „Organizarea personalului editorial era o simplă dictatură a lui Marx."[41] Nu avea nici timp, nici interes pentru democraţie, excepţie făcând sensul special şi pervers pe care îl atribuia cuvântului; alegerile de orice tip îi repugnau – în ziaristica sa a calificat alegerile generale britanice drept simple orgii de beţivi.[42]

În mărturiile privitoare la comportamentul politic şi scopurile lui Marx, mărturii provenind din diverse surse, este demn de remarcat cât de des apare cuvântul „dictator". Annenkov l-a numit „personificarea dictatorului democratic" (1846). Un agent de poliţie prusac deosebit de inteligent care l-a avut sub observaţie la Londra a notat: „Trăsătura dominantă a caracterului său este ambiţia şi dragostea nelimitată pentru putere... El este un conducător absolut al partidului său... Face totul pe cont propriu şi dă ordine pe propria răspundere şi nu suportă nici o contrazicere." Techow (sinistrul secund al lui Willich), care a reuşit odată să-l îmbete pe Marx şi să-l facă să-şi deschidă inima, ne schiţează un strălucit portret al acestuia. Era „un om cu o personalitate ieşită din comun", de „o rară superioritate intelectuală" şi „dacă sufletul i-ar fi fost pe măsura intelectului şi ar fi purtat în el tot atâta dragoste pe câtă ură, m-aş fi aruncat şi-n foc pentru el". Însă „este lipsit de nobleţe sufletească. Sunt

convins că o ambiție personală extrem de periculoasă a devorat tot binele din el... obținerea puterii personale [este] țelul tuturor strădaniilor sale". Aprecierea finală pe care Bakunin o face despre Marx este în același spirit: „Marx nu crede în Dumnezeu, dar crede mult în el însuși și-i face pe toți să-l slujească. Inima lui nu este plină de dragoste, ci de acreală și are foarte puțină indulgență pentru specia umană."[43]

Furia caracteristică a lui Marx, obiceiurile sale dictatoriale și acreala reflectau fără îndoială conștiința justificată a marii sale forțe și intensa frustrare în fața neputinței de a și le exercita cu mai multă eficiență. În tinerețe dusese o viață boemă, adesea trândavă și nu tocmai morală; în prima etapă a vârstei adulte îi mai era încă greu să lucreze serios și sistematic, stând adesea treaz toată noaptea la discuții, pentru ca apoi să zacă mai toată ziua pe canapea, pe jumătate adormit. Spre sfârșitul maturității avea un program mai regulat, dar nu a ajuns niciodată să-și impună autodisciplina în muncă. Cu toate acestea îi repugnau chiar și cele mai mici critici. Era una dintre trăsăturile pe care le împărtășea cu Rousseau – tendința de a se certa cu prietenii și binefăcătorii săi, mai ales dacă aceștia îi dădeau sfaturi bune. Atunci când devotatul său coleg dr. Ludwig Kugelmann i-a sugerat, în 1874, că i-ar fi mai ușor să finalizeze *Capitalul* dacă și-ar organiza ceva mai bine viața, Marx a rupt pentru totdeauna relațiile cu acesta și l-a supus unor jigniri necontenite.[44]

Egoismul său furios avea atât rădăcini fizice, cât și psihologice. A dus o viață extrem de nesănătoasă, făcând foarte puțină mișcare, mâncând deosebit de condimentat, adesea în cantități mari, fumând din plin, bând mult, cu precădere bere englezească tare, ceea ce l-a făcut să aibă probleme hepatice. Rareori se îmbăia și nu prea agrea spălatul. Aceasta, plus dieta neadecvată, ar putea explica acele adevărate plăgi de furuncule care l-au chinuit vreme de un sfert de veac. Ele i-au sporit iritabilitatea naturală și par să fi atins punctul culminant în perioada în care scria *Capitalul*. „Orice s-ar întâmpla", i-a scris feroce lui Engels, „sper că burghezia va avea, atât cât va exista, motiv să-și amintească

de bubele mele.“[45] Furunculele variau ca număr, mărime şi intensitate, dar câteodată îi apăreau pe toate părţile trupului, inclusiv pe obraji, pe rădăcina nasului, pe fund, ceea ce însemna că nu putea scrie, şi pe penis. În 1873 i-au provocat un colaps nervos, marcat de tremurături şi mari accese de furie.

Şi mai aproape de miezul furiei şi frustrării sale, şi stând poate chiar la baza urii pe care o nutrea faţă de sistemul capitalist, era grotesca sa incompetenţă în mânuirea banilor. În tinereţe aceasta l-a făcut să ajungă pe mâinile cămătarilor care cereau dobânzi extrem de mari, iar dinamica emoţională a întregii sale filozofii morale era reprezentată de o ură pătimaşă faţă de cămătărie. Faptul explică de ce a dedicat atâta timp şi a alocat atâta spaţiu acestui subiect, de ce întreaga sa teorie a claselor se baza pe antisemitism şi de ce a inclus în *Capitalul* un pasaj lung şi violent denunţând camăta, preluat dintr-una dintre diatribele antisemite ale lui Luther.[46]

Problemele financiare ale lui Marx au început în vremea studiilor universitare şi au durat întreaga sa viaţă. Ele proveneau dintr-o atitudine eminamente copilărească. Marx împrumuta fără socoteală bani, îi cheltuia, pentru a fi apoi permanent uluit şi furios atunci când venea scadenţa notelor de plată, plus a dobânzilor. Privea perceperea de dobânzi, importantă în cadrul oricărui sistem bazat pe capital, drept o crimă împotriva umanităţii, aflată la baza exploatării omului de către om, pe care întregul său sistem era menit a o elimina. În linii mari aşa stăteau lucrurile. Însă, în contextul particular al propriului său caz, Marx răspundea acestor dificultăţi prin exploatarea oricui îi venea la îndemână şi, în primul rând, a familiei sale. Subiectul banilor îi domină corespondenţa de familie. Ultima scrisoare de la tatăl său, datând din februarie 1838 – când acesta era deja pe moarte –, reia reproşul acestuia cum că Marx era indiferent în ceea ce privea familia, cu excepţia cazurilor în care sconta pe ajutorul ei, şi se plânge: „Eşti acum în cea de-a patra lună a cursului de drept şi ai cheltuit deja 280 de taleri. Nu am câştigat atât toată iarna.“[47] Trei luni mai târziu nu se mai număra printre

cei vii. Marx nu s-a obosit să meargă la înmormântare. A început în schimb să facă presiuni asupra mamei sale. Adoptase deja un stil de viață susținut de împrumuturi de la prieteni și sume de bani smulse periodic familiei. Argumenta că familia era „destul de bogată" și avea datoria să-l susțină în munca sa importantă. În afara jurnalismului practicat când și când, și al cărui scop era mai curând politic decât de a câștiga bani, Marx nu a încercat niciodată cu adevărat să obțină o slujbă, deși o dată, la Londra (în septembrie 1862), a candidat pentru un post de funcționar la căile ferate, fiind respins pe motivul că avea un scris prea urât. Lipsa de interes a lui Marx de a urma o meserie pare a fi fost principalul motiv pentru care familia lui nu manifesta bunăvoință față de cererile sale bănești. Mama lui nu numai că a refuzat să-i plătească datoriile, considerând că atunci el ar fi făcut pur și simplu altele, dar în cele din urmă i-a tăiat complet orice venit. După aceasta, relațiile dintre cei doi s-au redus la minimum. Ei i se atribuie dorința exprimată cu atâta amărăciune: „Karl mai bine ar acumula capital decât doar să scrie despre el."

Totuși, într-un fel sau altul, Marx a obținut prin moștenire sume considerabile de bani. Moartea tatălui său i-a adus 6 000 franci de aur, din care a cheltuit o parte înarmându-i pe muncitorii belgieni. Moartea mamei sale, în 1856, i-a adus mai puțin decât se aștepta, dar aceasta pentru că așteptase moștenirea împrumutând de la unchiul Philips. A mai primit, în 1864, o sumă considerabilă provenind de la proprietatea lui Wilhelm Wolf. A mai încasat și alte sume de bani din partea soției și a familiei acesteia (ea a mai adus, ca zestre, un serviciu de masă de argint cu blazonul strămoșilor ei Argyll, tacâmuri încrustate și așternuturi). În plus, ei au primit destui bani, investiți cu cap pentru a le oferi o situație bună și în nici un moment venitul lor real nu a scăzut sub 200 de lire pe an, de trei ori salariul mediu al unui muncitor calificat. Însă nici Marx, nici Jenny nu au prezentat vreun alt interes față de bani în afara aceluia de a-i cheltui. Moștenirile și împrumuturile le-au venit cu țârâita și niciodată nu au fost cât de cât considerabile. Erau veșnic

înglodați în datorii, adesea mari, iar serviciul de argint lua în mod regulat drumul amanetului alături de multe altele, inclusiv îmbrăcămintea familiei. La un moment dat, Marx era în postura de a părăsi casa, cu doar o pereche de pantaloni pe el. Familia lui Jenny, la fel ca și a lui Marx, a refuzat să ajute în continuare un ginere pe care îl privea drept incorigibil de leneș și de risipitor. În martie 1851, scriindu-i lui Engels pentru a-i anunța nașterea unei fiice, Marx se plângea: „Pur și simplu nu mai am o lețcaie în casă."[48]

Bineînțeles, la acea vreme Engels era noul obiect al exploatării. De la jumătatea anilor 1840, când s-au întâlnit pentru prima dată, și până la moartea lui Marx, Engels a fost principala sursă de venit a familiei Marx. El i-a dat acestuia probabil mai mult de jumătate din ceea ce primea la rândul său. Suma totală este însă imposibil de apreciat, deoarece vreme de un sfert de veac Engels a oferit familiei Marx diverse sume, încrezător în asigurările repetate ale acestuia că, dat fiind că următoarea donație era pe punctul de a sosi, îi va restitui curând datoriile. Relația era una de exploatare din partea lui Marx și cu totul inegală, deoarece Marx era întotdeauna factorul dominator, dacă nu chiar despotic. Și totuși, în mod ciudat, fiecare avea nevoie de celălalt, aidoma unei perechi de actori dintr-un duet, incapabili de a juca individual, bombănind adesea, dar rămânând în cele din urmă întotdeauna împreună. Relația aproape că s-a rupt în 1863, când Engels a simțit că parazitismul lipsit de bun-simț al lui Marx mersese prea departe. Engels ținea două case în Manchester, una pentru întâlnirile de afaceri, cealaltă pentru amanta sa, Mary Burns. Când aceasta a murit, Engels a fost profund afectat. Mânia l-a cuprins când a primit de la Marx o scrisoare lipsită de sentiment (datată 6 ianuarie 1863), prin care acesta îi transmitea sec condoleanțe, după care trecea imediat la chestiuni mai importante, cerându-i bani.[49] Nimic nu ilustrează mai bine egocentrismul de neclintit al lui Marx. Engels a răspuns cu răceală și incidentul aproape că a pus capăt relației lor. Din anumite puncte de vedere, legătura dintre cei doi nu a mai fost niciodată ca înainte, căci l-a făcut pe Engels

să devină conştient de limitele caracterului lui Marx. Părea să se fi convins cam în acea perioadă că Marx nu va fi niciodată capabil să capete vreo slujbă sau să-şi întreţină familia şi nici să-şi pună cât de cât ordine în treburi. Singurul lucru care rămânea de făcut era să-i plătească regulat o alocaţie. Aşa se face că, în 1869, Engels şi-a vândut afacerea, asigurându-şi pentru sine un venit de ceva mai mult de 800 de lire pe an. Din aceştia, 350 mergeau la Marx. Astfel, în ultimii cincisprezece ani de viaţă, Marx a fost pensionarul unui *rentier* şi s-a bucurat de o anumită siguranţă. Cu toate acestea, el pare să fi trăit la un nivel de circa 500 de lire pe an sau chiar mai mult, justificându-se faţă de Engels: „Chiar şi privit din punct de vedere pur negustoresc, un mod de viaţă proletar n-ar fi indicat acum."[50] Iar scrisorile cerându-i lui Engels fonduri suplimentare au continuat.[51]

Dar principalele victime ale nechibzuinţei şi lipsei de interes pentru o slujbă de care dădea dovadă Marx au fost membrii familiei, şi în primul rând soţia sa. Jenny Marx este una dintre figurile tragice, demne de milă ale istoriei socialiste. Avea coloritul luminos tipic scoţian, tenul palid, ochii verzi şi părul arămiu al bunicii paterne, descendentă a celui de-al doilea conte de Argyll, ucis la Flodden. Era o frumuseţe şi Marx a iubit-o – poeziile sale o dovedesc –, iar ea l-a iubit cu pasiune, luptându-se atât cu familia ei, cât şi cu a lui; a fost nevoie de mulţi ani de amărăciune pentru ca dragostea ei să moară. Cum de a putut un egoist ca Marx să inspire atâta afecţiune? Răspunsul, cred, este că era puternic, impunător, chipeş în tinereţe şi în prima parte a maturităţii, deşi mereu murdar; nu este mai puţin adevărat că era amuzant. Istoricii acordă puţină atenţie acestei calităţi care ajută însă adesea la explicarea unei atracţii altfel misterioase (era, în fapt, şi una dintre calităţile lui Hitler, atât în particular, cât şi ca orator public). Umorul lui Marx era adesea muşcător şi sălbatic. Şi totuşi, glumele sale excelente îi făceau pe oameni să râdă. Dacă ar fi fost lipsit de umor, multele sale trăsături neplăcute i-ar fi refuzat orice discipol, iar femeile i-ar fi întors spatele. Glumele sunt însă calea cea mai sigură către

inimile femeilor mult încercate, ale căror vieți sunt chiar mai grele decât ale bărbaților. Marx și Jenny râdeau adesea împreună din tot sufletul, iar mai târziu glumele lui Marx – mai mult decât orice altceva – au fost cele care le-au legat pe fiicele sale de el.

Marx era mândru de descendența scoțiană, nobilă a soției sale (pe care o exagera) și de postura ei de fiică de baron și funcționar superior în cadrul guvernului prusac. Invitațiile tipărite pe care le-a trimis la Londra, în anii 1860, pentru un bal se referă la ea ca „*née* von Westphalen". Afirma adesea că se simțea mai bine cu aristocrații veritabili decât cu burghezia hrăpăreață (un cuvânt pe care-l pronunța, spun martorii, cu un dispreț extrem de aspru). Însă, odată ce i s-a revelat îngrozitoarea realitate a căsătoriei cu un revoluționar apatrid, lipsit de slujbă, Jenny s-ar fi mulțumit bucuroasă cu o existență burgheză, oricât de măruntă ar fi fost. Timp de cel puțin zece ani, începând cu 1848, viața ei a fost un coșmar. Pe 3 martie 1848, împotriva lui Marx a fost emis un ordin de expulzare din Belgia și a ajuns la închisoare; Jenny și-a petrecut și ea noaptea într-o celulă, alături de o mulțime de prostituate; a doua zi familia a fost dusă, sub escorta poliției, la frontieră. O bună parte a anului care a urmat Marx a fost fie fugar, fie a făcut obiectul unor procese. În iunie 1849 ajunsese pe drumuri. Luna următoare avea să-i mărturisească unui prieten: „Iar ultima bijuterie a soției mele a luat deja drumul Muntelui de Pietate."[52] Și-a păstrat însă echilibrul printr-un optimism revoluționar absurd, peren; îi scria lui Engels: „În ciuda tuturor celor întâmplate, niciodată o izbucnire mai colosală a vulcanului revoluționar nu a fost mai iminentă. Detalii mai târziu." Pentru ea nu exista însă vreo asemenea consolare; în plus, mai era și gravidă. Au găsit securitatea în Anglia, dar și degradarea. Ea avea acum trei copii, Jenny, Laura și Edgar, și a dat naștere unui al patrulea, Guy sau Guido, în noiembrie 1849. Cinci luni mai târziu erau evacuați din camerele din Chelsea pentru neplata chiriei, fiind dați afară pe trotuar (scria Jenny) în fața „întregii gloate din Chelsea". Paturile le-au fost vândute pentru a plăti măcelarul, lăptarul, farmacistul și brutarul. Și-au găsit adăpostul într-o pensiune germană serioasă

din Leicester Square, unde, în timpul iernii, bebeluşul Guido a murit. Jenny a lăsat o relatare disperată a acelor zile, de pe urma cărora starea ei de spirit şi afecţiunea faţă de Marx nu şi-au mai revenit niciodată.[53]

Pe 24 mai 1850, ambasadorul britanic la Berlin, contele de Westmoreland, a primit o copie a raportului întocmit de un spion al poliţiei prusace care descria în detaliu activităţile revoluţionarilor germani grupaţi în jurul lui Marx. Nimic mai elocvent pentru a vedea situaţia căreia trebuia să-i facă faţă Jenny:

> [Marx] duce existenţa unui intelectual boem. Spălatul, pieptănatul şi schimbatul lenjeriei sunt lucruri pe care le face rar, şi este adesea beat. Deşi este deseori liber zile la rând, lucrează neobosit zi şi noapte atunci când are mult de lucru. Nu ţine o oră fixă de culcare sau de sculare. Adesea stă treaz toată noaptea şi apoi în miezul zilei zace îmbrăcat pe canapea şi doarme până seara, nederanjat de lumea care intră şi iese din camera lor [erau doar două în total]... Nu există nici o piesă decentă şi întreagă de mobilier. Totul este stricat, zdrenţuit şi rupt, cu aproape doi centimetri de praf peste tot şi pretutindeni [domneşte] cea mai mare dezordine. În mijlocul [camerei de zi] se află o masă mare, demodată, acoperită cu muşama, iar pe ea zac manuscrise, cărţi şi ziare, ca şi jucării de-ale copiilor, cârpe şi zdrenţe din coşul de lucru al soţiei sale, câteva căni ciobite, cuţite, furculiţe, lămpi, o călimară, carafe de apă, pipe de lut olandeze, tutun, scrum... un negustor de vechituri s-ar ruşina să ofere o asemenea colecţie remarcabilă de nimicuri. Când intri în camera lui Marx, fumul şi mirosul de tutun te fac să lăcrimezi... Totul este murdar şi acoperit de praf, aşa că statul jos devine o întreprindere riscantă. Aici se află un scaun cu trei picioare. Pe alt scaun copiii se joacă de-a gătitul. Scaunul acesta are întâmplător patru picioare. Este cel care îi este oferit vizitatorului, însă „gătitul" copiilor nu a fost şters şi dacă iei loc îţi rişti o pereche de pantaloni.[54]

Acest raport, datând din 1850, descrie probabil cea mai dezastruoasă situație financiară pe care a cunoscut-o familia Marx. În anii care au urmat au venit însă şi alte lovituri. O fată, Franziska, născută în 1851, a murit în anul următor. Edgar, fiul mult iubit, favoritul lui Marx, pe care-l numea *Musch* (Musculiță), s-a molipsit de gastroenterită în acele condiții insalubre şi a murit în 1855, o lovitură năprasnică pentru amândoi. Jenny nu şi-a revenit niciodată. „În fiecare zi", scria Marx, „soția mea îmi spune că ar vrea să zacă în mormânt..." Cu trei luni în urmă se născuse o altă fiică, Eleanor, dar pentru Marx nu era acelaşi lucru. Dorise fii şi acum nu mai avea nici unul; fetele erau lipsite de importanță pentru el, exceptând rolul de asistente sociale.

În 1860, Jenny s-a îmbolnăvit de varicelă şi şi-a pierdut şi ceea ce-i mai rămăsese din farmecul de odinioară. De atunci şi până la decesul ei, survenit în 1881, s-a veştejit încet în fundalul vieții lui Marx, o femeie obosită, dezamăgită, recunoscătoare pentru mici favoruri: argintăria luată înapoi de la amanet, o casă a ei. În 1856, datorită lui Engels, familia s-a putut muta din SoHo într-o casă cu chirie din Grafton Terrace nr. 9, în Haverstock Hill. Nouă ani mai târziu, din nou mulțumită lui Engels, au luat una mult mai bună, în Maitland Park Road nr. 1. Din acel moment nu au avut niciodată mai puțin de doi servitori. Marx a început să citească în fiecare dimineață *The Times*. A fost ales în comitetul parohial local. În duminicile frumoase se punea în fruntea unei solemne plimbări de familie prin Hampstead Heath, el păşind în frunte, soția, fiicele şi prietenii în spate.

Îmburghezirea lui Marx a dus însă la o altă formă de exploatare, de această dată a fiicelor sale. Toate trei erau inteligente. Ar fi fost de aşteptat ca, pentru a le compensa copilăria agitată şi sărăcăcioasă de odrasle ale unui revoluționar, el să urmeze cel puțin logica radicalismului său, încurajându-le să aibă o meserie. Dar el le-a refuzat o educație mulțumitoare, a refuzat să le permită orice pregătire şi a interzis în mod absolut meseriile. Aşa cum aceea care îl iubea cel mai mult, Eleanor, i-a spus lui Olive Schreiner: „Ani lungi şi nefericiți, între noi a existat

o umbră." În schimb, fetele au fost ținute acasă, au învățat să cânte la pian și să picteze acuarele, aidoma fiicelor negustorilor. În timp ce fetele creșteau, Marx continua să meargă cu prietenii săi revoluționari la reuniuni ocazionale de cârciumă; însă, conform celor spuse de Wilhelm Liebknecht, refuza să le permită acestora să cânte în casa sa cântece deocheate, deoarece fetele puteau auzi.[55]

Ulterior nu a fost de acord cu pretendenții fetelor, care proveneau din propriul său mediu revoluționar. Nu le-a putut împiedica să se mărite, dar a îngreunat lucrurile, iar rezistența pe care a opus-o a lăsat urme. L-a numit pe Paul Lafargue, soțul Laurei, care venea din Cuba și avea ceva sânge de negru, „Negrillo" sau „Gorila". Nu i-a plăcut nici Charles Longuet, care s-a însurat cu Jenny. Din punctul lui de vedere, ginerii săi erau idioți: „Longuet este ultimul proudhonist, iar Lafargue este ultimul bakunist – la dracu cu amândoi!"[56] Eleanor, mezina, a suferit cel mai mult de pe urma refuzului său de a le permite fetelor să urmeze o meserie și a ostilității față de pretendenții lor. Fata fusese educată să-i privească pe bărbați – adică pe tatăl ei – drept centrul universului. De aceea nu trebuie poate să ne mire că s-a îndrăgostit în cele din urmă de un bărbat care era mai egocentric chiar decât tatăl ei. Edward Aveling, scriitor și viitor politician de stânga, era un fustangiu și un parazit, specializat în seducerea actrițelor. Eleanor dorea să devină actriță și a fost o victimă predestinată. Printr-una din micile ironii picante ale poveștii, el, Eleanor și George Bernard Shaw au luat parte la prima lectură în cerc restrâns, la Londra, a strălucitei pledoarii a lui Ibsen pentru eliberarea femeii, *Casa cu păpuși*, Eleanor interpretând-o pe Nora. Cu puțin înaintea morții lui Marx, ea a devenit amanta lui Aveling și, de atunci încolo, sclava lui chinuită, precum mama ei fusese cândva pentru tatăl ei.[57]

Și totuși, Marx avusese poate mai multă nevoie de soția sa decât îi plăcea să recunoască. După moartea acesteia, în 1881, el s-a topit la rândul său rapid, nemailucrând nimic, făcând cure de băi în diferite stațiuni europene sau călătorind la Alger,

Monte Carlo şi în Elveţia în căutarea soarelui sau a aerului curat. În decembrie 1882 a jubilat în faţa influenţei sale crescânde în Rusia: „Nicăieri succesul meu nu este mai încântător." Rău până la sfârşit, s-a lăudat că „îmi dă satisfacţia că subminez o putere care, după Anglia, este adevărata fortăreaţă a vechii societăţi". Trei luni mai târziu avea să moară în halat, pe când stătea în preajma focului. Una dintre fiicele sale, Jenny, murise cu câteva săptămâni mai înainte. Sfârşitul celorlalte două fete a fost şi el tragic. În 1898, cu inima zdrobită de comportamentul soţului ei, Eleanor a luat o supradoză de opiu, posibil într-un pact suicidar din care el s-a fofilat. Treisprezece ani mai târziu, Laura şi Lafargue au căzut şi ei de acord în privinţa unui pact suicidar, pe care ambii l-au dus la bun sfârşit.

A existat totuşi un supravieţuitor curios, obscur, al acestei familii tragice, produsul celui mai bizar act de exploatare a unei persoane săvârşit de Marx. Pe parcursul tuturor cercetărilor sale asupra nedreptăţilor săvârşite de capitaliştii britanici a dat peste multe exemple de muncitori prost plătiţi, dar nu a reuşit niciodată să descopere unul care să nu primească practic nimic. Şi totuşi, un astfel de lucrător a existat, şi chiar în propria lui gospodărie. Atunci când Marx îşi lua familia în plimbările ceremonioase săptămânale, o siluetă feminină îndesată încheia cortegiul, purtând coşul cu merindele pentru picnic şi alte bagaje. Era Helen Demuth, cunoscută în familie sub numele „Lenchen". Născută în 1823, într-o familie de ţărani, la vârsta de opt ani ea s-a alăturat familiei von Westphalen, în calitate de servitoare la copii. Primea casă şi masă, dar nici un ban. În 1845, baroneasa, care era plină de tristeţe şi anxietate în ceea ce o privea pe fiica ei măritată, i-a dat-o pe Lenchen lui Jenny, pe atunci în vârstă de douăzeci şi doi de ani, ca să-i uşureze munca. Fata a rămas în familia Marx până a murit, în 1890. Eleanor o numea „cea mai delicată cu ceilalţi dintre fiinţe şi o stoică pe tot parcursul vieţii"[58]. Era de o vrednicie îndârjită, ocupându-se nu doar cu gătitul şi frecatul, ci şi cu gestiunea bugetului familiei, ceea ce Jenny nu era în stare să facă. Marx nu i-a plătit niciodată nici măcar un penny. În 1849–1850, în timpul celei mai întunecate

perioade din existența familiei, Lenchen a devenit amanta lui Marx şi a conceput un copil. Micuțul Guido murise de curând, iar Jenny era la rândul ei însărcinată din nou. Întreaga familie trăia în două camere şi Marx trebuia să ascundă starea lui Lenchen nu doar de privirile soției sale, ci şi de a nenumăraților săi vizitatori revoluționari. În cele din urmă Jenny a aflat sau probabil i-a spus cineva şi, după toate necazurile ei din vremea respectivă, aceasta a marcat probabil sfârşitul dragostei pe care i-o purta lui Marx. A numit faptul „un eveniment asupra căruia nu voi mai insista, deşi a atras după sine o agravare semnificativă a necazurilor noastre publice şi particulare". Acest pasaj apare într-o schiță autobiografică pe care a scris-o în 1865 şi din ale cărei treizeci şi şapte de pagini ne-au parvenit douăzeci şi nouă: restul, descriind certurile ei cu Marx, au fost distruse, probabil de Eleanor.[59]

Copilul lui Lenchen s-a născut la adresa din Soho, Dean Street, nr. 28, pe 23 iunie 1851.[60] Era un fiu, înregistrat ca Henry Frederick Demuth. Marx a refuzat să-şi asume vreo responsabilitate, atunci sau mai târziu, şi a negat pur şi simplu zvonurile potrivit cărora el ar fi fost tatăl. Poate că ar fi vrut să se comporte à la Rousseau şi să plaseze copilul într-un orfelinat sau să-l dea spre adopție, însă Lenchen avea o personalitate mai puternică decât amanta lui Rousseau. A insistat să recunoască ea băiatul. Acesta a fost dat în grija unei familii de muncitori pe nume Lewis, dar i s-a permis să viziteze familia Marx. I s-a interzis totuşi să folosească uşa din față şi era obligat să-şi vadă mama numai în bucătărie. Marx era îngrozit că paternitatea lui Freddy ar putea fi descoperită şi aceasta i-ar aduce un prejudiciu fatal în postura sa de lider şi vizionar revoluționar. S-a păstrat în scrisorile sale o referire obscură la eveniment; altele au fost suprimate de diferite persoane. L-a convins însă în cele din urmă pe Engels să-l recunoască în particular pe Freddy, ca poveste destinată acoperirii evenimentului în ochii familiei. Asta era ceea ce credea, de exemplu, Eleanor. Însă Engels, deşi pregătit ca întotdeauna să se supună cererilor lui Marx în numele activității lor comune, nu era dornic să ia secretul cu el în mormânt. Engels avea să moară pe 5 august 1895, de cancer la gât.

Incapabil să vorbească, dar nedorind ca Eleanor (sau Tussy, cum i se zicea) să continue să-şi considere tatăl nepătat, a scris pe o tăbliță: „Freddy este fiul lui Marx. Tussy vrea să facă din tatăl ei un idol." Secretara-menajeră a lui Engels, Louise Freyberger, a declarat într-o scrisoare adresată lui August Bebel şi datată 2 septembrie 1898 că Engels i-a spus personal adevărul, adăugând: „Freddy seamănă ridicol de mult cu Marx şi, cu chipul acela tipic evreiesc şi părul negru-albăstrui, doar cineva orbit de prejudecăți ar fi putut vedea în el vreo asemănare cu generalul" (numele pe care i-l dădea ea lui Engels). Eleanor a acceptat personal că Freddy era fratele ei vitreg şi s-a ataşat de el; s-au păstrat nouă dintre scrisorile pe care ea i le-a adresat.[61] Nu i-a adus însă nici un noroc băiatului, căci iubitul ei Aveling a reuşit să împrumute economiile de-o viață ale lui Freddy, pentru a nu i le mai înapoia niciodată.

Lenchen era singura membră a clasei muncitoare pe care Marx a cunoscut-o vreodată cât de cât, singurul lui contact real cu proletariatul. Freddy ar fi putut fi un altul, din moment ce a fost crescut ca un băiat din mediul muncitoresc şi în 1888, pe când avea treizeci şi şase de ani, şi-a luat certificatul mult dorit de inginer-mecanic calificat. Şi-a petrecut practic toată viața în King's Cross şi Hackney şi a fost membru activ al sindicatului inginerilor. Marx însă nu l-a cunoscut niciodată. Nu s-au întâlnit decât o dată, probabil atunci când Freddy urca scările exterioare ale bucătăriei şi habar nu avea că filozoful revoluționar îi era tată. A murit în iunie 1929, moment în care viziunea lui Marx despre dictatura proletariatului luase o formă concretă şi înspăimântătoare, iar Stalin – conducătorul care a instaurat puterea absolută după care tânjise Marx – abia îşi începea atacul catastrofal asupra țărănimii din Rusia.

4

Henrik Ibsen: „Dimpotrivă!"

A scrie orice este dificil. A scrie opere de ficțiune este o corvoadă intelectuală dintre cele mai grele. Inovația creatoare, cu precădere la o scară fundamentală, cere un şi mai înalt grad de concentrare şi energie. A-ți petrece întreaga viață activă împingând întruna înainte frontierele creatoare ale artei tale implică un nivel de autodisciplină şi strădanie intelectuală pe care puțini scriitori l-au avut vreodată. Şi totuşi, acestea au fost în mod constant caracteristicile activității lui Henrik Ibsen. Este greu să găsim alt scriitor, oricare ar fi domeniul sau perioada, care să se dedice cu mai mult succes unei asemenea întreprinderi de anvergură. Ibsen nu numai că a inventat drama modernă, dar a şi scris o serie de piese care încă alcătuiesc o parte importantă a repertoriului modern. A găsit teatrul occidental lipsit de substanță şi de forță şi l-a preschimbat într-o formă artistică bogată şi extrem de puternică, nu numai în propria țară, ci în întreaga lume. Mai mult, nu numai că şi-a revoluționat arta, dar a schimbat gândirea socială a generației sale şi a celei care a urmat. Ceea ce făcuse Rousseau pentru sfârşitul secolului al XVIII-lea a făcut el pentru sfârşitul celui de-al XIX-lea. În timp ce Rousseau i-a convins pe oameni să se reîntoarcă la natură şi, făcând acest lucru, a grăbit o revoluție colectivă, Ibsen a propovăduit revolta individului împotriva acelui *ancien règime* al inhibițiilor şi prejudecăților care predominau pretutindeni, în fiecare orăşel, ba chiar în fiecare familie. I-a învățat pe bărbați, şi mai ales pe femei, că ideile lor despre libertate şi conştiința lor individuală au întâietate morală în fața cerințelor societății.

Făcând asta, Ibsen a grăbit o revoluție în atitudini și comportament care a început chiar în timpul vieții sale și care continuă de atunci încoace, în salturi și zvârcoliri bruște. Cu mult înaintea lui Freud, el a pus bazele societății permisive. Poate nici chiar Rousseau, și cu siguranță nu Marx, nu a avut o influență mai mare asupra modului în care se comportă de fapt oamenii, spre deosebire de guverne. Ibsen și opera sa formează una dintre pietrele de hotar ale modernității.

Ceea ce a realizat Ibsen este cu atât mai remarcabil dacă luăm în considerare dubla obscuritate a originii sale. Dublă, deoarece nu numai că el personal era sărac, dar mai și provenea dintr-o țară mică, săracă, lipsită de orice tradiție culturală. Norvegia fusese puternică și întreprinzătoare la începutul Evului Mediu, în perioada anilor 900–1100; după care a început să cunoască declinul, mai ales după moartea ultimului rege cu adevărat norvegian, Olaf IV, în 1387. În 1536, Norvegia devenise o provincie a Danemarcei și a rămas astfel vreme de aproape trei secole. Numele capitalei, Oslo, a fost schimbat în Christiania, pentru a comemora un conducător danez, și întreaga cultură a claselor superioare era daneză – poezia, romanele, piesele. În urma Congresului de la Viena din 1814–1815, Norvegia s-a ales cu ceea ce s-a numit Constituția Eidsvoll[1], care garanta autoguvernarea sub coroana suedeză; însă abia în 1905 țara a ajuns să-și aibă propria monarhie. Până în secolul al XIX-lea, norvegiana era mai mult un dialect rustic, provincial, decât o limbă națională scrisă. Prima universitate data abia din 1813, iar primul teatru norvegian a fost construit în Bergen abia în 1850.[2] În tinerețea și prima perioadă a maturității lui Ibsen, cultura era încă predominant daneză. A scrie în norvegiană însemna a te izola de restul Scandinaviei, și cu atât mai mult de lumea întreagă. Daneza rămăsese limba literară.

Țara însăși era săracă și deprimată. În raport cu standardele europene, capitala era un mic oraș provincial cu numai 20 000 de locuitori, un loc plin de noroi și lipsit de farmec. Skien, orașul unde, pe 20 martie 1828, s-a născut Ibsen, se afla pe coastă, la o sută de mile în sudul capitalei, o zonă sălbatică unde lupii

şi lepra erau încă ceva obişnuit. Cu câţiva ani înainte, ţinutul fusese pârjolit din neglijenţa unei servitoare care, de altfel, a şi fost executată pentru acest fapt. Aşa cum l-a descris Ibsen într-un fragment autobiografic, ţinutul era scăldat în superstiţii, ciudat şi brutal, răsunând de mugetul stăvilarelor şi de strigătul şi geamătul ferăstraielor: „Mai târziu, atunci când am citit despre ghilotină, m-am gândit întotdeauna la lamele acelea de ferăstrău." Lângă primărie se afla stâlpul infamiei, „un stâlp maro-roşcat, cam cât un stat de om. În vârf avea o sferă mare şi rotundă, care fusese iniţial vopsită în negru... În faţa stâlpului atârna un lanţ de fier, şi de acesta cătuşele deschise, care mă priveau ca două braţe mici gata şi dornice de a se întinde şi de a mă apuca de gât... Dedesubt [sub primărie] erau celule cu ferestre zăbrelite care dădeau spre piaţă. Printre acele bare am văzut multe feţe palide şi descurajate."[3]

Ibsen era cel mai mare dintre cei cinci copii (patru fii şi o fiică) ai unui negustor, Knud Ibsen, ai cărui strămoşi fuseseră căpitani de vas. Mama lui provenea dintr-o familie de navigatori. Însă atunci când Ibsen avea şase ani tatăl său a dat faliment, fiind după aceea un om lefter, care trăia din mila altora, agresiv şi certăreţ – bătrânul Ekdal din *Raţa sălbatică*. Mama sa, cândva frumoasă, o actriţă ratată, s-a închis în sine, se ascundea şi se juca cu păpuşile. Familia avea întotdeauna datorii şi mânca mai mult cartofi. Ibsen însuşi era mic şi urât şi, în plus, a crescut şi sub umbra bănuielii de neligitimitate, spunându-se despre el că ar fi fost fiul unui seducător local. Ibsen a crezut uneori acest lucru şi a ajuns, atunci când era beat, să li-l arunce chiar el altora în faţă. Nu există însă nici o dovadă ca faptul să fi fost adevărat. După o copilărie umilitoare, a fost trimis în întunecatul oraş-port Grimstad, ca asistent al unui farmacist, dar nici acolo nu i-a prea surâs norocul. Afacerea stăpânului său, multă vreme înscrisă pe o pantă descendentă, a sfârşit în faliment.[4]

Lenta ascensiune a lui Ibsen din acest abis s-a datorat unei autoinstruiri singuratice. Din 1850 şi-a croit prin forţe proprii drumul la universitate. Privaţiunile resimţite, atunci şi mulţi ani după aceea, au fost extreme. A scris poezie, piese în vers

alb, comentariu politic, critică dramatică. Prima lui piesă, satira *Norma*, nu a fost pusă în scenă. Prima piesă care a ajuns să vadă luminile rampei, *Catilina*, şi ea în versuri, a fost un eşec. Nu a avut noroc nici cu a doua piesă pusă în scenă, *Noaptea Sfântului Ioan*. Cea de-a treia, *Mormântul războinicului*, a cunoscut la rândul ei eşecul la Bergen. Cea de-a patra, *Doamna Ingar din Ostraat*, în proză, a fost montată păstrându-şi anonimatul, dar şi aceasta a fost un eşec. Prima sa lucrare care a atras aprecieri favorabile, *Sărbătoare la Solhaug*, era din punctul lui de vedere ceva trivial, convenţional. Dacă îşi urma înclinaţiile naturale, ca în drama în versuri *Comedia dragostei*, era clasificat drept „imoral" şi nu i se punea piesa în scenă. Şi totuşi, încetul cu încetul, a acumulat o imensă experienţă scenică. Muzicianul Ole Bull, fondatorul primului teatru de limbă norvegiană la Bergen, l-a luat ca dramaturg al teatrului, cu cinci lire sterline pe lună. Aşa se face că vreme de şase ani Ibsen a fost un adevărat salahor al teatrului, lucrând la decoruri, costume, casă, regizând chiar (deşi nu a jucat niciodată; faptul s-a datorat unei slăbiciuni personale, căci îi lipsea încrederea în lucrul cu actorii). Condiţiile erau primitive: iluminatul cu gaz, disponibil la Londra şi Paris cam din 1810, nu a fost introdus decât în anul plecării sale, în 1856. Au urmat apoi alţi cinci ani la noul teatru din Christiania. Neprecupeţindu-şi nici un efort, Ibsen a făcut minuni; şi-a croit drumul către o foarte bună stăpânire a meseriei. Apoi a început să experimenteze. Dar în 1862 noul teatru a dat faliment, iar Ibsen a fost concediat. Era deja însurat, înglodat în datorii, hărţuit de creditori, deprimat, bând din greu. A fost văzut de către studenţi zăcând în nesimţire în şanţ; aceasta a dus la instituirea unui fond destinat trimiterii „poetului beţiv Henrik Ibsen" în străinătate.[5] El personal scria întruna petiţii, care astăzi par patetice la lectură, adresate Coroanei şi Parlamentului pentru a obţine o bursă în vederea unei călătorii în sud. În cele din urmă a primit o asemenea bursă şi, pentru următorul sfert de secol, 1864–1892, a dus o viaţă de exilat, la Roma, Dresda şi München.

Primul semn de succes a venit în 1864, când drama sa în versuri, *Pretendenții*, a intrat în repertoriul teatrului renăscut din Christiania. Era obiceiul lui Ibsen de a-și publica toate piesele mai întâi sub formă de carte, cum făceau de altfel majoritatea poeților din secolul al XIX-lea, începând cu Byron și Shelley. De regulă, montările propriu-zise nu aveau loc decât după ani de zile, uneori după mulți ani. Dar încetul cu încetul, numărul de exemplare din fiecare piesă publicată și vândută a crescut la 5 000, 8 000, apoi 10 000, și chiar 15 000. Au urmat punerile în scenă. Celebritatea lui Ibsen a venit în trei mari valuri. Întâi au fost marile drame în versuri, *Brand* și *Peer Gynt*, în 1866–1867 – în aceeași perioadă Marx publica *Capitalul*. *Brand* era un atac la adresa materialismului convențional și o pledoarie pentru ca omul să-și urmeze propria conștiință în detrimentul regulilor societății, aceasta fiind, poate, tema centrală a operei sale de-o viață. Când a fost publicată (1866), piesa a dat naștere unor imense controverse, iar Ibsen a fost privit pentru prima dată ca un lider al revoltei împotriva convenționalismului, nu numai în Norvegia, ci în întreaga Scandinavie; sfărâmase strâmta enclavă norvegiană.

Al doilea val a venit în anii 1870. Cu *Brand*, el se dedicase piesei de idei revoluționare, dar a ajuns la concluzia sistematică conform căreia asemenea piese ar avea un impact infinit mai mare dacă ar fi prezentate pe scenă, și nu citite în bibliotecă. Faptul l-a făcut să renunțe la poezie și să îmbrățișeze proza, și, odată cu ea, un nou tip de realism teatral. Așa cum a spus-o chiar el, „versul este pentru viziuni, proza pentru idei"[6]. Tranziția, aidoma tuturor inovațiilor inițiate de Ibsen, a necesitat ani de zile pentru a se împlini, și uneori Ibsen părea inactiv, mai curând meditând decât lucrând. Spre deosebire de romancier, dramaturgul nu petrece de fapt prea mult timp scriind. Numărul cuvintelor este surprinzător de mic, chiar și într-o piesă lungă. O piesă este concepută nu atât logic sau tematic, cât în zbucium, cu incidente teatrale individuale, care devin sursa intrigii, mai curând decât evenimente care să decurgă din aceasta. În cazul lui Ibsen, faza anterioară scrierii propriu-zise era plină de o

ardoare specială, întrucât făcea ceva nou. Ca toți marii artiști, el nu putea suporta să se repete și fiecare lucrare este fundamental diferită, de obicei un pas nou în necunoscut. Însă, odată ce decidea ce dorea să se întâmple pe scenă, scria repede și bine. Primele roade importante ale noii sale strategii, *Stâlpii societății* (1877), *Casa cu păpuși* (1879) și *Strigoii* (1881), au coincis cu sfârșitul lungii perioade de prosperitate din plină epocă victoriană și cu o nouă stare de anxietate și neliniște care a cuprins societatea. Ibsen punea întrebări supărătoare referitoare la puterea banului, la oprimarea femeii, chiar și la subiectul tabu al bolilor venerice. A plasat importante chestiuni politice și sociale de-a dreptul în centrul scenei, recurgând la un limbaj simplu, de zi cu zi, și într-un decor pe care oricine îl putea recunoaște. Pasiunea, furia, dezgustul, dar mai presus de toate interesul pe care le-a trezit în rândul publicului au fost imense și piesele sale s-au răspândit în cercuri tot mai largi din Scandinavia. *Stâlpii societății* i-a marcat contactul cu publicul central-european; *Casa cu păpuși* pe cel cu lumea anglo-saxonă. Au fost primele piese moderne și au inițiat procesul transformării lui Ibsen într-o personalitate de renume mondial.

Fiind însă Ibsen, i-a fost greu să se complacă în rolul de dramaturg cu impact social, fie el și unul de anvergură internațională. A treia mare fază a ascensiunii sale, care a avut și ea loc cu o viteză ce a sporit treptat, după ani de gestație lentă, l-a văzut întorcând spatele chestiunilor politice ca atare și trecând la problema eliberării personale, care l-a preocupat probabil mai mult decât orice alt aspect al existenței umane. „Eliberarea“, scria el în caietul său de însemnări, „constă în a asigura indivizilor dreptul de a se elibera, fiecare conform propriilor nevoi.“ A argumentat cu consecvență că libertățile politice formale erau lipsite de semnificație dacă acest drept personal nu era garantat de comportamentul efectiv al oamenilor în societate. Așa se face că în această a treia fază Ibsen a produs, printre altele, *Rața sălbatică* (1884), *Rosmersholm* (1886), *Hedda Gabler* (1890), *Constructorul Solness* (1892) și *John Gabriel Borkman* (1896), piese pe care mulți le-au găsit stranii, chiar inteligibile la acea

vreme, dar care au devenit cele mai prețuite din creația sa: piese care explorează psihicul uman și lupta acestuia pentru a-și câștiga libertatea, inconștientul și modul în care o ființă umană capătă controlul asupra alteia. Meritul lui Ibsen nu a fost numai acela de-a face mereu ceva proaspăt și original în arta sa, ci de a fi sensibil la idei doar pe jumătate formulate sau încă neanalizate. Așa cum a afirmat criticul danez Georg Brandes, cândva prietenul său, Ibsen se afla „într-un fel de corespondență misterioasă cu ideile în plină agitație, germinative, ale zilei... avea un simț extraordinar pentru freamătul ideilor care mocnesc dincolo de suprafață"[7].

Mai mult încă, aceste idei aveau o rezonanță internațională. Spectatorii din întreaga lume erau capabili să se identifice cu victimele aflate în suferință sau cu exploatatorii chinuiți din piesele sale. Atacul întreprins de Ibsen la adresa valorilor convenționale, programul său de eliberare personală, pledoaria sa pentru șansa de a se realiza a oricărei ființe umane erau pretutindeni binevenite. De la începutul anilor 1890, când s-a întors în triumf acasă, la Christiania, piesele sale au fost tot mai mult jucate în întreaga lume. În ultimul deceniu de viață (a murit în 1906), fostul asistent de farmacie ajunsese cel mai vestit om din Scandinavia.

Într-adevăr, alături de Tolstoi în Rusia, Ibsen era privit peste tot drept cel mai mare vizionar și scriitor în viață. Faima sa a fost răspândită de scriitori precum William Archer și George Bernard Shaw. Ziariștii veneau de la mii de mile distanță pentru a-i lua un interviu în apartamentul său întunecat din Viktoria Terrace. Aparițiile sale zilnice la cafeneaua de la Grand Hotel, unde stătea singur în fața unei oglinzi în așa fel încât să poată vedea restul încăperii, citindu-și ziarul și bând o bere, urmată de un coniac, erau una dintre priveliștile capitalei. Când intra zilnic în cafenea, mai punctual decât un ceasornic, întreaga asistență se ridica în picioare și-și scotea pălăria. Nimeni nu îndrăznea să ia din nou loc înainte ca marele om să se fi așezat. Scriitorul englez Richard le Gallienne – care venise, ca mulți alții, în Norvegia tocmai pentru a fi martor la acest spectacol, tot așa

cum alții mergeau la Iasnaia Poliana să-l vadă pe Tolstoi – i-a descris intrarea: „O prezență respingătoare, nemulțumit, cu buzele strânse, de o bățoșenie impunătoare, drept ca o vergea de armă... Nici o urmă de bunăvoință umană pe pielea sa ca pergamentul sau în ochii fioroşi de bursuc. Ar fi putut fi un străbun scoțian intrând în biserică."[8]

Aşa cum a intuit Le Gallienne, ceva nu era tocmai în regulă cu acest mare scriitor umanist, copleşit deja din timpul vieții de stima publicului şi de onoruri. Era Marele Eliberator, omul care studiase şi pătrunsese străfundurile condiției umane, plânsese pentru ea, şi ale cărui opere arătau cum să te eliberezi de încătuşările convenției şi de prejudecățile înăbuşitoare. Însă, dacă era atât de sensibil la tot ce ținea de omenire, de ce părea că-i repugnă indivizii umani? De ce le respingea avansurile şi prefera să citească despre ei doar în coloanele ziarelor? De ce întotdeauna singur? De unde izolarea sa acerbă, autoimpusă?

Cu cât acest mare om era privit mai îndeaproape, cu atât apărea mai ciudat. Pentru un om care se ridicase deasupra convențiilor şi care susținuse libertățile vieții boeme, el personal se înfățişa ca o figură extrem de ortodoxă; ortodoxă, poate, până la caricatură. Nepoata reginei Victoria, prințesa Marie-Louise, a remarcat că Ibsen avea o oglinjoară lipită în interiorul calotei pălăriei, pe care o folosea pentru a-şi pieptăna părul. Primul lucru pe care mulți îl remarcau la Ibsen era extraordinara lui vanitate, bine scoasă în evidență de cunoscuta caricatură a lui Max Beerbhom. Nu a fost întotdeauna astfel. Magdalene Thoresen, mama vitregă a soției lui, a scris că atunci când l-a văzut pentru prima dată pe tânărul Ibsen, în Bergen, „semăna cu o marmotă mică şi timidă... nu învățase încă să-şi disprețuiască semenii şi de aceea îi lipsea siguranța de sine"[9]. Întâi Ibsen a ajuns, după succesul cu *Solhaug* din 1856, să fie un ahtiat după modă, plin de ifose. A adoptat o poză de poet, cu manşete cu volane, mănuşi galbene şi un baston sofisticat. La jumătatea anilor 1870, atenția pe care o acorda îmbrăcămintei sporise, tinzând însă spre un stil mai sobru, care se potrivea bine cu chipul tot mai rigid pe care îl prezenta lumii. Tânărul scriitor John Paulsen l-a descris

astfel pe Ibsen, în Alpii austrieci, în 1876: „Sacou negru cu panglici de decorații, lenjerie de un alb sclipitor, cravată elegantă, pălărie neagră de mătase lucioasă, ochelari de aur... o gură subțire, strânsă ca o lamă de cuțit... mă aflam în față cu un zid, cu o ghicitoare de nepătruns."[10] Purta un baston mare de nuc cu o imensă măciulie de aur. În anul următor a primit primul titlu onorific de doctor al Universității din Uppsala; de atunci nu numai că-și specifica dorința de-a fi numit „Doktor", dar purta și o redingotă neagră, lungă, atât de formală, încât, în timpul preumblărilor sale, țărăncuțele din Alpi îl luau drept preot și îngenuncheau să-i sărute mâna.[11]

Atenția pe care o acorda modului în care se îmbrăca era neobișnit de minuțioasă. Scrisorile sale conțin instrucțiuni detaliate asupra modului în care să-i fie atârnate hainele în dulapuri și cum să-i fie puse șosetele și lenjeria intimă în cufere. Își lustruia întotdeauna singur cizmele și își cosea chiar și nasturii, deși îi permitea unei servitoare să-i pună ața în ac. În 1887, când l-a vizitat viitorul său biograf, Henrik Jaeger, Ibsen își petrecea în fiecare dimineață câte o oră cu îmbrăcatul.[12] Însă silința pe care și-o dădea spre a fi elegant a dat greș. Pentru majoritatea oamenilor avea aerul unui șef de echipaj sau căpitan de vas. Avea tenul roșu, ars de soare al străbunilor săi, mai ales după ce bea. Ziaristul Gottfried Weisstein credea că obiceiul de a pronunța truisme pe un ton suficient îl făcea să semene cu „un profesoraș german" care „dorea să înscrie pe plăcuțele memoriei noastre informația «Mâine voi lua trenul spre München»"[13].

Exista un aspect al vanității lui Ibsen care friza adesea ridicolul. Până și admiratorilor săi cei mai indulgenți le era greu să-i ia apărarea. Nutrea o pasiune neostoită pentru medalii și distincții. De fapt, făcea orice pentru a le obține. Ibsen avea o anumită îndemânare la desen și schița adesea aceste mici splendori tentante. Prima sa schiță care s-a păstrat reprezintă distincția Ordinul Stelei. Se spune că ar fi desenat „Ordinul Casei Ibsen", prezentându-i-l soției.[14] Ceea ce-și dorea însă cu adevărat erau decorațiile pentru propria persoană. A primit-o pe prima în vara anului 1869, cu ocazia unei conferințe a intelectualilor – o inovație

nouă şi, unii ar spune, sinistră, a scenei internaţionale – care s-a desfăşurat la Stockholm, având ca obiect limbajul. Era prima dată când Ibsen era adulat într-o asemenea măsură – şi-a petrecut toată seara la palatul regal, bând şampanie cu regele Carl XV, care i-a decernat Ordinul Vasa. Ulterior, Georg Brandes, când l-a întâlnit pentru prima dată pe Ibsen (corespondau deja de multă vreme), a fost uluit să-l găsească purtându-şi ordinul chiar şi acasă.

Ar fi fost însă şi mai uimit să descopere că, în anul următor, Ibsen cerea deja mai multe asemenea medalii. În septembrie 1870 el i-a scris unui avocat danez care se ocupa de astfel de lucruri, cerându-i ajutorul pentru a obţine Ordinul Danneborg: „Nu-ţi poţi imagina efectul pe care îl au asemenea lucruri în Norvegia... O decoraţie daneză mi-ar întări mult prestigiul acolo... chestiunea este importantă pentru mine." Două luni mai târziu îi scria unui intermediar de onoruri armean care acţiona de la Stockholm, dar avea legături cu curtea egipteană, cerând o medalie egipteană care „ar fi de cel mai mare ajutor pentru prestigiul meu literar în Norvegia"[15]. În cele din urmă a primit una turcească, Ordinul Medjidie, pe care l-a descris cu încântare ca pe „un obiect arătos". Anul 1873 a fost propice medaliilor: a dobândit o medalie austriacă şi Ordinul norvegian al Sfântului Olaf. Cu toate acestea, eforturile sale de-a aduna tot mai multe medalii nu au contenit. Faţă de un prieten a negat că ar avea „vreo atracţie personală" pentru ele, dar „atunci când aceste ordine îmi apar în cale, nu le refuz". Nu era însă decât o minciună, după cum o atestă şi scrisorile sale. S-a spus chiar că în anii 1870, în goana sa după medalii, îşi scotea pălăria cu o plecăciune la trecerea unei trăsuri cu blazon regal sau nobiliar, chiar dacă în ea nu se afla nimeni.[16]

S-ar putea ca această anecdotă să nu fie decât o născocire plină de maliţie. Există însă nenumărate dovezi ale acestei pasiuni a lui Ibsen din moment ce insista, de fiecare dată când avea ocazia, să-şi expună colecţia tot mai bogată de stele. Încă din 1878 s-a afirmat că la un dineu la club el le-ar fi purtat pe toate, inclusiv, în jurul gâtului, una semănând cu o zgardă de câine. Pictorul suedez Georg Pauli a dat peste Ibsen exhibându-şi

medaliile (nu doar panglicile, ci chiar stelele) pe o stradă din Roma. În anumite perioade se pare că le punea practic în fiecare seară. Şi-a justificat acest obicei spunând că, în prezenţa „prietenilor mai tineri", îmi „aminteşte că trebuie să mă păstrez între anumite limite".[17] Şi totuşi, oamenii care îl invitau la cină erau întotdeauna uşuraţi când sosea fără medaliile şi decoraţiile sale, căci acestea atrăgeau zâmbete şi chiar hohote nestăvilite de râs pe măsură ce vinul servit îşi făcea efectul. Uneori le purta chiar şi în plină zi. Revenind în Norvegia cu vaporul, el şi-a pus ţinuta de ocazie şi decoraţiile înainte de a ieşi pe punte atunci când au acostat la Bergen. A fost oripilat să-şi vadă patru dintre vechii tovarăşi de băutură, doi dulgheri, un clopotar şi un misit, aşteptând să-l întâmpine cu strigăte de „Bine ai venit, bătrâne Henrik!". S-a întors în cabină şi a stat ascuns acolo până au plecat cei patru.[18] Chiar şi la bătrâneţe încă mai vâna onoruri. În 1898, înfrigurarea cu care îşi dorea să obţină Marea Cruce Danneborg a mers până într-acolo încât a cumpărat una de la un bijutier înainte ca aceasta să-i fie decernată în mod formal; regele Danemarcei i-a trimis o mostră de colecţie pe lângă cea decernată în mod normal, astfel încât Ibsen a sfârşit prin a avea trei, dintre care două au trebuit returnate bijutierului curţii.[19]

Şi totuşi, această celebritate internaţională împodobită cu trofee sclipitoare, lăsa o impresie finală nu atât de vanitate – ca să nu mai vorbim de nota de ridicol –, cât de putere duşmănoasă şi de furie abia reţinută. Cu capul său mare şi gâtul gros, părea să iradieze putere, şi asta în ciuda staturii mici. Brandes spunea că „arăta ca şi cum ai fi avut nevoie de o măciucă pentru a-l dovedi". Şi mai erau ochii aceia înspăimântători. Perioada victoriană târzie pare să fi fost epoca privirilor fioroase. Gladstone ajunsese până la performanţa de a putea, dintr-o privire, să facă un membru al Parlamentului să uite ce voia să spună. Şi Tolstoi şi-a folosit privirea princiară pentru a-i amuţi pe critici. Privirea lui Ibsen le amintea oamenilor de un judecător rostind sentinţe de condamnare la spânzurătoare. Inspira teamă, spunea Brandes: „Se adunaseră în el douăzeci şi patru de ani de amărăciune şi ură." Oricine îl cunoştea cât de cât devenea, spre neliniştea lui, conştient că o furie vulcanică fremăta imediat dincolo de suprafaţă.

Băutura era capabilă să detoneze explozia. Ibsen nu a fost niciodată un alcoolic; nici măcar bețiv, exceptând o scurtă perioadă. Nu a băut niciodată în timpul perioadelor în care lucra şi stătea dimineaţa la birou nu doar treaz şi fără semne de mahmureală, dar mai şi purta o redingotă proaspăt călcată. Bea însă în societate, pentru a-şi învinge marea timiditate şi pornirile taciturne, iar alcoolul care-i dădea drumul la gură îi putea la fel de bine aprinde furia. La Clubul Scandinav din Roma erau vestite izbucnirile sale de după cină. Acestea erau înspăimântătoare pentru cei care ajungeau să le fie martori. Surveneau cu precădere la nesfârşitele banchete date în onoarea vreunei personalități, atât de caracteristice secolului al XIX-lea peste tot în Europa şi America de Nord şi îndrăgite în mod special de scandinavi. Ibsen pare să fi participat la sute de asemenea banchete, adesea cu rezultate dezastruoase. Frederick Knudtzon, care l-a cunoscut în Italia, povesteşte despre o cină amicală în cursul căreia Ibsen l-a atacat pe tânărul pictor August Lorange, care suferea de tuberculoză (motiv pentru care în sud puteau fi întâlniți atâția scandinavi). Ibsen i-a spus că era un pictor prost: „Nu meriți să mergi în două picioare, ci ar trebui să te târăşti în patru." Knudtzon adaugă: „Am rămas cu toții fără grai în fața unui asemenea atac la adresa unui om care nu jignea pe nimeni şi care era lipsit de apărare, un tuberculos nefericit care avea destule cu care să se lupte fără ca Ibsen să trebuiască să-i mai dea în cap." Când, în cele din urmă, s-au ridicat de la masă, Ibsen nu era în stare să se țină pe picioare şi a trebuit să fie dus acasă.[20] Din păcate, băutura care-i înmuia picioarele nu-i potolea neapărat şi limba sălbatică. Când, după un alt dineu festiv organizat la Roma, Georg Pauli şi pictorul norvegian Christian Ross l-au dus acasă pe Ibsen, încărcat cu toate medaliile lui, el „şi-a arătat recunoştința împărtăşindu-ne întruna părerea lui despre cât eram de insignifianți. Eu, spunea el, eram «un cățeluş fricos», iar Ross «un personaj foarte respingător»"[21]. În 1891, când Brandes a dat un dineu în onoarea lui la Grand Hotel, în Christiania, Ibsen a creat o „atmosferă apăsătoare"; şi-a scuturat capul ostentativ în timpul generosului discurs rostit în onoarea

lui de Brandes, a refuzat să ia apoi cuvântul, spunând doar „s-ar putea spune multe despre discursul acela", şi în cele din urmă şi-a insultat gazda declarând că „nu ştia nimic" despre literatura norvegiană. La alte recepţii la care a fost oaspete de onoare le întorcea spatele celor din jurul său. Uneori era atât de beat, încât spunea întruna doar „ce, ce, ce?".

Este adevărat că Ibsen era uneori, la rândul său, victima beţiilor vikingilor. S-ar putea într-adevăr scrie o carte despre banchetele scandinave din acea perioadă care au sfârşit rău. La unul extrem de solemn, dat în 1898 la Copenhaga, în cinstea lui Ibsen, vorbitorul principal, profesorul Sophus Schandorph, era atât de beat, încât cei doi vecini ai săi, un episcop şi un conte, au trebuit să-l susţină, iar atunci când unul dintre oaspeţi abia dacă a chicotit, el a strigat: „Taca-vă gurile, când vorbesc!" Cu aceeaşi ocazie, Ibsen a fost strâns zdravăn în braţe de un admirator, un pictor beat pulbere, şi a strigat furios: „Luaţi-l de aici pe omul ăsta!" Când era treaz arăta intransigenţă faţă de un comportament de care se făcea el însuşi vinovat adeseori. Putea fi într-adevăr foarte sever. Când o fată, îmbrăcată bărbăteşte, a fost ajutată să se strecoare în mod ilicit în Clubul Scandinav de la Roma, a insistat ca membrul clubului care se făcuse vinovat de incident să fie dat afară. Orice fel de comportament, fie extravagant, fie sobru, ar fi putut să-i dezlănţuie furia. Era specialist în furie, un om pentru care irascibilitatea reprezenta ea însăşi o formă de artă. I-a admirat chiar şi manifestările din natură. Pe când scria la piesa *Brand*, avea să noteze: „Aveam pe masă un scorpion într-o halbă goală de bere. Din când în când fiara se agita. Atunci aruncam cu o bucată de fruct copt în el, pe care să-şi reverse furia şi în care să-şi verse veninul. După aceea se liniştea."[22]

Vedea el oare în acea creatură un ecou al propriei sale nevoi de a se elibera de furia ce clocotea în el? Erau oare piesele sale, în care de obicei mocneşte furia şi uneori chiar răbufneşte, un vast exerciţiu terapeutic? Nimeni nu-l cunoştea pe Ibsen în mod intim, dar multe dintre cunoştinţele sale erau conştiente că prima parte a vieţii, ca şi zbuciumul acelei perioade, i-au lăsat o imensă povară de resentimente neşterse. Din acest punct de vedere se

asemăna cu Rousseau: eul său purta cicatricele pentru tot restul vieții și era în consecință un monstru de egoism. Într-un mod destul de nedrept și-a considerat mama și tatăl răspunzători pentru tinerețea sa nefericită. Frații săi erau și ei vinovați prin asociere. După ce, în 1858, a părăsit Skienul pentru a împrumuta bani de la bogatul său unchi, Christian Paus, a evitat să-și mai viziteze părinții. A avut oarecare legături cu sora sa, Hedvig, dar aceasta ar fi putut să aibă de-a face cu datoriile neplătite. Într-o scrisoare îngrozitoare adresată, în 1867, lui Bjørnstjerne Bjørnson, colegul său într-ale scrisului, a cărui fiică avea să se mărite ulterior cu fiul său, el a scris: „Furia îmi sporește puterea. Dacă e să fie război, atunci război să fie!... Nu voi cruța copilul din pântecele mamei, nici vreun gând, nici vreun sentiment care ar fi putut motiva acțiunile oricui ar merita onoarea de a-mi fi victimă... Știi că toată viața le-am întors spatele părinților mei, întregii mele familii, deoarece nu puteam suporta să continui o relație bazată pe o înțelegere imperfectă?“[23] Atunci când i-a murit tatăl, în1877, Ibsen nu mai avusese vreo legătură cu el de aproape patruzeci de ani. Justificându-se într-o scrisoare adresată unchiului său, Ibsen cita „circumstanțe imposibile datând dintr-un stadiu foarte timpuriu“ ca fiind „principala cauză“. Prin aceasta el înțelegea de fapt că ei decăzuseră, în timp ce el se ridica, și nu voia să fie tras în jos. Îi era rușine de ei; se temea de posibilele lor cereri financiare. Cu cât devenea mai bogat, mai capabil de a-i ajuta, cu atât era mai puțin dispus să aibă vreo legătură cu ei. Nu a făcut nici un efort pentru a-l ajuta pe mai tânărul său frate invalid, Nicolai Alexander, care a plecat în cele din urmă în Statele Unite și a murit în 1888, la vârsta de cincizeci și trei de ani, așa cum se menționa pe mormântul acestuia, „de străini onorat și de străini plâns“. Și-a ignorat de asemenea fratele mezin, Ole Paus, rând pe rând marinar, îngrijitor de prăvălie, paznic de far. Ole a fost întotdeauna sărac, dar a fost singurul care l-a ajutat pe nenorocitul lor tată. Ibsen i-a trimis odată o scrisoare formală de recomandare pentru o slujbă, dar nu i-a dat niciodată vreun ban și nici nu i-a lăsat nimic prin testament: Ole a murit sărac, într-un azil de bătrâni, în 1917.[24]

În spatele familiei oficiale se ascundea o poveste încă şi mai dureroasă, tăinuită cu multă grijă. Ar fi putut proveni din chiar una dintre piesele lui Ibsen – de fapt, dintr-un anumit punct de vedere, întreaga viață a lui Ibsen este o secretă dramă ibseniană. În 1846, când avea optsprezece ani şi mai trăia în prăvălia farmacistului, a avut o legătură cu o fată în casă angajată acolo, Else Sofie Jensdatter, cu zece ani mai mare ca el. Ea a rămas însărcinată şi a născut, pe 9 octombrie 1846, un fiu căruia i-a dat numele Hans Jacob Henriksen. Fata aceasta nu era o țărăncuță analfabetă, precum Lenchen a lui Marx, ci provenea dintr-o distinsă familie de mici fermieri; bunicul ei, Christian Lofthuus, condusese o mare revoltă țărănească împotriva dominației daneze şi murise, înlănțuit de stâncă, în fortăreața Akershus. Ca şi Lenchen, fata s-a comportat cu cea mai mare discreție. S-a dus să nască acasă, la părinții ei, şi nu a căutat niciodată să obțină ceva de la tatăl copilului.[25] Însă conform legii norvegiene şi din ordinul consiliului local, Ibsen a fost silit să plătească pensie alimentară până ce Hans a ajuns la vârsta de paisprezece ani.[26] Deja sărac, el a resimțit amar această reținere din micul său salariu şi nu i-a iertat niciodată nici pe copil şi nici pe mamă. Ca şi Rousseau, ca şi Marx, nu l-a recunoscut niciodată pe Hans Jacob, nu s-a interesat deloc de el şi nici nu i-a acordat nici cel mai mic ajutor din proprie inițiativă, fie el financiar sau de altă natură. Băiatul a devenit fierar şi a locuit împreună cu mama sa până la vârsta de douăzeci şi nouă de ani. Ea a orbit şi, atunci când casa părinților le-a fost luată, s-a mutat într-o colibă. Fiul a scrijelit în stâncă „Syltefjell" – Dealul Foametei. Else a murit şi ea săracă, la vârsta de şaptezeci şi patru de ani, pe 5 iunie 1892, şi este puțin probabil ca Ibsen să fi aflat despre moartea ei.

Hans Jacob nu putea fi numit cu nici un chip un sălbatic. Era un mare amator de lectură, mai ales în domeniul istoriei şi al cărților de călătorie. În plus, era şi un lutier îndemânatic. Era însă bețiv şi leneş. Venea uneori în Christiania, unde aceia care îi cunoşteau secretul erau uluiți de uimitoarea asemănare cu celebrul său tată. Câțiva dintre ei au pus la cale o farsă,

intenționând să-l îmbrace pe Hans Jacob în haine asemănătoare celor purtate de Ibsen, să-l pună să stea jos, din timp, la masa de la Grand Hotel pe care o ocupa de obicei marele om, în așa fel încât atunci când acesta ar fi sosit pentru berea sa de dimineață să se vadă confruntat cu dovada propriului său păcat. Le-a lipsit însă curajul. Francis Bull, cea mai mare autoritate în ceea ce-l privește pe Ibsen, spune că Hans Jacob și-a întâlnit tatăl doar o singură dată. Aceasta s-a întâmplat în 1892, când fiul, fără nici o lețcaie, s-a dus la apartamentul tatălui său pentru a cere bani. Ibsen însuși a deschis ușa, văzându-și după toate aparențele pentru prima dată fiul, pe atunci în vârstă de patruzeci și șase de ani. Nu a negat relația de rudenie dintre ei, dar nu i-a dat lui Hans Jacob decât cinci coroane, spunându-i: „Atât i-am dat mamei tale. Ar trebui să fie suficient și pentru tine" – după care i-a trântit ușa în nas.[27] Tatăl și fiul nu s-au mai întâlnit niciodată, iar Hans Jacob nu a primit nimic prin testament de la Ibsen, murind sărac, pe 20 octombrie 1916.

Teama că familia sa, atât cea legitimă, cât și cea nelegitimă, ar putea avea pretenții asupra banilor lui a fost, fără îndoială, motivul pentru care Ibsen i-a îndepărtat. Penuria din prima parte a vieții l-a lăsat cu o veșnică nevoie de securitate, pe care doar câștigurile constante, economisirea și păstrarea banilor o puteau alina. A fost una dintre marile forțe conducătoare ale vieții sale. Era meschin și, tot așa cum o făcea cu toate celelalte, ajungea cu meschinăria până la limita maximă. Practic, era gata să și mintă pentru bani: ținând cont că era un ateu, care ura în taină monarhia, petiția adresată regelui Carl XV prin care cerșea o pensie de o sută de lire este remarcabilă: „Nu mă lupt pentru o existență fără griji, ci pentru chemarea în care cred cu neclintire și știu că mi-a dat-o Dumnezeu... Stă în mâinile regale ale Maiestății Voastre dacă trebuie să rămân tăcut și să mă înclin în fața celei mai amare privațiuni care poate răni sufletul unui om, frustrării de-a trebui să-mi abandonez chemarea, trebuind să cedez fără luptă atunci când știu că mi s-a dăruit armura spirituală pentru a mă lupta." La acea vreme (1866), câștigând ceva bani de pe urma piesei *Brand*, începea să economisească.

A început cu monede de argint într-un ciorap, după care a progresat, trecând la achiziționarea de acțiuni guvernamentale. În Italia, camarazii săi de exil au remarcat că Ibsen nota într-un carnet chiar și cea mai mică achiziție. Din 1870 și până la primul său atac de cord, în 1900, el a ținut două registre negre, unul înregistrând câștigurile, celălalt investițiile, care constau integral din acțiuni guvernamentale, mai mult decât sigure. Până în ultimele două decenii ale vieții sale nu a avut câștiguri mari, cel puțin nu în conformitate cu standardele anglo-saxone, din moment ce piesele sale aveau nevoie de mult timp pentru a ajunge să fie reprezentate în toată lumea și erau, oricum, slab protejate de copyright. În 1880 însă a câștigat, pentru prima dată, o mie de lire, un venit enorm comparativ cu nivelul de trai din Norvegia de la acea vreme. Suma a continuat să crească sistematic. La fel și investițiile sale. De fapt, este puțin probabil ca vreun alt autor să fi investit vreodată un procent atât de mare din câștigurile sale – între o jumătate și două treimi – pe parcursul ultimului sfert de veac al vieții sale. Și pentru ce toate acestea? Când fiul său legitim, Sigurd, l-a întrebat de ce trăiau atât de modest, el a replicat: „Mai bine să dormi cum trebuie și să nu mănânci bine decât să mănânci bine și să nu dormi bine." În ciuda averii sale tot mai mari, el și familia sa continuau să trăiască în niște camere mobilate terne. Spunea că îl invidia pe Bjørnson deoarece avea casa și terenul lui. Însă el personal nu a încercat niciodată să achiziționeze vreo proprietate sau măcar mobila lui personală. Ultimele apartamente ale familiei Ibsen, din Viktoria Terrace și strada Arbiens, erau tot atât de impersonale și de asemănătoare cu camerele de hotel ca și celelalte.

Însă, toate apartamentele lui Ibsen au avut o trăsătură neobișnuită: păreau să fie împărțite în două jumătăți, soțul și soția instalați fiecare într-o fortăreață separată, în vederea unor operațiuni ofensive și defensive față de celălalt.[28] Într-un mod curios, această situație îndeplinea un jurământ din tinerețe, din moment ce Ibsen îi spusese celui mai vechi prieten al său, Christopher Due, că „soția sa, dacă va avea vreodată una, va trebui să locuiască la un alt etaj. S-ar vedea unul pe altul [doar] la

vremea mesei, şi nu s-ar adresa unul altuia cu *Du*“[29]. Ibsen s-a căsătorit cu Suzannah Thoresen, fiica decanului din Bergen, în 1858, după o logodnă destul de rece de doi ani. Ea era mare amatoare de cărţi, hotărâtă şi urâtă, dar cu un păr superb. Mama ei vitregă, o intelectuală sofisticată, spunea despre Ibsen cu dispreţ că, excepţie făcând Søren Kierkegaard, nu cunoscuse pe nimeni cu „aşa o nevoie marcantă de a fi singur cu sine“. Căsătoria era mai curând funcţională decât caldă. Dintr-un anumit punct de vedere a fost crucială pentru împlinirea lui Ibsen, deoarece, într-o perioadă de mare descurajare din viaţa lui, când piesele îi erau refuzate sau deveneau nişte eşecuri, iar el se gândea în mod serios să-şi dezvolte celălalt talent al său, pictura, soţia sa i-a interzis complet să picteze şi l-a silit să scrie zilnic. Aşa cum a afirmat ulterior Sigurd: „Lumea îi poate mulţumi mamei mele că are cu un pictor prost mai puţin şi că a primit în schimb un mare scriitor.“[30] Sigurd, născut în 1859, şi-a descris întotdeauna mama drept forţa din spatele lui Ibsen: „El era geniul, ea personalitatea. Personalitatea lui. Iar el ştia asta, deşi nici până în ultima clipă nu ar fi recunoscut-o de bunăvoie.“

Desigur, Sigurd descria căsătoria ca pe un parteneriat. În acelaşi timp, alţii o priveau, ca şi pe el de altfel, în mod diferit. În jurnalul unui tânăr danez, Martin Schneekloth, există un tablou sfâşietor al familiei Ibsen, datând din perioada anilor petrecuţi în Italia. Ibsen, nota el, era în „situaţia disperată“ de a fi căsătorit cu o femeie pe care nu o iubea şi „nici o reconciliere nu este posibilă“. Îl găsea pe Ibsen „o personalitate dominatoare, egocentric şi de neîngenuncheat, cu o masculinitate ardentă şi plin de un curios amalgam de laşitate personală, idealist până la nebunie şi totodată complet indiferent faţă de manifestarea acelor idealuri în viaţa de zi cu zi... Ea este feminină, lipsită de tact, dar o fire stabilă, dură, un amestec de inteligenţă şi prostie, nu fără de sentimente, dar lipsită de umilinţă şi dragoste de femeie... Duc război unul cu celălalt, fără milă, cu răceală, şi totuşi ea îl iubeşte, dacă nu altfel, măcar prin fiul lor, bietul lor fiu, a cărui soartă este cea mai tristă soartă care ar fi putut fi hărăzită unui copil.“ A continuat apoi: „Ibsen însuşi este atât

de obsedat de munca lui, încât proverbul «Întâi omenirea, apoi arta» a fost de fapt inversat. Cred că dragostea lui pentru nevastă a dispărut de mult... În prezent, vina lui este că nu se poate autodisciplina pentru a corecta situaţia şi îşi afirmă mai curând natura posacă şi despotică faţă de ea şi de bietul lor fiu, dominat spiritual, înspăimântat."[31]

Suzannah nu era în nici un caz lipsită de apărare în faţa egoismului de granit al lui Ibsen. Soţia lui Bjørnson o citează a fi spus, după naşterea lui Sigurd, că nu vor mai urma alţi copii, ceea ce însemna la vremea aceea că nu vor mai face sex. (Aceasta era însă un martor ostil.) Existau din când în când zvonuri privind despărţirea. Desigur, lui Ibsen îi displăcea profund căsătoria ca atare: „Pune pe oricine amprenta sclaviei", nota el în 1883. Însă prudent şi iubind siguranţa, o continua pe a sa. Se păstrează o scrisoare ciudată adresată de el soţiei sale, scrisoare datată 7 mai 1895 şi în care neagă cu ardoare zvonurile conform cărora ar fi intenţionat să o părăsească pentru Hildur Andersen, punând acele zvonuri pe seama mamei vitrege a lui Suzannah, Magdalene Thoresen, pe care o ura.[32] Ibsen era adesea dur şi urâcios cu soţia lui. Ea ştia însă cum să-şi ia revanşa. Când el se înfuria, ea îi râdea pur şi simplu în faţă, conştientă de timiditatea lui inerentă şi de teama pe care i-o inspira violenţa. Ea juca, într-adevăr, cartea fricilor lui, căutând în ziare fapte oribile, dar de domeniul cotidianului, pe care i le comunica apoi lui Ibsen.[33] Cei doi trebuie să fi format un cuplu nu prea plăcut de privit.

Şi relaţiile lui Ibsen cu prietenii erau reci, adesea furtunoase. Poate că „prieteni" nu este cuvântul potrivit. Lectura corespondenţei cu camaradul său Bjørnson, pe care îl cunoştea foarte bine, şi de mult timp, este o experienţă dureroasă. Vedea în Bjørnson un rival şi era gelos pe succesul timpuriu al acestuia, pe firea lui extrovertită, pe modul lui de a fi binedispus, amabil, pe înclinaţia manifestă a acestuia de a se bucura de viaţă. De fapt, Bjørnson a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a-i câştiga lui Ibsen recunoaşterea publică, iar ingratitudinea crasă a acestuia le apare tuturor demnă de milă. Relaţia dintre cei doi se

aseamănă cu aceea dintre Rousseau şi Diderot, Ibsen luând, aidoma lui Rousseau, Bjørnson dând, şi asta în ciuda faptului că nu a existat vreo ceartă finală, spectaculoasă.

Ibsen nu era capabil de reciprocitate. Prin prisma a tot ceea ce făcuse Bjørnson pentru el, telegrama de felicitare pe care s-a hotărât în cele din urmă să i-o trimită cu ocazia celei de-a şaizecea aniversări este o capodoperă minimalistă: „Henrik Ibsen transmite urări de bine cu ocazia zilei dvs. de naştere." Şi totuşi, Ibsen se aştepta ca Bjørnson să facă multe pentru el. Atunci când criticul Clemens Petersen a publicat o cronică ostilă la *Peer Gynt*, Ibsen i-a scris lui Bjørnson o scrisoare vehementă, deşi acesta nu avea nimic de-a face cu faptul în cauză. De ce nu l-a doborât pe Petersen? „L-aş fi lăsat în nesimţire înainte de a-i mai permite să mai comită altă dată vreo asemenea ofensă premeditată împotriva adevărului şi a dreptăţii." În ziua următoare a adăugat un post-scriptum: „Am adormit pe aceste rânduri şi le-am citit la rece... Cu toate acestea, tot le voi trimite." După care s-a ambalat din nou şi a continuat: „Îţi reproşez doar pasivitatea. Nu a fost bine că, nefăcând nimic, ai permis ca în absenţa mea să aibă loc un asemenea atac, pentru a-mi scoate reputaţia la licitaţie."[34]

Însă, deşi se aştepta ca Bjørnson să se lupte pentru el, Ibsen îl privea ca pe o ţintă potrivită pentru satiră. Îl prezintă sub chipul unui personaj neplăcut, Stensgaard, din piesa *Liga tinerimii*, un atac sălbatic la adresa mişcării progresiste. În acest monument de ingratitudine, Ibsen i-a atacat pe toţi oamenii care îl ajutaseră cu bani şi semnaseră petiţia pentru ca el să primească acea bursă din partea statului. A adoptat punctul de vedere conform căruia orice persoană cu un oarecare prestigiu public era o ţintă legitimă. În schimb, orice referiri similare la propria sa persoană îi provocau resentimente puternice. Atunci când John Paulsen a publicat un roman despre un tată dominator pasionat de medalii, Ibsen a înşfăcat una dintre cărţile sale de vizită, a scris pe spatele ei un singur cuvânt, „Canalie", şi a trimis-o, deschisă, pe numele lui Paulsen, la clubul acestuia – aceeaşi tehnică

pe care marchizul de Queensbury avea să i-o aplice lui Oscar Wilde în următorul deceniu.

Practic, toate relațiile lui Ibsen cu ceilalți scriitori se încheiau cu scandaluri. Chiar şi atunci când nu exista vreo ceartă, aceste relații aveau tendința de-a muri de „inaniție". Nu putea să urmeze sfatul lui Dr. Johnson: „Prietenia trebuie întreținută continuu." El îşi ținea relațiile de amiciție într-o tensiune constantă, presărată cu perioade de tăcere: întotdeauna partea cealaltă trebuia să facă efortul de-a o menține. Ibsen aproape că ajunsese la formularea unei filozofii a antiprieteniei. Atunci când Brandes – care trăia în păcat cu soția altui bărbat şi, în consecință, era ostracizat la Copenhaga – i-a scris lui Ibsen o scrisoare prin care se plângea că era lipsit de prieteni, Ibsen a răspuns: „Când cineva se află, aşa cum faci tu" – şi, implicit, „cum o fac şi eu" – „într-o relație personală atât de intensă cu munca de-o viață a unui om, nu se poate aştepta să-şi păstreze prietenii... Prietenii sunt un lux costisitor, şi atunci când cineva îşi investeşte capitalul într-o chemare sau o misiune pe viață acela nu-şi poate permite să aibă prieteni. Dificultatea în a avea prieteni nu stă în ce faci pentru ei, ci în ce laşi nefăcut, din considerație pentru aceştia. Multe ambiții spirituale au fost astfel amputate. Am trecut prin asta şi de aceea a trebuit să aştept câțiva ani înainte de a reuşi să fiu eu însumi."[35] Această scrisoare tristă şi revelatoare exprimă, aşa cum am arătat şi în cazul celorlalți intelectuali asupra cărora ne-am oprit, legătura intimă dintre doctrina publică şi slăbiciunea personală. Ibsen spunea omenirii „Fiți voi înşivă!" şi totuşi, în această scrisoare el recunoştea de fapt că a fi tu însuți implica sacrificarea celorlalți. În cazul său, el nu putea fi un dramaturg eficient fără a-i ignora, neglija şi, dacă era necesar, fără a-i călca în picioare pe ceilalți. Modul în care Ibsen îşi aborda arta era centrat pe doctrina egoismului creator. Aşa cum i-a scris Magdalenei Thoresen: „Marea parte a criticilor se rezumă la un reproş adus scriitorului pentru vina de-a fi el însuşi... Vital este să-ți aperi latura cea mai intimă a personalității, să o păstrezi pură şi departe de toate elementele care-i sunt străine."

Egoismul creator a reprezentat încercarea lui Ibsen de-a transforma vulnerabilitatea propriului caracter într-o sursă de putere. Copil fiind, el fusese îngrozitor de singur: „o figură bătrânicioasă“, spunea profesorul său, „o personalitate introvertită“. Un contemporan a confirmat: „Noi, puştii, nu-l plăceam, căci era mereu atât de acru.“ A fost auzit doar o singură dată râzând „ca toate celelalte fapturi umane“. Ulterior, tânăr fiind, sărăcia i-a impus în continuare solitudinea: ieşea de unul singur pentru a face lungi plimbări, astfel încât ceilalţi chiriaşi şi servitorii din casa în care era găzduit să creadă că ieşise să ia cina. (Din păcate, meschinăria de mai târziu a lui Ibsen l-a forţat pe fiul său la un subterfugiu similar: nedorind să-i invite pe ceilalţi băieţi în casa lui sumbră, el le spunea că mama lui era o negresă gigantică care-l ţinea închis într-o cutie pe frăţiorul lui mai mic, care de fapt nici nu exista.) Plimbările lungi şi solitare ale lui Ibsen au devenit un obicei: „Am hoinărit“, scria el, „în diferite perioade, prin majoritatea statelor papale, pe jos, cu un rucsac în spate.“ Ibsen era un exilat înnăscut: în cel mai bun caz, privea comunitatea care-l înconjura drept străină; adesea o vedea însă drept ostilă. În tinereţe scrisese: „M-am găsit într-o stare de război cu mica comunitate în care... eram închis.“[36]

Aşa se face că nu este deloc surprinzător că Ibsen a ales exilul adevărat pentru cea mai mare şi mai productivă parte a vieţii sale. Ca şi în cazul lui Marx, aceasta i-a consolidat sentimentul de alienare şi l-a izolat într-un grup extrem de parohial de expatriaţi, grup ce-şi avea certurile şi animozităţile proprii. Ibsen a început prin a recunoaşte efectele izolării sale. Într-o scrisoare din 1858, se descria ca „înconjurat de un fel de răceală izolatoare care face dificilă orice relaţie mai apropiată cu mine... Crede-mă, nu este plăcut să vezi lumea dintr-un asemenea punct de vedere.“ Cu toate acestea, şase ani mai târziu, Ibsen se acomoda cu inabilitatea sa de a se apropia de ceilalţi, scriindu-i în 1864 lui Bjørnson: „Nu pot stabili legături apropiate cu oamenii care îi cer cuiva să se dăruiască de bunăvoie şi fără rezerve... Prefer să-mi închid în mine adevărata fire.“ Solitudinea lui a devenit creatoare, o temă în sine. Începând cu prima poezie

care s-a păstrat, *Resemnare*, scrisă în 1847, şi până când a încetat să mai scrie poezii, în 1870–1871, aceasta este tema fundamentală a versurilor sale. Aşa cum a afirmat Brandes, „este poezia singurătăţii, ilustrând nevoia singuratică, efortul singuratic, protestul singuratic“[37]. Scrierile sale, scrieri ce-i reflectă singurătatea, au devenit un mijloc de apărare, un refugiu în faţa unei lumi care-i era străină; „toate gândurile şi pasiunile sale“, spunea Schneekloth despre viaţa dusă de Ibsen în Italia, s-au dedicat „numai goanei după faima literară“. Încetul cu încetul a ajuns să-şi privească izolarea egoistă şi închiderea în sine drept o tactică necesară, ba mai mult, drept o virtute. Întreaga existenţă umană, i-a spus el lui Brandes, era o epavă, şi de aceea „singura cale sănătoasă era aceea de a te salva pe tine însuţi“. La vârsta senectuţii, Ibsen a sfătuit-o pe o tânără: „Nu trebuie să spui niciodată oamenilor totul... A ţine lucrurile pentru tine este lucrul cel mai de preţ în viaţă.“[38]

Desigur însă, era nerealist să presupui că o asemenea tactică putea fi ţinută sub control. Ea degenera într-o ostilitate generală îndreptată împotriva umanităţii. Brandes a fost silit să conchidă: „Dispreţul său faţă de umanitate nu cunoştea limite.“ Ura sa trecea în revistă sistematic toate aspectele societăţilor umane, întârziind din când în când, aproape cu dragoste, asupra vreunei idei sau instituţii care-i stârnea acel dezgust tipic. Îi ura pe conservatori. A fost probabil primul scriitor – pionierul a ceea ce avea să devină o armată imensă – care a ajuns să convingă un stat conservator să subvenţioneze o viaţă literară dedicată atacării a tot ce acesta preţuia. (Când a revenit pentru a cere mai mulţi bani, un membru al comisiei de burse, reverendul H. Riddervold, a spus că de fapt ceea ce merita Ibsen nu era o altă bursă, ci o bătaie bună.) A ajuns să-i urască încă şi mai mult pe liberali. Aceştia erau „nimicuri cu care să garniseşti baricadele“. Majoritatea erau „ipocriţi, mincinoşi, idioţi, javre“. La fel ca şi contemporanului său Tolstoi, i-a displăcut în mod special sistemul parlamentar, pe care îl privea drept sursă a unei corupţii şi a unei mistificări fără margini. Unul dintre motivele pentru care-i plăcea Rusia era acela că nu avea un asemenea

sistem. Ura democrația. *Obiter dicta* lui Ibsen, așa cum apar în jurnalele lui Kristofer Janson, constituie o lectură sumbră.[39] „Ce este majoritatea? Masa ignorantă. Inteligența aparține întotdeauna minorității." Majoritatea oamenilor, spunea el, „nu [era] îndreptățită să aibă păreri". I-a spus la fel și lui Brandes: „În nici un caz nu mă voi lega de vreun partid care are în spatele său majoritatea." Se vedea pe sine, dacă putem spune că se vedea în vreun fel, ca pe un anarhist, convins fiind în mod naiv (ca mulți alții în acea perioadă) că anarhismul, comunismul și socialismul erau în esență același lucru. „Statul trebuie abolit", i-a spus el lui Brandes, căruia îi plăcea să adune părerile lui Ibsen. „*Asta* este într-adevăr o revoluție căreia i-aș da bucuros o mână de ajutor. Aboliți conceptul de stat, instaurați principiul liberului arbitru."

Fără îndoială, Ibsen era convins că deține o filozofie coerentă a vieții publice. Zicala sa favorită, pe care a pus-o de altfel în gura personajului său dr. Stockmann, era: „Minoritatea are întotdeauna dreptate." Prin minoritate, îi explica el lui Brandes, înțelegea „minoritatea care deschide drumul pe un teren neatins încă de majoritate". Într-o anumită măsură se identifica pe sine cu dr. Stockmann, spunându-i lui Brandes:

> Un pionier intelectual nu poate aduna niciodată în jurul său o majoritate. În zece ani majoritatea ar putea atinge punctul în care se afla dr. Stockmann atunci când oamenii își țineau întrunirile. Însă pe parcursul acelor zece ani, doctorul nu a stat pe loc: el este cu cel puțin zece ani înaintea celorlalți. Majoritatea, masele, gloata nu-l vor ajunge niciodată; nu-i poate reuni niciodată în spatele său. Eu însumi simt o imperioasă nevoie de a continua să înaintez. Unde am stat eu atunci când mi-am scris cărțile de început stă acum o mulțime. Însă eu unul nu mai sunt acolo. Sunt altundeva – mult înaintea lor – sau așa sper.[40]

Dificil în acest mod de a privi lucrurile, care în felul său era tipic victorian, era faptul că se baza pe presupunerea că umanitatea,

condusă de minoritatea luminată, va progresa întotdeauna în direcția dorită. Lui Ibsen nu i-a trecut prin minte că această minoritate – pe care Lenin avea s-o numească ulterior „avangarda clasei muncitoare", iar Hitler „conducători excepționali" – ar putea duce omenirea în abis. Ibsen ar fi fost surprins și îngrozit de excesele secolului al XX-lea, secol la cizelarea spiritului căruia a contribuit atât de mult.

Motivul pentru care Ibsen a intuit atât de greșit viitorul, pe care pretindea că-l prevede, izvora din slăbiciunile inerente ale personalității sale, din incapacitatea sa de a simpatiza cu oamenii, ci doar cu ideile. Atunci când indivizii sau grupurile erau doar simple idei întrupate, ca în piesele lui, îi putea manipula cu multă înțelegere și compasiune. În momentul în care aceștia pășeau, ca oameni, în viața reală, Ibsen fugea sau se retrăgea cu ostilitate. Ultimul ciclu de piese pe care le-a scris, piese caracterizate de o fină analiză a psihologiei umane, a coincis – în viața lui personală – cu scandaluri, izbucniri violete și mizantropie, precum și cu o continuă degradare a acelor câteva relații personale pe care le întreținea. Contrastul dintre idee și realitate este reflectat de marea majoritate a pozițiilor adoptate în public. Pe 20 martie 1888 Ibsen a trimis o telegramă Uniunii Muncitorilor din Christiania: „Dintre toate clasele din țara mea, clasa muncitoare este cel mai aproape de inima mea."[41] Nu era decât o mistificare. Nimic nu era aproape de inima lui, exceptând portofelul. În viața reală nu a acordat niciodată nici cea mai mică atenție muncitorilor, nici nu a simțit altceva decât dispreț pentru opiniile acestora. Nu există nici o dovadă că ar fi făcut vreodată ceva pentru a ajuta mișcarea muncitorească. Găsea de asemenea că era strategic să câștige favorurile studenților. La rândul lor, acestora le plăcea să-l onoreze cu procesiuni cu torțe. Însă legăturile reale dintre Ibsen și studenți au luat sfârșit printr-o ceartă înverșunată, ilustrată de o scrisoare copilărească și absurd de lungă pe care Ibsen a adresat-o Uniunii Studenților Norvegieni, pe 23 octombrie 1885, scrisoare în care denunța „preponderența elementelor reacționare" din rândurile lor.[42]

La fel stăteau lucrurile şi în ceea ce priveşte relaţiile lui cu femeile. Teoretic, era de partea lor. Se putea spune că, în timp, făcuse mai mult pentru ameliorarea poziţiei femeilor decât orice alt scriitor al secolului al XIX-lea. *Casa cu păpuşi*, cu mesajul său clar – căsătoria nu este sacrosanctă, autoritatea soţului este deschisă contestării, descoperirea de sine este mai importantă decât orice altceva – a stârnit de fapt mişcarea feministă. Nimeni nu l-a întrecut vreodată în prezentarea cauzei femeilor şi, aşa cum reiese şi din *Hedda Gabler*, puţini i-au egalat talentul cu care a prezentat sentimentele acestora. Pentru a fi cinstiţi cu Ibsen, el a încercat din când în când să ajute şi în viaţa reală femeia, dar femeia privită ca idee întrupată. Unul dintre discursurile sale ţinute în stare de ebrietate cu ocazia unui banchet a fost în favoarea admiterii femeilor în Clubul Scandinav de la Roma: era deosebit de agresiv şi este foarte probabil ca acest discurs să nu fi făcut prea bine cauzei lor – o contesă aflată în public a leşinat de groază. Cu toate acestea, nu avea deloc răbdare cu femeile care se angajau efectiv în susţinerea cauzei, în special dacă acestea mai erau şi scriitoare. La dezastruosul dineu dat în cinstea lui de către Brandes, în 1891, la Grand Hotel, Ibsen a fost mai mult decât furios să descopere că fusese aşezat lângă o pictoriţă, Kitty Kielland, o intelectuală de vârstă mijlocie. Atunci când aceasta s-a lansat în critica personajului doamnei Elvsted din *Hedda Gabler*, Ibsen a mârâit: „Scriu ca să înfăţişez oameni şi sunt cu totul indiferent la ce le place sau nu fanaticelor intelectuale sofisticate."[43] Culmea infernului pentru el era de a participa la un banchet prelungit la care să stea lângă o sufragetă sau o autoare mai în vârstă – şi, prin anii 1890, în toate capitalele scandinave erau numeroase femei care aparţineau ambelor categorii. Şi-a dat toată silinţa să evite un mare dineu oficial organizat în onoarea sa la Christiania, pe 26 mai 1898, de Liga Norvegiană pentru Drepturile Femeilor. Atunci când faptul s-a dovedit inevitabil, a ţinut un discurs plin de bădărănie.[44] A fost la fel de nepoliticos la un alt dineu dat la Stockholm în cinstea lui de două asociaţii de femei; dezastrul a fost însă evitat atunci când femeile au avut inspiraţia de a prezenta o paradă

de dansuri populare cu fete tinere, de care se ştia că Ibsen este mare amator.[45]

Una dintre dansatoare era Rosa Fitinghoff, fiica unei autoare de poveşti pentru copii. Ea a devenit ultima dintr-un lung şir de fete cu care Ibsen a avut relații complexe şi, din anumite puncte de vedere, amețitoare. Se pare că Ibsen a nutrit întotdeauna o înclinaţie pentru cea mai fragedă tinerețe, pe care o asocia amar cu intangibilul. Prima dată s-a îndrăgostit serios pe când lucra la teatrul din Bergen – de o fată de cincisprezece ani, Henrikke Holst. Nu avea însă bani, tatăl fetei s-a opus, şi asta a fost tot. Pe vremea primului său succes, se simţea prea bătrân şi urât şi considera că ar fi riscat un refuz categoric dacă ar fi curtat o fată cu mult mai tânără decât el. A continuat însă să aibă *liaisons dangereuses*. În 1870, a fost rândul tinerei şi strălucitoarei luptătoare pentru drepturile femeilor, Laura Petersen. Patru ani mai târziu a urmat Hildur Sontum, de doar zece ani, nepoata gazdei sale. Gustul nu i-a pierit cu vârsta: dimpotrivă. Era fascinat de sentimentele nutrite la bătrânețe de Goethe pentru delicioasa Marianne von Willemer, care a dat o tinerețe înnoitoare artei sale. Ajunsese un fapt bine cunoscut că actrițele, dacă erau tinere şi drăguțe, îl puteau convinge în general pe Ibsen să facă tot ce voiau ele, mai ales dacă îi prezentau alte fete tinere. Atunci când vizita capitalele scandinave, fetele dădeau târcoale hotelului unde era cazat Ibsen; el accepta uneori să le vorbească şi le dădea un sărut şi o fotografie de-a lui. Îi plăceau în general fetele tinere, însă interesul lui se centra cu precădere pe una singură. În 1891 a fost rândul lui Hildur Andersen. Rosa Fitinghoff a fost ultima.

Două au fost figurile cele mai semnificative: Emilie Bardach şi Helene Raff, pe care le-a întâlnit în 1899, în timpul unei vacanțe în munți. Amândouă au ținut câte un jurnal şi s-au păstrat o serie de scrisori. Emilie, o austriacă de optsprezece ani (Ibsen era cu patruzeci şi trei de ani mai în vârstă), a notat în jurnalul ei: „Ardoarea lui ar trebui să mă facă mândră... Pune atâta sentiment în ceea ce-mi spune... Niciodată în viața lui, spune el, nu a simțit atâta bucurie cunoscând pe cineva. Nu a admirat

pe nimeni aşa cum mă admiră pe mine." I-a cerut „să fie întru totul sinceră cu el pentru a putea deveni colegi de muncă". Ea s-a crezut îndrăgostită de el, „dar amândoi credem că cel mai bine este să rămânem pentru ceilalţi ca şi cum am fi străini"[46]. Scrisorile pe care el i le-a scris după ce s-au despărţit erau destul de inofensive şi, patruzeci de ani mai târziu ea i-a spus scriitorului E.A. Zucker că nici măcar nu se sărutaseră; dar a mai mărturisit şi că Ibsen vorbise despre posibilitatea divorţului său – situaţie în care ei s-ar căsători şi ar vedea lumea.[47] Helene, o orăşeancă mai sofisticată din München, i-a dat voie să o sărute, dar era clar că relaţia lor era mai curând romantică şi literară decât sexuală, ca să nu mai vorbim de seriozitatea acesteia. Atunci când l-a întrebat ce găseşte la ea, Ibsen i-a răspuns: „Tu eşti tinereţea, copilă, tinereţea personificată, şi am nevoie de asta pentru scrisul meu." Aceasta explica desigur ce înţelegea el prin termenul „colegi de muncă". Patruzeci de ani mai târziu, Helene scria: „Relaţiile sale cu fetele tinere nu aveau în ele nimic care să ţină de infidelitate în sensul uzual al cuvântului, ci luau naştere pur şi simplu din nevoile imaginaţiei sale."[48] Astfel de fete erau arhetipuri, idei incarnate pentru a fi exploatate în dramele sale, nu femei reale, cu sentimente, pe care să vrea să le placă sau să le iubească pentru ceea ce erau ele cu adevărat.

Este deci puţin probabil ca Ibsen să se fi gândit serios să aibă vreo legătură cu oricare dintre fetele acestea, şi cu atât mai puţin să se însoare cu vreuna dintre ele. Avea inhibiţii adânci în ceea ce priveşte sexul. Doctorul său, Edvard Bull, spunea că nu îşi arăta organul sexual nici măcar atunci când era vorba de un consult medical. Era acolo ceva în neregulă – sau doar credea el că ar fi? Există tentaţia de a-l numi pe Ibsen, care cel puţin teoretic făcea dovada unei înţelegeri profunde a psihologiei feminine, echivalentul masculin al unui flirt. În mod sigur a convins-o pe Emilie să-i facă pe plac. Aceasta avea o imaginaţie exagerat de bogată şi era cu siguranţă prostuţă, şi habar nu avea că Ibsen se folosea de ea. În februarie 1891, el a întrerupt corespondenţa cu ea, întrucât obţinuse ceea ce dorise. În aceeaşi lună, criticul Julius Elias a relatat că la Berlin,

cu ocazia unui prânz la care au luat amândoi parte, Ibsen îi spusese că:

> Întâlnise în Tirol... o fată din Viena cu un caracter extrem de remarcabil, care l-a făcut pe loc confidentul ei... Nu era interesată de ideea căsătoriei cu un tânăr bine educat... Ceea ce o tenta, o fascina şi o încânta era să seducă bărbaţii altor femei. Era un mic demon intrigant... o micuţă pasăre de pradă, care l-ar fi inclus bucuros printre victimele ei. El o studiase foarte, foarte îndeaproape. Dar ea nu a avut prea mare succes cu el. „Nu a pus mâna pe mine, dar am pus eu mâna pe ea – pentru piesa mea."[49]

Pe scurt, Ibsen a folosit-o pur şi simplu pe Emilie pentru a-i da ideea unuia dintre personajele sale, Hilde Wangel din *Constructorul Solness*, transformând-o pe parcurs şi făcând din ea un personaj condamnabil. Şi nu a fost numai relatarea lui Elias; la un moment dat au fost publicate scrisorile lui Ibsen şi biata Emilie a fost identificată cu Hilde.[50] Mai bine de jumătate din viaţă (a rămas nemăritată şi a trăit până la nouăzeci şi doi de ani) a fost etichetată drept o femeie păcătoasă. Faptul era caracteristic nu numai pentru felul în care Ibsen prindea oameni reali în intrigile sale fictive, ci şi pentru o lipsă de respect plină de cruzime faţă de sentimentele acestora, pe care le expunea fără a-şi face probleme. Cazul cel mai grav dintre toate a fost Laura Kieler, o tânără norvegiană nefericită pe care Ibsen a întâlnit-o de câteva ori. Aceasta era foarte influenţată de soţul ei şi, pentru a-l ajuta, a făcut cum a tăiat-o capul – a furat; când a fost identificată, el a tratat-o ca pe o pacoste şi o ruşine şi a aranjat ca ea să fie internată pentru o vreme într-un azil. Ibsen a văzut în ea un simbol al oprimării femeii – o altă idee întrupată, mai curând decât o persoană adevărată – şi s-a folosit de ea pentru a crea personajul fictiv Nora din *Casa cu păpuşi*. Publicitatea imensă, în lumea întreagă, de care s-a bucurat în mod firesc această piesă strălucită aruncă o lumină crudă asupra Laurei, care a fost identificată din plin cu Nora. Ea a fost distrusă şi a

vrut ca Ibsen să declare în mod public că Nora nu era ea. Nu l-ar fi costat nimic să facă asta şi în scrisoarea prin care o refuză găsim o mostră de mistificare răuvoitoare: „Nu prea înțeleg ce urmăreşte de fapt Laura Kieler, încercând să mă târască *pe mine* în aceste dispute zgomotoase. O declarație din partea mea, aşa cum îmi propune ea, pentru a arăta că «ea nu este Nora» ar fi atât lipsită de sens, cât şi absurdă, din moment ce eu nu am insinuat niciodată că ar fi ea... Cred că vei fi de acord că îmi pot sluji cel mai bine prietena comună păstrând tăcerea."

Exploatarea nemiloasă a personajelor de către Ibsen îi atingea atât pe cei apropiați lui, cât şi pe cei practic străini. Piesa care a distrus viața lui Emilie i-a făcut rău şi soției sale, rănind-o, din moment ce Suzannah a fost identificată – lucru de înțeles – cu soția lui Solness, din *Constructorul Solness*, arhitectul asociat şi victima unei căsnicii nefericite. Şi totuşi, un alt personaj din această piesă, Kaja Fosli, a fost un act de „furt uman". O femeie a fost surprinsă să primească o serie de invitații pentru a cina cu Ibsen, a făcut-o plină de bucurie, pentru a fi apoi din nou uşor surprinsă atunci când acestea au încetat subit – după care a înțeles totul când a văzut piesa şi s-a recunoscut, fragmentar, în Kaja. Fusese folosită.

Ibsen a scris adesea despre dragoste. Dragostea a fost, la urma urmei, tema principală a poeziei sale, fie chiar şi într-o singură accepțiune, negativă, a exprimării durerii provocate de singurătate. Este însă îndoielnic ca el să fi simțit vreodată – sau să fi putut simți – dragoste pentru o anumită persoană, şi nu pentru o idee ori o persoană-idee. Ura era pentru el o emoție mult mai adevărată. În spatele urii exista un sentiment încă mai profund – teama. În adâncul personalității lui Ibsen se găsea o groază atotpătrunzătoare, indescriptibilă, nemărturisită. Era probabil cel mai important lucru care-l caracteriza. Timiditatea o moştenise de la mama lui, care, de fiecare dată când se ivea ocazia, se încuia în camera ei. Şi Ibsen, în copilărie, avusese obiceiul să se încuie în cameră. Ceilalți copii i-au remarcat teama – de exemplu, faptul că îi era frică să traverseze gheața pe

sanie – şi pe parcursul vieţii termenul „laşitate", atât morală, cât şi fizică, i-a fost asociat în mod constant de observatori.

În viaţa lui Ibsen a existat un eveniment deosebit de sumbru, care a avut loc în 1851, pe când Ibsen avea douăzeci şi trei de ani şi scria articole anonime pentru ziarul radical *Arbejderforeningernes Blad*. În luna iulie a acelui an, poliţia a făcut o descindere la redacţia ziarului şi i-a arestat pe doi dintre prietenii săi, pe Theodor Abildgaard şi pe liderul muncitorilor, Marcus Thrane. Spre norocul lui Ibsen, printre hârtiile de la redacţie poliţia nu a găsit nimic care să facă legătura între el şi articole. Îngrozit, a stat ascuns mai multe săptămâni. Cei doi au fost condamnaţi şi au petrecut şapte ani la închisoare. Ibsen a fost prea laş pentru a le veni în ajutor sau pentru a protesta împotriva severei pedepse.[51] Era un om al cuvintelor, nu al faptelor. S-a înfuriat atunci când Prusia a invadat Danemarca în 1864, anexând Schleswig-Holstein, şi a denunţat cu înverşunare laşitatea Norvegiei, care nu a reuşit să vină în ajutorul Danemarcei – „Trebuie să scap de toată acea porcărie de acolo pentru a mă purifica", a scris el.[52] Atunci când un tânăr student danez, Christopher Bruun, care se oferise voluntar şi luptase în armată, l-a întrebat pe Ibsen – întrucât auzise despre concepţiile sale protestatare – de ce nu se oferise la rândul său voluntar, a primit răspunsul tăios: „Noi, poeţii, avem alte îndatoriri de împlinit."[53] Ibsen era laş atât în chestiunile personale, cât şi în cele politice. Legătura cu prima sa dragoste, Henrikke Holst, s-a rupt pentru că, atunci când redutabilul ei tată i-a găsit împreună, Ibsen a fugit pur şi simplu, îngrozit. Mulţi ani mai târziu, după ce ea s-a măritat, între ei a avut loc următoarea conversaţie: Ibsen: „Mă întreb de ce nu s-a ales nimic din legătura noastră?" Henrikke: „Nu-ţi aminteşti? – Ai fugit." Ibsen: „Da, da, confruntat cu situaţia, nu am fost niciodată un om curajos."[54]

Ibsen a fost un copil bătrân, speriat, care a devenit de timpuriu o babă. Lista lucrurilor de care se temea era nesfârşită. Vilhelm Bergsoe îl descrie la Ischia, în 1867, înlemnit că stâncile se vor prăvăli şi speriat de înălţime, strigând: „Vreau să plec

de aici, vreau acasă." Plimbându-se pe străzi, era întotdeauna îngrijorat că i-ar putea cădea în cap vreo cărămidă. Revolta lui Garibaldi l-a întors pur şi simplu pe dos, căci se temea de sânge pe străzi. Era îngrijorat de posibilitatea cutremurelor. Se temea să urce pe corabie: „Nu voi ieşi în larg cu napolitanii aceia. Dacă se iscă vreo furtună, ei o să se culce pe burtă în barcă rugându-se Fecioarei Maria în loc să strângă pânzele." Se mai temea şi de o epidemie de holeră – într-adevăr, bolile contagioase erau întotdeauna un motiv major de îngrijorare. Ibsen i-a scris fiului său, Sigurd, pe 30 august 1880: „Îmi displace mult ideea că bagajul tău este depozitat la spitalul Annei Daae. Copiii de care se ocupă ea provin dintr-o categorie de oameni în rândurile cărora te poţi aştepta ca epidemiile de variolă să fie fulgerătoare."[55] Îl îngrijorau furtunile, atât pe mare, cât şi pe uscat, baia în mare („poţi avea cu uşurinţă un cârcel"), caii („bine cunoscuţi pentru obiceiul lor de a lovi") şi se temea de oricine purta o armă de vânătoare („ţine-te departe de oamenii care poartă asemenea arme"). Se temea în mod special de accidentele de trăsură. Era atât de obsedat de pericolul pe care îl prezenta grindina, încât a început să măsoare circumferinţa bucăţelelor de gheaţă. Spre disperarea copiilor, a insistat să stingă lumânările din pomii de Crăciun din cauza riscului de incendiu. Soţia nu avea nevoie să-l sperie citindu-i povestiri despre dezastre din ziare, deoarece parcurgea personal presa – era sursa principală de material destinat intrigilor pieselor sale – şi studia cu teamă relatările despre orori, fie ele naturale, fie cauzate de mâna omului. Scrisorile adresate lui Sigurd constituie extraordinare repertorii de avertismente – „citesc aproape în fiecare ziar norvegian despre accidente cauzate de neglijenţa în manevrarea armelor încărcate" – şi apeluri la circumspecţie: „Telegrafiază dacă intervine cel mai mic accident." „Cea mai mică neatenţie poate avea cele mai grave consecinţe." „Fii prevăzător şi atent în toate privinţele."[56]

Groaza cea mai mare i-o inspirau câinii. Bergsoe relatează că, în Italia, la un moment dat a fost atât de înspăimântat de un câine inofensiv, încât a luat-o deodată la fugă. Atunci câinele

s-a luat după el şi l-a muşcat. Ibsen a strigat: „Câinele e turbat şi trebuie împuşcat, altfel voi turba şi eu." „Spumega de furie şi i-au trebuit câteva zile până să-i treacă frica." Knudtzon menţionează un incident şi mai uluitor, cu adevărat sinistru, care a avut loc tot în Italia. Ibsen lua prânzul cu alţi scandinavi într-un restaurant şi a băut mult vin: „Furtuna plutea în aer. Ibsen a părut de la bun început să aibă ceva pe suflet care-l sâcâia. [Îl] apăsa şi cerea o exteriorizare." Când s-au ridicat să plece, Ibsen nu se putea ţine pe picioare şi doi dintre ei au trebuit să-l ajute să meargă. Atenţia lui a fost atrasă de o poartă de fier şi „un câine uriaş în spatele ei, care lătra la noi cu furie". Atunci:

> Ibsen avea un baston în mână cu care a început acum să-l sâcâie pe câine, una dintre acele brute imense care seamănă cu un leu. Câinele s-a apropiat şi Ibsen a împins băţul lovind spre el, încercând cu tot dinadinsul să-l întărâte, ceea ce a şi reuşit. Acesta s-a repezit la poartă, Ibsen a împuns şi a lovit din nou şi a stârnit o asemenea furie, încât, fără îndoială, dacă între noi şi el nu ar fi stat solida poartă de fier, câinele l-ar fi sfâşiat... Ibsen trebuie să fi stat acolo asmuţind câinele vreme de şase sau opt minute.[57]

Aşa cum o sugerează acest incident, furia de-o viaţă a lui Ibsen şi veşnicele sale temeri erau strâns legate. Era furios deoarece îi era teamă. Alcoolul anestezia frica, dar dezlănţuia furia. În adâncul omului furios se pitea unul fricos. Ibsen şi-a pierdut de timpuriu credinţa, sau cel puţin aşa spunea, însă a păstrat până în ceasul morţii teama de păcat şi pedeapsă. Ura glumele despre religie: „Despre unele lucruri nu se glumeşte." Susţinea despre creştinism că „îi demoralizează şi îi inhibă atât pe bărbaţi, cât şi pe femei"; el personal a rămas însă extrem de superstiţios. Poate că nu a crezut în Dumnezeu, dar s-a temut de diavoli. Într-un exemplar din *Peer Gynt* a scris: „Să trăieşti înseamnă să te lupţi cu spiriduşii, trup şi suflet." Bjorson i-a scris: „Există mulţi demoni în capul tău cărora cred că ar trebui să le ţii piept... o oaste periculoasă dacă o ai în jurul tău, căci

ei se întorc împotriva stăpânilor lor." Ibsen ştia suficient de bine acest lucru. Vorbea despre „superdemonul" său: „Îmi încui uşa şi-l scot la iveală." Mai spunea şi: „Trebuie să existe un spiriduş în ceea ce scriu." Ţinea în biroul său o colecţie de mici diavoli de cauciuc cu limbi roşii.[58] Erau dăţi când, după câteva pahare de alcool, critica sa raţională la adresa societăţii eşua în incoerenţă şi furie, iar el părea un om posedat de diavoli. Chiar şi William Archer, cel mai mare apărător al său, a considerat că, la o privire mai atentă, concepţiile politice şi filozofice ale lui Ibsen nu erau atât radicale, cât pur şi simplu haotice: „Devin tot mai convins", scria el în 1887, „că în calitate de gânditor multilateral, sau mai curând de gânditor sistematic, Ibsen nu reprezintă nimic." Archer considera că era pur şi simplu contra, contra oricărei idei sau a oricărui principiu stabilit. Ingvald Undset, tatăl romancierei Sigrid Undset, care i-a ascultat la Roma declaraţiile pe jumătate ameţite, menţiona: „Este un anarhist desăvârşit, vrea să şteargă totul... Omenirea trebuie să înceapă de la temelii pentru a reclădi lumea... Societatea şi toate celelalte trebuie şterse... Marea sarcină a epocii noastre este de a arunca în aer structura existentă." Ce însemnau toate acestea? Foarte puţin, într-adevăr: doar renunţarea la teama şi ura care luptau pentru supremaţie într-o inimă care nu cunoştea, sau nu putea exprima, iubirea. Barurile lumii nordice sunt pline de oameni care perorează în mod asemănător.

În ultimii săi ani – care au început printr-un atac de apoplexie în 1900, atac ce avea să se repete intermitent la o scară mai mică – Ibsen a continuat motivul alternant al îngrijorării şi furiei, sub supravegherea sardonicei sale soţii. Acum, principala sa anxietate o constituia asigurarea, în timp ce sursa de iritare majoră o reprezenta debilitatea fizică şi o repulsie intensă faţă de ideea de a fi ajutat. Ca de obicei, furia predomina. Sorei care îl îngrijea i s-a spus să dispară de îndată ce l-a ajutat pe Ibsen să iasă în stradă. Atunci când nu a făcut aşa, „Ibsen şi-a ridicat bastonul la ea, iar aceasta a fugit înapoi în casă". Un bărbier venea zilnic să-l radă. Ibsen nu i-a adresat niciodată vreun

cuvânt, cu o singură excepție, când a șuierat deodată: „Diavol urât!“ A murit pe 23 mai 1906. Ulterior, Suzannah a pretins că el ar fi spus, chiar înainte de a muri: „Draga, draga mea soție, cât de bună și de binevoitoare ai fost tu cu mine!“ Faptul pare într-un dezacord total cu firea lui. În orice caz, jurnalul doctorului Bull arată limpede că Ibsen a fost în comă în acea după-amiază, incapabil să vorbească. O altă relatare, mult mai plauzibilă, dă ca ultimele sale cuvinte: „Dimpotrivă!“

5

Tolstoi: Fratele mai mare al lui Dumnezeu

Dintre toţi intelectualii la care ne referim, Lev Tolstoi a fost cel mai ambiţios. Îndrăzneala inspiră respect, dar este uneori terifiantă. A ajuns să creadă că prin resursele propriului său intelect şi în virtutea forţei spirituale pe care o simţea în el putea induce o transformare morală a societăţii. Scopul său, aşa cum l-a formulat el, era „să faci din împărăţia spirituală a lui Cristos o împărăție de pe acest pământ“[1]. S-a considerat ca aparţinând unei succesiuni apostolice de intelectuali, pornind de la „Moise, Isaia, Confucius, vechii greci, Buddha, Socrate şi până la Pascal, Spinoza, Feuerbach şi toţi aceia care, deseori neobservaţi şi necunoscuţi, neacceptând să preia adevăruri, au gândit şi au vorbit sincer despre sensul vieții“. Tolstoi nu avea însă nici cea mai mică intenţie de a rămâne „neobservat şi necunoscut“. Jurnalele sale indică faptul că, pe când era un tânăr de douăzeci şi cinci de ani, era deja conştient de puterea sa specială şi de un destin moral imperativ. „Am citit astăzi o lucrare despre caracterizarea literară a geniului şi asta a trezit în mine convingerea că sunt un om remarcabil în privința capacității şi a dorinței de a munci.“ „Nu am întâlnit încă nici măcar un singur om care să fie la fel de bun ca mine din punct de vedere moral şi care să creadă că nu îmi amintesc vreun moment din viața mea în care nu am fost atras de ceea ce este bun şi nu am fost gata să sacrific totul pentru aceasta.“ Simțea în sufletul său o „grandoare nemăsurată“. A fost nedumerit de imposibilitatea celorlalţi de a-i recunoaşte calitățile: „De ce nu mă iubeşte nimeni? Nu sunt un nebun, un diform, un om rău, un ignorant.

Este de neînțeles."[2] Tolstoi a simțit întotdeauna că este într-o anumită măsură diferit de ceilalți, oricât de mult ar fi încercat să îi înțeleagă și să se identifice cu ei. În mod curios, se simțea ca un arbitru, exercitând jurisdicția morală asupra celorlalți. Când a devenit romancier – poate cel mai mare romancier –, Tolstoi și-a asumat fără efort această putere dumnezeiască. I-a spus lui Maxim Gorki: „Eu când scriu, simt deodată milă pentru un anumit personaj, și atunci îi insuflu o însușire bună, sau iau o însușire bună de la altcineva, astfel încât în comparație cu ceilalți el să nu apară prea negru."[3] Când a devenit reformator social, identificarea cu Dumnezeu s-a accentuat, din moment ce programul său efectiv era de aceeași amploare cu al divinității, așa cum o definea el: „Dorința bunăstării universale... este ceea ce numim Dumnezeu." Într-adevăr, se simțea posedat de divinitate, notând în jurnalul său: „Ajută-mă, Tată, vino și pătrunde în mine. Tu ești deja în mine. Ești deja «eu»."[4] Dar, după cum nota Gorki, ceea ce era dificil în cazul lui Tolstoi și al lui Dumnezeu locuind în același suflet era faptul că Tolstoi era extrem de suspicios în privința Creatorului său. Îi lăsa impresia, spunea Gorki, a „doi urși într-un bârlog". Uneori, Tolstoi părea să se creadă fratele lui Dumnezeu, fratele lui mai mare.

Cum de a ajuns Tolstoi să simtă așa ceva despre propria persoană? Probabil că evenimentul singular cel mai semnificativ în sensul acestei maiestăți era propria naștere. Se născuse, ca și Ibsen, în 1828, însă în sânul unei clase ce conducea pe criterii ereditare într-o țară mare, care pentru următorii treizeci de ani avea să mențină forma de sclavie numită șerbie. În acest cadru, familiile de iobagi, bărbați, femei și copii, erau legate prin lege de pământul pe care îl lucrau, iar proprietatea asupra lor decurgea odată cu actul de proprietate asupra moșiei. În momentul abolirii acestei instituții, în 1861, unele familii nobile aveau până la două sute de mii de iobagi. Raportată la acest etalon, familia Tolstoi nu era bogată; tatăl și bunicul lui fuseseră risipitori, iar tatăl s-a salvat doar căsătorindu-se cu urâta fiică a prințului Volkonski. Familia Volkonski era însă de rangul cel mai înalt, cofondatori ai regatului și pe aceeași treaptă socială cu Romanovii la fon-

darea dinastiei lor, în 1613. Bunicul matern al lui Tolstoi fusese comandant suprem sub Ecaterina cea Mare. Zestrea mamei sale includea Iasnaia Poliana, proprietate aflată în apropiere de Tula şi pe care Tolstoi a moştenit-o de la ea, cu cei patru mii de acri ai săi şi cei trei sute treizeci de şerbi.

În tinereţe, Tolstoi s-a gândit prea puţin la responsabilităţile dobândite pe această cale, vânzând chiar părţi din proprietatea sa pentru a-şi plăti datoriile la jocurile de noroc. Era însă mândru, chiar încrezut, de titlul şi obârşia sa, ca şi de accesul pe care acestea i-l asigurau în saloanele la modă. Îşi atrăgea prietenii literari cu poza şi snobismul său. „Nu pot înţelege", scria Turgheniev, „această sensibilitate ridicolă pentru un blestemat de titlul nobiliar." „Ne-a dezgustat pe toţi", a sunat comentariul lui Nekrasov.[5] Le displăcea modul în care Tolstoi încerca să profite de ce era mai bun în ambele lumi, înalta societate şi boema. „De ce vii aici, printre noi?" l-a întrebat Turgheniev, supărat. „Acesta nu este un loc pentru tine – du-te la prinţii tăi." Odată cu înaintarea în vârstă, Tolstoi a abandonat aspectele cele mai artificiale şi preţioase ale castei sale, dobândind în schimb o sete de pământ care a mers mult mai departe, Tolstoi ajungând să-şi folosească veniturile provenite din literatură pentru a cumpăra pământ, adunând hectar după hectar cu toată rapacitatea unui fondator dinastic. Până să vină momentul în care să se decidă să renunţe la tot, Tolstoi nu deţinea pur şi simplu pământul, ci îl conducea. Avea un spirit autoritar, provenind direct din titlul ereditar ce-i dădea dreptul asupra pământului şi sufletelor. „Lumea era divizată în două tabere", a scris fiul său Ilia, „una alcătuită din noi şi cealaltă din toţi ceilalţi. Noi eram oameni deosebiţi, iar ceilalţi nu ne erau egali... [Tatăl meu] era răspunzător într-o măsură considerabilă de aroganţa lipsită de temei şi autoconsideraţia pe care o asemenea educaţie o inocula în noi, şi de care mi-a fost atât de greu să mă debarasez."[6] Tolstoi şi-a păstrat până în ultima clipă convingerea că era născut pentru a conduce, într-un fel sau altul. A rămas până la vârsta senectuţii – scrie Gorki – Stăpânul, *barin*-ul, aşteptând ca dorinţele să-i fie îndeplinite instantaneu.

Alături de această dorință constitutivă de a conduce, a venit o împotrivire acerbă de a se lăsa condus de alții. Tolstoi a avut o voință de fier, pe care circumstanțele nu au făcut decât să o accentueze. Ambii săi părinți au murit când el era foarte tânăr. Cei trei frați mai vârstnici ai săi erau slabi, nefericiți, destrăbălați. El a fost crescut de mătușa sa Tatiana, o verişoară de gradul doi, lipsită de resurse financiare, care a făcut tot posibilul pentru a-i inocula spiritul datoriei şi lipsa de egoism, însă nu a avut autoritate asupra lui. Referirile la acei ani din *Adolescența* şi din jurnale induc cititorul în eroare – ca şi în cazul lui Rousseau – prin aparenta lor onestitate; în realitate însă, mai mult ascund decât dezvăluie. Astfel, Tolstoi descrie că a fost bătut de un dascăl feroce, domnul de Saint-Thomas, „unul dintre motivele acelei aversiuni față de orice tip de violență pe care am resimțit-o de-a lungul întregii mele vieți“[7]. De fapt existau multe tipuri de violență, inclusiv propria sa fire violentă, care nu l-au speriat pe Tolstoi până târziu în viață. Cât despre Saint-Thomas, Tolstoi a luat de la el tot ce a fost mai bun până la vârsta de nouă ani, după care viața i-a fost pe atât de lipsită de disciplină pe cât a vrut-o el. La şcoală, citea ceea ce voia şi lucra când avea chef (adesea din greu). La vârsta de doisprezece ani scria deja poezii. La şaisprezece, s-a dus la Universitatea din Kazan, pe Volga, unde a studiat pentru o vreme limbile orientale, vizând o carieră diplomatică. Mai târziu a încercat dreptul. La nouăsprezece ani a renunțat la universitate şi s-a întors la Iasnaia Poliana pentru a studia de unul singur. A citit literatura la modă – de Kock, Dumas, Eugène Sue. I-a citit de asemenea pe Descartes şi, mai ales, pe Rousseau. În anumite privințe a fost un discipol postum al lui Rousseau. La sfârşitul vieții a afirmat că Rousseau a avut mai multă influență asupra lui decât oricine altcineva, cu excepția lui Isus Cristos din Noul Testament. A văzut în Rousseau un spirit înrudit, un alt ego gigantic, conştient de bunătatea supremă, nerăbdător să o împărtăşească lumii. Ca şi Rousseau, a fost în mare parte un autodidact, cu toată mândria, nesiguranța şi sensibilitatea intelectuală a autodidactului. Ca şi Rousseau, a încercat multe lucruri înainte de-a

opta pentru o carieră de scriitor – diplomația, dreptul, reforma educației, agricultura, armata, muzica.

Tolstoi și-a găsit adevărata vocație în mod aproape accidental, pe când servea ca ofițer stagiar în armată. În 1851, la vârsta de douăzeci și doi de ani, a plecat în Caucaz, unde fratele său mai mare, Nikolai, își făcea serviciul activ. Nu a avut nici un motiv serios pentru a se duce acolo, nici un altul decât de-a face ceva pentru a-și umple timpul și a câștiga medalii care să-i crească prestigiul în saloane. Timp de cinci ani, a fost cea mai mare parte a timpului în armată, întâi în zonele de conflict frontalier din munți, apoi în Crimeea împotriva britanicilor, francezilor și turcilor. Avea pretențiile și comportamentul unui imperialist rus. Fiind acceptat în armată și repartizat la artilerie – adversarii nu aveau tunuri –, i-a scris fratelui său, Serghei: „Voi ajuta din toate puterile cu armele mele la distrugerea asiaticilor prădători și turbulenți."[8] Într-adevăr, nu a repudiat niciodată imperialismul rus sau spiritul șovin, convingerea că rușii erau o rasă aparte, cu niște calități morale unice (personificate de țăran) și cu un rol de îndeplinit în lume, rol dat de Dumnezeu.

Acestea erau convingerile simple, nerostite ale camarazilor săi ofițeri. Tolstoi le împărtășea. Din alte puncte de vedere, se simțea însă diferit. „Trebuie să mă obișnuiesc odată pentru totdeauna", nota el în jurnalul său, „cu gândul că sunt o excepție, că sunt fie înaintea epocii mele, fie unul dintre acele spirite nonconformiste, inadaptabile, care nu vor fi niciodată mulțumite."[9] Părerea pe care o aveau cei din armată despre el era diferită. Unii îl considerau modest. Alții ghiceau în el „o notă de importanță și mulțumire de sine"[10]. Toți i-au remarcat privirea sălbatică, implacabilă, ochii uneori teribili; putea doborî cu privirea pe oricine. Nimeni nu i-a contestat bravura, fie ea dovedită în luptă, fie altminteri. Era unul din aspectele imensei sale voințe. Ca adolescent, se străduise să călărească. Își depășise timiditatea. În mod asemănător a ajuns să practice vânătoarea, inclusiv periculosul sport al vânătorii de urși. Drept rezultat al propriei neglijențe pline de aroganță, a fost grav lovit și aproape omorât în

timpul primei sale vânători de urşi. În armată s-a arătat viteaz sub focul armelor şi acest lucru i-a adus în cele din urmă promovarea în funcţia de locotenent plin. Eforturile de-a obţine medalii nu i-au fost însă niciodată încununate de succes. De trei ori a fost propus pentru una, dar recompensa a fost blocată la un anumit nivel. Goana după medalii este uşor remarcată în armată şi este detestată. Cert este că Tolstoi nu era un ofiţer satisfăcător. Îi lipsea nu numai umilinţa şi dorinţa de a se supune şi de a învăţa, ci şi solidaritatea cu camarazii săi. Era un singuratic, un capricios şi, dacă nu se întâmpla nimic care să-l ajute în carieră, pleca pur şi simplu de pe front, deseori fără permisie sau fără să spună cuiva. Colonelul său nota: „Tolstoi este dornic să adulmece praful de puşcă, însă doar când îi convine." Avea tendinţa de-a evita „dificultăţile şi greutăţile inerente războiului. Hoinăreşte prin diverse locuri ca un turist, dar cum aude focuri de armă apare de îndată pe câmpul de luptă. Când totul se termină, dispare iar după bunul său plac, ori de câte ori îi vine cheful."[11]

Pe atunci, ca întotdeauna de altfel, lui Tolstoi îi plăceau dramele. Era dornic să facă un sacrificiu, fie că era vorba de comoditate, plăcere sau chiar viaţă, cu condiţia ca acesta să poată fi făcut ca un gest mare, teatral, şi ca toţi să-l remarce. În zilele studenţiei, pentru a-şi sublinia tăria de caracter specific rusească, Tolstoi şi-a făcut un fel de sac de dormit-poncho; a fost un gest ostentativ, care a dat naştere la comentarii. În armată era dornic să iasă în evidenţă, nu însă să slujească, aşa cum era cazul. Greutăţile şi disconfortul rutinei, aspectele vieţii de armată care nu aveau nici o deschidere potenţială spre celebritate şi treceau neobservate nu îl interesau. Aşa avea să fie întotdeauna: eroismul său, virtutea, sanctitatea sa erau pentru scena publică, nu pentru rutina plicticoasă, sortită uitării, a vieţii cotidiene.

Dintr-un anumit punct de vedere, cariera sa militară a fost însă cu adevărat eroică. În timpul acesteia Tolstoi a devenit un scriitor de o forţă extraordinară. Privind retrospectiv, apare evident faptul că Tolstoi era un scriitor înnăscut. Din descrierile sale de mai târziu este de asemenea evident că de la o vârstă

foarte fragedă a observat natura şi oamenii cu o acurateţe a detaliului care nu a ajuns să fie niciodată întrecută. Dar scriitorii înnăscuţi nu devin întotdeauna ceea ce promit să fie. Momentul întâlnirii celor două talente ieşite din comun ale lui Tolstoi a avut loc când a văzut pentru prima dată munţii Caucaz în drum spre unitatea militară. Splendoarea aproape supranaturală a priveliştii nu numai că i-a incitat intensul apetit vizual şi a trezit o nevoie încă latentă de a pune în cuvinte ceea ce vedea, dar a şi scos la iveală cea de-a treia sa trăsătură ieşită din comun – sentimentul de maiestate dumnezeiască şi dorinţa de a se contopi cumva cu divinitatea. Curând după aceea avea să scrie *Copilăria*, apoi povestiri şi schiţe despre viaţa din armată: *Raidul*, *Cazacii*, *Tăierea pădurii*, *Însemnările unui marcher*, trei *Schiţe din Sevastopol*, *Adolescenţa* (făcând parte din *Tinereţea*), *Dimineaţa unui nobil de ţară*, *Ajunul Crăciunului*. *Copilăria* a fost trimisă în iulie 1852 şi publicată cu un succes considerabil. *Cazacii* nu avea să fie finisată în următorii zece ani, *Ajunul Crăciunului* niciodată şi o parte din materialul despre campania împotriva şefului cecen Şamil a fost păstrată de Tolstoi pentru ultima sa povestire, celebra *Hagi-Murad*, scrisă la bătrâneţe. Remarcabil era însă faptul că acest corpus considerabil a fost produs în intervale scurte de serviciu activ sau chiar în linia focului, şi într-o perioadă în care Tolstoi, conform propriei sale relatări, vâna femei cazace, juca şi bea. Nevoia de a scrie trebuie să fi fost mai puternică decât orice altceva, prolificitatea şi voinţa cereau ca ea să fie satisfăcută pe măsură.

Cu toate acestea, nevoia lui de-a scrie era intermitentă; aceasta era tragedia lui Tolstoi. Uneori scria cu emoţie, cu conştiinţa mândră a puterii sale. Aşa se face că în octombrie 1858 nota: „Voi ţese o asemenea poveste încât nu va avea nici cap, nici coadă“; iar la începutul lui 1860: „Lucrez la ceva care îmi vine de la sine precum respiraţia şi, mărturisesc cu o mândrie vinovată, îmi permite să privesc de sus la ce faceţi voi ceilalţi.“[12] Dar scrisul nu era întotdeauna atât de uşor. Tolstoi îşi impusese o ştachetă înaltă; munca era dificilă şi intensă. Cea mai mare parte a vastului material din *Război şi pace* a cunoscut cel puţin

şapte variante. Au existat încă şi mai multe variante şi revizuiri la *Anna Karenina*, iar schimbările erau fundamentale – observăm, în aceste revizuiri succesive, metamorfoza Annei dintr-o curtezană dezagreabilă în eroina tragică pe care o cunoaştem.[13] Din această enormă trudă a lui Tolstoi pentru şlefuirea propriei opere reiese clar că era conştient de înalta sa chemare artistică. Cum ar fi putut să nu fie? În unele momente scrie mai bine decât oricine de la facerea lumii încoace şi fără îndoială nimeni nu a descris natura cu o asemenea acurateţe, consistenţă şi profunzime. *Viscolul*, datând din 1856, în care relatează cum era gata să moară în timpul unei furtuni de zăpadă pe când se reîntorcea din Caucaz la Iasnaia, un exemplu timpuriu al tehnicii sale de maturitate, are o forţă aproape hipnotică. O obţine direct, prin selectarea atentă şi prezentarea minuţioasă a detaliului. Nu foloseşte accente sau nuanţe, poeticitatea sau sugestia. Aşa cum a subliniat Edward Crankshaw, Tolstoi este aidoma unui pictor care dezaprobă umbrele şi clarobscurul, utilizând doar claritatea şi vizibilitatea perfectă.[14] Un alt critic l-a comparat cu un pictor prerafaelit: forme, texturi, tonuri şi culori, sunete, mirosuri, senzaţii sunt transmise toate cu o directeţe şi o transparenţă de cristal.[15] Iată două exemple, ambele pasaje fiind rezultatul mai multor revizuiri succesive. Întâi, extrovertitul Vronski:

> „Doamne, splendid!" îşi spuse, încrucişându-şi picioarele şi, luându-şi un picior în mână, simţi cum tremură muşchiul pulpei acolo unde se lovise în cădere în ziua precedentă... A savurat durerea uşoară din piciorul puternic, senzaţia musculară a mişcării din piept atunci când respira. Ziua strălucitoare, rece, de august, care o făcuse pe Anna să se simtă atât de deznădăjduită, lui i se părea înviorătoare... Tot ce vedea prin fereastra trăsurii era la fel de proaspăt, de vesel şi de viguros ca şi el: acoperişurile caselor sclipind în soarele apunând, contururile ascuţite ale gardurilor şi unghiurile clădirilor, chiar şi câmpurile de cartofi: totul era frumos, ca un peisaj încântător abia ieşit de sub pensula artistului şi lăcuit ulterior.

Iată-l acum pe Levin la vânătoare de becațe, alături de câinele său, Laska:

> Luna își pierduse toată strălucirea și era aidoma unui nor alb pe cer. Nu se putea vedea nici măcar o stea. Rogozul, înainte argintiu, lucea acum ca aurul. Bălțile erau toate precum ambra. Albastrul ierbii se schimbase în verde-gălbui... Un șoim se trezi și ateriză pe o căpiță de fân, răsucindu-și capul dintr-o parte în alta și privind nemulțumit către mlaștină. Ciorile zburau deasupra câmpului, iar un băiat cu picioarele goale mâna caii unui bătrân care ieșise de sub haină și își pieptăna părul. Deasupra verdelui ierbii, fumul din pușcă era alb ca laptele.[16]

Este evident că forța scrisului lui Tolstoi izvora direct din venerația pe care o purta naturii și că el și-a păstrat până la sfârșitul vieții – chiar dacă a scris cu intermitențe – atât capacitatea de a vibra în fața naturii, cât și entuziasmul. Pe 19 iulie 1896, notează în jurnalul său că într-un câmp arat a văzut un lăstar micuț de brusture, încă viu, „negru de praf, dar încă viu și roșu la mijloc... Mă face să doresc să scriu. Afirmă viața până la capăt și, singur, în mijlocul întregului câmp, într-un fel sau altul o afirmase deja."[17] Când vedea natura, cu ochiul său rece, neiertător, exact, și când o așternea în cuvinte cu pana sa precisă, bine cumpănită, Tolstoi era pe atât de aproape de fericire, sau cel puțin de liniștea sufletească, pe cât i-o permitea firea sa.

Din nefericire, scrisul în sine nu îl satisfăcea. Îl încerca nevoia puterii. Autoritatea pe care o exercita asupra personajelor sale nu îi era de ajuns. Și asta deoarece nu simțea nimic în comun cu ele. Erau o rasă diferită, aproape o specie diferită. Doar uneori, și mai ales în personajul Anna, reușește – prin mari eforturi – să pătrundă în mintea persoanei pe care o descrie, iar faptul că procedează astfel cu un asemenea succes în acest caz ne reamintește de unul dintre pericolele generalizării atunci când ne referim la acest om extraordinar. De regulă însă, el observă din afară, de departe și, mai presus de toate, de sus. Șerbii săi,

soldații, țăranii sunt animale strălucit creionate; descrie caii – Tolstoi făcea dovada unei foarte bune cunoașteri și înțelegeri a cailor – la fel de bine și în același spirit. Vede pentru noi, în timp ce ne poartă în mijlocul unei mari bătălii, aproape ca și când ar observa-o de pe o altă planetă. Însă nu simte pentru noi. Noi simțim, ca rezultat al pătrunderii sale selective în folosul nostru, și de aceea ne controlează sentimentele: suntem în mâna unui mare romancier. Însă el personal nu simte. Rămâne neangajat, distant, olimpian. În comparație cu mai vârstnicul său contemporan, Dickens, și cu aproape contemporanul său, Flaubert – ambii romancieri situându-se pe aceeași treaptă înaltă a creației –, Tolstoi a investit în ficțiune comparativ mai puțin din capitalul său emoțional. Avea, sau credea că are, lucruri mai bune de făcut cu acesta.

Îl privim pe Tolstoi ca pe un romancier de profesie și, desigur, într-un anumit sens este adevărat. În ambele sale opere capitale a dat dovadă de ceea ce nu poate fi numit altfel decât geniu: organizarea a nenumărate detalii în tiparul angajat al marilor teme, conduse apoi către concluziile lor implacabile. Fiind un artist adevărat, el nu s-a repetat: *Război și pace* urmărește o întreagă societate și epocă, *Anna Karenina* se concentrează îndeaproape asupra unui anumit grup de oameni. Aceste romane au făcut din el un erou național, i-au adus faima mondială, bogăție și reputația pentru capacitatea de pătrundere morală, faimă de care probabil că nici un alt scriitor nu s-a mai bucurat vreodată. Cu toate acestea, în cea mai mare parte a vieții sale Tolstoi nu a scris deloc literatură. Au existat perioade creatoare: primele povestiri din anii 1850; cei șase ani petrecuți pentru a scrie, în anii 1860, *Război și pace*; elaborarea romanului *Anna Karenina*, în anii 1870. În tot restul lungii sale vieți, el a făcut și o mulțime de alte lucruri, care în opinia lui aveau o prioritate morală mai mare.

Aristocraților de modă veche le venea greu să scape de prejudecata că scrisul era pentru cei inferiori lor. Byron nu a privit niciodată poezia drept cea mai importantă activitate a sa, pentru el important era să sprijine popoarele îngenuncheate ale Europei

să-şi obţină independenţa. Se simţea chemat să conducă, aşa cum se cuvenea clasei sale. La fel şi Tolstoi. Se simţea cu adevărat chemat să facă ceva mai mult chiar decât să conducă: să profetizeze şi, uneori, să joace rolul unui Mesia. Şi atunci de ce îşi petrecea timpul scriind? „A scrie povestiri", îi spunea el poetului Fet, „este stupid şi ruşinos." Remarcaţi cel de-al doilea adjectiv. A fost o temă intermitentă – aceea că arta reprezenta o întrebuinţare proastă şi scandaloasă a darurilor primite de la Dumnezeu, daruri pe care Tolstoi, când era într-o stare iconoclastă, le-a orchestrat în termeni şi mai sonori. Aşa se face că, din când în când, dar tot mai des pe măsură ce înainta în vârstă, Tolstoi avea să renunţe la artă pentru a exercita conducerea morală.

Iată aici un caz dezastruos de autoinducere în eroare. Este uluitor faptul că Tolstoi, care se gândea la sine la fel de mult ca oricare alt om care a trăit vreodată – incluzându-l chiar şi pe Rousseau –, care a scris despre sine din plin şi dintre scrierile căruia multe se învârt într-un fel sau altul în jurul său, a fost atât de lipsit de cunoaştere de sine. Ca scriitor era mai mult decât calificat; iar în timp ce scria era cel mai puţin periculos pentru cei din jurul său şi pentru societate, în general. El nu dorea însă să fie scriitor, şi în nici un caz unul care să trateze subiecte profane. Voia în schimb să conducă, lucru pentru care nu avea nici o altă înclinaţie în afara voinţei; voia să profetizeze, să întemeieze o religie şi să transforme lumea, sarcini pentru care era nepotrivit, atât din punct de vedere moral, cât şi intelectual. Atâtea romane mari au rămas nescrise, iar el s-a cufundat, sau mai degrabă s-a lăsat târât – el şi familia sa –, într-o pustietate confuză.

A mai existat însă un motiv pentru care Tolstoi se simţea chemat să-şi impună mari sarcini morale. Ştia, aidoma lui Byron, că este un păcătos. Dar, spre deosebire de Byron, aceasta îl făcea să se simtă încercat de un sentiment copleşitor de vinovăţie. Acest simţământ era un instrument selectiv şi inadecvat – nu privea deloc drept păcate o parte dintre cele mai grave eşecuri ale sale şi nici chiar greşelile, produsul atroce al egoului său arogant –, însă era extrem de puternic. Iar cert este că în tinereţea

sa existaseră destule lucruri care să-l facă să se simtă vinovat. Pare să fi învățat să joace cu patimă la Moscova şi Sankt-Petersburg, încă din 1849. Pe 1 mai, el i-a scris fratelui său Seghei: „Am venit la Sankt-Petersburg fără vreun scop anume, nu am făcut aici nimic care să merite să fie făcut, pur şi simplu am cheltuit o groază de bani şi am intrat în datorii.“ I-a spus lui Serghei să-i vândă imediat partea de proprietate: „Câtă vreme aştept sosirea banilor, trebuie neapărat să am imediat 3 500 de ruble.“ A adăugat: „Poți comite acest gen de idioțenie o singură dată în viață. A trebuit să plătesc pentru libertatea mea (nu a existat nimeni care să-mi dea o mamă de bătaie; acesta a fost principalul meu ghinion) şi pentru a filozofa, iar acum am plătit.“[18] Pe parcursul celor zece ani care au urmat, a continuat însă să joace în mod intermitent, uneori din plin, şi oricum cu rezultate dezastruoase, în acest timp vânzând o bună parte din proprietățile sale şi acumulând datorii la cunoştințe, prieteni şi negustori, dintre care multe au rămas pentru totdeauna neonorate. A jucat şi în armată. La un moment dat, Tolstoi plănuia să fondeze un ziar al armatei, care s-ar fi intitulat *Gazeta militară*, şi a vândut lotul central de la Iasnaia Poliana pentru a-l finanța. Însă când au sosit banii lichizi, 5 000 de ruble, i-a jucat şi i-a pierdut rapid. După ce a părăsit armata şi a plecat să călătorească în Europa, a jucat din nou, cu acelaşi rezultat. Poetul Polonsky, care l-a întâlnit în iulie 1857, la Stuttgart, a notat: „Din nefericire, ruleta îl atrăgea în mod violent... [El] a fost complet ghinionist. A pus în joc 3 000 de franci şi a rămas fără un ban.“ Tolstoi însuşi a scris în jurnalul său: „Ruletă până la şase. Pierdut totul.“ „Împrumutat 200 de ruble de la francez şi pierdut.“ „Împrumutat bani de la Turgheniev şi pierdut.“[19] După ani de zile soția lui avea să scrie că, deşi se simțea vinovat în privința jocurilor de noroc ca atare şi renunțase la ele, nu părea să simtă vreo remuşcare în privința neputinței de a-şi achita datoriile acumulate în acea perioadă, unele dintre ele făcute pe seama unor oameni sărmani. Nu era nimic dramatic în achitarea unei datorii vechi.

Tolstoi a avut un sentiment de vinovăție încă şi mai puternic față de dorințele sale sexuale şi satisfacerea acestora, deşi şi

în acest caz autocritica lui era surprinzător de selectivă şi chiar indulgentă faţă de sine. Tolstoi se credea foarte dotat sexual. Menţiunile din jurnal sună astfel: „Trebuie să am o femeie. Senzualitatea nu îmi dă nici o clipă de linişte" (4 mai 1853). „Dorinţă teribilă, mergând până la un rău fizic" (6 iunie 1856).[20] La sfârşitul vieţii, Tolstoi i-a spus biografului său, Aylmer Maude, că dorinţele sale erau atât de puternice, încât a fost incapabil să se lipsească de sex până la vârsta de optzeci şi unu de ani. În tinereţe era extrem de timid cu femeile şi aşa se face că a recurs la bordeluri, care l-au dezgustat şi i-au adus consecinţele obişnuite. Una dintre primele însemnări din jurnal, în mai 1847, menţionează că este tratat de „gonoree, căpătată din sursa obişnuită". Într-o scrisoare către fratele său, Nikolai, Tolstoi mai menţionează o altă îmbolnăvire în 1852: „Boala venerică s-a vindecat, dar efectele secundare ale mercurului mi-au pricinuit suferinţe de nedescris." A continuat însă să cultive prostituatele, alternându-le cu ţigănci, femei cazace, fete localnice şi ţărăncuţe rusoaice, atunci când le găsea. Tonul însemnării din jurnal este plin dezgust faţă de sine, amestecat cu ură faţă de ispită: „Ceva roz... am deschis uşa din spate. Ea a intrat. Acum nu suport s-o privesc. Respingătoare, vulgară, duşmănoasă, făcându-mă să-mi calc principiile" (18 aprilie 1851). „Fetele m-au pierdut" (25 iunie 1853). Ziua următoare a luat o hotărâre bună, dar „fătucile mă împiedică" (26 iunie 1853). O însemnare datată aprilie 1856 menţionează, după o vizită la un bordel: „Oribil, dar cu siguranţă ultima dată." O altă menţiune din 1856: „Dezgustător. Fete. Muzică idioată, fete, căldură, fum de ţigară, fete, fete, fete." Turgheniev, de a cărui casă Tolstoi se folosea pe atunci ca de un hotel, ne prezintă o altă imagine a lui Tolstoi în 1856: „Episoade de beţie, ţigănci, cărţi toată noaptea, şi după aceea doarme buştean până la două după-amiaza."[21]

Când era la ţară, în special la Iasnaia Poliana, Tolstoi îşi îndrepta alegerea asupra fetelor drăguţe ale iobagilor. Uneori, acestea trezeau în el mai mult decât simpla dorinţă. Mai târziu a scris despre Iasnaia Poliana: „Îmi amintesc nopţile petrecute acolo, şi frumuseţea şi tinereţea Duniaşei... trupul ei puternic,

feminin."[22] Unul dintre motivele călătoriei lui Tolstoi în Europa, în 1856, a fost acela de a scăpa de ceea ce el vedea ca fiind tentaţia exercitată de o fetişcană atrăgătoare din rândurile şerbilor. Tatăl lui, aşa cum prea bine ştia Tolstoi, avusese o asemenea legătură, şi fata dăduse naştere unui fiu, care a fost tratat pur şi simplu ca un iobag de pe proprietate şi trimis la grajduri (a devenit birjar). Dar, după întoarcerea sa din Europa, Tolstoi nu s-a putut ţine la distanţă de femei, şi mai ales de una măritată, pe nume Aksinia. Jurnalul său menţionează, în mai 1858: „Azi, în pădurea cea mare şi bătrână. Sunt un nebun, o brută. Carnea ei de bronz şi ochii ei. Sunt îndrăgostit cum nu am mai fost niciodată în viaţă. Nu mă mai gândesc la nimic altceva."[23] Fata era „curată şi nu arăta rău, cu ochi negri, strălucitori, o voce gravă, mirosind a ceva proaspăt şi puternic, cu sâni mari care îi ridicau partea de sus a şorţului". Probabil în iulie 1859, Aksinia a născut un fiu, care a primit numele Timofei Bazikin. Tolstoi a adus-o în casă, ca servitoare, şi i-a îngăduit o vreme băieţelului să se joace lângă fusta mamei. Dar, la fel ca Marx şi Ibsen, la fel ca şi tatăl său, Tolstoi nu a recunoscut niciodată că băiatul ar fi al lui, nici nu i-a acordat cea mai mică atenţie. Ceea ce este încă mai demn de remarcat este că, într-o perioadă în care predica în mod public necesitatea absolută a educării ţăranilor şi în care chiar a condus, pe proprietatea sa, şcoli destinate copiilor acestora, nu a făcut nici cel mai mic gest pentru ca fiul său nelegitim să înveţe măcar să scrie şi să citească. Probabil că se temea de posibile pretenţii ulterioare. Pare să fi fost neîndurător în refuzarea drepturilor vlăstarului nelegitim. I-a repugnat, probabil, deoarece îi scotea în evidenţă propriul comportament, faptul că Turgheniev nu numai că şi-a recunoscut fiica nelegitimă, dar şi-a mai şi dat silinţa să o crească cum se cuvine. Odată, Tolstoi a insultat-o pe biata fată, făcând aluzii la naşterea ei, şi aceasta a iscat o ceartă serioasă cu Turgheniev, ceartă care aproape că s-a încheiat printr-un duel.[24] Aşa se face că fiul lui Tolstoi, Timofei, a fost pus să muncească la grajduri; ulterior, pe motiv de proastă conduită, a fost coborât la postura de tăietor de lemne. După 1900 nu mai există alte referiri la Timofei, pe atunci în

vârstă de patruzeci şi trei de ani. Ştim însă că a fost protejat de fiul lui Tolstoi, Alexei, care l-a făcut vizitiul său.

Tolstoi ştia că greşeşte recurgând la prostituate şi seducând țărănci. S-a învinovățit pentru aceste păcate. Avea însă tendința să le învinovățească încă şi mai mult pe femei. Pentru el, toate erau Eva-Ispita. Nu este probabil prea exagerat să spunem că, în ciuda faptului că toată viața lui a avut, fizic, nevoie de femei şi le-a folosit – sau poate tocmai de aceea –, Tolstoi nu a avut încredere în ele, i-au displăcut, ba chiar le-a urât. Găsea chiar respingătoare, în anumite privințe, manifestarea sexualității lor. La sfârşitul vieții a remarcat: „Vederea unei femei cu sânii goi a fost întotdeauna dezgustătoare pentru mine, chiar şi în tinerețe."[25] Prin firea sa, Tolstoi se cenzura, era chiar puritan. Dacă propria sa sexualitate îl necăjea, manifestările ei la alții îi provocau o dezaprobare vehementă. În 1857, la Paris, într-o perioadă în care cariera sa de seducător era la apogeu, Tolstoi nota: „În locuințele mobilate în care am stat, au existat treizeci şi şase de cupluri, dintre care nouăsprezece erau nelegitime. Asta m-a dezgustat teribil."[26] Păcatul sexual era diabolic, iar femeile erau sursa acestuia. Pe 16 iunie 1847, la vârsta de nouăsprezece ani, scria:

> Acum îmi voi impune următoarea regulă. Să privesc compania femeilor ca pe un rău social inevitabil şi să mă feresc de ele pe cât posibil. Cine altcineva dacă nu femeia este cu adevărat cauza senzualității, a desfrânării, a frivolității şi a feluritelor alte vicii din noi? Cine este vinovat de pierderea calităților noastre naturale – curajul, fermitatea, rațiunea, corectitudinea etc., dacă nu femeile?

Cu adevărat deprimant este faptul că Tolstoi a păstrat până la sfârşitul vieții aceste concepții copilăreşti, oarecum orientale, privind drepturile femeilor. În contrast cu efortul său de a o înfățişa pe Anna Karenina, în viața reală nu pare să fi făcut niciodată vreo încercare serioasă de a pătrunde şi înțelege psihicul feminin. Nu ar fi recunoscut că o femeie poate fi o făptură omenească serioasă, adultă, morală. În 1898, la şaptezeci de

ani, scria: „[Femeia] este în general proastă, însă Diavolul îi împrumută creier când lucrează pentru el. Atunci ea împlineşte miracole de gândire, anticipare, constanță, în scopul de a face ceva rău.“ Sau încă: „Este imposibil să-i ceri unei femei să evalueze sentimentele dragostei ei numai pe baza sentimentului moral, *i.e.* unul care se află deasupra a orice altceva.“[27] A fost în dezacord puternic cu concepțiile emancipatoare exprimate în *The Subjection of Women* (*Robia femeii*), de J.S. Mill, motivând că până şi femeile nemăritate ar trebui împiedicate să aibă o profesie. De fapt, Tolstoi privea prostituția ca pe una dintre puținele „chemări onorabile“ pentru femei. Pasajul în care le justifică pe prostituate merită a fi citat:

> Trebuie oare să permitem actul sexual promiscuu, aşa cum o doresc mulți liberali? Imposibil! Ar însemna ruina vieții de familie. Pentru a ieşi în întâmpinarea dificultății, legea dezvoltării a aruncat o „punte de aur“ sub forma prostituatei. Imaginați-vă Londra fără cele 70 000 de prostituate ale ei! Ce s-ar alege de decență şi moralitate, cum ar putea supraviețui viața de familie fără ele? Câte femei şi fete ar mai rămâne caste? Nu, cred că prostituata este necesară pentru menținerea familiei.[28]

Problema lui Tolstoi era aceea că, deşi credea în familie, nu credea cu adevărat în căsătorie; în orice caz, nu într-o căsătorie creştină între adulți cu aceleaşi drepturi şi îndatoriri. Poate că niciodată un om nu a fost mai puțin potrivit pentru o asemenea instituție. La țară, o fată din vecini, o orfană de douăzeci de ani pe nume Valeria Arsenev, a avut noroc. Tolstoi s-a ataşat de ea spre sfârşitul celui de-al treilea deceniu de viață şi s-a considerat pentru o vreme logodnicul ei. Însă lui nu-i plăcea decât aspectul ei copilăresc; latura ei mai feminină, matură – aşa cum a ieşit la iveală – îi repugna. Jurnalele şi scrisorile lui relatează povestea. „Păcat că nu are sânge în vine – o nătăfleață.“ Dar „zâmbetul ei este dureros de supus“. Era „prost educată, ignorantă, cu adevărat proastă... Am început s-o înțep cu atâta

cruzime, încât ea zâmbeşte nesigur, cu lacrimi." După ce, vreme de opt luni, a tulburat-o şi i-a ținut discursuri fără pic de milă, Tolstoi a provocat-o printr-o scrisoare agasantă şi a folosit faptul drept pretext pentru a o rupe cu ea: „Suntem prea diferiți. Dragostea şi căsătoria nu ne-ar fi adus decât nefericire." I-a scris însă mătuşii sale: „M-am comportat foarte rău. I-am cerut iertare lui Dumnezeu... însă este imposibil să repar acest lucru."[29]

Alegerea lui s-a oprit în cele din urmă, la vârsta de treizeci şi patru de ani, asupra fiicei de optsprezece ani a unui doctor, Sonia Behrs. Tolstoi nu era o partidă strălucită: nu era bogat, era un jucător vestit, avea probleme cu autoritățile deoarece îl insultase pe magistratul local. Cu câțiva ani înainte, se descrisese singur ca fiind dotat cu „cele mai ordinare, mai grosolane şi mai urâte trăsături... ochi mici, cenuşii, mai mult prost decât inteligent... un chip de țăran, cu mâinile şi picioarele mari ale unui țăran". Mai mult încă, ura dentiştii şi nu îi consulta, aşa încât până în 1862 ajunsese să-şi piardă aproape toți dinții. Ea era însă o fată urâtă, imatură, de doar un metru şi jumătate înălțime, în competiție cu cele două surori ale ei; a fost fericită să pună mâna pe el. Tolstoi a cerut-o în căsătorie ceremonios, printr-o scrisoare, apoi pare să fi avut dubii până în ultima clipă. În dimineața cu pricina, a năvălit în apartamentul ei, insistând: „Am venit să spun că mai este încă vreme... se mai poate încă pune capăt acestei întregi afaceri." Fata a izbucnit în plâns. O oră mai târziu, Tolstoi era acolo pentru ceremonia propriu-zisă, după ce îşi împachetase toate cămăşile. Ea a plâns din nou. După aceea au luat cina, iar ea s-a schimbat şi s-au urcat într-o trăsură special echipată de călătorie, numită *dormeuse*, trasă de şase cai. Ea a plâns iar. Tolstoi, un orfan, nu a putut înțelege asta şi a strigat: „Dacă faptul că-ți părăseşti familia îți provoacă o asemenea supărare, trebuie că nu mă iubeşti prea mult." În *dormeuse*, a început să o pipăie, iar ea l-a respins. Aveau un apartament la un hotel, Birulevo. Mâinile ei tremurau pe când îi turna ceai din samovar. El a încercat iar s-o pipăie şi a fost din nou respins. Jurnalul lui Tolstoi menționa neîncetat: „Este plângăcioasă. În trăsură. Ştie totul şi este simplu. Însă îi este

teamă." Gândea despre ea că este „bolnăvicioasă". Ulterior, după ce făcuse în sfârşit dragoste cu ea, iar ea îi răspunsese (după cum credea el), a adăugat: „Incredibilă fericire. Nu-mi vine să cred că asta poate dura o viaţă."[30]

Desigur că nu a durat atât. Chiar şi nevasta cea mai supusă ar fi găsit greu de suportat căsătoria cu un asemenea monument de egoism. Sonia avea suficientă minte pentru a rezista, măcar din când în când, voinţei lui implacabile. Aşa se face că au reprezentat una dintre cele mai dezastruoase (şi mai bine consemnate) căsnicii din istorie. Tolstoi a început printr-o tragică eroare de raţionament. Printre trăsăturile intelectualilor se numără şi aceea de a crede că secretele, mai ales în chestiuni sexuale, sunt dăunătoare. Totul ar trebui să fie „pe faţă". Capacul oricărei cutii a Pandorei trebuie ridicat. Soţul şi soţia trebuie să-şi spună „totul" unul altuia. Aici zace multă nefericire inutilă. Tolstoi şi-a început politica de glasnost insistând ca soţia să-i citească jurnalele, pe care le ţinea deja de cincisprezece ani. Aceasta a fost îngrozită să descopere – pe atunci jurnalele aveau o formă total necenzurată – că ele conţineau detalii ale întregii lui vieţi sexuale, inclusiv vizitele la bordeluri şi actele sexuale cu ţigănci, prostituate, localnice, propriile sale iobage şi, nu mai puţin important, prietenele mamei sale. Prima ei reacţie a fost: „Ia-ţi înapoi cărţile astea îngrozitoare – de ce mi le-ai dat?" Ulterior i-a spus: „Da, te-am iertat. Însă este îngrozitor." Aceste remarci provin din propriul ei jurnal, pe care-l ţinea încă de la vârsta de unsprezece ani. Din politica „deschisă" a lui Tolstoi făcea parte şi faptul că fiecare trebuia să ţină un jurnal şi fiecare trebuia să aibă acces la jurnalul celuilalt – o formulă sigură pentru a genera suspiciune mutuală şi nefericire.

Latura fizică a căsătoriei lui Tolstoi nu s-a refăcut probabil niciodată de pe urma şocului iniţial resimţit de Sonia în clipa în care a aflat că soţul ei era (aşa cum vedea ea lucrurile) un monstru sexual. Mai mult încă, ea i-a citit jurnalele într-un mod la care el nu se aşteptase, remarcând greşelile pe care el le ascunsese cu grijă (sau cel puţin aşa credea el). Sonia a constatat, de pildă, că Tolstoi nu ajunsese să-şi plătească datoriile contrac-

tate la jocurile de noroc. A mai remarcat că el omitea să le spună femeilor cu care întreţinea relaţii sexuale că suferise de o boală venerică pe care ar mai fi putut-o avea încă. Egoismul şi egotismul din jurnale, atât de clare cititorului atent – şi cine ar fi mai atent decât o nevastă? –, erau mai evidente pentru ea decât pentru autor. Mai mult încă, viaţa sexuală tolstoiană, atât de viu descrisă în jurnalele scriitorului, se amesteca în mod inextricabil în mintea ei cu chinurile pricinuite de supunerea în faţa pretenţiilor lui şi de consecinţa lor ultimă – sarcinile dureroase şi repetate. În douăzeci şi doi de ani a trebuit să suporte douăsprezece; într-o rapidă succesiune a pierdut copilul, pe Petia, pe când era gravidă cu Nikolai, care a murit la rândul său chiar în anul în care s-a născut; Varvara s-a născut prematur şi a murit imediat. Cât despre Tolstoi, el nu o menaja în privinţa sarcinilor, dar manifesta un interes intim, dar fără urmă de sensibilitate, faţă de toate detaliile chestiunii. A insistat să asiste la naşterea fiului său Serghei (folosind ulterior experienţa pentru o scenă din *Anna Karenina*) şi a fost încercat de un puternic atac de furie atunci când Sonia nu a fost în stare să-şi alăpteze copilul. Pe măsură ce sarcinile şi avorturile se succedau, iar repulsia soţiei faţă de nevoile lui sexuale a devenit evidentă, Tolstoi i-a scris unui prieten: „Nu există situaţie mai grea pentru un bărbat sănătos decât să aibă o nevastă bolnavă."

Încetase s-o mai iubească încă de la începutul căsniciei lor; tragedia ei era aceea că-i mai rămăsese o urmă de dragoste pentru el. Pe atunci se confesa jurnalului în următorii termeni:

> Nu port în mine nimic altceva decât această dragoste umilitoare şi multă irascibilitate, iar aceste două porniri au fost pricina tuturor necazurilor mele, căci mânia mea s-a amestecat întotdeauna cu dragostea mea. Nu doresc decât dragostea şi simpatia lui, dar el nu mi le oferă, şi toată mândria mea este tăvălită în noroi. Nu sunt decât un vierme nefericit, zdrobit, pe care nimeni nu-l vrea, pe care nimeni nu-l iubeşte, o făptură inutilă cu greţuri matinale şi burtă mare.[31]

În lumina datelor de care dispunem, este greu de crezut că această căsnicie a fost vreodată suportabilă. Pe parcursul unei perioade relativ calme, în 1900, pe când erau deja căsătoriți de treizeci şi opt de ani, Sonia i-a scris lui Tolstoi: „Vreau să-ți mulțumesc pentru fericirea trecută pe care mi-ai dat-o şi regret că nu a continuat la fel de puternică, completă şi calmă pe parcursul întregii noastre vieți." Era însă un gest de uşurare. Sonia a încercat de la bun început să țină căsnicia în stare de plutire devenind managerul afacerilor lui, în anumite privințe chiar unul exagerat, făcându-i servicii indispensabile, devenind sclava lui rebelă. Şi-a asumat înspăimântătoarea sarcină de a face copii corecte ale manuscriselor romanelor sale după scrisul lui oribil.[32] Aceasta însemna o adevărată corvoadă, dar pe undeva ei îi plăcea, deoarece realizase de timpuriu că Tolstoi era insuportabil şi distrugător atunci când îşi exercita adevărata îndeletnicire. Aşa cum i-a scris surorii ei, Tatiana, ei erau cei mai fericiți atunci când el îşi scria lucrările literare. Pe de o parte, aceasta producea bani, spre deosebire de celelalte activități ale lui, care duceau la irosirea lor. Însă „nu este atât chestiunea banilor. Principalul este că îi iubesc lucrările literare, le admir şi mă impresionează". Sonia a aflat din amara ei experiență că odată ce Tolstoi se oprea din scris era capabil să-şi umple golul din viață cu mari nebunii, care ar fi rănit familia pe care ea se străduia s-o țină laolaltă.

Tolstoi vedea lucrurile destul de diferit. Întreținerea unei familii necesita bani. Romanele sale aduceau bani. A ajuns să asocieze scrisul cu nevoia de a câştiga bani, şi deci să-i displacă amândouă. În mintea lui, literatura şi căsnicia erau legate una de alta, iar faptul că Sonia îl îmboldea mereu să scrie literatură îi confirma această conexiune. Şi atât căsătoria, cât şi romanele, conchidea el, îl împiedicau să-şi vadă de adevărata sa vocație: profeția. Aşa cum a afirmat în *Confesiuni*:

> Noile condiții ale vieții fericite de familie m-au sustras complet de la orice căutare a sensului general al vieții. Pe vremea aceea întreaga mea existență avea în centrul ei familia, soția,

copiii, şi, prin urmare, grija pentru sporirea mijloacelor noastre de existenţă. Eforturile mele de autoperfecţionare, pentru care lăsasem deja deoparte străduinţa pentru perfecţiune în general, pentru progres, au fost... înlocuite de efortul de-a asigura pur şi simplu cele mai bune condiţii familiei mele.[33]

Altfel spus, Tolstoi a început să vadă căsnicia nu doar ca pe o sursă a unei mari nefericiri, ci şi ca pe un obstacol în calea progresului moral. A generalizat, pornind de la propria sa nefericire, ajungând să atace instituţia căsătoriei în sine şi dragostea conjugală. În 1897, într-o izbucnire vecină cu aceea a regelui Lear, el i-a spus fiicei sale, Tania:

Pot înţelege de ce un bărbat depravat poate găsi salvarea în căsnicie. Însă depăşeşte puterea mea de înţelegere de ce ar vrea o biată fată să se implice într-o asemenea afacere. Dacă aş fi fată, nu m-aş mărita pentru nimic în lume. Cât priveşte a fi îndrăgostit, atât pentru bărbaţi, cât şi pentru femei – din moment ce ştiu ce înseamnă asta, adică un sentiment lipsit de nobleţe şi, mai presus de toate, nesănătos, deloc frumos, sublim sau poetic – nu i-aş fi deschis uşa. Aş fi luat toate precauţiunile posibile pentru a evita să fiu contaminat de acea boală, aşa cum m-aş proteja de infecţii mult mai puţin serioase, cum ar fi difteria, tifosul sau scarlatina.[34]

Acest paragraf sugerează, cum o fac de altfel multe altele, că Tolstoi nu s-a gândit în mod serios la căsătorie. Luaţi faimoasa frază din *Anna Karenina*: „Toate familiile fericite sunt la fel, însă fiecare familie nefericită este nefericită în felul ei.“ În clipa în care cineva începe să-şi scruteze propria experienţă personală, devine clar că ambele părţi ale acestei afirmaţii sunt discutabile. Oricum, reciproca ar fi mai aproape de adevăr. Există tipare evidente, recurente în familiile nefericite – unde, de pildă, soţul este beţiv sau jucător, unde soţia este nepricepută, adulteră ş.a.m.d.; stigmatele nefericirii familiale sunt supărător de familiare şi de repetitive. Pe de altă parte, există familii fericite de

toate felurile. Tolstoi nu s-a gândit serios la această temă şi, în special, nu a gândit corect despre femei: a trecut peste acest subiect cu frică, furie şi dezgust. Eşecul moral al căsniciei lui Tolstoi şi eşecul său intelectual de a face dreptate unei jumătăți a speciei umane erau strâns legate.

Şi totuşi, căsătoria lui Tolstoi, aşa condamnată cum era încă de la început, ar fi putut decurge mai bine în anumite privințe dacă nu ar fi existat problema suplimentară a moştenirii lui – proprietatea. După jocurile de noroc şi sex, proprietatea era cea de-a treia sursă a sentimentului său de vinovăție şi de departe cea mai importantă. A ajuns să-i domine şi, în cele din urmă, să-i distrugă viața aşezată. A fost sursa mândriei şi autorității sale, dar şi a zbuciumului său moral. Căci între pământ şi țărani exista o legătură inextricabilă: în Rusia nu puteai deține una fără a o deține şi pe cealaltă. Tolstoi a moştenit de la mama sa proprietatea pe când era foarte tânăr şi a început să mediteze asupra măreței chestiuni – în parte onorabilă, în parte condescendentă – „Ce să fac cu țăranii mei?“ Dacă ar fi fost un om rațional, ar fi recunoscut că nu era făcut pentru a conduce o proprietate; că scrisul era darul şi datoria sa. Şi-ar fi vândut proprietatea şi astfel s-ar fi eliberat de problema morală, împlinindu-şi rolul de conducător prin cărțile sale. Tolstoi nu era însă un om rațional. El nu putea să lase problema deoparte. Dar nici s-o rezolve în mod radical. Vreme de aproape o jumătate de veac a tot revenit asupra ei.

Tolstoi a instituit prima sa „reformă“ a țăranilor la sfârşitul anilor 1840, atunci când a moştenit proprietatea. Mai târziu a susținut: „Ideea că iobagii ar trebui eliberați era destul de neobişnuită în cercul nostru, în anii 1840.“[35] Nu era deloc aşa; chestiunea fusese dezbătută peste tot de-a lungul unei întregi generații; constituia tema oricărui club de filozofie provincial, cât de mărunt ar fi fost el. Dacă lucrurile n-ar fi stat aşa, lui Tolstoi gândul nu i-ar fi trecut niciodată prin cap. Tolstoi şi-a însoțit „reforma“ cu alte îmbunătățiri, inclusiv o maşină cu aburi destinată curățării gunoiului, pe care a proiectat-o singur. Nu s-a ales nimic de nici unul dintre aceste eforturi. A renunțat curând

în fața dificultăților intrinseci și a „porcăriei" țărănești (cum se exprima el). Singurul rezultat a fost personajul Nehliudov din *Dimineața unui moșier*, care aduce mărturie despre deziluziile tânărului Tolstoi: „Nu văd decât rutină ignorantă, viciu, suspiciune, lipsă de speranță. Îmi irosesc cei mai buni ani ai vieții." După optsprezece luni, Tolstoi a părăsit proprietatea și s-a apucat de altele – sex, jocuri de noroc, armată, literatură. A continuat însă să fie preocupat de țărani, sau mai curând de ideea de țărani – nu i-a privit niciodată ca pe niște indivizi umani. Atitudinea lui față de aceștia a rămas extrem de ambivalentă. Jurnalul său menționează (1852): „Am petrecut întreaga seară discutând cu Șubin despre sclavia din Rusia. Este adevărat că sclavia este un rău, însă un rău extrem de plăcut."

În 1856 a avut loc o a doua încercare de „reformă". Tolstoi a declarat că și-ar emancipa iobagii în schimbul plății unei chirii pe treizeci de ani. A făcut asta, fapt caracteristic lui, fără a consulta pe nici una dintre cunoștințele sale cu o experiență practică privind emanciparea. Așa cum s-a întâmplat, iobagii credeau în zvonurile care circulau, conform cărora noul țar, Alexandru II intenționa să-i elibereze necondiționat. Au intuit o capcană. Nu au recunoscut înfumurarea contelui Tolstoi, ci mai curând s-au temut de spiritul lui întreprinzător (inexistent) și i-au refuzat fățiș propunerea. Furios, el i-a decretat drept sălbatici ignoranți, irecuperabili. Manifesta deja o anumită tulburare emoțională față de acest subiect. A scris o scrisoare isterică fostului ministru de interne, contele Dimitri Bludov: „Dacă iobagii nu vor fi eliberați în șase luni, ne așteaptă un holocaust."[36] Membrilor familiei sale, care îi considerau planurile nebunești și lipsite de maturitate – cum era cazul mătușii sale, Tatiana –, le-a arătat o ostilitate înspăimântătoare: „Încep să nutresc o ură tăcută față de mătușa mea, în ciuda întregii ei afecțiuni."

Se întorcea acum spre educație ca spre soluția definitivă a problemei țărănești. Convingerea că pot rezolva dintr-o lovitură dificultățile eterne ale educației umane, punând bazele unui nou sistem, reprezintă o curioasă eroare a intelectualilor, de la Rousseau încoace. Tolstoi a început prin a preda el însuși copiilor

de țărani. I-a scris contesei Alexandra Tolstoia: „Atunci când intru în școală și văd mulțimea de copii zdrențăroși, murdari, slabi, cu ochii lor strălucitori și plini atât de adesea de o expresie angelică, se ridică în mine un sentiment de panică și oroare, aidoma aceluia resimțit la vederea oamenilor care se îneacă... Doresc educația oamenilor doar pentru a-i salva pe acești Pușkini, Ostrograzi, Filaretovi, care se îneacă acolo."[37] Pentru o scurtă perioadă i-a făcut plăcere să-i învețe. Ulterior, i-a spus biografului său oficial, P.I. Biriukov, că aceea a fost perioada cea mai bună a vieții lui: „Datorez cele mai luminoase clipe din viață nu dragostei femeilor, ci dragostei oamenilor, dragostei copiilor. A fost o perioadă minunată."[38] Nu se menționează de cât succes s-au bucurat eforturile sale. Nu existau reguli. Nu se cereau teme pentru acasă. „Nu se aduc decât pe ei înșiși", scria el, „firea lor receptivă și o încredere că la școală va fi la fel de vesel astăzi cum a fost ieri." După puțin timp punea bazele unei rețele de școli, astfel încât la un moment dat existau șaptezeci de asemenea școli. Însă eforturile lui personale de profesor nu au durat mult. S-a plictisit și a plecat într-o călătorie prin Germania, aparent pentru a studia reformele educaționale de acolo. Dar cunoscutul Julius Fröbel l-a dezamăgit: în loc să-l asculte pe Tolstoi, a vorbit el, și oricum nu era „decât un evreu".

Aceasta era situația în momentul în care, deodată, în 1861, Alexandru II i-a eliberat pe iobagi prin decret imperial. Supărat, Tolstoi l-a condamnat public, deoarece era un act oficial, pe care acum începea să-l dezaprobe. În anul următor s-a căsătorit și proprietatea a căpătat o semnificație diferită: căminul familiei sale care se tot lărgea și – alături de romanele sale – sursa venitului lor. A fost perioada cea mai productivă a vieții sale, anii în care a scris *Război și pace* și *Anna Karenina.* Cum venitul pe care i-l aduceau scrierile sale a crescut, Tolstoi a cumpărat pământ și a investit în proprietate. La un moment dat avea, de exemplu, patru sute de cai la ferma sa de armăsari de montă. În casă existau cinci guvernante și pedagogi, plus unsprezece servitori. Dorința de a „reforma", nu doar pe țărani, ci și pe el însuși, familia, întreaga lume, nu l-a părăsit însă niciodată. Exista

în el în stare latentă, gata în orice moment să răbufnească într-o activitate senzațională.

În mintea lui Tolstoi, reforma politică şi socială şi dorința de a fonda o nouă mişcare religioasă erau strâns legate una de alta. Scrisese, încă din 1855, că dorise să creeze o credință bazată pe „religia lui Cristos, însă eliberată de dogmă şi misticism, nepromițând o fericire viitoare şi dând binecuvântarea pe pământ". Era o idee banală, calul de bătaie a nenumărați reformatori religioşi de-a lungul secolelor. Tolstoi nu a fost niciodată ceea ce s-ar numi un teolog. A scris două tratate lungi, *Examinarea teologiei dogmatice* şi *Reunirea şi traducerea celor patru Evanghelii*, care nu justifică atribuirea calificativului de gânditor sistematic. O bună parte a scrierilor sale religioase nu prea au sens, doar dacă sunt privite din perspectiva unui oarecare panteism. „Dumnezeu înseamnă viața. Trăieşte căutându-l pe Dumnezeu şi atunci nu vei trăi fără Dumnezeu" (1878–1879).

Însă noțiunile religioase care bântuiau mintea lui Tolstoi erau potențial periculoase deoarece, conjugate cu impulsurile sale politice, alcătuiau un material extrem de incendiar, care putea lua foc oricând. În perioada în care a terminat şi publicat *Anna Karenina*, care i-a întărit simțitor reputația, Tolstoi era neliniştit, nemulțumit de scris şi gata de a deveni o sursă de rău public: un personaj vestit pe plan mondial, un om la care veneau pentru sfaturi înțelepte şi îndrumare nenumărați cititori şi admiratori.

Prima explozie a avut loc în decembrie 1881, când Tolstoi se găsea la Moscova împreună cu familia. Se dusese în piața Hitrov, dintr-un cartier sărăcăcios al Moscovei, unde obişnuia să le împartă bani amărâților de acolo şi să asculte povestea vieții lor. A fost împresurat de mulțime şi s-a adăpostit în azilul de noapte din apropiere, unde a văzut lucruri care l-au deprimat şi mai tare. Revenind acasă şi scoțându-şi haina de blană, s-a aşezat la cina compusă din cinci feluri, servită de valeți în livrea, cu mănuşi şi cravate albe. A început să strige „Nu se poate trăi aşa! Nu se poate trăi aşa! Este imposibil!", înspăimântând-o pe Sonia cu modul în care dădea din mâini, amenințând că va renunța la toate posesiunile lor. S-a apucat fără întârziere să

pună bazele unui nou sistem de caritate în beneficiul săracilor, folosindu-se de recensământul recent instituit ca bază statistică, după care s-a grăbit la țară pentru a se consulta în privința reformelor ulterioare cu guru-ul său de la acea oră, așa-numitul „vizionar-țăran“ V.K. Siutaiev. Sonia a rămas singură la Moscova cu Alexei, fiul lor de patru luni, care era bolnav.

Acest abandon, așa cum l-a perceput Sonia, a dat naștere unei scrisori din partea contesei care a adus o nouă notă de amărăciune relației lor. Rezuma nu numai propriile ei dificultăți cu Tolstoi, dar și furia pe care ajung s-o resimtă cel mai adesea oamenii atunci când au de-a face cu un mare intelectual umanist: „Micuțul meu nu se simte încă bine și sunt foarte îndurerată și plină de jale. Poate că tu și Siutaiev nu-i iubiți pe *proprii voștri* copii, însă noi, muritorii obișnuiți, nu suntem nici capabili, nici dornici să ne distorsionăm sentimentele sau să ne justificăm lipsa de dragoste față de o *persoană* profesând un anumit fel de dragoste *față de întreaga lume.*“[39]

Ca rezultat al observării comportamentului lui Tolstoi pe parcursul mai multor ani (și nu doar față de familie), Sonia se întreba dacă el a iubit vreodată cu adevărat vreo ființă umană și nu omenirea ca idee. Amărâtul său frate Dimitri, de exemplu, era desigur subiect de compasiune: se scufundase în mocirlă, se însurase cu o prostituată și murise tânăr, de tuberculoză, în 1856. Cu greu a reușit Tolstoi să petreacă o oră la căpătâiul patului de moarte al lui Dimitri și a refuzat să participe la înmormântare – voia în schimb să meargă la o petrecere –, deși mai târziu a dat ambelor episoade, patul de moarte și refuzul, o bună utilizare literară.[40] Fratele său Nikolai, și el mort de tuberculoză, a fost un alt obiect al milei. Tolstoi a refuzat însă să-l viziteze și, în cele din urmă, Nikolai a fost acela care a trebuit să vină la el, murind în brațele lui Tolstoi. A făcut prea puțin pentru a-și ajuta cel de-al treilea frate, Serghei, atunci când acesta și-a pierdut întreaga avere la jocurile de noroc. Desigur, toți erau ființe slabe. Și totuși, printre principiile lui Tolstoi se număra și acela care-i cerea celui puternic să-i vină în ajutor celui slab.

Amintirea prietenilor sale este revelatoare. S-a arătat supus şi lipsit de egoism într-un singur caz, acela al colegului său de la Universitatea din Kazan, Mitia Diakov, un om mai în vârstă. Însă acest mod de a fi s-a stins curând. De regulă, Tolstoi lua, iar prietenii săi dădeau. Copiindu-i primele jurnale, Sonia scria: „Adorarea de sine [a lui Tolstoi] iese la iveală în fiecare [dintre ele]. Este uluitor cum oamenii existau pentru el [doar] în măsura în care îl afectau personal."[41] Încă mai izbitoare este dorința acelora care-l cunoşteau – nu doar profitori, întreținuți sau linguşitori, ci şi oameni foarte critici, cu o personalitate independentă – de a se plia în fața egotismului lui şi de a-l respecta în ciuda acestuia. Ei lăsau ochii în jos în fața acelei priviri neîndurătoare, se plecau în fața copleşitoarei puteri a voinței lui şi, desigur, aduceau ofrande pe altarul geniului lui. Anton Cehov, un om subtil şi sensibil, perfect conştient de multele greşeli ale lui Tolstoi, a scris: „Mi-e groază de moartea lui Tolstoi. Dacă ar fi să moară, în viața mea ar apărea un mare gol... Nu am iubit niciodată pe cineva aşa cum l-am iubit pe el... Atâta timp cât în literatură există un Tolstoi, este uşor şi plăcut să fii scriitor; chiar şi a realiza faptul că un om nu a făcut nimic şi nici nu va face ceva nu este atât de groaznic, din moment ce Tolstoi va face destule pentru toți."

Turgheniev avea şi mai multe motive să fie conştient de egoismul şi cruzimea lui Tolstoi, întrucât le-a resimțit pe amândouă în egală măsură. Fusese generos şi atent, ajutându-l pe tânărul scriitor. În schimb nu a avut parte decât de răceală, nerecunoştință şi de brutalul obicei al lui Tolstoi de a ataca, uneori în mod strălucit, ideile despre care ştia că îi sunt dragi prietenului său. Turgheniev era un uriaş inimos şi moale, incapabil de a-i răspunde lui Tolstoi cu aceeaşi monedă. A mărturisit totuşi că era exasperat de comportamentul lui Tolstoi. Nu „cunoscuse până atunci ceva atât de dezagrabil precum acea privire străpungătoare, care, cuplată cu două-trei remarci veninoase, era suficientă pentru a aduce un om la exasperare"[42]. Când i-a dat lui Tolstoi spre lectură propriul roman, *Părinți şi copii*, romanul la care lucrase fără a-şi precupeți vreun efort,

Tolstoi a adormit instantaneu cu capul pe carte şi, revenind, Turgheniev l-a găsit sforăind. Când, după cearta care a avut-o drept subiect pe fiica lui Turgheniev şi după ameninţarea cu duelul, Turgheniev şi-a cerut demn scuze, Tolstoi (conform relatării Soniei) a mârâit: „Ţi-e teamă de mine. Te dispreţuiesc şi nu mai vreau să am de-a face cu tine.“ Poetului Fet, care a încercat să-i împace pe cei doi, i-a spus: „Turgheniev este un ticălos care merită o bătaie bună. Te rog transmite-i asta tot atât de fidel pe cât îmi transmiţi încântătoarele sale comentarii.“[43] Tolstoi a scris în jurnalele sale multe lucruri neplăcute, deseori destul de departe de adevăr, la adresa lui Turgheniev, iar corespondenţa dintre cei doi reflectă lipsa de simetrie a prieteniei lor. Ştiindu-se pe moarte, Turgheniev i-a scris în 1883 o ultimă scrisoare lui Tolstoi: „Prietene, mare scriitor al pământului rusesc, ascultă-mi chemarea. Dă-mi de ştire dacă primeşti această misivă şi dă-mi voie să te mai îmbrăţişez o dată tare, foarte tare, pe tine, pe soţia ta, şi întreaga ta familie. Nu mai pot continua. Sunt obosit.“ Tolstoi nu a răspuns niciodată acestei cereri patetice, deşi Turgheniev a mai zăcut încă două luni. Aşa se face că reacţia lui Tolstoi la aflarea morţii lui Turgheniev nu impresionează pe nimeni: „Mă gândesc neîncetat la Turgheniev. Îl iubesc enorm, îmi este milă de el, îl citesc, trăiesc alături de el.“ Aminteşte de un actor, jucând rolul pe care publicul se aşteaptă să-l joace. După cum remarca Sonia, Tolstoi era incapabil de intimitatea necesară unei iubiri sincere având ca obiect o altă persoană decât el însuşi sau unei prietenii adevărate. A îmbrăţişat însă omenirea, deoarece o putea face în public cu mare vâlvă, în mod dramatic, senzaţional.

Dar dacă era actor, atunci era un actor care-şi schimba rolul neîncetat. Sau, mai curând, un actor care improviza variaţiuni pe tema centrală a serviciului adus omenirii. Vocaţia sa didactică era mai importantă decât oricare alta. În clipa în care îl atrăgea un subiect, dorea să scrie o carte despre acesta sau să se angajeze într-o reformă revoluţionară, în general fără a se mai obosi să stăpânească personal domeniul sau să consulte experţi adevăraţi. La câteva luni după ce se apucase de agricultură, Tolstoi

concepea şi meşterea deja maşini agricole pentru ferme. A învăţat să cânte la pian şi imediat a început să scrie *Fundamentele muzicii şi regulile studiului acesteia*. Curând după ce a deschis o şcoală, întorcea cu susul în jos teoria educaţiei. A crezut pe tot parcursul vieţii că putea stăpâni orice disciplină, că putea descoperi ce nu merge cum trebuie în acel domeniu, pentru a-i rescrie apoi regulile pornind de la principiile fundamentale. A avut cel puţin trei asemenea tentative în ceea ce priveşte reforma educaţiei, ca şi în cazul reformei funciare, cu ultima ocazie scriindu-şi propriile manuale, pe care Sonia – dezgustată şi cinică – trebuia să le copieze pentru a le da o formă lizibilă, plângându-se: „Dispreţuiesc această *Citire*, această *Aritmetică*, această *Gramatică*, şi nu pot pretinde că mă interesează."[44]

Tolstoi a fost întotdeauna tot atât de dornic să înfăptuiască precum era să predea. Ca în cazul majorităţii intelectualilor, în viaţa lui a sosit o vreme când a simţit nevoia de a se identifica cu „lucrătorii". Nevoia aceasta a apărut în mod intermitent în anii 1860 şi 1870, pentru a se impune în mod serios în ianuarie 1884. A renunţat la titlul său (însă nu şi la comportamentul autoritar) şi a insistat să i se spună „doar Lev Nikolaevici". Această dispoziţie a coincis cu unul dintre acele gesturi vestimentare pe care intelectualii le iubesc atât: să se deghizeze în ţăran. Travestiul de clasă se potrivea de minune atracţiei pe care o simţea Tolstoi faţă de dramă şi costum. I se potrivea şi din punct de vedere fizic, căci avea statura şi trăsăturile unui ţăran. Cizmele sale, rubaşca, barba, şapca au devenit uniforma noului Tolstoi, vizionarul lumii întregi. Reprezenta o latură importantă a acelui talent instinctiv pentru relaţiile publice pe care păreau să-l aibă majoritatea marilor intelectuali laici. Reporterii ziarelor au venit de la mii de mile distanţă să-l vadă. Fotografia se răspândise deja pretutindeni, reportajul abia apărea în epoca lui Tolstoi. Costumaţia lui de ţăran se potrivea de minune epifaniei sale de prim-profet mediatic.

Tolstoi mai putea fi fotografiat şi filmat îndeplinind muncă manuală, pe care, începând cu anii 1880, o proclama drept „o necesitate absolută". Sonia nota (1 noiembrie 1885): „Se scoală

la ora şapte, când este încă întuneric. Pompează apa pentru întreaga casă şi o transportă cu ajutorul unei sănii pentru a o vărsa într-o cadă enormă. Taie buşteni lungi, îi sparge apoi făcându-i surcele bune de foc, după care stivuieşte lemnele. Nu mănâncă pâine albă şi nu iese niciodată nicăieri.“[45] Propriul jurnal îl prezintă curăţând camera alături de copiii săi: „Îmi era ruşine să fac ceea ce trebuia făcut, să golesc oala de noapte“ – apoi, câteva zile mai târziu, şi-a învins dezgustul şi a făcut-o. A luat lecţii de la un cizmar, în coliba acestuia, scriind despre el: „Cât este de asemănător cu o lumină, de o moralitate splendidă, în colţul său murdar, întunecos.“ După acest curs rapid într-o meserie dificilă, Tolstoi a început să facă pantofi pentru familie şi cizme pentru el însuşi. A făcut o pereche şi pentru Fet, însă nu se menţionează dacă poetul a fost mulţumit de ele. Fiii lui Tolstoi au refuzat să poarte pantofii pe care acesta îi făcuse pentru ei. Ciocănind, Tolstoi şi-a manifestat bucuria: „Te face să te simţi că ai deveni muncitor pentru florile sufletului.“ Curând însă, nevoia de a cârpăci s-a stins şi Tolstoi a trecut la munca câmpului: căra bălegar cu căruţa, transporta cherestea, ara şi ajuta la construirea colibelor. Cocheta cu tâmplăria şi a fost fotografiat cu o daltă înfiptă în centura sa lată de piele şi un ferăstrău atârnându-i la brâu. După care şi această etapă a luat sfârşit, la fel de repede precum începuse.

Cu excepţia scrisului, adevărata sa vocaţie, Tolstoi nu era un om de cursă lungă. Ducea lipsă de răbdare, de perseverenţă şi de rezistenţă în faţa dificultăţilor. Chiar şi creşterea cailor, despre care chiar ştia câte ceva, a fost lăsată în plata Domnului din clipa în care şi-a pierdut interesul pentru armăsari. Pe 18 iunie 1884, Sonia a avut o ceartă aprinsă cu el pe această temă. Ea a susţinut că starea cailor era deplorabilă: cumpărase iepe de rasă din Samara, pentru a le lăsa apoi să moară din cauza lipsei de îngrijire şi a epuizării. Aşa stăteau lucrurile, spunea ea, cu tot ceea ce întreprindea Tolstoi; faptele sale de caritate nu făceau nici ele excepţie: nu a existat nici un plan bine gândit, lipsea consecvenţa, nu se găsea nici un om calificat pentru o anumită muncă, întreaga filozofie schimbându-se de la un minut

la altul. Tolstoi a ieşit vijelios din cameră, urlând că va emigra în America.

Balamucul pe care îl crea Tolstoi pe proprietatea sa îi făcea să sufere doar pe cei apropiaţi lui. Faptele sale publice şi, mai mult încă, predicile sale publice erau însă mult mai periculoase. Dar nu toate erau greşit direcţionate. Începând din 1865, Tolstoi a depus eforturi apreciabile, şi în parte încununate de succes, pentru a atrage atenţia asupra foametei care se abătea periodic asupra Rusiei. Schemele de salvare pe care le propunea au fost de un oarecare ajutor, mai ales în timpul marii foamete din 1890, a cărei amploare guvernul a încercat să o ascundă. La un moment dat a sărit în ajutorul uneia dintre multele minorităţi persecutate din Rusia. A făcut publice nedreptăţile la care au fost supuşi duhoborii – pacifiştii vegetarieni pe care guvernul dorea să-i prindă şi să-i elimine. A obţinut în cele din urmă permisiunea ca aceştia să emigreze în Canada. Pe de altă parte, Tolstoi a fost dur cu un alt grup persecutat, evreii, şi părerile sale s-au adăugat problemelor lor şi aşa îngrozitoare.

Însă şi mai serioasă a fost pretenţia autoritară a lui Tolstoi de a deţine soluţia pentru suferinţele lumii şi refuzul de a lua parte la orice efort de salvare nepus la cale de el şi necontrolat personal de el. Era egoist până şi în actele sale de caritate. În diferite momente ale vieţii, concepţiile sale privind majoritatea problemelor politice, reforma funciară, colonizarea, războiul, monarhia, statul, proprietatea etc. s-au schimbat în mod radical. Lista contradicţiilor sale este nesfârşită. Şi totuşi, într-o privinţă a fost constant. A refuzat să participe personal la orice plan sistematic de a implementa reforma în Rusia – de a aborda problemele chiar la originea lor – şi a denunţat, din ce în ce mai vehement, doctrina liberală a „ameliorării“ ca pe o amăgire, un rău în sine. Ura democraţia. Dispreţuia parlamentele. Deputaţii din Dumă erau „copii jucându-se de-a adulţii“[46]. Lipsită de parlamente, Rusia – susţinea el – era o ţară mult mai liberă decât Anglia, care avea această instituţie. Lucrurile cele mai importante din viaţă nu ţineau de reformele parlamentare. Tolstoi nutrea o ură aparte faţă de tradiţia liberală rusă şi în *Război şi pace* i-a înfierat pe

primul dintre cei favorabili reformelor, contele Speranski. Pune în gura prinţului Andrei următorul comentariu la adresa noului Consiliu de Stat al lui Speranski: „Ce importanţă are pentru mine... Pot toate acestea să mă facă mai fericit sau mai bun?" Faptul că vreme de o jumătate de secol cel mai mare scriitor al Rusiei s-a ridicat ca o stâncă împotriva oricărei reforme sistematice a sistemului ţarist şi a făcut tot posibilul pentru a împiedica şi de a-i acoperi de ridicol pe aceia care au încercat să-l civilizeze are o semnificaţie sumbră în istoria Rusiei.

Care era însă alternativa lui Tolstoi? Dacă ar fi susţinut, cum au făcut-o Dickens, Conrad şi alţi mari romancieri, că ameliorările structurale nu aveau decât o valoare limitată şi ceea ce se cerea erau schimbări care să aibă loc în inimile oamenilor, tot ar fi fost ceva. Dar Tolstoi, accentuând nevoia ameliorării morale a individului, nu avea să lase lucrurile acolo: a vizat neîncetat necesitatea şi iminenţa unei gigantice convulsii morale care, la rândul ei, să răstoarne lumea şi să instaureze o împărăţie a cerurilor. Eforturile sale utopice erau menite să anticipeze acest eveniment milenar. În spatele acestei viziuni nu se ascundea însă nimic serios. Avea ceva din caracterul pur teatral al cataclismului care, aşa cum am văzut, reprezenta originea poetică a teoriei marxiste a revoluţiei.

În plus, tot precum Marx, Tolstoi avea o înţelegere eronată a istoriei. Cunoştea foarte puţină istorie şi habar nu avea cum ajungeau să se producă marile evenimente. Aşa cum s-a plâns Turgheniev, jenantele prelegeri istorice pe care le-a introdus Tolstoi în *Război şi pace* purtau marca autodidactului; erau nişte „farse", nişte „înşelătorii". Scriindu-i lui Turgheniev, Flaubert remarca la rândul său cu spaimă *„il philosophise!"*[47]. Citim acest mare roman în ciuda – şi nu datorită – teoriei sale despre istorie. Tolstoi a fost un determinist şi un antiindividualist. Ideea că evenimentele se datorau deciziei deliberate a oamenilor puternici era pentru el o imensă iluzie. Cei care par a purta răspunderea nu ştiu nici măcar ce se întâmplă, ca să nu mai vorbim de capacitatea de a face lucrurile să se întâmple. Importantă este doar activitatea inconştientă. Istoria este rezultatul a milioane

de decizii aparținând unor oameni necunoscuți, care acționează orbește. Într-un fel, ideea este similară celei a lui Marx, deși s-a ajuns la ea pe o altă cale. Nu este clar ce l-a împins pe Tolstoi pe această linie de gândire. Probabil concepția sa romantică despre țăranul rus ca forță și arbitru ultim. Credea că viețile noastre sunt guvernate de fapt de legi ascunse. Acestea sunt necunoscute și probabil incognoscibile și, decât să înfruntăm acest fapt dezagreabil, pretindem că istoria este făcută de oameni mari și de eroi care își exercită liberul arbitru. În esență, la fel ca și Marx, Tolstoi era un gnostic, respingând explicațiile aparente despre cum se întâmplă lucrurile, căutând cunoașterea mecanismului secret care se ascunde dincolo de suprafață. Această cunoaștere era percepută intuitiv și colectiv de grupuri corporatiste – proletariatul, în cazul lui Marx, țăranii, în cazul lui Tolstoi. Desigur, acestea aveau nevoie de interpreți (precum Marx) sau de profeți (ca Tolstoi), însă în esență forța lor colectivă, „dreptatea" lor, era aceea care punea în mișcare roata istoriei. Pentru a-și demonstra teoria despre cum lucrează istoria, Tolstoi a denaturat în *Război și pace* dovezile, la fel cum Marx a jonglat cu documentele oficiale din așa-numitele *Cărți albastre** sau cum a prelucrat citatele din *Capitalul*.[48] Tolstoi a remodelat și folosit războaiele lui Napoleon, tot așa cum Marx denaturase Revoluția Industrială pentru a o adapta patului procustian al determinismului istoric.

Nu este de aceea surprinzător să-l găsim pe Tolstoi îndreptându-se către o soluție colectivistă a problemei sociale din Rusia. Meditând pe marginea foametei, el a notat în jurnalul său, pe 13 august 1865: „Sarcina națională universală a Rusiei este de a înzestra lumea cu ideea unei structuri sociale lipsite de proprietatea asupra pământului. Atâta vreme cât va exista familia umană, *la propriété est le vol* va rămâne un adevăr mai

---

* *Cărțile albastre* (*Blue Books*) este denumirea generică a publicațiilor care conțin materiale ale Parlamentului britanic și documente diplomatice. Denumirea vine de la coperta albastră a acestor publicații editate în Anglia încă din secolul al XVII-lea.

mare decât constituția engleză... Revoluția rusă nu se poate baza decât pe acest fapt."[49] Patruzeci şi trei de ani mai târziu a dat peste această însemnare şi s-a minunat de intuiția sa. În acel moment Tolstoi avea deja legături cu marxişti şi proto-leninişti precum S.I. Muntianov. Acesta coresponda cu Tolstoi din exilul siberian, refuzând chemarea scriitorului de a renunța la violență: „Este greu, Lev Nikolaevici, să mă refac. Socialismul acesta reprezintă credința şi Dumnezeul meu. Desigur, şi tu susții aproape acelaşi lucru, însă tu foloseşti tactica «dragostei», iar noi o folosim pe aceea a «violenței», aşa cum îi spui tu." Atunci disputa era referitoare la tactică, nu la strategie; la mijloace, nu la scopuri. Faptul că Tolstoi vorbea despre „Dumnezeu" şi se autointitula creştin era mult mai puțin important decât s-ar putea crede. Biserica Ortodoxă l-a excomunicat în februarie 1901, fapt deloc surprinzător dacă ținem seama de faptul că Tolstoi nu numai că nega divinitatea lui Isus Cristos, dar mai şi afirma că a-l numi Dumnezeu sau a i te ruga însemna „cea mai mare blasfemie". Adevărul este că el selecta din Vechiul şi Noul Testament, din învățăturile lui Cristos şi ale Bisericii, doar acele fragmente cu care era de acord şi respingea restul. Nu era un creştin în sensul obişnuit al cuvântului. Dacă Tolstoi credea sau nu în Dumnezeu este mai greu de stabilit din moment ce, în diferite momente, el îl definea pe „Dumnezeu" în diverse feluri. În esență, se pare că „Dumnezeu" era ceea ce Tolstoi dorea să se întâmple, reforma totală. Or, acesta este un concept laic, nu unul religios. Cât despre Dumnezeu-Tatăl tradițional, acesta era în cel mai bun caz un egal, care să fie observat cu invidie şi criticat, celălalt urs din bârlog.[50]

La vârsta senectuții, Tolstoi s-a ridicat împotriva patriotismului, a imperialismului, a războiului şi a violenței, sub orice formă s-ar fi prezentat ele, şi acesta este singurul fapt care a împiedicat o alianță cu marxiştii. El a intuit şi faptul că puterea marxistă nu va renunța, în practică, la stat, aşa cum susținea că va face. Dacă escatologia marxistă ar avea loc în realitate, scria el în 1898, „singurul lucru care se va întâmpla va fi un transfer al despotismului. Acum conduc capitaliştii. Atunci vor

conduce şefii muncitorilor"[51]. Faptul nu îl îngrijora însă prea tare. Presupusese întotdeauna că transferul proprietății către mase va avea loc sub auspiciile unui anumit sistem autoritar – țarul ar fi la fel de bun ca oricare altul. În orice caz, nu considera că marxiştii reprezentau duşmanul. Adevăratul duşman erau democrații de stil occidental, liberalii parlamentari. Aceştia corupeau întreaga lume cu ideile pe care le răspândeau. În scrierile sale târzii, *O scrisoare către chinezi* şi *Semnificația Revoluției Ruse* (ambele din 1906), Tolstoi se identifică, atât pe el, cât şi Rusia, cu Estul. „Tot ce fac popoarele occidentale", scria el, „poate şi trebuie să fie un exemplu pentru popoarele din Est, [un exemplu] nu a ceea ce ar trebui făcut, ci a ceea ce nu ar trebui făcut în nici un caz. A urma calea națiunilor occidentale înseamnă a urma calea directă spre distrugere." Pentru el, cel mai mare pericol care amenința lumea era „sistemul democratic" al Marii Britanii şi al Statelor Unite. Era legat în mod inextricabil de cultul statului şi de violența instituționalizată pe care o practica statul. Rusia trebuia să întoarcă spatele Occidentului, să renunțe la industrie, să abolească statul şi să adopte nonrezistența.

În lumina evenimentelor ulterioare, aceste idei ne şochează; sunt cel puțin bizare şi iremediabil incompatibile – chiar şi la acea vreme – cu ceea ce se întâmpla de fapt în Rusia. În 1906, Rusia se industrializa mai rapid decât orice altă țară de pe fața pământului, folosind o formă de capitalism de stat care avea să fie o piatră de temelie pentru statul totalitar al lui Stalin. Însă în acel stadiu al vieții sale Tolstoi nu mai era la curent şi nici măcar nu mai era interesat de lumea reală. Crease, la Iasnaia Poliana, o lume a lui, pe care o locuia şi pe care o conducea într-o anumită măsură. Recunoştea că puterea statului corupea, şi acesta era motivul pentru care se întorsese împotriva statului. Ceea ce nu reuşise să vadă, deşi era suficient de evident – era, de pildă, evident pentru Sonia –, era faptul că puterea corupe în mai multe feluri. Un anumit tip de putere este exercitată de un mare om, un vizionar, un profet, asupra discipolilor săi, iar

acesta este corupt prin adulația, servilitatea și, nu în ultimă instanță, lingușeala acestora.

Chiar de pe la jumătatea anilor 1880, Iasnaia Poliana devenise un fel de altar, la care tot felul de oameni veneau pentru îndrumare, ajutor, îmbărbătare și miraculoase sfaturi înțelepte sau pentru a-și împărtăși propriile mesaje ciudate – vegetarieni, swedenborgieni, susținători ai alăptatului la sân și ai lui Henry George, călugări, oameni sfinți, lama și bonzi, pacifiști și dezertori, maniaci, nebuni și bolnavi cronic. Pe lângă aceștia mai exista și cercul obișnuit – deși în veșnică schimbare – de acoliți și discipoli ai lui Tolstoi. Într-un fel sau altul, toți îl priveau pe scriitor ca pe liderul lor spiritual, în parte papă, în parte patriarh, în parte Mesia. Aidoma pelerinilor la mormântul lui Rousseau din anii 1780, vizitatorii lăsau inscripții scrijelite pe casa de vară din parcul de la Iasnaia Poliana: „Jos cu pedeapsa capitală!“ „Proletari din toate țările, uniți-vă și aduceți omagiu unui geniu!“ „Fie ca Lev Nikolaevici să trăiască încă pe atâția ani!“ „Salutări contelui Tolstoi din partea realiștilor din Tula!“ ș.a.m.d. La vârsta senectuții, Tolstoi a instituit un model care (așa cum vom vedea) avea să revină printre liderii intelectuali care se bucură de faimă mondială: a alcătuit un fel de pseudoguvern, culegând „probleme“ din diverse colțuri ale lumii, furnizând soluții, corespondând cu regi și președinți, expediind proteste, publicând declarații și, mai presus de toate, semnând tot felul de hârtii, împrumutându-și numele unor cauze, sacre sau profane, bune sau rele.

Din anii 1890, Tolstoi – ca șef al acestui guvern haotic – a ajuns să aibă chiar și un prim-ministru sub forma unui bogat fost ofițer de gardă, Vladimir Grigorievici Certkov (1854–1936), care s-a insinuat încetul cu încetul într-o poziție dominantă la curte. Poate fi văzut în fotografiile Patriarhului: o gură subțire, ochi ca niște lame, buhăit, barbă scurtă, un aer de devoțiune asiduă și de apostolat. Curând, Certkov a început să exercite o influență tot mai mare asupra acțiunilor lui Tolstoi, reamintindu-i bătrânului de promisiunile și de profețiile sale, ținându-l în permanență la înălțimea idealurilor sale, împingându-l mereu

în direcții tot mai extreme. Şi astfel a devenit dirijorul corului de linguşitori, voci pe care Tolstoi le asculta cu mulțumire.

Vizitatorii sau membrii cercului de intimi îşi notau *obiter dicta* ale lui Tolstoi. Nu sunt impresionante. Amintesc de *Aforismele lui Napoleon în exil* sau de *Conversațiile lui Hitler* – generalizări excentrice, truisme, vechi prejudecăți depăşite, banalități. „Cu cât trăiesc mai mult, cu atât sunt mai convins că dragostea este cel mai important lucru." „Ignorați literatura scrisă pe parcursul ultimilor şaizeci de ani. Nu este decât confuzie. Citiți orice a fost scris înainte de această perioadă." „Acel Unu care este înăuntrul nostru, al fiecăruia, ne aduce mai aproape unii de alții. Aşa cum liniile converg către centru, aşa ne contopim noi cu toții în Unul." „Primul lucru care te frapează la introducerea acestor avioane şi proiectile zburătoare este faptul că li se percep oamenilor noi taxe. Aceasta ilustrează faptul că într-un anumit stadiu moral al societății nici o ameliorare materială nu poate fi benefică, ci doar dăunătoare." Referitor la vaccinarea contra variolei: „Nu are nici un sens să încerci să scapi de moarte. Vei muri oricum." „Dacă țăranii ar fi avut pământ, nu am fi avut acele stupide straturi de flori." „Lumea ar fi mult mai bună dacă femeile ar fi mai puțin vorbărețe... Este un fel de egoism naiv, o dorință de a se impune." „În Shanghai, cartierul chinezesc se descurcă foarte bine fără poliție." „Copiii nu au nevoie de vreo educație... Convingerea mea este că cu cât un om este mai învățat, cu atât este mai prost." „Francezii sunt un popor cum nu se poate mai simpatic." „În lipsa religiei, vor exista întotdeauna desfrâul, împopoțonarea lipsită de gust şi votca." „Aşa ar trebui să se trăiască, muncind pentru cauza comună. Este modul de viață al păsărilor şi al firelor de iarbă." „Cu cât este mai rău, cu atât este mai bine."[52]

Familia lui Tolstoi era prinsă ca într-o capcană în centrul acestei curți profetice. Din moment ce tatăl lor optase pentru a-şi trăi viața în public, şi copiii erau expuşi ochiului public. Erau siliți să ia parte la teatrul lui şi să-i suporte consecințele. L-am citat deja pe fiul său, Ilia, în ceea ce priveşte pericolul de a fi oameni „deosebiți". Un alt fiu al său, Andrei, a avut

numeroase depresii, şi-a părăsit soţia şi familia şi s-a alăturat Sutei Negre antisemite. Fetele au avut de suferit de pe urma dezgustului crescând al tatălui lor faţă de viaţa sexuală. Ca şi Marx, Tolstoi nu a fost de acord ca fetele să aibă curtezani şi i-au displăcut bărbaţii pe care ele i-au ales. În 1897, Tania, deja în vârstă de treizeci şi trei de ani, s-a îndrăgostit de un văduv cu şase copii; era, se pare, un om cumsecade, potrivit, dar era liberal, iar Tolstoi a fost furios. I-a ţinut Taniei o predică ce îţi făcea părul măciucă despre neajunsurile căsătoriei. Maşa, care s-a îndrăgostit şi ea şi a vrut să se căsătorească, a avut parte de acelaşi tratament. Mezina, Alexandra, era mai înclinată spre a se număra printre discipolii lui, întrucât nu se înţelegea deloc cu mama ei.

Sonia a fost aceea care a trebuit să suporte greul cataclismelor morale care îl încercau pe Tolstoi. Vreme de un sfert de secol, el i-a impus o viaţă sexuală corespunzătoare nevoilor lui, expunând-o la sarcini repetate. Apoi, subit, a insistat ca amândoi să renunţe la viaţa sexuală şi să trăiască „ca frate şi soră". Sonia a obiectat la ceea ce vedea ca o insultă adusă statutului ei de soţie, mai ales că el avea să vorbească şi să scrie despre asta, nefiind capabil de a ţine lucrurile pentru sine. Nu dorea ca lumea să îşi vâre nasul în dormitorul ei. El a pretins să doarmă în camere separate. Ea a insistat pentru un pat dublu, ca simbol al continuităţii căsătoriei lor. În aceeaşi perioadă Tolstoi s-a arătat gelos, fără motiv. A scris o poveste sinistră, *Sonata Kreutzer*, despre uciderea soţiei de către un soţ bolnav de gelozie căruia îi repugna relaţia acesteia cu un violonist. Sonia a copiat-o (aşa cum îi copia toate manuscrisele) cu un dezgust şi o nelinişte crescânde, dându-şi seama că oamenii s-ar putea gândi că povestea se referea la ea. Publicarea a fost oprită de cenzori, însă lucrarea a circulat în manuscris, iar zvonurile s-au răspândit. Atunci Sonia s-a simţit obligată să ceară publicarea, considerând că atitudinea ei îi va convinge pe oameni că nu ea era eroina povestirii. Ca o contrapondere la această dispută aproape publică, au existat certuri oribile în spatele scenelor născute din imposibilitatea lui Tolstoi de a se conforma jurămin-

telor sale de castitate şi datorită periodicelor sale asalturi sexuale asupra soției. La sfârşitul anului 1888, jurnalul său menționează: „Diavolul a pogorât asupra mea... În ziua următoare, dimineața de 30, am dormit prost. Era la fel de dezgustător ca după o crimă." Câteva zile mai târziu: „Posedat încă şi mai cu forță, am cedat." În 1898 îi spunea lui Aylmer Maude: „Am fost soț noaptea trecută, însă acesta nu este un motiv pentru a abandona lupta. Dumnezeu m-ar putea ajuta să nu mai fiu astfel altă dată."[53]

Faptul că Tolstoi îşi putea discuta în felul acesta viața conjugală cu un străin este un indiciu al măsurii în care Sonia simțea cât de expuse ochiului public sunt cele mai intime secrete ale ei. În acei ani de tensiune crescândă, nebunia politicii de glasnost a lui Tolstoi a devenit evidentă. La început, Soniei nu-i plăcea să citească jurnalele soțului ei – nu i-ar fi plăcut nici unei persoane normale, raționale –, dar cu timpul s-a obişnuit. De fapt, cum el scria atât de urât, Sonia s-a obişnuit să-i copieze jurnalele fără omisiuni, cele vechi şi cele noi. Printre obiceiurile intelectualilor, care scriu totul având în vedere o publicare ulterioară, se numără şi acela de a-şi folosi jurnalele drept *pièces justificatives*, instrumente de propagandă, arme defensive sau ofensive împotriva criticilor potențiali şi nu în cele din urmă împotriva celor dragi. Tolstoi era un exemplu grăitor al acestei tendințe. Pe măsură ce relațiile sale cu Sonia se deteriorau, jurnalele îi deveneau tot mai critice în privința ei, iar el tot mai puțin dornic ca ea să le vadă. Încă în 1890, Sonia nota: „Începe să-l îngrijoreze faptul că i-am copiat jurnalele... Ar vrea să le distrugă pe cele vechi şi să apară în fața copiilor şi a publicului doar în veşmintele sale patriarhale. Vanitatea lui e imensă!"[54] Curând, Tolstoi a început să-şi ascundă jurnalul curent. Aşa a eşuat politica de glasnost, fiind urmată de ascunzişuri de ambele părți. El şi-a folosit jurnalul – devenit, aşa cum credea el, secret – pentru a înregistra pas cu pas, de exemplu, cearta cu Sonia cauzată de *Sonata Kreutzer*. „Liova a rupt orice relație cu mine... I-am citit jurnalele în secret şi am încercat să văd ce aş putea aduce în viața noastră care să ne poată uni din nou. Dar jurnalele lui nu au făcut decât să-mi sporească disperarea. A descoperit,

desigur, că le citeam, deoarece le-a ascuns." Şi iarăşi: „Pe vremuri, îmi trasa sarcina de-a transcrie ceea ce scria. Acum le dă fiicelor sale (Sonia nu scrie [ale] «noastre») şi le ascunde cu grijă de mine. Mă înnebuneşte cu modul acesta de a mă exclude sistematic din viaţa sa personală, şi este insuportabil de dureros." Ca o ultimă lovitură adusă politicii abandonate a „sincerităţii", Tolstoi a început să ţină un jurnal „secret", pe care îl ascundea într-una din cizmele sale de călărie. Negăsind nimic în jurnalul lui obişnuit, Sonia a început să bănuiască existenţa unui jurnal secret, l-a căutat şi în cele din urmă l-a găsit, purtându-l în triumf pentru a-l cerceta pe ascuns. A lipit apoi peste el o foaie de hârtie pe care a scris: „Cu inima îndurerată am copiat acest jurnal lamentabil al soţului meu. Câte din cele spuse despre mine, şi chiar despre căsătoria sa, sunt nedrepte, crude şi – să mă ierte Dumnezeu şi Levocica – neadevărate, denaturate şi inventate."

Fundalul acestei înfruntări coşmareşti de jurnale a fost convingerea tot mai adâncă a lui Tolstoi că soţia îi împiedica împlinirea spirituală prin insistenţa ei asupra unui mod „normal" de viaţă pe care el îl găsea acum detestabil. Sonia nu era, aşa cum a prezentat-o el, o materialistă din cap până-n picioare. Ea nu a negat adevărul moral al multor lucruri susţinute de el. Aşa cum i-a şi scris de altfel: „Împreună cu toţi ceilalţi văd lumina farului. O recunosc ca fiind *lumina*, însă nu pot merge mai repede, sunt ţinută în urmă de mulţime şi de cele ce mă înconjoară şi de obiceiurile mele." Pe măsură ce înainta în vârstă, Tolstoi devenea tot mai nerăbdător şi mai scârbit de luxul unei vieţi pe care o asocia cu Sonia. Astfel: „Stăm afară şi mâncăm zece feluri. Îngheţată, lachei, argintărie – iar cerşetorii trec." I-a scris Soniei: „Modul în care trăieşti este chiar acela de care eu am fost salvat, ca de o oroare înfiorătoare, care aproape că m-a dus la sinucidere. Nu mă pot întoarce la modul în care am trăit, în care am găsit distrugerea... Între noi există o luptă pe viaţă şi pe moarte."

Apogeul nefericit şi tragic al acestei lupte a început să se contureze în iunie 1910. A fost grăbit de întoarcerea din exil

a lui Certkov, pe care Sonia ajunsese să-l urască şi care o privea în mod evident pe aceasta ca pe o rivală la puterea pe care el o exercita asupra profetului. Dispunem de o menţiune intimă şi în mare măsură obiectivă asupra celor întâmplate, întrucât noul secretar al lui Tolstoi, Valentin Bulgakov, ţinea, la rândul său, un jurnal. Faptul că Certkov i-a cerut iniţial lui Bulgakov să-i trimită secretarului său o copie a însemnărilor zilnice din jurnalul pe care-l ţinea este un indiciu al obsesiei jurnalelor în cercul lui Tolstoi. Totuşi, relatează Bulgakov, atunci când Certkov s-a întors din exil şi „a reintrat în scenă la Iasnaia Poliana, iar evenimentele care au avut loc în familia Tolstoi au căpătat un caracter dramatic, îmi dau seama cât am fost de restricţionat de această «cenzură» şi am încetat, sub diferite pretexte, să-i mai trimit [lui Certkov] copii după jurnalul meu, în ciuda cererilor sale". El spune că a venit pornit împotriva contesei, fiind „prevenit" că aceasta era „complet lipsită de amabilitate, pentru a nu spune ostilă". De fapt, Bulgakov a găsit-o „binevoitoare şi ospitalieră"; „mi-a plăcut privirea directă a ochilor ei căprui, strălucitori, mi-au plăcut simplitatea, amabilitatea şi inteligenţa ei."[55] Însemnările din jurnalul lui indică faptul că a început cu timpul să vadă că Sonia era mai curând o victimă decât o păcătoasă; idolul său, Tolstoi, a început să se clatine pe piedestal.

Reîntoarcerea lui Certkov a fost marcată în primul rând prin preluarea jurnalelor lui Tolstoi. Fără ştirea acestuia, Certkov îi fotografia în secret jurnalele. Pe 1 iulie, Sonia a insistat ca „pasajele discutabile" să fie eliminate, pentru a nu fi publicate. A avut loc o scenă. Ulterior, ea a călătorit în trăsură cu Bulgakov, rugându-l să-l convingă pe Certkov să înapoieze jurnalele: „A plâns tot drumul şi era vrednică de milă... nu puteam privi la această femeie înlăcrimată, nefericită, fără să mă încerce o adâncă compasiune." Atunci când a vorbit cu Certkov despre jurnale, acesta a devenit „extrem de agitat", l-a acuzat pe Bulgakov că i-ar fi spus contesei unde erau ascunse jurnalele şi „spre marea mea uimire... a făcut o grimasă respingătoare şi mi-a scos limba". Cu siguranţă că i s-a plâns lui Tolstoi, care i-a scris

Soniei o scrisoare (14 iulie) prin care insista că „în ultimii ani comportamentul tău a devenit tot mai irascibil, despotic şi necontrolat"; ajunseseră amândoi să dea dovadă de „o înțelegere diametral opusă a sensurilor şi scopurilor vieții". Pentru a soluționa disputa, jurnalele au fost sigilate şi încuiate în seif la bancă.[56]

O săptămână mai târziu, pe 22 iulie, Tolstoi remarca: „Dragostea este unirea sufletelor despărțite de trup." În aceeaşi zi însă, el s-a dus în secret într-un sat din împrejurimi, Grumont, pentru a semna un nou testament, lăsând toate drepturile de autor mezinei sale, sub administrarea lui Certkov. Acesta a pus la cale totul şi a redactat el însuşi documentul; Bulgakov a fost ținut la distanță de această afacere deoarece exista bănuiala că i-ar putea spune Soniei. S-a plâns că nu era sigur că Tolstoi ştia ce semnează. „Şi astfel a fost comis un act de care [Sonia] s-a temut mai mult decât orice: familia, ale cărei interese materiale ea le apărase cu atâta înverşunare, era lipsită de drepturile literare asupra operelor lui Tolstoi după moartea acestuia." Bulgakov a mai adăugat că, instinctiv, Sonia simțea „că ceva îngrozitor şi ireparabil tocmai se întâmplase". Pe 3 august au avut loc „scene de coşmar" în timpul cărora se pare că Sonia l-ar fi acuzat pe Certkov că ar fi întreținut o relaţie homosexuală cu soțul ei. Tolstoi a „rămas mut de indignare"[57]. Pe 14 septembrie a avut loc o altă scenă teribilă, Certkov spunându-i lui Tolstoi în prezența Soniei: „Dacă aş fi avut o soție ca a ta, m-aş fi împuşcat." Iar ei i-a spus: „Dacă aş fi vrut, ți-aş fi putut târî familia în mocirlă, dar nu am făcut-o." O săptămână mai târziu, Tolstoi a descoperit că Sonia i-a găsit jurnalul secret din cizmă şi că l-a citit. În ziua următoare, în ciuda unei înțelegeri anterioare, el a atârnat din nou fotografia lui Certkov în birou. Când Tolstoi a plecat să călărească, Sonia a rupt-o şi a aruncat-o la toaletă. Apoi a tras cu un pistol de jucărie şi a fugit în parc. Aceste certuri o implicau adesea şi pe mezina Alexandra; ea îşi făcuse obiceiul de a adopta o postură de boxeur, făcând-o pe mama ei

să spună: „E o fată bine-crescută, sau un birjar?" – referindu-se, fără îndoială, la întunecatele secrete ale familiei.[58]

În noaptea de 27 spre 28 octombrie, Tolstoi a descoperit-o pe Sonia umblându-i prin hârtii la miezul nopții, căutând după toate aparențele testamentul secret. A trezit-o pe Alexandra și a anunțat-o: „Plec imediat – pentru totdeauna." În noaptea aceea a luat trenul. În dimineața următoare, un Certkov triumfător i-a comunicat vestea lui Bulgakov: „Chipul său exprima bucuria și exaltarea." Când a fost anunțată Sonia, ea s-a aruncat în lac; au mai urmat multe alte tentative – deși neconvingătoare – de sinucidere. Pe 1 noiembrie Tolstoi, bolnav de bronșită și pneumonie, a trebuit să se dea jos din tren și să-și găsească adăpost în gara Astapovo, de pe ruta Riazan – Ural. Două zile mai târziu, Sonia s-a dus cu familia acolo, cu un tren special. Pe 7 a sosit vestea morții profetului. Ceea ce face ca ultima sa lună de viață să pară atât de înduioșătoare – mai ales pentru aceia care îi admiră romanele – este faptul că acele zile au fost marcate nu de vreo dezbatere înălțătoare asupra marilor chestiuni din teoria elaborată de el, ci de gelozie, dușmănie, răzbunare, disimulare, trădare, proastă dispoziție, isterie și meschinărie. A fost o dispută familială dintre cele mai degradante, otrăvită de un intrus băgăcios care nu-și vedea decât propriul interes, care s-a încheiat cu un dezastru total. Admiratorii lui Tolstoi au încercat ulterior să facă din patul de moarte din gara Astapovo o scenă de tragedie biblică, însă adevărul este că lunga și furtunoasa lui viață s-a încheiat nu printr-o explozie, ci printr-un scâncet.

Cazul lui Tolstoi este un alt exemplu a ceea ce se întâmplă când un intelectual urmărește o idee abstractă pe seama oamenilor. Istoricul este tentat să-l privească ca pe niște preliminarii, la scară mică, personală, ale catastrofei naționale, infinit mai mari, care avea să înghită în curând Rusia în ansamblul ei. Tolstoi și-a distrus familia și s-a distrus pe sine încercând să aducă transformarea morală totală pe care o resimțea drept imperativă. Și-a dorit și a predicat – și a încurajat în mare măsură prin scrierile sale – o transformare milenară a Rusiei însăși, nu prin

reforme graduale şi dureroase de genul celor pe care le dispreţuia, ci printr-o convulsie vulcanică. Aceasta a venit în cele din urmă în 1917, ca rezultat al unor evenimente pe care Tolstoi nu avea cum să le prevadă şi la care s-ar fi cutremurat să le fie martor. Tot ceea ce scrisese el despre regenerarea societăţii apărea acum ca lipsit de sens. Sfânta Rusie pe care o iubea era distrusă, probabil pentru totdeauna. Printr-o sinistră ironie, principalele victime ale Noului Ierusalim astfel instaurat au fost iubiţii săi ţărani, dintre care douăzeci de milioane au fost sacrificaţi pe altarul ideilor.

6
„Apele adânci“ ale lui Ernest Hemingway

Deşi Statele Unite au cunoscut, pe tot parcursul secolului al XIX-lea, o evoluţie din punctul de vedere al dimensiunii şi puterii, pentru a deveni deja spre sfârşitul acestei perioade cea mai mare şi mai bogată putere industrială mondială, societatea americană a început cu mult mai devreme să producă intelectuali de tipul analizat aici. Şi aceasta din mai multe motive. America independentă nu a cunoscut niciodată un *ancien régime*, o orânduire bazată mai curând pe proprietatea prescriptivă decât pe justiţia naturală. Nu a existat vreo ordine iraţională şi inechitabilă pe care noua specie de intelectuali să caute să o înlocuiască cu modele milenare bazate pe raţiune şi moralitate. Dimpotrivă. Statele Unite erau ele însele produsul unei revoluţii împotriva nedreptăţii vechii ordini. Constituţia americană avea la bază principii raţionale şi etice şi fusese concepută, scrisă, promulgată şi amendată – în lumina experienţei timpurii – de oameni de cea mai mare inteligenţă, cu înclinaţii filozofice şi cu o moralitate solidă. Nu exista nici un clivaj între clasa conducătoare şi cea instruită: erau una şi aceeaşi. În plus, aşa cum scria Tocqueville, în Statele Unite nu exista un cler instituţionalizat şi, în consecinţă, nici anticlericalism – sursa atâtor frământări intelectuale din Europa. În America, religia era universală, dar sub control laic. Se preocupa de comportament, nu de dogmă. Era voluntară şi pluriconfesională şi prin aceasta exprima libertatea în loc s-o reprime. În fine, America era o ţară a abundenţei şi a tuturor posibilităţilor, unde pământul se găsea din belşug şi era ieftin şi nimeni nu avea de ce să fie sărac.

Nu exista nici o dovadă evidentă a acelor nedreptăți flagrante care, în Europa, îi îmboldeau pe oamenii inteligenți și bine educați să îmbrățișeze idei radicale. Nu existau încă păcate care să ceară răzbunarea cerească. Majoritatea oamenilor erau prea ocupați să acumuleze și să cheltuiască, să exploreze și să consolideze, pentru a mai pune sub semnul întrebării preceptele fundamentale ale societății lor.

În ceea ce privește tonul și comportamentul, stilul și conținutul, primii intelectuali americani – ca Washington Irving – și-au găsit sursa de inspirație în Europa, unde și-au petrecut o bună parte din viață. Ei întruchipau moștenirea vie a colonialismului cultural. Emergența unui spirit intelectual american autohton și independent a fost, de fapt, o reacție la ploconirea lui Irving și a celor asemenea lui. Primul și cel mai reprezentativ exponent al acestui spirit – arhetipul intelectualului american al secolului al XIX-lea – a fost Ralph Waldo Emerson (1803–1882), care a susținut că scopul său era acela de a scoate „tenia europeană" din trupul și creierul Americii, de a „înlocui pasiunea pentru Europa cu pasiunea pentru America"[1]. S-a dus și el în Europa, dar cu o intenție critică și de respingere; iar modul în care a insistat asupra americanismului – așa cum l-a conceput el – a dus la o identificare largă cu premisele propriei sale societăți, identificare ce s-a adâncit odată cu înaintarea în vârstă și care reprezenta antiteza perfectă a punctelor de vedere promovate de intelectualitatea europeană. Emerson se născuse la Boston, în 1803, ca fiu al unui pastor unitarian. A devenit la rândul său pastor, dar a părăsit haina preoțească deoarece nu putea administra cu conștiinciozitate Sfintele Taine. A călătorit în Europa, l-a descoperit pe Kant, după care a revenit în America și s-a stabilit la Concord, în Massachusetts, unde a pus bazele primului curent filozofic american original, cunoscut sub numele de transcendentalism, pe care l-a expus de altfel în prima sa carte, *Nature* (*Natura*), publicată în 1836. Este de natură neoplatonică, oarecum irațională, puțin mistică, ușor romantică și, înainte de toate, vagă. Emerson nota într-unul dintre numeroasele sale carnete și jurnale:

Pentru aceasta m-am născut eu şi am venit pe lume pentru a-mi oferi sinele din mine Universului din Univers, pentru a aduce un anume folos, folos pe care natura nu-l putea dezvălui, dar nici eu nu puteam fi absolvit de a-l aduce, pentru ca apoi să trec din nou în tăcerea sfântă şi în eternitatea din care m-am ivit ca om. Dumnezeu este bogat şi îi mai adăposteşte încă pe mulţi alţii la sânul său, cumpănind vremea şi nevoile şi frumuseţea tuturor. Iar, atunci când doresc, îmi este permis să spun, aceste mâini, acest trup, această poveste a lui Waldo Emerson sunt profane şi obositoare, dar eu, eu nu mă întrupez pentru a mă contopi cu unul sau altul dintre oameni. Deasupra vieţii lor, deasupra tuturor făpturilor fac să pogoare binefacerile peste neamurile oamenilor. Nici şuvoiul nu poate să o pornească vreodată îndărăt şi nici păcatul sau moartea omului să întineze energia imuabilă care se răspândeşte în oameni precum soarele în raze sau marea în stropi.[2]

Declaraţia nu prea are sens, sau, în măsura în care are, constituie un truism. Însă într-o epocă care a admirat hegelianismul şi pe Carlyle în perioada sa timpurie, mulţi americani erau mândri că tânăra lor ţară a produs un intelectual fără doar şi poate original. Mai târziu s-a atras atenţia asupra faptului că admiraţia pentru Emerson se baza „nu pe faptul că oamenii îl înţeleg, ci pe acela că ei consideră că oamenii aidoma lui trebuie încurajaţi“[3]. La un an după ce a publicat *Natura,* el a ţinut o cuvântare la Harvard, intitulată *Învăţatul american*, cuvântare pe care Oliver Wendell Holmes avea să o numească „declaraţia noastră intelectuală de independenţă“[4]. Ideile sale au fost preluate de presa americană în curs de afirmare. *New York Tribune* (condus de Horace Greeley), ziarul care a publicat depeşele lui Marx din Europa, de departe cel mai influent ziar din ţară, promova transcendentalismul lui Emerson într-un stil senzaţional, ca pe un fel de proprietate naţională, cum ar fi cascada Niagara.

Merită să analizăm cazul lui Emerson deoarece cariera sa ilustrează dificultăţile cu care s-au confruntat intelectualii

americani în încercarea de a se desprinde de consensul lor originar. Din multe puncte de vedere, Emerson a rămas produsul trecutului său din New England, în special prin modul său naiv, puritan şi desuet de a aborda relaţiile sexuale. În august 1833, când a poposit în Craigenputtock, la familia Carlyle, Jane Carlyle l-a găsit puţin eteric, ca şi cum ar fi fost „picat din cer". Carlyle însuşi nota că a plecat „ca un înger, cu sufletul său frumos, transparent"[5]. Cu ocazia unei vizite ulterioare, în 1848, Emerson relata în jurnalul său cum a fost obligat să apere standardele etice americane la un dineu de la reşedinţa lui John Foster, dineu la care erau prezenţi Dickens, Carlyle şi alţii:

> Am spus că, atunci când am sosit la Liverpool, m-am interesat dacă în oraş prostituţia fusese întotdeauna la fel de sfruntată, căci mie îmi lăsa impresia că simbolizează o putreziciune fatală pentru stat şi nu vedeam cum ar fi putut creşte vreun băiat la adăpost de această ameninţare. Dar, mi s-a răspuns, de ani de zile lucrurile nu stăteau nici mai bine, nici mai rău. Carlyle şi Dickens au ripostat că, în ceea ce priveşte sexul masculin, în epoca noastră castitatea dispăruse cu totul, iar în Anglia era atât de rară, încât puteau da numele tuturor excepţiilor. Carlyle considera că situaţia se aplica şi Americii... L-am asigurat că la noi lucrurile nu stăteau la fel; că, în marea lor majoritate, bărbaţii tineri de familie bună şi bine educaţi intră virgini în patul nupţial, la fel ca şi miresele lor.[6]

Aşa cum avea să-i scrie mai târziu Henry James lui Emerson, „ignorarea desăvârşită a răului... este unul dintre cele mai bune semne prin care îl recunoaştem"; deşi adaugă, fără menajamente: „rămânem cu impresia unei conştiinţe care îmbrăţişează vidul, într-o căutare febrilă a senzaţiilor, având ceva din mişcarea branhiilor unui peşte pe uscat"[7]. Este clar că impulsul sexual al lui Emerson nu era puternic. Prima sa nevastă, o tânără, îi spunea „bunicule". A doua a trebuit să se împace cu mult adorata mamă a lui Emerson, care a locuit cu ei până în ultima clipă,

şi lăsa să-i scape din când în când câte o remarcă amară, pe care Emerson o menţiona cu naivitate în jurnalul său: „Scuteşte-mă de sufletele mărețe. Mie îmi plac cele mici, de talie normală"; sau: „Nu există şi nici nu a existat vreo dragoste care să pună frâu la ceea ce bietul Dumnezeu şi-a dat toată silința să creeze, dar care să nu pălească în fața egoismului atotputernic."[8] Poezia lui Emerson intitulată *Give All to Love* (*Dăruieşte totul iubirii*) a fost considerată îndrăzneață, însă nu există nici o dovadă că el personal i-ar fi dăruit vreodată prea mult. Singura sa mare prietenie extraconjugală cu o femeie a fost strict platonică, sau poate neoplatonică, şi aceasta nu datorită femeii în cauză. Emerson a remarcat cu prudență: „Şi eu am organe şi savurez plăcerea, dar mai ştiu din proprie experiență că această plăcere este momeala pusă într-o capcană."[9] Jurnalul său – care ne spune întotdeauna mai multe despre Emerson decât este evident că a intenționat acesta – menționează un vis, de prin 1840–1841, în care el ia parte la o dezbatere despre căsătorie. Unul dintre vorbitori a întors deodată către ascultători „furtunul unei maşinării alimentate din plin... cu apă şi, trecându-l viguros peste ei", i-a dat pe toți afară, după care l-a întors cu totul spre Emerson „şi m-a stropit aşa cum stăteam să privesc. M-am trezit uşurat că sunt cât se poate de uscat"[10].

Emerson a contractat ambele căsătorii din considerente economice, acumulând astfel un capital care i-a asigurat o anumită independență pe plan literar. Investit cu chibzuință, acest capital i-a adus şi o tot mai mare afinitate cu sistemul antreprenorial în rapidă afirmare. Emerson a ajuns la ceea ce avea să se transforme în cele din urmă într-o reputație națională fără egal, de înțelept şi profet, nu atât prin cărțile sale, cât prin seria de conferințe, care făcea parte integrantă din acel sistem. Mai întâi a fost cursul *Human Life* (*Viața umană*), ținut la Boston în 1838, apoi *The Times* (*Vremurile*), ținut la New York în 1842, urmat de studiul *Representative Men* (*Figuri reprezentative*), în 1845, dedicat minților luminate. Impunerea lui Emerson drept un conferențiar pedant, dar popular, ale cărui discursuri erau prezentate pe larg în presa locală, regională sau chiar în cea națională, a

coincis cu dezvoltarea mişcării Lyceum, fondată în 1829 de Josiah Holbrook, în scopul educării naţiunii în continuă creştere numerică.[11] S-au deschis asemenea Lyceum-uri la Cincinnati, în 1830, la Cleveland, în 1832, la Columbus, în 1835, şi apoi în tot Vestul Mijlociu în expansiune şi pe valea fluviului Mississippi. La sfârşitul anilor 1830, practic fiecare oraş important îşi avea Lyceum-ul său. Alături de acestea existau Biblioteci Comerciale pentru Tineret, iar conferinţele şi societăţile de dezbateri îi aveau în primul rând în vedere pe tinerii celibatari – funcţionari de bancă, comis-voiajori, contabili ş.a.m.d. –, care reprezentau la acea vreme un procent foarte mare din populaţia noilor oraşe.[12] Ideea era aceea de a-i ţine departe de stradă şi de cârciumi, de a le încuraja cariera comercială şi bunăstarea morală.

Ideile lui Emerson se potriveau de minune cu acest concept. El dezaproba elitele culturale şi intelectuale. Considera că o cultură proprie Americii trebuie să fie cu adevărat naţională, universală şi democratică. Ajutorarea de sine era vitală. Primul american care l-a citit pe Homer într-o fermă, spunea el, a adus un mare serviciu Statelor Unite. Spunea că dacă întâlnea în Vest un om citind o carte bună în tren, simţea nevoia să-l îmbrăţişeze. Concepţia sa economică şi politică era identică cu cea publică ce îi împingea pe americanii de pe întregul teritoriu să-şi împlinească destinul vădit:

> Singura regulă sigură se află în adaptarea cererii la ofertă. Nu legiferaţi. Implicaţi-vă, biciuiţi forţele motrice cu legile voastre măreţe. Nu daţi premii, faceţi legi egale pentru toţi, asiguraţi viaţa şi proprietatea, şi nu trebuie să daţi de pomană. Daţi o şansă talentului şi virtuţii şi acestea îşi vor face singure dreptate, iar proprietatea nu va fi pe mâini rele. Într-o federaţie liberă şi dreaptă, proprietatea migrează de la leneşi şi imbecili la cei muncitori, curajoşi şi perseverenţi.[13]

Ar fi greu să concepem ceva mai la antipodul doctrinelor pe care, exact în aceeaşi perioadă, le elabora şi susţinea Marx. Iar experienţa efectivă în domeniu a lui Emerson contrazicea

repetat modul în care spunea Marx că s-a comportat şi ar trebui să se comporte capitalismul. Departe de a se opune acestei tendinţe de iluminare, proprietarii şi managerii au promovat-o cu fermitate. Când, în 1851, Emerson a sosit la Pittsburgh, firmele au închis mai devreme pentru ca tinerii funcţionari să se poată duce să-l asculte. Cursurile sale nu erau, desigur, concepute pentru a întări spiritul antreprenorial: *Instinct and Inspiration* (*Instinct şi inspiraţie*), *The Identity of Thought with Nature* (*Identitatea gândirii cu natura*), *The Natural History of Intellect* (*Istoria naturală a intelectului*) ş.a.m.d. Emerson a fost însă înclinat să susţină că factorii care asigurau succesul în afaceri erau cunoaşterea şi caracterul moral. Mulţi dintre cei care veneau aşteptându-se să fie uluiţi de acest filozof eminent găseau că el predica ceva ce ei considerau a fi de bun-simţ. *Cincinnati Gazette* l-a prezentat astfel: „simplu... aidoma unui bunic venerabil aplecat asupra Bibliei sale“. Multe dintre acele *obiter dicta* ale sale – „Fiecare om este un consumator şi ar trebui să fie un producător“, „[Omul] este prin structura sa scump şi ar trebui să fie bogat“, „Viaţa este căutarea puterii“ – le-au apărut ascultătorilor ca adevărate, iar atunci când ziarele le-au simplificat şi le-au scos din context, au intrat în repertoriul înţelepciunii populare americane. Se întâmpla adeseori ca Emerson să fie asociat, în aceeaşi serie de conferinţe, cu P.T. Barnum, ale cărui teme erau „Arta de-a face bani“ şi „Succesul în viaţă“. A-l asculta pe Emerson era un semn al aspiraţiilor culturale şi al gustului elevat: el a devenit întruchiparea Gânditorului. Cu ocazia ultimei sale conferinţe de la Chicago, din noiembrie 1871, *Chicago Tribune* relata: „Aplauzele... ilustrau cultura publicului.“ Pentru o naţiune care urmărea progresul moral şi mental cu acelaşi entuziasm cu care urmărea banii şi le privea pe amândouă drept esenţiale pentru crearea noii sale civilizaţii, Emerson a fost, la sfârşitul anilor 1870, un erou şi un mentor naţional, aşa cum au fost Hugo în Franţa sau Tolstoi în Rusia. El a instituit un model american.

Ernest Hemingway trebuie plasat tocmai în acest context în care dezvoltarea economică a naţiunii era privită în armonie

cu viața ei culturală. La prima vedere, nu este ușor de recunoscut în el un intelectual. Dar, la o analiză mai atentă, Hemingway nu numai că are toate caracteristicile intelectualului, ci și într-o măsură neobișnuită și într-o combinație specific americană. În plus, Hemingway a fost un scriitor de o profundă originalitate. A transformat modul de exprimare al compatrioților săi americani și al popoarelor din lumea anglo-saxonă. A creat un stil nou, personal, laic și extrem de contemporan, intens american din punctul de vedere al originii, stil care s-a lăsat transpus cu ușurință în multe culturi. A făcut să fuzioneze o serie de atitudini americane și s-a erijat într-o personificare arhetipală a lor, în așa fel încât a ajuns să întruchipeze America unei anumite epoci, așa cum o făcuse Voltaire pentru Franța anilor 1750 sau Byron pentru Anglia anilor 1820.

Hemingway s-a născut în 1899 în prospera suburbie Oak Park din apropiere de Chicago, cea care, cu un sfert de secol mai înainte, îl aplaudase atât de înflăcărat pe Emerson. Părinții săi, Grace și Edmund („Ed“) Hemingway, ca și Hemingway însuși, erau cu toții produse de marcă ale civilizației la edificarea căreia contribuiseră Emerson și conferințele sale, precum și dinamismul economic susținut de acestea. Părinții lui erau, sau cel puțin păreau să fie, sănătoși, harnici, eficienți, bine educați, cu multiple talente și bine adaptați la societatea din care făceau parte, recunoscători pentru moștenirea lor culturală europeană, însă cu conștiința mândră a modului în care America o ameliorase triumfător. Erau oameni cu frica lui Dumnezeu și duceau o viață activă, atât în familie, cât și în afara casei. Dr. Hemingway era un medic excelent, care în plus vâna, pescuia, naviga, adora excursiile și expedițiile; avea – transmițându-i-le și fiului său – toate deprinderile sălbatice ale unui om al pădurii. Grace Hemingway era o femeie dotată cu o inteligență vie, o voință puternică și cu multe realizări la activ. Citise mult, scria o proză foarte bună și versuri măiestrite, picta, crea și făcea mobilă, cânta bine din gură și la diferite instrumente și a compus și publicat cântece originale.[14] Amândoi au făcut tot posibilul pentru a le transmite copiilor, dintre care

Ernest era cel mai mare şi preferatul lor, toată moştenirea lor culturală şi de a le-o îmbogăţi. Au fost, din multe puncte de vedere, părinţi-model, iar Hemingway a crescut în spiritul lecturilor bogate şi al erudiţiei, un sportiv îndemânatic şi un atlet complet.

Ambii părinţi erau foarte religioşi. Erau congregaţionişti, iar doctorul Hemingway era şi un sabatarian strict. Nu numai că mergeau duminica la biserică şi spuneau rugăciunea la masă, dar, conform afirmaţiilor surorii lui Hemingway, Sunny, „aveam rugăciuni familiale de dimineaţă, însoţite de lecturi din Biblie şi un imn sau două“[15]. Codul moral al protestantismului popular a fost consolidat cu grijă de ambii părinţi şi orice abatere era sever pedepsită. Grace Hemingway îşi plesnea copiii cu o perie de cap, doctorul cu o curea de ascuţit briciul. Când erau prinşi minţind sau înjurând, copiilor li se spăla gura cu săpun. După pedeapsă erau puşi să îngenuncheze şi să implore iertarea lui Dumnezeu. De fiecare dată, doctorul Hemingway a spus clar şi răspicat că identifica creştinismul cu onoarea masculină şi cu un comportament de gentleman: „Vreau ca voi să reprezentaţi“, i-a scris el lui Hemingway, „tot ce este bun, nobil, lipsit de inhibiţie şi plin de curtoazie în om, să vă temeţi de Dumnezeu şi să respectaţi Femeia.“[16] Mama lui a vrut ca el să devină un erou protestant tipic, nefumător, abstinent, cast înainte de căsătorie, fidel în cadrul ei şi să-şi onoreze şi asculte cu toate ocaziile părinţii, în special mama.

Hemingway a respins *in toto* religia părinţilor săi şi, odată cu ea, orice dorinţă de a fi genul de fiu pe care şi-l doreau ei. Pare să se fi decis, destul de ferm, încă din adolescenţă, că avea să-şi urmeze chemarea şi înclinaţiile în toate şi să-şi creeze o aură de om de onoare şi o viaţă bună drept recompensă. Era un concept romantic, literar şi, într-o anumită măsură, etic, însă complet lipsit de orice conotaţii religioase. Se pare, într-adevăr, că Hemingway a fost lipsit de spirit religios. Şi-a abandonat credinţa în secret la şaptesprezece ani, atunci când i-a cunoscut pe Bill şi Katy Smith (ultima avea să devină soţia lui John Dos Passos), al căror tată, un universitar ateu, scrisese o carte ingenioasă „demonstrând“ că Isus Cristos nu a existat niciodată.

Hemingway a încetat să mai practice religia de îndată ce a avut ocazia, când şi-a început prima slujbă la *Kansas City Star* şi a ajuns să stea singur, cu chirie. În 1918, când avea aproape douăzeci de ani, îşi asigura mama: „Nu-ţi face probleme, nu plânge şi nu îţi face inimă rea cum că nu aş fi un bun creştin. Sunt la fel de creştin pe cât am fost întotdeauna, mă rog în fiecare noapte şi cred la fel de tare."[17] Era însă o minciună spusă pentru a o linişti. Nu numai că nu credea în Dumnezeu, dar privea religia instituţionalizată drept o ameninţare la adresa fericirii umane. Prima sa soţie, Hadley, a spus că l-a văzut doar de două ori în genunchi: la cununia lor şi la botezul fiului lor. Pentru a-i face plăcere celei de-a doua soţii, Pauline, Hemingway a devenit romano-catolic, însă nu avea mai multă idee despre ce însemna noua lui credinţă decât Rex Mottram din *Brideshead Revisited* (*Întoarcere la Brideshead*). A fost furios atunci când Pauline a încercat să urmeze practicile religioase (de exemplu, privind controlul naşterilor) într-un mod care îl deranja. A publicat parodii blasfemiatoare la adresa Tatălui Nostru în povestirea *A Clean, Well-Lighted Place* (*Un loc curat şi bine luminat*) şi la adresa crucificării în *Death in the Afternoon* (*Moartea după-amiază*); există o scuipătoare-aghiasmatar blasfemiatoare în piesa *The Fifth Column* (*Coloana a cincea*). A detestat romano-catolicismul în măsura în care l-a înţeles. Nu a protestat câtuşi de puţin când, la începutul Războiului Civil din Spania, un loc pe care îl cunoştea şi spunea că-l iubeşte, au fost incendiate sute de biserici, au fost batjocorite altare şi vase de cult şi au fost măcelăriţi multe mii de preoţi, călugări şi maici. După ce a părăsit-o pe a doua soţie, a abandonat până şi pretenţia formală de a fi catolic.[18] Şi-a trăit, de fapt, întreaga viaţă adultă ca un păgân, adorând ideile izvorâte din mintea lui.

Respingerea religiei de către Hemingway era caracteristică intelectualului adolescent, şi cu atât mai caracteristică prin faptul că făcea parte dintr-o respingere a culturii morale a părinţilor săi. Ulterior a căutat să facă o diferenţă între mama şi tatăl său, scuzându-l pe acesta din urmă. Când tatăl său s-a sinucis, Hemingway

a încercat să o tragă la răspundere pe mama sa, deşi era evident cazul unui doctor care anticipa ceea ce ştia că urma să fie o boală incurabilă şi dureroasă. Doctorul Hemingway era cel mai slab dintre părinţii lui Hemingway, dar şi-a susţinut întru totul nevasta în disputele cu fiul lor, care se certa mai curând cu amândoi decât doar cu mama. Grace era însă omul asupra căruia s-a concentrat rezistenţa îndârjită a lui Hemingway, probabil – consider eu – datorită faptului că recunoştea în ea sursa principală a voinţei sale egoiste şi a puterii sale literare. Sub acelaşi cer nu era loc pentru amândoi.

Disputa lor a luat sfârşit în 1920, când Hemingway – care petrecuse ultima parte a Primului Război Mondial pe frontul italian, într-o unitate sanitară, şi revenise ca un fel de erou de război – nu a reuşit să-şi găsească o slujbă; şi-a ofensat însă părinţii prin comportamentul său apatic şi (după criteriile lor) vicios. În luna iulie a aceluiaşi an, Grace i-a scris o Mare Mustrare. Viaţa fiecărei mame, spunea ea, era ca o bancă. „Fiecare copil care se naşte intră în lume cu un cont bancar mare şi prosper, aparent inepuizabil." Copilul scoate, şi iar scoate – „nici o depunere pe *toată* durata copilăriei lui". Apoi, până în adolescenţă, „pe când banca este greu încercată", există „câteva depuneri de mărunţiş, sub foma unor servicii făcute de bunăvoie, a unor atenţii, a unor «mulţumesc-uri»". Odată cu vârsta adultă, în vreme ce banca continuă să crediteze cu dragoste şi înţelegere:

> Contul are nevoie deja de anumite depuneri, unele substanţiale, sub forma recunoştinţei şi aprecierii, a interesului faţă de ideile şi problemele Mamei. Micile nimicuri făcute pentru casă; o dorinţă de a alina oricare dintre necazurile speciale ale Mamei; a nu-i ataca ideile cu nici o ocazie. Florile, fructele sau bomboanele, sau ceva drăguţ de îmbrăcat, adus acasă pentru Mama cu un sărut şi o îmbrăţişare... O achitare discretă a notelor de plată, doar pentru a le scoate din mintea Mamei... depuneri care menţin contul într-o bună stare. Multe Mame pe care le cunosc primesc asta şi daruri, şi recompense mult mai substanţiale de la fii cu mai puţine calităţi ca ale

fiului meu. Dacă tu, fiul meu, Ernest, nu-ți vii în fire, nu încetezi cu leneveala și cu căutarea plăcerii... nu termini să-ți vinzi chipul frumos... și să-ți neglijezi îndatoririle față de Dumnezeu și față de Mântuitorul tău, Isus Cristos... atunci nu mai există nimic în fața ta decât falimentul: *Ți-ai epuizat creditul.*[19]

Grace a meditat trei zile asupra acestei scrisori, șlefuind-o cu tot atâta grijă cu câtă avea să-și elaboreze Hemingway cele mai frumoase pagini, după care i-a înmânat-o personal. Documentul ne lămurește de unde a luat el puternicul sentiment de furie morală, amestecat cu autojustificare, care reprezintă o parte atât de importantă a literaturii sale.

Reacția lui Hemingway a fost cea așteptată: o furie lentă, crescândă și prelungită, și din acel moment și-a tratat mama ca pe un dușman. Dos Passos a spus că Hemingway era singurul bărbat pe care-l întâlnise vreodată care să-și urască cu adevărat mama. O altă veche cunoștință, generalul Lanham, a mărturisit: „Din primele zile petrecute alături de Ernest Hemingway, acesta s-a referit întotdeauna la mama sa ca la «ticăloasa aia». Trebuie să-mi fi spus de o mie de ori cât de mult o ura și în câte feluri."[20] Această ură a fost reflectată în mod repetat și variat în romanele sale. S-a revărsat, prin asociere, și asupra surorii lui celei mai mari, pe care o detesta: „sora mea, ticăloasa de Marcelline", „o ticăloasă pe de-a-ntregul". Această aversiune s-a extins într-o ură generală față de familie, exprimată adesea în contexte irelevante, cum ar fi comentariul asupra pictorilor proști (mama lui picta) din autobiografia sa, *A Moveable Feast* (*Sărbătoarea de neuitat*): „Ei nu fac lucruri îngrozitoare, nu fac rău, așa cum o face familia. În privința pictorilor proști, tot ce trebuie să faci este să nu te uiți la ei. Însă chiar și atunci când ai învățat să nu te uiți la familie și să nu o asculți și ai învățat să nu răspunzi la scrisori, ea are la dispoziție multe căi de a-ți face rău." Ura față de mamă era atât de intensă, încât i-a otrăvit în mare măsură viața, nu mai puțin datorită faptului că l-a încercat întotdeauna o vinovăție reziduală în privința aceasta, care l-a sâcâit și i-a

menținut ura nealterată. O mai ura încă în 1949, când aceasta avea aproape optzeci de ani, și-i scria editorului său de la reședința lui cubaneză: „Nu o voi vedea, iar ea știe că nu poate veni aici niciodată.“[21] Repulsia față de ea depășea neplăcerea pur utilitară pe care o simțea Marx față de propria-i mamă, și, din punct de vedere emoțional, se asemăna cu atitudinea acestuia față de sistemul capitalist în sine. Pentru Hemingway, ura de mamă a atins stadiul de sistem filozofic.

Destrămarea familiei l-a dus pe Hemingway la *Toronto Star* și de acolo în Europa, în calitate de corespondent și romancier străin. A repudiat nu numai religia părinților, ci și concepția mamei sale despre o cultură impregnată de creștinism, optimistă, exprimată prin proza ei puternică, însă convențională – și detestabilă pentru el. Una dintre forțele care l-au împins pe Hemingway către perfecțiunea stilului – care a devenit caracteristica sa dominantă – a fost nevoia copleșitoare de a nu scrie aidoma mamei sale, folosind retorica învechită a unei moșteniri literare hiperelaborate. (O frază a ei, pe care o ura în mod special, și care îi rezuma stilul de a scrie proză, provenea dintr-una din scrisorile pe care ea i le adresase: „Numele ți-a fost dat după doi dintre cei mai merituoși și mai nobili domni pe care i-am cunoscut vreodată.“)

Din 1921, Hemingway a dus viața unui corespondent străin, folosind Parisul drept cartier general. A relatat conflictele din Orientul Mijlociu și conferințele internaționale, dar atenția i se concentra asupra grupului de literați exilați de pe Rive Gauche. A scris versuri. Încerca să scrie proză. Citea cu înverșunare. Unul dintre multele obiceiuri moștenite de la mama sa era acela de a căra cărți cu el, îndesându-le prin buzunare, în așa fel încât să poată citi oricând și oriunde în timpul pauzelor de lucru. Citea tot și a cumpărat cărți toată viața, astfel încât în orice locuință Hemingway avea șiruri întregi de-a lungul pereților. În casa sa din Cuba avea să construiască o bibliotecă de documentare de 7 400 de volume, cuprinzând studii de specialitate asupra tuturor temelor care îl interesau și o gamă largă de texte literare, pe care le citea și le recitea. A sosit la Paris după ce-i citise practic

pe toți clasicii englezi, hotărât însă să-și lărgească orizontul. Nu a fost niciodată frustrat de faptul că nu avea o educație universitară, însă o regreta și era nerăbdător să umple golurile pe care absența acesteia le-ar fi putut lăsa. Așa se face că s-a aplecat asupra lui Stendhal, Flaubert, Balzac, Maupassant și Zola, a principalilor romancieri ruși, Tolstoi, Turghenicv și Dostoievski, și a americanilor, Henry James, Mark Twain și Stephen Crane. I-a citit și pe moderni: Conrad, T.S. Eliot, Gertrude Stein, Ezra Pound, D.H. Lawrence, Maxwell Anderson, James Joyce. Lecturile sale erau extinse, dar dictate și de o nevoie tot mai mare de a scrie. De la vârsta de cincisprezece ani nutrise un cult pentru Kipling și a continuat toată viața să-l studieze. Acum se adăuga o atenție deosebită acordată lui Conrad și strălucitei culegeri de povestiri ale lui Joyce, *Dubliners* (*Oameni din Dublin*). Aidoma tuturor scriitorilor cu adevărat mari, nu numai că devora, dar și analiza și învăța de la cei de mâna a doua, precum Marryat, Hugh Walpole și George Moore.

În 1922, Hemingway s-a instalat în chiar centrul intelectualității pariziene, odată cu sosirea acolo a lui Ford Madox Ford. Ford era un mare descoperitor de talente literare, care i-a lansat pe Lawrence, Norman Douglas, Wyndham Lewis, Arthur Ransome și pe mulți alții. În 1923 a publicat primul număr din *Transatlantic Review* și, la recomandarea lui Ezra Pound, l-a angajat pe Hemingway ca asistent cu jumătate de normă. Hemingway îl admira pe Ford în calitate de antreprenor literar, însă avea multe de care să se plângă în ceea ce-l privea: îi ignora pe majoritatea scriitorilor tineri, nu era suficient de interesat de stilurile și de formele literare noi, gustul său era prea apropiat de acela al revistelor care promovau literatura la modă și, mai presus de toate, presupunea că majoritatea literaturii bune provine din Franța și Anglia, ignorând în mare măsură producția literară a Americii, caracterizată printr-o rapidă creștere cantitativă și calitativă. Hemingway se vedea pe sine ca impresar al avangardei americane. „Ford“, bombănea el, „conduce toată afacerea asta afurisită ca pe un compromis.“[22] Odată instalat în micuțele birouri de pe Île St-Louis, în vecinătatea

Editurii Three Mountain, Hemingway a început să orienteze revista într-o direcție proamericană, aventuroasă, astfel încât alături de șaizeci de texte britanice și patruzeci de texte franțuzești includea și nouăzeci scrise de americani, printre aceștia numărându-se Gertrude Stein, Djuna Barnes, Lincoln Steffens, Natalie Barnard, William Carlos Williams și Nathan Asch. Când Ford a părăsit Parisul pentru a face o călătorie în Statele Unite, Hemingway a transformat fără ezitare numerele din iulie și august într-o paradă triumfătoare a tinerelor talente americane, în așa fel încât la întoarcere Ford a simțit că trebuia să-și ceară scuze pentru „neobișnuit de extinsa exemplificare din creația acelei Tinere Americi pe care am impus-o cu atâta insistență – însă nu cu tot atâta eficiență – cititorilor noștri“[23].

Hemingway își avea însă propria chemare, intensă, pentru faima și puterea literară, iar pe termen lung a fost mai puțin preocupat de partidele și intrigile intelectualității de pe Rive Gauche cât de dezvoltarea propriului său talent. Pound i-l prezentase pe Hemingway lui Ford cu următoarele cuvinte: „Scrie versuri foarte bune și este cel mai bun stilist în proză din lume.“[24] Pentru anul 1922 această remarcă dă dovada unei profunde intuiții, căci Hemingway nu-și șlefuise încă stilul de maturitate. Lucra însă la elaborarea acestuia, după cum o dovedesc primele sale caiete de însemnări, cu nesfârșitele lor ștersături și adăugiri. Probabil că nici un scriitor de beletristică nu s-a luptat vreodată atât de înverșunat și vreme atât de îndelungată pentru a-și elabora un stil personal de a scrie, adecvat operei pe care dorea s-o creeze. Un studiu dedicat activității lui Hemingway din această perioadă este un model al felului în care un scriitor ar trebui să-și dobândească măiestria profesională. Prin noblețea scopului și perseverența efortului, se aseamănă cu eforturile ardente depuse de Ibsen pentru a deveni dramaturg. În plus, a avut și același impact revoluționar asupra artei scrisului.

Convingerea lui Hemingway era că a moștenit o lume falsă, simbolizată de religia părinților și de cultura lor morală, și că trebuia să o înlocuiască cu una adevărată. Ce înțelegea el prin adevăr? Nu adevărul moștenit, revelat al creștinismului părinților

săi – pe care îl respingea ca irelevant – şi nici adevărul vreunui alt crez sau al unei alte ideologii, derivat din trecut şi reflectând spiritul celorlalţi, oricât de remarcabil ar fi fost, ci adevărul aşa cum îl vedea, simţea, auzea, mirosea şi gusta el. Admira filozofia literară a lui Conrad şi modul în care acesta îşi rezuma ţelul – „fidelitatea scrupuloasă faţă de adevărul propriilor mele senzaţii". Acesta a fost punctul de plecare. Însă cum să transmiţi acest adevăr? Majoritatea oamenilor – inclusiv a scriitorilor profesionişti – au, atunci când scriu, tendinţa de a vedea evenimentele prin ochii celorlalţi, deoarece moştenesc expresii şi combinaţii învechite de cuvinte, metafore demonetizate, clişee şi reţete literare. Faptul este cu precădere adevărat în ceea ce-i priveşte pe ziarişti, care tratează în viteză situaţii adesea repetitive şi banale. Hemingway a avut însă avantajul unei ucenicii excelente la *Kansas City Star*. De-a lungul timpului editorii publicaţiei întocmiseră un manual de stil cu 110 reguli menite să-i constrângă pe reporteri să folosească o engleză clară, simplă, directă şi lipsită de clişee, iar aceste reguli au fost aplicate cu stricteţe. Hemingway avea să le numească ulterior „cele mai bune reguli pe care le-am învăţat vreodată privind arta scrisului"[25]. În 1922, scriind despre Conferinţa de la Genova, a învăţat de la Lincoln Steffens arta seacă a redactării telegramelor, pe care şi-a însuşit-o cu rapiditate şi cu încântare. I-a prezentat lui Steffens primele sale eforturi încununate de succes, exclamând: „Steffens, priveşte telegrama asta: fără inutilităţi, fără adjective, fără adverbe – nimic altceva decât sânge, oase şi muşchi... Este un limbaj nou."[26]

Pe această bază jurnalistică, Hemingway şi-a elaborat propria metodă, care consta atât din teorie, cât şi din practică. Din când în când discuta pe larg despre arta de a scrie – în *Sărbătoarea de neuitat*, *The Green Hills of Africa* (*Dealurile verzi ale Africii*), *Moartea după-amiaza*, *By-Line* şi în alte opere.[27] „Principiile fundamentale ale scrisului" pe care şi le-a impus merită din plin să fie studiate.[28] Urmând exemplul lui Conrad, a definit la un moment dat arta literaturii astfel: „Află ce ţi-a provocat emoţia; care a fost acţiunea care te-a entuziasmat. Apoi aşterne-o

pe hârtie atât de clar, încât cititorul să o poată vedea și el."[29] Totul trebuia făcut cu concizie, economie, simplitate, verbe puternice, fraze scurte, fără efecte inutile. „Proza înseamnă arhitectură", scria el, „nu decorațiuni interioare, iar barocul s-a sfârșit."[30] Hemingway a acordat o atenție deosebită exactității expresiilor și a frunzărit neobosit dicționarele în căutarea cuvintelor. Trebuie reamintit faptul că, în timpul perioadei de formare a stilului său de-a scrie proză, Hemingway a fost și poet, fiind puternic influențat de Ezra Pound, care – spunea el – l-a învățat mai multe decât oricine altcineva. Pound a fost „omul care credea în *cuvântul potrivit*, omul care m-a învățat să nu am încredere în adjective". L-a studiat îndeaproape și pe Joyce, un alt scriitor căruia Hemingway i-a respectat și imitat instinctul pentru precizia verbală. În măsura în care Hemingway a avut precursori literari, se poate spune că el era produsul unei uniuni între Kipling și Joyce.

Adevărul este însă că stilul lui Hemingway este *sui generis*. Impactul său asupra modului în care nu numai că scriau, dar și gândeau oamenii în sfertul de veac 1925–1950 este atât de copleșitor și de concludent, iar influența sa de atunci încoace atât de puternică, încât este imposibil să eliminăm factorul Hemingway din proza noastră, și mai ales din operele de ficțiune. Cu toate acestea, la începutul anilor '20 lui Hemingway i-a fost greu să cucerească aprobarea editorilor și chiar să ajungă să-și publice lucrările. Prima sa creație, *Three Stories and Ten Poems* (*Trei povestiri și zece poezii*), era o întreprindere tipic avangardistă, publicată la Paris. Marile reviste nu se uitau la literatura scrisă de el și chiar și în 1925 *The Dial* – considerată o publicație inovatoare – îi mai respingea încă povestirile, inclusiv superba nuvelă *The Undefeated* (*Neînvinsul*). Hemingway a făcut ceea ce fac toți marii scriitori originali – și-a creat propria piață, i-a contaminat pe cititori cu propriul său gust. Stilul său, care combina în mod strălucit simpla descriere exactă a evenimentelor cu aluziile subtile ale răspunsului emoțional la acestea, a luat naștere în perioada 1923–1925. În 1925 a venit momentul ieșirii la rampă, odată cu publicarea lucrării *In Our Time* (*În vremea*

noastră). Ford a simţit că-l putea saluta drept cel mai de seamă scriitor al Americii: „Cel mai conştient, cel mai stăpân pe arta sa, cel mai gustat.“ Lui Edmund Wilson, cartea i-a înfăţişat o proză „de cea mai bună calitate“, „uluitor de originală“ şi de o „demnitate artistică“ impresionantă. Acest prim succes a fost urmat rapid de două romane tragice, viguroase, *The Sun Also Rises* (*Fiesta*), 1926, şi *A Farwell to Arms* (*Adio arme*), 1929, ultimul fiind poate cel mai bun lucru pe care Hemingway l-a scris vreodată. Din aceste cărţi s-au vândut mii şi mii de exemplare şi au fost citite şi recitite, gustate, rumegate, invidiate şi disputate de tot felul de scriitori. Deja în 1927, recenzându-i pentru *The New Yorker* culegerea de povestiri *Men Without Women* (*Bărbaţi fără femei*), Dorothy Parker spunea că influenţa lui Hemingway este „periculoasă“ – „cel mai simplu lucru pe care îl face pare atât de uşor de făcut. Priviţi însă la băieţii care încearcă să-l facă“[31].

Stilul lui Hemingway putea fi parodiat, dar nu putea fi imitat cu succes, deoarece nu putea fi separat de subiectul cărţilor sale şi mai ales de poziţia morală adoptată. Hemingway urmărea evitarea oricărui fel de didacticism explicit şi-l denunţa atunci când îl remarca la alţii, chiar şi la cei mai mari. „Ador *Război şi pace*“, scria el, „pentru descrierile minunate, pătrunzătoare şi adevărate ale războiului şi oamenilor, dar nu am crezut niciodată în măreaţa gândire a contelui... Ar fi putut inventa mai mult şi cu mai multă pătrundere şi adevăr decât oricare altul. Însă gândirea lui elaborată şi mesianică nu a fost mai bună decât aceea a multor altor profesori de istorie protestanţi şi am învăţat de la el cum să nu mă încred în propria mea Gândire, cu G mare, şi să încerc să scriu pe cât de veridic, de direct, de obiectiv şi de umil posibil.“[32] În cele mai bune opere ale sale, Hemingway a evitat întotdeauna să îi ţină predici cititorului sau să-l tragă de mânecă atrăgându-i atenţia asupra modului în care se comportau personajele. Cu toate acestea, cărţile sale sunt străbătute de o nouă etică laică, care izvorăşte direct din modul în care Hemingway descrie evenimentele şi acţiunile.

Universalitatea subtilă a eticii lui Hemingway este ceea ce face din el un asemenea arhetip al intelectualului, iar natura eticii sale îi reflectă americanismul. Hemingway i-a văzut pe americani ca pe nişte oameni viguroşi, activi, puternici, chiar violenţi, care acţionează şi realizează, creatori, cuceritori şi împăciuitori, vânători şi constructori. Era, el însuşi, o persoană viguroasă, activă, puternică, violentă chiar. Vorbind despre literatură cu Pound şi Ford, sărea din când în când de la locul lui pentru a mima un meci de box în jurul biroului. Era un bărbat masiv, puternic, dotat pentru diferite activităţi fizice. Era normal pentru el, ca american şi ca scriitor, să ducă o viaţă de acţiune şi s-o descrie. Acţiunea era tema sa.

Desigur, nu era nimic nou în asta. Acţiunea fusese tema lui Kipling, ai cărui eroi, sau subiecte, fuseseră soldaţii, bandele de hoţi, inginerii, căpitanii de vas şi conducătorii mari sau mici – efectiv oricine sau orice care putea ajunge să fie supus periodic tensiunii şi dinamicii acţiunii violente, până şi animalele sau maşinăriile. Dar Kipling nu era un intelectual. Era un geniu, avea un *daemon*, însă nu credea că putea remodela lumea numai prin propria sa inteligenţă, nu respingea vastul corpus al tradiţiei pe care o moştenise. Dimpotrivă, el a susţinut vehement legile şi obiceiurile acesteia, legi de neclintit pentru oamenii slabi, şi a descris plin de încântare răzbunarea abătută asupra acelora care le sfidau. Hemingway este mult mai aproape de Byron, un alt scriitor care tânjea după acţiune, descriind-o cu o măiestrie plină de entuziasm. Byron nu credea în planurile utopice şi revoluţionare ale prietenului său Shelley, care i se păreau nişte idealuri abstracte, şi nu nişte concepte aplicabile – fapt susţinut în numele său chiar de Shelley în *Julian şi Maddalo*; a elaborat însă pentru sine un sistem etic, conceput ca o reacţie faţă de codul tradiţional pe care îl respinsese atunci când îşi părăsise pentru totdeauna soţia şi Anglia. Doar în acest sens se poate spune că Byron a fost un intelectual. Nu şi-a formalizat niciodată, pe hârtie, sistemul, deşi era suficient de coerent; totuşi acesta reiese cu pregnanţă din scrisorile sale şi transpare din fiecare pagină a poemelor sale epice, *Childe Harold* şi *Don*

Juan. Este vorba de un sistem al onoarei şi al datoriei, necodificat, dar ilustrat în acţiune. Oricine citeşte aceste poeme înţelege destul de clar cum privea Byron binele şi răul şi mai ales cum aprecia el eroismul.

Hemingway proceda într-un mod asemănător – prin ilustrare. Odată, el şi-a precizat idealul drept abilitatea de a face dovadă de *grace under pressure* (eleganţă sub presiune – o expresie curioasă, dacă e să ne gândim la numele mamei sale), însă nu a mers mai departe cu definiţiile. Se prea poate ca etica sa să fi fost incompatibilă cu o definiţie exactă, fiind denaturată şi minimalizată de orice încercare de a construi una. Era însă infinit capabilă de ilustrare, şi aceasta este forţa conducătoare care se află în spatele întregii opere a lui Hemingway. Romanele sale sunt romane de acţiune şi aceasta le face să fie romane ideologice, întrucât pentru Hemingway nu exista noţiunea de acţiune neutră din punct de vedere moral. Pentru el, până şi descrierea unei mese este o afirmaţie morală, întrucât există lucrurile care trebuie mâncate sau băute şi cele care nu trebuie mâncate sau băute, după cum există şi modalităţile corecte sau incorecte de a face acest lucru. Practic orice acţiune poate fi dusă la îndeplinire în mod corect sau incorect sau, pentru a fi exacţi, în mod nobil sau josnic. Autorul nu indică şi morala, dar prezintă totul într-un context moral implicit, în aşa fel încât acţiunile să vorbească de la sine. Cadrul este personal şi păgân; cu siguranţă nu creştin. Părinţii, şi mai ales mama, i-au considerat povestirile imorale, adesea în mod exagerat, deoarece ea le putea recunoaşte fără doar şi poate coloratura etică, aceasta fiind pentru ea falsă, blasfematoare. Ceea ce spunea Hemingway – sau, mai curând, ceea ce sugera el – era faptul că existau moduri corecte sau incorecte de a comite un adulter, de a fura şi de a ucide. Esenţa ficţiunii lui Hemingway rezidă în observarea boxerilor, pescarilor, toreadorilor, soldaţilor, scriitorilor, sportivilor, sau practic a oricui avea de îndeplinit acţiuni precise şi de o anumită îndemânare, în încercarea de a duce o viaţă bună şi cinstită, conform cu valorile proprii ale fiecăruia, dând de obicei greş. Tragedia are loc deoarece valorile înseşi se dovedesc a fi iluzorii sau

greşite, deoarece acestea sunt trădate de slăbiciunile interioare, de răul exterior sau de fapte obiective potrivnice. Însă chiar şi eşecul este absolvit de intuirea adevărului, de abilitatea de a percepe adevărul şi de curajul de a-l privi în faţă. Personajele lui Hemingway stau în picioare sau se prăbuşesc după cum sunt demne de crezare sau nu. Adevărul este ingredientul principal al prozei sale şi firul care îi străbate sistemul etic, principiul de coerenţă al acestuia.

Creându-şi un stil şi o etică, Hemingway a ajuns inevitabil să le trăiască pe amândouă. A devenit, astfel, victima, prizonierul, sclavul propriei sale imaginaţii, silit să o pună în practică în viaţa reală. Nici aici nu era însă singurul. Odată ce publicase *Childe Harold*, Byron s-a văzut păşind pe calea indicată de poem. A putut schimba puţin direcţia scriind *Don Juan*, dar în fapt nu a avut de ales decât să trăiască aşa cum cântase. Dar atunci, în cazul lui Byron, fusese o chestiune de gust, ca şi de constrângere: îi plăceau postura de afemeiat, eroicul rol de eliberator. La fel s-a întâmplat şi cu contemporanul lui Hemingway, André Malraux, un alt romancier şi intelectual de acţiune, revoluţionar, explorator, pirat în căutare de comori de artă, erou al Rezistenţei, care şi-a încheiat cariera ca ministru plin în guvern, mâna dreaptă a preşedintelui de Gaulle. Cu Hemingway nu putem fi atât de siguri. Goana sa după viaţa „adevărată", viaţa de acţiune, era o activitate intelectuală în sensul că era vitală pentru genul lui de ficţiune. Aşa cum spune eroul Robert Jordan în romanul dedicat Războiului Civil din Spania *For Whom the Bell Tolls* (*Pentru cine bat clopotele*), 1940, lui „îi plăcea să ştie cum era în realitate, nu cum ar fi trebuit să fie". Hemingway, intelectualul obsedat de acţiunea violentă, era o persoană reală. Un coleg plin de intuiţie de la *Toronto Star* l-a caracterizat, la douăzeci de ani, în felul următor: „Niciodată nu s-a văzut pe faţa pământului o combinaţie mai ciudată de sensibilitate fremătândă şi preocupare pentru violenţă." I-au plăcut toate activităţile în aer liber practicate de tatăl său şi nu numai – schiul, pescuitul în larg, vânătoarea de animale mari şi, nu în cele din urmă, războiul. Nu există nici o îndoială în privinţa curajului său,

atunci când se ivea ocazia. Reporterul Herbert Matthews, de la *New York Times*, a descris cum în timpul bătăliei de pe râul Ebro, din 1938, Hemingway l-a salvat de la înecul în vâltoare, printr-o extraordinară demonstrație de forță: „Era un om bun la nevoie."[33] Vânătorii albi care l-au luat cu ei în Africa Orientală, la un safari – adesea o încercare cum nu se poate mai grăitoare – au adus mărturii similare. Mai mult încă, curajul lui Hemingway nu era irațional sau instinctiv, ci cerebral. Avea un sentiment acut al pericolului, așa cum reiese din multe povestiri. Știa ce înseamnă să-ți fie frică și să-ți înfrângi teama – nici un scriitor nu a descris vreodată mai sugestiv lașitatea. Îl făcea pe cititor să-i simtă dorința de a-și trăi ficțiunea.

De aceea imaginea lui Hemingway ca om de acțiune s-a impus la fel de rapid ca și faima sa. Ca mulți alți intelectuali, începând cu Rousseau, avea un talent uimitor de a-și face singur reclamă. A creat personajul fizic, vizibil al lui Hemingway răsturnând vechea imagine relaxată și catifelată a romanticilor – atât de ieșit din tipare la vremea sa –, în favoarea unui tip de om nou: costume safari, banduliere, arme, caschete cu cozoroc, praf de pușcă, tutun, whisky. Una dintre obsesiile sale era aceea de a se îmbătrâni cu câțiva ani. În anii '20 s-a promovat rapid la rangul de „Papa"; ultima prietenă a devenit „fiică". La începutul anilor '40, „Papa" Hemingway era deja o figură familiară în reviste, la fel de cunoscut ca și junii-primi de la Hollywood. În întreaga istorie, nici un scriitor nu a dat mai multe interviuri și nu a acordat mai multe ședințe foto. Cu timpul, chipul său cu barbă albă a devenit mai bine cunoscut decât acela al lui Tolstoi.

Încercând însă să-și personifice etica și să trăiască în spiritul legendei pe care o crease, Hemingway intra într-un joc din care nu avea să-și mai permită să iasă toată viața. Așa cum mama lui vedea dragostea maternă sub forma unui cont bancar, Hemingway depunea cu consecvență în contul său experiența acțiunii, retrăgând-o apoi de acolo în beneficiul romanelor sale. Războiul din Italia – 1917–1918 – a reprezentat capitalul inițial. În timpul anilor '20 a folosit cea mai mare parte din el, com-

pensând ceea ce „retrăgea" prin frenetice activităţi sportive şi lupte cu taurii. În anii '30 şi-a făcut rezerve considerabile pe seama vânătorilor de animale mari şi a imenselor beneficii aduse de Războiul Civil din Spania. A fost însă delăsător în ceea ce priveşte exploatarea oportunităţilor celui de-al Doilea Război Mondial, iar implicarea sa întârziată în acesta a adus prea puţin capitalului său scriitoricesc. Din acel moment, principalele sale „capitalizări" au provenit din vânat şi pescuit. Tentativele de a-şi culege inspiraţia recurgând la vânătoarea de animale mari şi la circuitele de coride au adus mai mult iluzii decât roade. Edmund Wilson a notat contrastul, atât în ceea ce priveşte scrisul, cât şi activitatea: „tânărul stăpân şi bătrânul impostor". Adevărul este că Hemingway a continuat să practice unele dintre activităţile sale violente, însă nu în măsura în care pretindea. A existat un declin evident în fascinaţia exercitată de sălbăticie, ca şi cum ar fi vrut să-şi agaţe puşca în cui şi să se aşeze în bibliotecă. O notă falsă, forţată, lăudăroasă, transpare din rapoartele asupra situaţiei trimise editorului său Charles Scribner. Aşa se face că, în 1949, Hemingway i-a scris acestuia: „Pentru a-mi sărbători cea de-a cincizecea aniversare... am făcut dragoste de trei ori, am împuşcat la club zece porumbei călători (din cei foarte rapizi), am băut cu prietenii o ladă de Piper Heidsieck brut şi am scrutat oceanul în căutare de peşte mare."[34]

Adevărat? Fals? O exagerare? Nu se ştie. Nici una dintre afirmaţiile pe care Hemingway le-a făcut despre sine şi foarte puţine dintre cele făcute la adresa altora pot fi acceptate necondiţionat, fără coroborarea cu alte surse. În ciuda importanţei centrale a adevărului în cadrul eticii sale literare, la Hemingway era prezentă convingerea atât de caracteristică intelectualului că, în cazul propriu, adevărul trebuie să fie slujitorul supus al egoului său. Considera, şi uneori chiar brava, că minciuna făcea parte din pregătirea sa de scriitor. Minţea atât în mod conştient, cât şi involuntar. Era desigur conştient că minţea atunci când era nevoie, după cum reiese clar din fascinanta sa povestire *Soldier's Home* (*Soldatul s-a întors acasă*), prin intermediul personajului Krebs. „Nu este *neobişnuit* ca scriitorii cei mai buni

să fie mincinoşi“, scria el. „O mare parte a meşteşugului lor constă în a minţi sau în a inventa... Adesea ei mint în mod inconştient şi îşi amintesc apoi cu adâncă remuşcare minciunile.“[35] Dovezile ne arată însă că Hemingway minţea în mod obişnuit cu mult înainte de a-şi fi pregătit o apologie profesională pentru asta. A minţit la cinci ani, susţinând că ar fi oprit fără nici un ajutor un cal ce-o luase la goană. Le-a spus părinţilor că se logodise cu actriţa de film Mae Marsh, deşi nu o văzuse niciodată altfel decât în filmul *Naşterea unei naţiuni*. A repetat această minciună colegilor săi din Kansas City, mergând până la detaliul privind inelul de logodnă în valoare de 150 de dolari. Multe dintre aceste minciuni sfruntate erau transparente şi jenante, cum a fost cazul atunci când, la optsprezece ani, le-a spus prietenilor că prinsese un peşte pe care era evident că-l cumpărase din piaţă. A relatat o poveste complicată despre faptul că ar fi fost boxer profesionist la Chicago şi că i s-ar fi spart nasul fără ca el să abandoneze lupta. Şi-a inventat sângele indian şi a pretins chiar că ar fi avut fiice indience. Autobiografia sa, *Sărbătoarea de neuitat*, nu este prea credibilă şi, aidoma *Confesiunilor* lui Rousseau, cu atât mai periculoasă cu cât pare mai sinceră. Minţea de obicei în privinţa părinţilor şi a surorilor sale, uneori fără vreun motiv limpede. Astfel, a afirmat că sora sa Carol fusese violată, la vârsta de doisprezece ani, de un pervers sexual (nu tocmai adevărat), iar ulterior a pretins că aceasta era divorţată sau chiar moartă (or, ea avea o căsătorie fericită cu un anume domn Gardiner, care-i displăcea lui Hemingway).[36]

Multe dintre cele mai complicate şi mai des repetate minciuni ale lui Hemingway se referă la serviciul său militar din timpul Primului Război Mondial. Desigur, majoritatea soldaţilor, chiar şi cei curajoşi, mint în ceea ce priveşte războaiele lor. Analiza detaliată la care a fost supusă viaţa lui Hemingway nu avea cum să nu scoată în evidenţă neregulile privind adevărul.[37] De asemenea, scornelile lui Hemingway referitoare la ce se întâmplase în Italia sunt deosebit de sfruntate. La început a spus că se oferise voluntar în armată, dar că fusese respins datorită vederii sale slabe. Faptul nu apare însă în documente şi este

foarte puțin probabil. Hemingway a fost de fapt un necombatant, și asta din proprie opțiune. De multe ori – inclusiv în interviurile oferite presei – Hemingway a spus că își făcuse serviciul în Regimentul italian 69 infanterie și că participase la trei mari bătălii. A mai susținut că făcuse parte din Regimentul fruntaș Arditi și i-a spus prietenului său britanic din armată, „Chinezu'" Dorman-Smith, că ar fi condus un atac al regimentului pe muntele Grappa, atac în timpul căruia fusese grav rănit. I-a spus prietenului său din perioada Războiului Civil spaniol, generalul Gustavo Durán, că la doar nouăsprezece ani ar fi comandat întâi o companie, apoi un batalion. Fusese într-adevăr rănit – și asta fără nici un dubiu –, însă a mințit în repetate rânduri în ceea ce privește circumstanțele în care fusese rănit. A inventat o poveste cum că ar fi fost împușcat în scrot, nu o dată, ci de două ori, și a mai spus că trebuise să-și odihnească testiculele pe o pernă. A spus că fusese doborât de două ori de rafale de foc automat și atins de treizeci și două de ori de gloanțe de calibru 0,45. Și, ca o încununare a acestor fapte, a mai spus că fusese botezat catolic pe ceea ce surorile credeau a fi patul lui de moarte. Toate aceste afirmații erau false.

Războiul trezise mincinosul din Hemingway. În Spania, invidios pe abilitățile de corespondent ale lui Matthews, abilități care le întreceau pe ale lui, Hemingway a raportat acasă, într-o scrisoare plină de minciuni, despre frontul Teruel: „Am transmis prima relatare despre bătălie la New York, și asta chiar cu zece ore înaintea lui Matthews, m-am întors, am luat parte alături de infanterie la întregul atac, am intrat în oraș în urma unei companii de pirotehniști și a trei companii de infanterie, am înregistrat și aceasta, m-am întors și am fost gata să telegrafiez cea mai minunată poveste de luptă spusă din om în om..."[38] A mințit și atunci când a afirmat că ar fi fost primul care a intrat în 1944 în Parisul eliberat. Și sexul a scos la iveală mincinosul din el. Una dintre poveștile sale italiene preferate, repetată adesea, era aceea că ar fi fost reținut ca prizonier sexual de către proprietara unui hotel din Sicilia, care i-a ascuns hainele forțându-l astfel să păcătuiască trupește cu ea timp de o săptămână. I-a

spus lui Bernard Berenson (destinatarul multor scrisori mincinoase) că atunci când încheiase *Fiesta*, adusese o fată la el; soția lui se întorsese pe nepusă masă, iar el a fost silit să facă fata să se strecoare afară din casă fugind pe acoperiş. Nimic nu era adevărat. A mințit în privința vestitei sale bătăi pe considerente de gelozie cu „jidanul ăla de [Harold] Loeb" în Pamplona în 1925, spunând că Loeb avusese o puşcă şi amenințase să-l împuşte (incidentul a fost transpus în *Fiesta*). Le-a mințit în privința tuturor căsătoriilor sale, a divorțurilor şi a aranjamentelor financiare, atât pe femeile direct implicate, cât şi pe mama sa. Minciunile spuse celei de-a treia soții, Martha Gellhorn, sau cele despre ea, au fost deosebit de îndrăznețe. La rândul ei, aceasta l-a calificat drept „cel mai mare mincinos de la Münchhausen încoace". Ca şi în cazul altor romancieri mincinoşi, Hemingway a lăsat piste false: o parte din cele mai uluitoare povestiri ale sale, aparent autobiografice datorită unor covârşitoare dovezi interne, ar putea fi foarte bine nişte simple scorneli. Tot ceea ce se poate spune este că Hemingway a avut mult prea puțin respect pentru adevăr.

Era, în consecință, apt şi gata pregătit pentru anii '30, acel „deceniu josnic şi necinstit". Hemingway nu a avut niciodată convingeri politice consecvente – oricare ar fi fost acelea. Etica sa privea într-adevăr loialitățile personale. Prietenul său de odinioară Dos Passos considera că, în tinerețe, Hemingway „avusese una dintre mințile cele mai înzestrate pentru demascarea prefăcătoriei politice pe care am întâlnit-o vreodată"[39]. Sunt însă greu de găsit multe dovezi care să susțină această afirmație. La alegerile din 1932, Hemingway l-a susținut pe socialistul Eugene Debs. În 1935 devenise însă, în multe privințe, un reprezentant servil al liniei Partidului Comunist. În numărul din 17 septembrie al ziarului Partidului Comunist *New Masses*, a publicat un articol violent intitulat „Cine i-a omorât pe veterani?", articol prin care acuza guvernul că ar fi fost răspunzător de moartea, într-un uragan din Florida, a patru sute cincizeci de foşti militari angajați la căile ferate pentru proiecte federale – un exercițiu tipic pentru propaganda de agitație a Partidului

Comunist. De-a lungul unui deceniu, punctul de vedere al lui Hemingway pare să fi fost acela că Partidul Comunist era singurul conducător legitim şi demn de încredere al cruciadei antifasciste şi că a-l critica sau a participa la activităţi care nu se aflau sub controlul Partidului însemna trădare. A spus că oricine ar fi adoptat o linie împotriva Partidului Comunist era „sau nebun, sau escroc" şi a afirmat că nu va permite ca numele său să apară pe coperta noii reviste de stânga *Ken*, lansată de *Esquire* – atunci când a descoperit că nu era un organ al Partidului Comunist.

Acest mod de abordare i-a dictat reacţia în faţa Războiului Civil din Spania, pe care l-a salutat, pe considerente profesionale, drept o sursă de material: „Războiul civil este cel mai bun război pentru un scriitor, cel mai complet."[40] Însă – fapt curios ţinând seama de codul său etic, în care existau stipulaţii elaborate pentru conflicte de loialitate, puterea tradiţiei şi diferite idei de justiţie – Hemingway a acceptat de la început şi până la sfârşit linia Partidului Comunist în privinţa războiului cu toate cruzimile sale. A făcut patru descinderi pe front (în primăvara şi toamna lui 1937, în primăvara şi toamna lui 1938), dar îşi formase o părere în privinţa semnificaţiei Războiului Civil încă înainte de a părăsi New Yorkul şi se angajase deja în proiectul unui film de propagandă, *Spania în flăcări*, alături de Dos Passos, Lillian Hellman şi Archibald MacLeish. „Simpatia mea", scria el, „se îndreaptă mereu spre populaţia muncitorească exploatată şi se ridică împotriva proprietarilor absenteişti, chiar dacă beau un pahar alături de proprietari şi vânez cu ei porumbei." Partidul Comunist reprezenta „oamenii acestei ţări" şi războiul era o luptă între „popor" şi „moşierii absenteişti, mauri, italieni şi germani". A afirmat că îi plăcea şi respecta Partidul Comunist Spaniol, care reunea „cei mai buni oameni" angajaţi în război.[41]

Linia lui Hemingway, conformă politicii Partidului Comunist, era de a minimaliza rolul Uniunii Sovietice, mai ales prin antrenarea ferocei conduceri a Partidului Comunist Spaniol în sângeroasa politică internă a Spaniei republicane. Acest lucru a dus la o ruptură ruşinoasă cu Dos Passos. Translatorul lui

Passos era José Robles, un fost profesor de la Universitatea Johns Hopkins care se alăturase forțelor republicane la izbucnirea războiului şi care era prieten cu Andrés Nin, conducătorul miliției anarhiste POUM. Fusese şi translatorul generalului Jan Antonovici Berzin, şeful misiunii militare sovietice din Spania, şi cunoştea o serie de secrete referitoare la afacerile Moscovei cu Ministerul Apărării de la Madrid. Berzin fusese asasinat de către Stalin, care a dat ulterior ordin Partidului Comunist spaniol să lichideze şi POUM-ul. Nin a fost torturat până şi-a dat sufletul, alte sute au fost arestați, acuzați de activități fasciste şi executați. S-a considerat prudent ca Robles să fie acuzat de spionaj şi împuşcat în secret. Dos Passos a ajuns să fie îngrijorat de dispariția acestuia. Hemingway, care se considera ultrasofisticat în privința chestiunilor politice, iar pe Dos Passos îl privea ca pe un nou-venit naiv, i-a ridiculizat neliniştea. Hemingway stătea la hotelul Gaylord din Madrid, pe atunci reşedința şefilor Partidului Comunist, şi l-a întrebat pe prietenul său intim Pepe Quintanilla (care, aşa cum avea să reiasă mai târziu, era răspunzător de majoritatea execuțiilor înfăptuite de Partidul Comunist) ce s-a întâmplat. Acesta l-a asigurat că Robles era bine, sănătos, ținut la arest pentru mai multă siguranță, dar că urma să aibă parte, mai mult ca sigur, de un proces corect. Hemingway a crezut toate acestea şi i le-a transmis lui Dos Passos. De fapt, în momentul acela Robles era deja mort, iar când Hemingway a aflat faptul – cu întârziere, de la un ziarist care abia sosise la Madrid – i-a spus lui Dos Passos că era clar că Robles fusese mai mult decât vinovat şi numai un nebun ar fi putut crede altceva. Profund afectat, Dos Passos a refuzat să accepte vina lui Robles şi i-a atacat în mod public pe comunişti. Faptul l-a făcut pe Hemingway să-i adreseze următoarea mustrare: „În Spania se duce un război între oamenii de partea cărora ai fost până mai ieri şi fascişti. Dacă, cu ura ta față de comunişti, te simți justificat să-i ataci, pentru bani, pe cei care mai luptă încă în acest război, cred că ar trebui cel puțin să ai grijă ca afirmațiile pe care le faci să fie corecte.“ Însă, aşa cum avea să reiasă, Dos

Passos făcuse afirmaţii corecte: Hemingway era naivul, inocentul, cel tras pe sfoară.[42]

Aşa avea să şi rămână până la sfârşitul războiului şi încă o bucată de vreme după aceea. Activitatea sa în numele comuniştilor a atins punctul culminant pe 4 iunie 1937, când a luat cuvântul la cel de-al Doilea Congres al Scriitorilor, congres ținut la Carnegie Hall, în New York, de către Partidul Comunist prin intermediul unei organizații de acoperire. Punctul de vedere al lui Hemingway a fost acela că scriitorii trebuie să lupte împotriva fascismului, întrucât acesta era singurul regim care nu le-ar fi permis să spună adevărul; era de datoria intelectualilor să plece în Spania şi să facă ceva pentru ei înşişi – trebuiau să înceteze să se tot certe asupra unor puncte doctrinare stând în fotoliile lor şi să înceapă să lupte: „Acum există şi va mai exista încă pentru multă vreme câte un război pentru fiecare scriitor care doreşte să meargă la fața locului şi să-l studieze."[43]

Hemingway era cu siguranţă un naiv. Participa însă în mod conştient la o minciună, din moment ce reiese clar din romanul său dedicat războiului din Spania – *Pentru cine bat clopotele* – că avea cunoştință de partea întunecată a cauzei republicane şi, de bună seamă, ştia câte ceva privind adevărul despre Partidul Comunist Spaniol. Cât a durat Războiul Civil, Hemingway a îmbrățişat aceeaşi linie ca aceia care au încercat să suprime *Homage to Catalonia* (*Omagiu Cataloniei*) de George Orwell, şi anume aceea că adevărul era mult în spatele eficacității militare şi politice. Aşa se face că discursul ținut de el la Congresul Scriitorilor a fost întru totul fraudulos.

Faptul era curios şi în altă privință, căci Hemingway nu arătase vreo înclinație de a-şi urma propriul sfat „studiind" războiul. În 1941, când America a început să se implice cu adevărat în cruciada contra nazismului, Hemingway s-a ținut deoparte. În acel moment avea deja o casă a lui, Finca Vigia, în Cuba, în afara Havanei, casă care a rămas reşedința sa principală pentru aproape tot restul vieţii. Succesul înregistrat de *Pentru cine bat clopotele*, care a devenit unul dintre cele mai celebre bestselleruri ale secolului, i-a adus un venit enorm, iar Hemingway dorea

să se bucure de aceşti bani, cu precădere în ceea ce era pe atunci sportul său preferat – pescuitul în larg. A rezultat un alt episod discreditant al vieţii sale, cunoscut sub numele de „Fabrica de escroci".[44]

Hemingway avea o mare uşurinţă în a-şi face prieteni în lumea interlopă, şi asta mai ales în ţările de limbă spaniolă. Adora personajele dubioase care alcătuiau acele *cuadrillas* (escadroane) de luptători cu taurii, obişnuiţi ai cafenelelor de pe faleză, homosexuali, prostituate, pescari cu jumătate de normă, informatori ai poliţiei şi alţii de teapa lor, care răspundeau călduros băuturii pe gratis şi bacşişurilor oferite de Hemingway. În 1942, în Havana din timpul războiului, Hemingway ajunsese obsedat de ceea ce considera a fi pericolul iminent al unei invazii fasciste. Existau, argumenta el, 300 000 de locuitori de origine spaniolă în Cuba, dintre care 15–30 000 erau „falangişti violenţi". Aceştia ar fi putut pune la cale o revoltă, transformând Cuba într-un avanpost nazist la porţile Americii. În plus, spunea el, era informat că submarinele germane străbăteau apele cubaneze şi a calculat că o forţă armată alcătuită din o sută de submarine ar fi putut debarca în Cuba o armată nazistă puternică, de circa 30 000 de oameni, care s-ar fi alăturat insurgenţilor. Este greu de spus dacă Hemingway chiar credea în aceste idei fantastice: de-a lungul vieţii sale, făcuse dovada unei sofisticări superficiale, care ascundea o mare credulitate în aproape orice privinţă. S-ar fi putut să fi fost influenţat de romanul de spionaj al lui Erskine Childers, *The Riddle of the Sands* (*Enigma nisipurilor*). Oricum, l-a convins pe ambasadorul Statelor Unite, unul dintre prietenii săi bogaţi, tovarăş de băutură şi de sport, pe nume Spruille Braden, că trebuia făcut ceva.

Ceea ce a propus Hemingway era ca Braden să recruteze şi să comande un grup de agenţi selectaţi dintre prietenii săi devotaţi din lumea interlopă loialistă. Aceştia ar fi stat cu ochii pe suspecţii fascişti şi în acelaşi timp el şi-ar fi folosit ambarcaţiunea personală – echipată cu armament adecvat – pentru a patrula în zonele care riscau a fi invadate de submarine, într-o tentativă de-a momi unul să iasă la suprafaţă. Braden a aprobat

planul şi a cerut ulterior credit pentru acesta.[45] Hemingway a primit o mie de dolari pe lună pentru a plăti şase agenţi cu normă întreagă şi douăzeci sub acoperire, selectaţi din rândurile acelor *cuadrillas* de cafenea. Mai mult încă, lucru important într-o perioadă de raţionalizare severă, el a primit 122 de galoane de benzină pe lună pentru barca sa, care a fost dotată cu o mitralieră grea şi încărcată cu grenade de mână.

Existenţa „Fabricii de escroci", după cum o numea el, a sporit prestigiul de care se bucura Hemingway în rândurile grupurilor de băutori din Havana, însă nu există nici o dovadă că ar fi demascat măcar un singur spion fascist. Şi asta dintr-o cauză precisă – Hemingway a făcut greşeala elementară de-a plăti mai mult pentru rapoartele senzaţionale. FBI-ul, care i-a tratat această întreprindere rivală cu cea mai mare dezaprobare posibilă, a transmis la Washington că tot ce producea banda lui Hemingway erau „rapoarte vagi şi nefondate, cu caracter senzaţional... Datele furnizate de Hemingway erau aproape toate lipsite de valoare". Conştient de ostilitatea FBI-ului, Hemingway a raportat că toţi agenţii acestuia erau de origine irlandeză, romano-catolici, susţinători ai lui Franco sau „chiulangii" de la serviciul militar. Au existat câteva incidente absurde, prea puţin probabile pentru orice povestire cu spioni, printre care se numără un raport furnizat de unul dintre agenţii lui Hemingway privind un „pachet suspect" din Bar Basque, care s-a dovedit a conţine o ediţie ieftină din *Viaţa Sfintei Teresa din Avila*. Cât priveşte patrula de submarine, aceasta a confirmat părerile criticilor lui Hemingway, cum că el ar fi avut de fapt nevoie de benzină pentru pescuit. Un martor ocular a menţionat: „N-au făcut nici pe dracu' – nimic. Doar au navigat şi s-au simţit bine."

Episodul a dat naştere uneia dintre aprigele dispute ale lui Hemingway. Printre oamenii din Spania pe care îi admira se număra şi generalul Durán, care (sub numele de „Manuel") i-a servit drept sursă de inspiraţie pentru eroul său Robert Jordan din *Pentru cine bat clopotele*. Durán era tot ceea ce Hemingway şi-ar fi dorit să fie – intelectualul devenit maestru-strateg. Era muzician, prieten cu De Falla şi Segovia şi membru al elitei

intelectuale spaniole antebelice. Considera, părere pe care Hemingway i-o întărea, că „războiul modern“ cere „inteligență, este treabă de intelectuali... Războiul este şi poezie, poezie tragică“[46]. În 1934, el a căpătat o numire ca rezervist în armata spaniolă, a fost concentrat la începutul Războiului Civil şi a devenit rapid un general strălucit, ajungând în cele din urmă la conducerea Corpului XX de armată. După colapsul republicii, Durán s-a oferit voluntar atât pentru armata britanică, cât şi pentru cea sovietică, dar fără rezultat. Atunci când Hemingway a născocit ideea „Fabricii de escroci“, şi-a folosit influența pentru a face ca Durán să fie ataşat Ambasadei Statelor Unite şi i-a dat conducerea planului. În acea perioadă, generalul şi Bonte, soția sa – o englezoaică –, erau oaspeții lui Hemingway la Finca. Durán şi-a dat însă rapid seama că toată afacerea nu era decât o farsă şi că îşi pierdea timpul. A solicitat o altă muncă; în acelaşi timp a avut loc o dispută personală vehementă, în care au fost implicate Bonte şi soția lui Hemingway din acel moment, Martha, ceartă care a culminat cu o adevărată explozie la un prânz oferit la ambasadă. De atunci Hemingway nu i-a mai vorbit niciodată lui Durán, excepție făcând luna mai 1945, când cei doi s-au întâlnit întâmplător şi Hemingway l-a ironizat: „Ai reuşit destul de bine să te ții departe de război, nu-i aşa?“

Faptul era caracteristic pentru tonul pe care tindeau să-l ia disputele lui Hemingway cu foştii săi prieteni. Pentru un om cu un cod moral care exalta, ca şi romanele sale, virtuțile prieteniei, lui Hemingway îi era surprinzător de greu să facă vreuna din ele să dureze mai mult. Ca în cazul multor intelectuali – de exemplu, Rousseau şi Ibsen – certurile lui Hemingway cu alți scriitori erau extrem de urâte. Hemingway era deosebit de invidios pe talentul şi succesul celorlalți, şi asta chiar în raport cu standardele vieții literare. În 1937 ajunsese să se fi certat cu toți scriitorii pe care îi cunoştea. A existat o singură excepție notabilă, care este foarte sugestivă în ceea ce-l priveşte. Singurul scriitor pe care nu l-a atacat în autobiografie a fost Ezra Pound. De la început şi până la sfârşit, Hemingway a scris în mod favorabil despre Pound. Încă de la prima lor întâlnire, Hemingway

admirase amabilitatea lipsită de egoism a acestuia față de ceilalți scriitori. A acceptat de la Pound criticile severe pe care nu le-ar fi acceptat din partea nimănui, inclusiv sfatul inteligent pe care acesta i l-a dat în 1926, că ar trebui să treacă mai curând la scrierea unui roman decât să publice un alt volum de povestiri, sfat exprimat caracteristic: „*Wotter yer think yer are, a bloomink DILLYtante?*“ („Ce crezi că ești, un diletant în afirmare?“). Hemingway pare să fi admirat la Pound o virtute de care era conștient că ducea lipsă în cel mai înalt grad, absența totală a geloziei profesionale.[47] Atunci când Pound a fost în pericol de a fi executat pentru trădare, în 1945, deoarece în timpul războiului făcuse peste trei sute de emisiuni la radio pentru Axă, Hemingway i-a salvat pur și simplu viața. Doi ani mai înainte, atunci când Pound fusese acuzat în mod oficial, Hemingway argumentase: „Este clar că e nebun. Cred că ați putea dovedi că era nebun încă de pe vremea ultimelor *Cantos*... Are un trecut îndelungat de ajutorare plină de generozitate și altruism a altor artiști și este unul dintre cei mai mari poeți în viață.“ Atunci Hemingway a fost cel răspunzător de apărarea pe considerente de nebunie, apărare încununată de succes, care a dus la internarea lui Pound în spital și la salvarea sa de la camera de gazare.[48]

Hemingway a evitat și o ceartă cu Joyce, poate pentru că i-a lipsit ocazia, poate deoarece continua să-i admire opera – numindu-l la un moment dat „singurul scriitor în viață pe care l-am respectat vreodată“. În privința celorlalți, totul nu era decât o poveste murdară. S-a certat cu Ford Madox Ford, Sinclair Lewis, Gertrude Stein, Max Eastman, Dorothy Parker, Harold Loeb, Archibald MacLeish și mulți alții. Disputele sale literare au scos la iveală o pornire aparte – o malițiozitate brutală, înrudită cu înclinația sa spre minciună. Într-adevăr, multe dintre cele mai grozave minciuni ale lui Hemingway îi priveau pe scriitori. În autobiografia lui există un portret fals și monstruos al lui Wyndham Lewis („Lewis nu-și arăta răutatea; arăta doar răutăcios... Ochii erau aceia ai unui violator lipsit de succes“), aparent răzbunarea pentru o critică pe care Lewis i-o adusese cândva.[49] În aceeași carte a spus și o serie de minciuni despre

Scott Fitzgerald şi soția, sa Zelda. Aceasta jignise egoul lui Hemingway, dar Scott îl plăcuse, îl admirase şi nu-i făcuse nici un rău. Atacurile repetate ale lui Hemingway la adresa acestui suflet fragil şi rănit sunt greu de înțeles, dacă facem abstracție de o posibilă gelozie de nestăpânit. Conform spuselor lui Hemingway, Fitzgerald îi spusese: „Ştii că nu m-am culcat niciodată cu nimeni altcineva decât cu Zelda... Zelda a spus că aşa cum sunt eu făcut n-aş putea face niciodată fericită o femeie, şi acesta era lucrul care o necăjea." După aceasta, pretindea Hemingway, ei s-ar fi dus la toaletă, unde Fitzgerald şi-ar fi scos penisul pentru a i-l arăta; generos, Hemingway îl asigurase: „Eşti perfect normal." Se pare că acest episod nu este decât o pură invenție.

Cea mai răuvoitoare ceartă a lui Hemingway a fost aceea cu Dos Passos, dureroasă mai ales dacă avem în vedere faptul că se cunoşteau de foarte mult timp. Este evident că adevăratul motiv a fost invidia – în 1936, Dos Passos a apărut pe coperta revistei *Time* (Hemingway a trebuit să mai aştepte încă un an). A urmat apoi incidentul Robles, în Spania, şi o ceartă la New York atât cu Dos Passos, cât şi cu soția acestuia, Katie, o prietenă şi mai veche. Hemingway l-a numit pe Dos Passos un parazit care împrumuta bani fără a-i mai da vreodată înapoi, iar pe soția lui cleptomană. Au existat şi multe ironii referitoare la originea sa portugheză şi presupusa naştere nelegitimă. Hemingway a încercat să insereze aceste calomnii în *To Have and Have Not* (*A avea şi a nu avea*), în 1937, însă – sfătuit de avocați – editorul său l-a silit să le elimine. În 1947, i-a spus lui William Faulkner că Dos Passos era „un snob îngrozitor (legat de faptul că era un bastard)". Drept răspuns, Dos Passos l-a înfățişat pe Hemingway sub chipul odiosului George Elbert Warner, din *Chosen Country* (*Ținutul ales*), 1951, ceea ce l-a făcut pe Hemingway să-l informeze pe cumnatul lui Dos Passos, Bill Smith, că avea în Cuba o „haită fioroasă de pisici şi câini dresați să atace bastarzii portughezi care scriau minciuni despre prietenii lor". A dezlănțuit o ultimă rundă de înțepături la adresa lui Dos Passos în *Sărbătoare de neuitat* – era un peşte-pilot înrăit, care

conducea rechinii către pradă, aidoma lui Gerald Murphy, și care reușise să distrugă prima căsătorie a lui Hemingway.[50]

Ultima afirmație era evident falsă, din moment ce Hemingway nu avusese nevoie de nici un ajutor în a-și distruge căsnicia. În romanele sale a scris adesea despre femei, dovedind o remarcabilă înțelegere a sufletului feminin. Avea în comun cu Kipling darul de a-și împleti fireasca perspectivă masculină cu prezentarea neașteptată și extrem de grăitoare a punctului de vedere feminin. În ceea ce-l privește pe Hemingway, au existat tot felul de speculții privitoare la o trăsătură feminină, chiar de transvestit sau transsexual, speculații izvorâte din aparenta sa obsesie legată de păr, mai ales de părul scurt la femei, acest aspect fiind atribuit faptului că mama sa refuzase să-l îmbrace în haine de băiat și nu l-a tuns multă vreme.[51] Cu toate acestea, cert este că lui Hemingway i-a fost greu să aibă o relație civilizată cu o femeie, cel puțin pentru un timp mai îndelungat, dacă aceasta nu făcea dovada unui servilism total. Singura femeie din familie care i-a plăcut a fost sora lui cea mai mică, Ursula, „scumpa mea soră Ura" – după cum îi spunea el, și asta deoarece fata îl adora și-i era ca o sclavă. În 1950, Hemingway i-a spus unui prieten că în 1919, atunci când se întorsese din război, Ursula, pe atunci în vârstă de șaptesprezece ani, „obișnuia întotdeauna să aștepte, dormind, în casa scării, la etajul al treilea, în fața camerei mele. Voia să se trezească atunci când intram, deoarece i se spusese că nu era bine pentru un bărbat să bea singur. Bea cu mine ceva ușor până ce mă duceam la culcare și atunci ea se culca cu mine pentru a nu fi singur pe timpul nopții. Dormeam întotdeauna cu lumina aprinsă, exceptând cazurile în care ea o stingea dacă vedea că dormeam și stătea trează și o aprindea dacă vedea că mă trezeam"[52].

Faptul poate să fi fost o simplă invenție, reflectând imaginea idealizată a lui Hemingway privitoare la modul în care o femeie ar trebui să se poarte cu el. Adevărată sau falsă, cert este că el nu avea să întâlnească o asemenea supunere în viața reală, de adult. Așa cum se întâmplă, trei dintre cele patru soții ale sale au fost neobișnuit de servile în comparație cu standardele americane

ale secolului al XX-lea, însă aceasta nu i-a ajuns. Hemingway dorea varietate, schimbare şi, totodată, dramă. Prima sa nevastă, Hadley Richardson, era cu opt ani mai în vârstă decât el şi destul de înstărită; a trăit din banii ei până ce cărţile au început să i se vândă în număr mare. Era o femeie plăcută, înţelegătoare, atrăgătoare înainte de-a se îngrăşa, în timpul sarcinii cu primul copil al lui Hemingway, Jack („Bumby"); ulterior nu a mai putut să slăbească.[53] Hemingway nu-şi făcea scrupule în a pipăi alte femei în prezenţa ei – cum a fost, de exemplu, cazul cunoscutei lady Twysden, născută Dorothy Smurthwaite – care apare în *Fiesta* sub chipul lui Brett Ashley –, un flirt din Montparnasse şi cauza scandalului dintre el şi Harold Loeb. Hadley s-a împăcat cu această umilinţă şi ulterior cu legătura lui Hemingway cu Pauline Pfeiffer, o fată sexy, zveltă, mult mai bogată decât Hadley, al cărei tată era unul dintre cei mai mari proprietari şi comercianţi de cereale din Arkansas. Pauline se îndrăgostise până peste cap de Hemingway şi, de fapt, l-a sedus. Cuplul de îndrăgostiţi a convins-o apoi pe Hadley să accepte un *ménage à trois* – „trei tăvi pentru micul dejun", a scris ea cu amărăciune în 1926, de la Juan-les-Pins, „trei costume de baie ude pe frânghie, trei biciclete". Când lucrul nu i-a mai mulţumit pe cei doi, ei au antrenat-o pe Hadley într-un proces de separaţie, după care s-a ajuns la divorţ. Ea a acceptat, scriindu-i lui Hemingway: „Te-am luat la bine şi la rău (şi am crezut-o)." Aranjamentul financiar a fost generos din partea ei, şi un Hemingway încântat i-a scris în termeni linguşitori: „Poate că norocul cel mai mare pe care îl va avea vreodată Bumby este acela de-a te avea ca mamă... cât îţi mai admir gândirea sănătoasă, mintea, inima şi foarte frumoasele tale mâini şi mă rog lui Dumnezeu să răscumpere marea durere pe care ţi-am pricinuit-o eu ţie – care eşti persoana cea mai bună, mai sinceră şi mai drăguţă pe care am cunoscut-o vreodată."[54]

A existat o umbră de sinceritate în această scrisoare: Hemingway era convins că Headley se comportase în mod nobil. Pornind de aici, el a început să facă o legendă din sanctitatea lui Hadley, aceasta încă înainte de a se fi însurat cu Pauline. În

ceea ce o priveşte, Pauline a remarcat abordarea dezinteresată a lui Hadley în problema divorţului şi a hotărât că data viitoare Hemingway nu va fi la fel de norocos. Şi-a folosit banii pentru a face viaţa lor mai îmbelşugată, cumpărând şi decorând o casă frumoasă în Key West, Florida, care a contribuit la deschiderea gustului lui Hemingway pentru pescuitul în larg. Pauline i-a dăruit un fiu, Patrick. În 1931, când l-a anunţat că aştepta un al doilea copil (Gregory), căsătoria lor a intrat în declin. Hemingway căpătase deja gustul pentru Havana şi acolo s-a încurcat cu o blondă, Jane Mason, soţia şefului liniilor aeriene Pan-American din Cuba, cu paisprezece ani mai tânără decât el. Era subţire, drăguţă, băutoare, o sportivă de primă clasă, căreia îi plăcea să-şi petreacă vremea cu tovarăşii de băutură ai lui Hemingway, pentru ca apoi să conducă maşini sport cu o viteză ameţitoare. Era, din multe puncte de vedere, o eroină ideală pentru Hemingway, însă era şi o fire depresivă, care nu-şi putea controla viaţa complicată. A încercat să se sinucidă şi a reuşit să-şi frângă coloana, moment în care Hemingway şi-a pierdut interesul pentru ea.

Între timp, Pauline făcuse încercări disperate pentru a-şi recâştiga soţul. Tatăl ei, i-a scris ea lui Hemingway, tocmai îi dăduse o mare sumă de bani – nu cumva voia şi el o parte? „Nu se mai termină banii ăştia împuţiţi... Anunţă-mă doar şi nu-ţi lua altă femeie, iubitoarea ta Pauline.“ I-a construit un bazin la Key West şi a scris: „Mi-aş fi dorit să fii aici, dormind în patul meu, folosindu-mi baia şi bându-mi whisky-ul... Dragă Papa, vino, te rog, acasă cât poţi de curând.“ S-a dus la un chirurg estetician: „Înainte de-a veni în Cuba scap de un nas mare, buze imperfecte, urechi clăpăuge, negi şi aluniţe.“ În plus, şi-a vopsit şi părul în auriu, fapt care s-a dovedit dezastruos. Călătoria ei în Cuba nu a dat rezultatele scontate. Hemingway şi-a botezat barca cu numele ei, însă nu a scos-o în larg cu ea. În *A avea şi a nu avea*, Hemingway emisese un avertisment: „Cu cât tratezi un bărbat mai bine şi cu cât îi arăţi mai mult că îl iubeşti, cu atât mai repede se plictiseşte de tine.“ Şi vorbea serios. În plus, fiind un bărbat care resimţea vinovăţia, însă răspundea transferând-o

asupra celorlalți, o considera acum pe Pauline răspunzătoare de destrămarea primei sale căsătorii și de aceea simțea că ea își merita soarta.

A urmat Martha Gellhorn, o reporteră și scriitoare pasionată și subtilă, educată (ca și Hadley) la Bryn Mawr și provenind, ca majoritatea femeilor din viața lui Hemingway, din rândul înaltei burghezii din Midwest. Era înaltă, cu picioare uluitor de lungi, o blondă cu ochi albaștri, cu aproape zece ani mai tânără decât el. Hemingway a întâlnit-o pentru prima dată în barul Sloppy Joe, din Key West, în decembrie 1936; anul următor a invitat-o să meargă cu el în Spania. Ceea ce ea a și făcut, iar experiența i-a deschis ochii, și asta și datorită faptului că el a întâmpinat-o cu o minciună: „Știam că o să ajungi aici, fiica mea, pentru că am aranjat totul astfel încât s-o poți face" – ceea ce nu era tocmai adevărat, lucru de care ea era conștientă. A insistat să-i încuie ușa pe dinafară, „astfel încât nici un bărbat să n-o poată deranja"[55]. Cât despre camera lui de la hotelul Ambos Mundos, în aceasta domnea, după cum avea să descopere Martha, o dezordine crasă: „Ernest", avea să scrie ea mai târziu, „era extrem de murdar... unul dintre bărbații cei mai indolenți pe care i-am întâlnit vreodată." Hemingway moștenise de la tatăl său gustul pentru sendvișurile cu ceapă, iar în Spania adora să le facă folosind un soi local foarte puternic, pentru a le mesteca apoi alternându-le cu înghițituri din sticluța sa de argint, plină cu whisky – o combinație remarcabilă. Martha era o fire mai curând pretențioasă și este puțin probabil să fi fost vreodată atrasă de el fizic. A refuzat întotdeauna să-i facă un copil și mai târziu a adoptat unul („Nu este nevoie să ai un copil atunci când poți să-l cumperi. Asta am și făcut"). Ea se căsătorise cu Hemingway în primul rând deoarece era un scriitor vestit, ceva ce și-ar fi dorit cu ardoare să fie și ea: spera ca acea carismă literară a lui să treacă și asupra ei. Pauline s-a luptat însă din greu să-și țină soțul, și atunci când a simțit că pierde, și-a amintit de aranjamentul generos al lui Hadley și a insistat pentru unul mai dur, care a întârziat divorțul. În momentul în

care acesta s-a terminat, Hemingway era deja înclinat s-o acuze pe Martha că i-ar fi distrus căsnicia. Prietenii aduc mărturie asupra certurilor publice aprinse dintre cei doi încă dintr-un stadiu timpuriu al legăturii lor.

Martha a fost de departe cea mai inteligentă şi mai hotărâtă dintre soţiile lui Hemingway şi nu a existat niciodată vreo şansă ca mariajul să dureze. Şi asta din cauza unui motiv simplu: a obiectat vehement în faţa deprinderii lui Hemingway de a bea şi a brutalităţii pe care o genera băutura. Atunci când, la sfârşitul anului 1942, Martha a insistat să conducă maşina la întoarcerea acasă deoarece el băuse la petrecere şi când s-au certat pe drum, el i-a tras un dos de palmă. Ea a încetinit mult apreciatul lui Lincoln, l-a îndreptat spre un copac, l-a izbit, după care l-a lăsat pe Hemingway în maşină.[56] A urmat mizeria: Martha a adus puternice obiecţii la adresa cetei de motani sălbatici pe care Hemingway îi avea în Cuba, care puţeau îngrozitor şi erau lăsaţi să defileze pe masa din sufragerie. În 1943, în timp ce el era plecat, ea a castrat motanii; ulterior el a bombănit cu năduf: „Mi-a tăiat pisicile."[57] Martha i-a corectat pronunţia în franceză, i-a stimulat cunoştinţele în domeniul vinurilor franţuzeşti, i-a ridiculizat „Fabrica de escroci" şi a bătut apropouri transparente cum că el ar trebui să se afle mai aproape de luptele din Europa. În cele din urmă, Hemingway s-a hotărât să plece, aranjând cu iscusinţă o misiune acolo cu *Collier's*, a căror angajată fusese Martha şi care acum – spre furia ei – o concediau. Cu toate acestea, ea s-a dus după el la Londra şi l-a găsit trăind, în 1944, în obişnuita sa mizerie, la Dorchester, cu sticle goale de whisky rostogolindu-se de sub pat.

De atunci toate au mers din rău în mai rău. Întorşi în Cuba, el o trezea în mijlocul nopţii atunci când se culca băut: „Mă trezea atunci când încercam să dorm pentru a-mi căuta nod în papură, mârâind şi bătându-şi joc de mine – de fapt, vina mea era aceea de-a fi fost în război pe când el nu fusese, însă nu aşa punea el problema. Eram, cică, nebună, nu căutam decât motive de exaltare şi pericole, nu aveam simţul responsabilităţii în

privința nimănui, eram de un egoism inimaginabil. Nu se mai termina și, credeți-mă, era sălbatic și oribil."[58] A amenințat-o: „O să-mi găsesc pe cineva care să vrea să stea cu mine și să mă lase pe *mine* să fiu scriitorul familiei."[59] Hemingway a scris un poem obscen, *Vaginului Marthei Gellhorn*, pe care-l compara cu gâtul zbârcit al unei ploști vechi, poem pe care-l citea oricărei femei pe care reușea să o bage în pat. A devenit, s-a plâns Martha, „din ce în ce mai nebun, cu fiecare an care trecea". Ducea „o viață de sclavă cu o brută drept stăpân", așa că l-a părăsit. Fiul lui Hemingway, Gregory, comenta: „O tortura pur și simplu pe Marty și când – în cele din urmă – i-a distrus toată dragostea pentru el, iar ea l-a părăsit, a pretins că ea îl abandonase."[60] S-au despărțit la sfârșitul lui 1944 și, conform legii cubaneze, din moment ce ea îl părăsise, Hemingway i-a păstrat toate bunurile de acolo. A afirmat că faptul că se căsătorise cu ea „a fost cea mai mare greșeală din viața mea" și într-o scrisoare adresată lui Berenson, a înșirat viciile Marthei, a acuzat-o de adulter („un iepure"), a spus că ea nu văzuse niciodată un om murind, cu toate acestea făcuse mai mulți bani scriind despre atrocități decât orice altă femeie de la Harriet Beecher-Stowe încoace – nimic din toate acestea nefiind adevărat.

Cea de-a patra și ultima căsătorie a lui Hemingway a durat până la moartea acestuia, și asta în principal datorită faptului că protagonista de la acea vreme, Mary Welsh, era hotărâtă să meargă până la capăt, orice s-ar fi întâmplat. Provenea dintr-o altă clasă socială decât celelalte neveste ale lui Hemingway, fiind fiica unui cherestegiu din Minnesota. Nu avea cum să-și fi făcut vreodată iluzii privitoare la omul cu care se căsătorea, din moment ce încă de la începutul relației lor, la hotelul Ritz din Paris, în 1945, el s-a îmbătat, a dat peste o fotografie a soțului ei, ziaristul australian Noel Monks, a azvârlit-o la toaletă, a tras cu arma, a făcut praf toată toaleta și a inundat camera.[61] Mary era ziaristă la *Time*, nu era o ambițoasă precum Martha, însă era harnică și isteață. Dându-și seama că Hemingway dorea o nevastă-servitoare, și nu o posibilă rivală, ea a renunțat complet la ziaristică pentru a se mărita cu el, deși a trebuit să îndure

în continuare batjocori precum: „*Eu* nu m-am culcat cu generali pentru a face un articol pentru revista *Time*."[62] O numea „Venus de buzunar a lui Papa" şi s-a lăudat în privința numărului de contacte sexuale avute cu ea. I-a spus generalului Charles („Buck") Lanham că, după o perioadă de neglijare, era uşor să o împaci pe Mary cum făcuse el: o „irigase de patru ori în noaptea trecută" (atunci când Lanham a întrebat-o despre aceasta – după moartea lui Hemingway – ea a suspinat: „Măcar să fi fost adevărat").[63]

Mary era o femeie hotărâtă, un manager: era în ea ceva din contesa Tolstoi. Însă de data aceasta Hemingway era, desigur, la fel de vestit ca şi Tolstoi, un vizionar al omenirii, un profet al vieții în aer liber, cu băuturi, arme, haine de safari, echipament de camping de tot felul care să-i poarte numele. Oriunde s-ar fi dus, în Spania, în Africa, şi înainte de toate în Cuba, era aşteptat de un alai de prieteni intimi şi de paraziți, uneori un adevărat circ ambulant, de obicei static la Havana. Admiratorii săi erau adesea la fel de excentrici ca aceia din jurul lui Tolstoi, cu o morală mai curând deficitară, însă la fel de devotați în felul lor. Înainte de a-l părăsi, Martha Gellhorn a menționat ceea ce ea numea „o scenă simpatică şi foarte amuzantă din Cuba", cu Hemingway „citind cu voce tare din *Pentru cine bat clopotele* unui grup de tovarăşi de vânătoare de porumbei şi de pescuit, adulți înstăriți şi cu pretenții de erudiție, aceştia stând vrăjiți pe podea".[64] Şi totuşi, datorită obiceiurilor îngrozitoare ale lui Hemingway, viața lui reală nu era atât de decorativă – abstracție făcând de decorul propriu-zis – precum cea de la Iasnaia Poliana. Durie Shevlin, soția unuia dintre mulții prieteni milionari ai lui Hemingway, a lăsat o descriere a cadrului din Cuba, din 1947: barca era incomodă, mică şi rapidă, Finca era bântuită de pisici scârboase şi lipsită de apă caldă, Hemingway însuşi puțind a alcool şi sudoare, nebărbierit, şuşotind în ciudatul jargon de engleză metisată pe care îl adoptase şi repetând întruna cuvântul „găinaț". Mary a avut mult de furcă cu tot ceea ce o înconjura.

Au existat şi de această dată multele umiliri repetate, adesea intenționate, Hemingway fiind înnebunit după atenția femeilor,

mai ales dacă acestea erau fermecătoare, cunoscute şi linguşitoare. A fost Marlene „Kraut" (Varza) Dietrich, care i-a cântat în baie în timp ce el se bărbierea, Laureen Bacall („Eşti chiar mai solid decât mi-am închipuit"), Nancy „Slim" (Zvelta) Hayward („Dragă, eşti atât de subțire şi de frumos"). A existat o Virginia „Jigee" (Săltăreața) Viertel, care făcea parte din „circul" parizian al lui Hemingway de la Ritz: „A trecut o oră şi jumătate", şi-a amintit sever Mary, „de când am părăsit camera lui Jigee Viertel şi Ernest a spus «Revin într-un minut»". La Madrid existau „târfele de luptă" ale lui Hemingway, după cum le spunea el, la Havana cele de faleză; îi plăcea să le pipăie în prezența lui Mary, aşa cum o pipăise cândva pe Dorothy Twysden sub privirea îngrijorată a lui Hadley. Pe măsură ce Hemingway îmbătrânea, fetele pe care le dorea deveneau tot mai tinere. Odată i-a spus lui Malcom Cowley: „M-am culcat cu toate femeile pe care le-am vrut şi cu multe pe care nu le-am vrut, şi sper că am făcut-o bine."[65] Lucrurile nu au stat niciodată aşa. Faptul a devenit tot mai puțin adevărat după cel de-al Doilea Război Mondial. La Veneţia, Hemingway s-a îndrăgostit de o tânără, înspăimântătoare şi patetică în acelaşi timp, pe nume Adriana Ivancic, din care a făcut eroina dezastruosului său roman postbelic, *Across the River and Into the Trees* (*Dincolo de râu şi printre copaci*), 1950. Era o persoană distantă, snoabă şi rece, care dorea căsătoria sau nimic şi avea (după cum s-a exprimat fiul lui Hemingway, Gregory) „o mamă cu nasul coroiat în continuă expectativă". Hemingway a acordat ospitalitate celor care trebuie să fi alcătuit unul dintre cele mai sinistre cupluri din istoria literară şi, cum Adriana avea ambiții artistice, l-a forțat pe editorul circumspect al lui Hemingway să-i accepte schițele pentru coperte atât la *Dincolo de râu şi printre copaci*, cât şi la *The Old Man and the Sea* (*Bătrânul şi marea*), 1952, carte care i-a refăcut, într-o oarecare măsură, reputația şi în urma căruia a câştigat Premiul Nobel. Ambele coperte au trebuit refăcute. Adriana îşi bătea joc de Mary făcând-o „necultivată", o apreciere căreia Hemingway însuși i-a ținut isonul, el, care prețuia

educația și manierele civilizate ale tinerei, în contrast cu Mary, pe care o califica drept o „vivandieră" și o „gunoieră".[66]

Au mai urmat și alte umilințe cu ocazia ultimului mare safari al lui Hemingway, din iarna dintre 1953 și 1954. Ajunsese murdar chiar și în raport cu propriul său etalon, cortul îi era un morman de haine murdare și de sticle goale de whisky azvârlite peste tot. Din motive de neînțeles, care țineau de etica sa personală, el a adoptat ținuta băștinașilor, s-a ras în cap, și-a vopsit o parte din haine în roz-portocaliu, precum cei din triburile masai, și a purtat chiar și o suliță. Mai mult încă, s-a încurcat cu o localnică wakamba pe nume Debba, descrisă de paznicul de vânătoare al safariului, Denis Zaphina, ca „o împuțită". Ea, prietena ei și Hemingway petreceau în cortul lui, și în timpul unei asemenea întâlniri cortul i s-a prăvălit. Conform jurnalului lui Mary, nu lipsea niciodată „conversația lui pisăloagă, repetitivă, care bâzâia monoton zi și noapte"[67]. A urmat apoi ultima mare expediție în Spania, în 1959, „circul" lui Hemingway călătorind cu cele optzeci sau nouăzeci de cufere, pentru o vară de lupte cu taurii. O adolescentă de nouăsprezece ani, pe nume Valerie Danby-Smith, fiica unui constructor din Dublin, a venit să-i ia lui Hemingway un interviu pentru o agenție belgiană de știri, la care era corespondent de presă. Hemingway s-a îndrăgostit de ea și s-ar putea să fi vrut chiar s-o ia de nevastă, dar a recunoscut că Mary era o soție mai potrivită pentru a avea grijă de un bărbat în vârstă, o ultimă soție firească, „de cursă lungă". Dar Valerie a fost angajată pentru două sute cincizeci de dolari pe lună, s-a alăturat circului și a călătorit pe scaunul din față al mașinii, pentru a fi pipăită de mâna avidă a lui Hemingway, în timp ce Mary trebuia să stea în spate. Ea a suportat acest lucru, recunoscând că Valerie era inofensivă și că, înveselindu-l pe Hemingway, îl făcea să fie mai puțin violent – într-adevăr, după moartea lui, Valerie și-a menținut angajamentul (în cele din urmă s-a căsătorit cu Gregory Hemingway). La vremea aceea însă, întâmplarea a făcut ca vara să devină „oribilă, hidoasă și mizerabilă"[68].

Trebuia oare ca Mary să îndure mai multe decât contesa Tolstoi? Probabil că nu, în sensul că, spre deosebire de Tolstoi, Hemingway era un animal de casă lipsit de intenţia de a pleca în sălbăticie. Mary a învăţat spaniola, îi conducea bine casa şi lua parte la majoritatea incursiunilor sale sportive. Într-un anumit stadiu al relaţiei lor, Hemingway a scris un „raport asupra situaţiei" în ceea ce o privea, în care îi enumera calităţile: „O excelentă pescăriţă, o bună trăgătoare, o vajnică înotătoare, o bucătăreasă cu adevărat bună, ştie să aprecieze un vin bun, excelentă la grădinărit... poate conduce o barcă sau dirija o casă în spaniolă."[69] Nu avea însă nici un pic de compasiune pentru ea atunci când se rănea, aşa cum se întâmpla adesea, în timpul expediţiilor lui în sălbăticie. Ea menţionează un schimb caracteristic de cuvinte ce a avut loc după ce se alesese cu o rană dureroasă: „Ai putea s-o ţii pentru tine." „Încerc." „Soldaţii nu fac asta." „Nu sunt soldat."[70] În public aveau loc certuri cutremurătoare, iar în particular scene de o violenţă înfricoşătoare. Odată el i-a azvârlit maşina de scris pe jos, a spart o scrumieră la care ea ţinea mult, i-a aruncat vin în faţă şi a făcut-o târâtură. Mary i-a răspuns că, dacă încerca să scape de ea, ea nu avea de gând să plece de acasă: „N-ai decât să mă tot îndemni cât vrei să părăsesc casa şi pe tine, că nu ai să reuşeşti... Orice ai spune sau ai face, dacă nu mă omori, ceea ce ar fi cam complicat, am să rămân aici şi am să ţin casa şi Finca până în ziua în care ai să vii aici treaz, dimineaţa, şi ai să-mi spui sincer şi fără ocolişuri că vrei ca eu să plec."[71] Era o ofertă pe care Hemingway era prea prudent ca să o accepte.

Copiii proveniţi din căsătoriile lui Hemingway erau de obicei martorii tăcuţi, uneori temători, ai vieţii lui conjugale. În pruncie erau mult lăsaţi în seama unor dădace şi servitoare, în vreme ce „circul" lui Hemingway străbătea lumea. Avem cunoştinţă de o dădacă, Ada Stern, prezentată drept lesbiană. Vârstnicul, Bumby, o momea cu băuturi pe care le şterpelea, Patrick se ruga să fie trimisă în iad, în vreme ce Gregory, mezinul, era îngrozit că femeia ar putea pleca.[71] În cele din urmă, Gregory a scris o carte relevantă, destul de amară, despre tatăl său. Tânăr fiind,

a fost implicat într-un incident cu poliția din California. Mama lui, Pauline, divorțată demult de Hemingway, i-a telefonat acestuia (pe 30 septembrie 1951) pentru a-l informa și a-l ruga să o liniștească și să-i dea un sfat. El i-a răspuns că ea era de vină – „Uite cum l-ai crescut" – și s-au certat ca nebunii, Pauline „strigând și plângând necontrolat la telefon". În acea noapte ea s-a trezit cu o durere acută, pentru ca a doua zi să moară pe masa de operație, la vârsta de cincizeci și șase de ani, din cauza unei tumori la glanda suprarenală. Aceasta poate să fi fost agravată de stresul emoțional. Hemingway a condamnat delincvența fiului său; fiul a incriminat furia tatălui. „Nu necazurile mele nesemnificative au tulburat-o pe mama, ci conversația brutală de la telefon pe care au avut-o cu opt ore înaintea morții ei." Gregory a notat în cartea sa: „Este bine să te afli sub influența unei personalități dominatoare atâta vreme cât aceasta este zdravănă, însă atunci când aceasta ajunge să aibă putregai în suflet, cum poți să ajungi să îi spui că pute?"[73]

Desigur, adevărul este că Hemingway nu era depravat până în măduva oaselor. Era alcoolic. Alcoolismul era pentru munca sa tot atât de important, indispensabil de fapt, cum era dependența de droguri pentru Coleridge. Hemingway era un caz de alcoolism progresiv demn de manualele clasice de medicină, alcoolism provocat de o depresie cronică profundă, probabil moștenită, pe care, la rândul său, nu făcea decât să o agraveze. Într-o bună zi, Hemingway i-a spus lui MacLeish: „Necazul a fost că, toată viața, atunci când lucrurile mergeau într-adevăr prost, era suficient să beau ceva pentru ca imediat după aceea ele să se amelioreze simțitor."[74] A început să bea în adolescență, fierarul local, Jim Dilworth, furnizându-i în secret cidru tare. Mama lui a observat năravul și s-a temut mereu că Hemingway ar putea deveni alcoolic (există o teorie care spune că la el patima băuturii a început odată cu prima mare ceartă cu Grace). În Italia, Hemingway a trecut la vin, după care a băut pentru prima dată tărie la clubul ofițerilor din Milano. Rana și o poveste de dragoste nefericită au trezit în el patima alcoolului: la spital, s-a descoperit că dulapul său era plin cu sticle goale de coniac,

un semn rău-prevestitor. În anii '20, la Paris, cumpăra vin de Beaune cu galonul de la o vinărie şi era în stare să bea cinci sau şase sticle de vin roşu la o masă – ceea ce şi făcea, de altfel. L-a învățat pe Scott Fitzgerald să bea vin direct din sticlă, care era, spunea el, ca o fată „care mergea să înoate fără costum de baie". La New York, a spus că a fost „afumat" timp de „câteva zile" după ce semnase contractul pentru *Fiesta*, după toate probabilitățile prima sa repriză prelungită de băutură. Lumea credea că el inventase laitmotivul anilor '20, „Ia un pahar", deşi unii, cum ar fi Virgil Thomson, l-au acuzat că ar fi fost prea zgârcit ca să ofere cuiva un pahar. La rândul său, Hemingway era mereu gata să-şi acuze cunoştințele că ar fi băut pe seama lui, aşa cum o făcuse în anii '50 cu Ken Tynan, în Cuba.[75]

Lui Hemingway îi plăcea în mod deosebit să bea cu femeile, ceea ce îi apărea, prin extraploare, ca şi cum ar fi avut aprobarea mamei sale. Hadley a băut mult alături de el i-a scris la un moment dat: „Ştii, îmi mai este încă dragă remarca pe care ai făcut-o, cum că aproape mă venerai ca băutoare."[76] Acelaşi rol dezastruos l-a jucat drăguța sa însoțitoare din Havana, Jane Mason, cu care bea gin urmat de şampanie şi de cantități imense de daiquiri. De fapt, acesta a fost deceniul în care, în Cuba, consumul de alcool i-a scăpat pentru prima dată complet de sub control. Un barman de acolo a afirmat că Hemingway putea „bea mai multe pahare de Martini decât orice altă persoană pe care am întâlnit-o". La domiciliul prietenului său Thorwald Sanchez, Hemingway a ajuns la stadiul de bețiv agresiv, şi-a aruncat hainele pe fereastră şi a spart un set de pahare scumpe de bacara. Soția lui Sanchez a fost atât de înspăimântată, încât a țipat şi l-a implorat pe valet să-l încuie undeva. În timpul safariului, se strecura afară din cort la ora cinci dimineața pentru a-şi lua ceva de băut. Fratele său Leicester a spus că, la Key West, la sfârşitul anilor '30, Hemingway ajunsese să bea într-o zi şaptesprezece whisky-uri cu sifon şi adesea, noaptea, la culcare, lua cu el o sticlă cu şampanie.

În această perioadă, ficatul a ajuns să-l supere pentru prima dată, dându-i dureri acute. Doctorul i-a recomandat să renunțe

cu totul la alcool, iar el a încercat într-adevăr să-şi limiteze cosumul la trei whisky-uri înainte de cină. Dar asta nu a durat mult. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial cantitatea de alcool pe care ajunsese să o bea a crescut continuu, pentru ca la jumătatea anilor '40 să se spună despre Hemingway că la micul dejun îşi turna gin în ceai. Luându-i în 1948 un interviu pentru *Cosmopolitan*, A.E. Hotchner a spus că Hemingway a dat gata şapte Papa Doubles (băutura havaneză care îi purta numele, un amestec de rom, grapefruit şi maraschino), şi atunci când a plecat la cină l-a luat cu el în maşină pe al optulea, pentru drum. S-a şi lăudat: „Într-o noapte, aici am dat pe gât şaisprezece." S-a lăudat şi editorului său că începuse într-o seară cu absint, a terminat o sticlă de vin la cină, a trecut la o sesiune de vodcă, apoi a continuat cu whisky-uri cu sifon până la ora trei noaptea. În Cuba, băuturile dinaintea cinei erau de obicei pe bază de rom; în Europa, pe bază de Martini, în proporție de 15:1. Odată, la începutul anilor '50, pe terasa din fața Domului din Montparnasse, l-am văzut dând pe gât şase asemenea băuturi, un pahar după altul – exista un puternic element de bravadă în abuzul acesta de alcool. La micul dejun băuturile puteau fi gin, şampanie, scotch sau „Death in the Gulf Stream" – un pahar mare de gin Hollands cu lămâie verde, o altă invenție de-a sa. Şi, mai presus de toate, era nelipsitul whisky: fiul său Patrick spunea că în ultimii douăzeci de ani de viață, tatăl său dădea gata un litru de whisky pe zi.

Capacitatea lui Hemingway de a rezista la băutură era remarcabilă. Lillian Ross, care i-a făcut un portret în *New Yorker*, nu pare să fi remarcat că era beat în cea mai mare parte a timpului cât a stat de vorbă cu ea. Denis Zaphina a comentat, referitor la ultimul lui safari: „Presupun că a fost beat tot timpul, dar rareori a arătat-o." A mai demonstrat şi o surprinzătoare putere de a-şi limita consumul de alcool sau chiar de a renunța la băutură pentru scurte perioade de timp şi, pe lângă fizicul său puternic, acest fapt i-a permis să supraviețuiască. Efectele alcoolismului cronic de care suferea erau totuşi inexorabile. Băutura a fost şi unul dintre factorii care au stat la baza imensului

număr de accidente pe care le-a suferit. Walter Benjamin a definit odată intelectualul (pe sine) drept un om „cu ochelarii pe nas şi cu toamna în suflet“. Hemingway avea cu siguranță toamna în suflet – adesea chiar miezul iernii –, însă pe cât putea se ținea departe de ochelari, în ciuda faptului că la ochiul stâng moştenise miopia mamei sale (care, din vanitate, refuzase şi ea să poarte ochelari).

Drept rezultat, şi poate şi din cauza staturii sale masive, Hemingway a fost toată viața predispus la accidente. Lista acestora este înfricoşător de lungă.[77] Copil fiind, a căzut cu un băț în gură şi şi-a smuls amigdalele; şi-a înfipt un cârlig de pescuit în spate; a căpătat răni la fotbal şi la box. Anul 1918 l-a văzut căzând victima unei explozii în timpul războiului şi zdrobindu-şi pumnul într-o vitrină de sticlă. Doi ani mai târziu, s-a tăiat la picioare pe când mergea pe sticlă spartă şi a avut o hemoragie internă când a căzut lovindu-se de un pilon pentru amarat barca. S-a ars rău spărgând un boiler (1922), şi-a rupt un ligament de la picior (1925), iar fiul său i-a provocat o rană la pupila ochiului drept (1927). În toamna lui 1928, a survenit primul dintre accidentele grave provocate de băutură, când – întorcându-se acasă – a confundat lanțul lucarnei cu lanțul de la toaletă şi şi-a tras în cap întreaga structură masivă de sticlă, suferind o comoție şi necesitând nouă copci. Şi-a rupt vintrele (1929), şi-a fracturat arătătorul cu un sac de box, a fost rănit de un cal nărăvaş şi şi-a fracturat brațul într-un accident de maşină (1930), s-a împuşcat în picior pe când, beat fiind, a încercat să prindă un rechin cu harponul (1935), şi-a fracturat degetul cel mare de la picior lovind o poartă încuiată, şi-a zdrelit piciorul într-o oglindă şi şi-a rănit pupila ochiului bolnav (1938). S-a mai ales cu încă două comoții în 1944, intrând cu maşina într-un rezervor de apă în timpul camuflajului şi sărind de pe o motocicletă într-un şanț. În 1945, a insistat să stea la volan pentru a o duce pe Mary la aeroportul din Chicago, a derapat şi a lovit un morman de pământ, fracturându-şi trei coaste, un genunchi şi spărgându-şi capul (Mary a trecut prin parbriz). În 1949 a fost zgâriat grav în timp ce se juca cu un leu. În 1950 a căzut în barcă, alegându-se

cu tăieturi lungi la cap şi picior, secţionându-şi o arteră şi provocându-şi pentru a cincea oară o comoţie. În 1953 şi-a luxat umărul căzând din maşină şi în iarna aceea a mai suferit şi o serie de accidente în Africa: arsuri grave în timp ce, beat fiind, încerca să stingă un tufiş cuprins de flăcări, şi două accidente de avion, care au produs o altă comoție, o fractură craniană, două vertebre fisurate, traumatisme interne, o ruptură de ficat, splină şi rinichi, arsuri, un umăr şi un braț dislocate şi o paralizie a sfincterului. Accidentele, precedate de obicei de beţii, au continuat practic până la moartea lui Hemingway: ligamente rupte, gleznă scrântită în timp ce escalada un gard (1958), un alt accident de maşină (1959).

În ciuda fizicului, alcoolismul a avut un impact direct asupra sănătăţii sale, începând cu ficatul, la sfârşitul anilor '30. În 1949, pe când schia la Cortino d'Ampezzo, s-a trezit cu un fir de praf în ochi şi incidentul, combinat cu alcoolul, a dus la un caz foarte ciudat de erizipel, de care mai suferea încă zece ani mai târziu, cu o cicatrice vineţie, bătând în roşu, ce se întindea de la rădăcina nasului la gură. În acea perioadă, ca urmare a ultimei mari beții din Spania (1959), avea probleme cu ambii rinichi şi cu ficatul şi probabil hemocromatoză (ciroză, tegumente colorate, diabet), edeme ale gleznelor, crampe, insomnii cronice, cheaguri de sânge şi edeme cauzate de hipertensiune, ca şi probleme dermatologice.[78] A devenit impotent şi a îmbătrânit prematur; ultima fotografie, tristă, a lui plimbându-se în apropierea unei case pe care o cumpărase în Idaho, vorbeşte de la sine. Chiar şi aşa, mai era încă pe picioare, încă în viaţă, iar gândul devenise de nesuportat pentru el. Tatăl său se sinucisese din cauza fricii pe care i-o inspira o boală incurabilă. Hemingway se temea că bolile de care suferea nu erau mortale: pe 2 iulie 1961, după diverse tratamente nereuşite contra depresiei şi a paranoiei, a pus mâna pe cea mai bună puşcă a sa de vânătoare cu două ţevi, a încărcat-o şi şi-a zburat toată calota craniană.

De ce îşi dorea Hemingway moartea? Nu este deloc un fapt neobişnuit printre scriitori. Contemporanul său, Evelyn Waugh,

scriitor de limbă engleză cu un statut comparabil în acea perioadă, şi-a dorit şi el moartea. Waugh însă nu era un intelectual: nu credea că ar putea remodela regulile vieții luându-se numai după mintea sa; s-a supus disciplinei tradiționale a bisericii, murind de moarte bună cinci ani mai târziu. Hemingway şi-a creat un cod propriu, bazat pe onoare, adevăr, loialitate. A dat greş în toate trei privințele şi aceasta l-a condamnat la eşec. Mai grav poate, a simţit că dădea greş în literatură. Hemingway a făcut multe greşeli dureroase, dar exista un lucru de care nu ducea lipsă: integritatea artistică. Aceasta străluceşte ca un far de-a lungul întregii sale vieți. Şi-a impus sarcina de a crea un nou mod de a scrie în limba engleză, de-a scrie un roman, şi a reuşit. A fost unul dintre evenimentele remarcabile din istoria limbii engleze şi reprezintă acum o parte inseparabilă a ei. Sarcinii acesteia el i-a dedicat resurse imense de facultăți creatoare, energie şi răbdare. Faptul era dificil în sine. Mai dificil însă – aşa cum a descoperit singur – era să mențină standardul de creativitate pe care îl instituise. Faptul i-a devenit evident la jumătatea anilor '30 şi s-a adăugat obişnuitei sale depresii. Din acel moment, cele câteva povestiri ale sale încununate de succes nu au fost decât nişte excepții pe o lungă pantă descendentă. Dacă Hemingway nu ar fi fost un artist atât de mare, poate că faptul nu ar fi contat pentru el ca individ; pur şi simplu ar fi scris şi publicat romane proaste, aşa cum o fac atâția alți scriitori. El ştia însă când scria sub posibilitățile sale, iar faptul că ştia asta era insuportabil. A căutat sprijinul alcoolului, chiar şi atunci când lucra. În anii '20, a fost văzut pentru prima dată scriind cu băutura în față – o sticlă de rom St. James. Acest obicei, rar la început, a devenit intermitent, apoi invariabil. În anii '40, se spunea deja că se scula la patru şi jumătate dimineața şi „începea de obicei să bea de îndată şi scrie în picioare, cu un creion într-o mână şi un pahar în cealaltă"[79]. Faptul i-a afectat munca într-un mod dezastruos, cum era de altfel de aşteptat. Un editor cu experiență poate spune întotdeauna când o lucrare literară este realizată cu ajutorul alcoolului, indiferent cât de

talentat ar fi autorul. Hemingway a început să producă mari cantități de materiale nepublicabile sau pe care le simțea că nu se ridică la nivelul minim pe care și-l impusese. O parte au fost totuși publicate și primite ca lipsite de valoare, ba chiar ca o parodie a lucrărilor sale anterioare. Au existat probabil una sau două excepții, mai ales *Bătrânul și marea*, deși există și acolo un element de autoparodiere. Nivelul general era însă scăzut, tot mai scăzut, iar faptul că Hemingway era conștient de neputința sa de a-și recăpăta geniul, necum de a-l perfecționa, a accelerat spirala depresiei și a băuturii în care intrase. A fost un om ucis de arta sa, iar viața lui este o lecție pe care toți intelectualii ar trebui să o învețe: aceea că talentul nu este suficient.

7
Bertolt Brecht: O inimă de gheață

Cei care doresc să influențeze mintea oamenilor știu că teatrul este mediul cel mai puternic prin care o pot face. Pe 7 februarie 1601, cu o zi înaintea revoltei contelui de Essex și a oamenilor săi, aceştia au plătit compania teatrală din care făcea parte Shakespeare să pună în scenă o reprezentație specială, necenzurată, cu piesa acestuia *Richard al II-lea* – privită la acea vreme ca subversivă din punctul de vedere al monarhiei. Contrareforma iezuită a pus reprezentațiile dramatice în centrul *propaganda fidei*. Primii intelectuali laici nu erau mai puțin conştienți de importanța teatrului. Atât Voltaire, cât și Rousseau au scris pentru scenă – iar Rousseau a avertizat asupra periculoasei capacități a acesteia de a corupe morala publică. Victor Hugo s-a folosit de dramaturgie pentru a-i distruge pe ultimii Bourboni. Byron a dedicat dramelor în versuri o mare parte a energiei sale; chiar și Marx a încercat să scrie una. Însă, aşa cum am văzut, Ibsen a fost primul care a folosit scena în mod deliberat și sistematic – și cu un succes uluitor – pentru a provoca o revoluție a comportamentului social. Bertolt Brecht, un dramaturg cu totul diferit din mai toate punctele de vedere, i-a fost succesorul firesc în această privință. El a creat piesa modernă de propagandă, sofisticată, exploatând în mod strălucit una dintre noile instituții culturale ale secolului al XX-lea, teatrul subvenționat de stat. În cele două decenii care au urmat dispariției sale, anii '60 și '70, Brecht a fost probabil cel mai influent scriitor pe plan mondial.

Şi totuşi, în timpul vieţii sale, Brecht a fost şi rămâne într-o oarecare măsură un personaj misterios. A fost vorba de o alegere deliberată care i-a aparţinut atât lui, cât şi Partidului Comunist, organizaţie pe care a slujit-o cu credinţă în ultimii treizeci de ani ai vieţii sale. Multe au fost cauzele care l-au făcut să vrea să distragă atenţia publicului de la persoana sa la munca sa. La rândul său, instituţia comunistă nu dorea nici ea ca originile şi trecutul lui, sau stilul lui de viaţă, să fie analizate îndeaproape.[1] Aşa se face că biografia lui Brecht conţine multe lacune, deşi în linii mari este suficient de clară. S-a născut pe 10 februarie 1898 în plicticosul, dar respectabilul oraş Augsburg, la patruzeci de mile de München. În ciuda repetatelor afirmaţii comuniste, nu era de origine ţărănească. Ambele ramuri de strămoşi, mergând înapoi până în secolul al XVI-lea, făceau clar parte din clasa de mijloc – nobili de ţară, doctori, profesori, apoi şefi de gară şi oameni de afaceri.[2] Mama lui era fiica unui funcţionar civil. Tatăl său lucra în domeniul comerţului cu hârtie, ca funcţionar-şef şi apoi director de vânzări la fabrica de hârtie din Augsburg. Fratele său mai mic, Walter, s-a dedicat şi el domeniului, devenind profesor de tehnologia fabricării hârtiei la Universitatea Tehnică din Darmstadt. Bertolt a avut probleme cardiace şi părea fragil, devenind (ca mulţi alţi intelectuali de frunte) copilul favorit al mamei sale. Ea a afirmat că, dată fiind marea intensitate a dorinţelor lui, era imposibil de refuzat. Şi totuşi, ca adult, lui Brecht nu i-a păsat de familie. Abia dacă îşi menţiona din când în când tatăl. Nu a răspuns afecţiunii mamei sale. Atunci când aceasta a murit – în 1920 – el a insistat să invite a doua zi la ei acasă un grup de prieteni zgomotoşi – „noi, ceilalţi, eram muţi de durere“, şi-a amintit fratele său – şi a părăsit în mod ostentativ oraşul în ziua dinaintea înmormântării ei. Cu toate acestea, ulterior, într-unul dintre foarte rarele sale momente de remuşcare, şi-a criticat comportamentul faţă de mama sa: „Ar fi trebuit să fiu izgonit de pe faţa Pământului.“[3]

Legenda lui Brecht spune că la şcoală nu numai că repudia religia, dar a ars în public Biblia şi Catehismul şi aproape că

a fost exmatriculat din cauza vederilor sale pacifiste. De fapt, se pare că ar fi scris poezie patriotică şi a dat de necaz nu din cauza pacifismului, ci pentru a fi copiat la examene. Se încadra în cultura tineretului german care cânta la chitară, cu ideologia sa pro-natură şi anti-oraş. Majoritatea contemporanilor săi din rândurile burgheziei au fost recrutaţi, s-au dus direct pe front şi au fost ucişi acolo; sau, dacă au supravieţuit, au devenit nazişti. Brecht nu era în mod intenţionat un dezertor; a fost însă scutit de serviciul militar datorită inimii sale slabe, devenind asistent medical (studiase deja ceva medicină la Universitatea din München). Ulterior a descris un tablou oribil al masacrului la care asistase în spitalele militare: „Dacă doctorul îmi dădea ordin «Amputează un picior, Brecht!», trebuia să răspund «Da, Excelenţă» şi să tai piciorul. Dacă mi se spunea «Fă o trepanaţie!», deschideam craniul omului şi meşteream la creierul acestuia. Am văzut cum îi puneau cât de cât pe picioare pentru a-i expedia înapoi pe front cât mai curând posibil."[4] Brecht nu a fost însă cu adevărat concentrat până în octombrie 1918, moment în care cea mai mare parte a luptelor se încheiaseră, iar sarcina lui era în principal aceea de a se ocupa de cazurile de boli venerice. A minţit şi atunci când a susţinut ulterior (în discursul rostit cu ocazia acceptării Premiului Stalin pentru Pace) că în noiembrie 1918 se raliase „instantaneu" Republicii Comuniste Bavareze şi devenise deputatul soldaţilor. A oferit diferite versiuni privitoare la ceea ce făcuse, însă faptul nu a fost cu siguranţă eroic, nici atunci, nici în alt moment.[5]

Începând cu 1919, Brecht s-a impus rapid ca o personalitate în domeniul literar: întâi în calitate de critic, temut pentru brutalitatea, sălbăticia şi cruzimea sa. Apoi chiar în domeniul dramatic, datorită modului în care cânta la chitară, aptitudinilor sale de cantautor (de la primul la ultimul, talentul său poetic a fost cât se poate de subtil şi de pur) şi a abilităţii sale de a le cânta cu o voce înaltă, surprinzător de atractivă, nu tocmai diferită de cea a lui Paul McCartney din anii '60. Orientarea teatrului german de la începutul anilor '20 era puternic de stânga, iar Brecht şi-a luat din ea sursa de inspiraţie. Primul său succes a fost *Spartacus*,

reintitulat apoi *Tobe în noapte* (1922), care a câştigat Premiul Kleist pentru cel mai bun tânăr dramaturg. Faptul a produs vâlva cuvenită în rândul radicalilor. În acel stadiu, Brecht nu era însă din nici un punct de vedere un ideolog, ci mai curând un oportunist. Dorea să atragă atenţia asupra sa şi reuşea uluitor de bine. Scopul său era să epateze burghezia. A denunţat capitalismul şi toate instituţiile burgheze. A atacat armata. A lăudat laşitatea şi a practicat-o: Keuner, eroul autobiografic al aclamatei sale povestiri *Măsuri împotriva violenţei*, este un laş desăvârşit. Prietenul lui, Walter Benjamin, a scris ulterior că laşitatea şi o puternică înclinaţie spre distrugere se numărau printre cele mai pronunţate trăsături ale sale.[6] Îi plăcea ca lucrările sale să provoace certuri şi scandaluri. La modul ideal, dorea ca o piesă a sa să nască huiduieli şi fluierături din partea unei jumătăţi a publicului şi aplauze frenetice de la cealaltă jumătate. O critică teatrală tradiţională, bazată pe o analiză estetică atentă, nu-l interesa. În realitate, îi dispreţuia pe intelectualii tradiţionali, mai ales pe cei universitari sau romantici.

De fapt, Brecht a inventat un nou tip de intelectual, cam aşa cum făcuseră la vremea lor Rousseau şi Byron. Intelectualul de tip nou al lui Brecht, al cărui prototip era chiar el însuşi, era dur, lipsit de suflet, cinic, jumătate gangster, jumătate sportiv. Dorea să aducă în teatru atmosfera răguşită, plină de sudoare, violentă a arenelor sportive. Ca şi lui Byron, îi plăcea tovărăşia boxerilor profesionişti. Cerându-i-se în 1926 să arbitreze un concurs de poezie, el a ignorat cele patru sute de contribuţii ale poeţilor şi a acordat premiul unor versuri neprelucrate descoperite într-o revistă de ciclism.[7] A respins tradiţia muzicală austro-germană în favoarea unor sunete metalice, repetitive, găsind un spirit înrudit în compozitorul evreu Kurt Weill, cu care de altfel a colaborat. Dorea ca decorurile sale să-şi arate scheletul, mecanismele aflate în spatele iluziei: acesta era noul lui gen de adevăr. Maşinăriile îl fascinau, la fel şi oamenii care le făceau şi le manevrau, inginerii. Se vedea pe sine ca pe un manipulator, un inginer al imaginarului. De fapt, aşa şi este prezentat în pielea inginerului Kaspar Proechl din romanul *Erfolg*

(*Succes*) de Lion Feuchtwanger, personaj despre care un altul spune: „Îți lipsesc cele mai importante organe umane: simțuri capabile de plăcere şi o inimă iubitoare."

Multe dintre atitudinile şi activitățile lui Brecht din anii '20 îi reflectau geniul de a-şi face singur reclamă. Împărțea acest dar cu Hemingway, practic contemporanul său (şi, desigur, cu mulți alți intelectuali) şi, la fel ca şi Hemingway, şi-a dezvoltat propriul stil vestimentar. Totuşi, stilul lui Hemingway era în întregime american şi predominant sportiv. Brecht îl admira în mod cert pe Hemingway, chiar dacă în secret, şi era foarte supărat atunci când cineva insinua că ar fi furat idei de la „Papa". În anii '20, îşi manifesta în mod deschis admirația față de Statele Unite (a fost ultima perioadă în care intelectualitatea europeană a considerat acceptabilă atitudinea pro-americană), mai ales față de gangsterii şi eroii sporturilor de acolo: a scris o poezie despre meciul Dempsey–Tunney, din 1926. Deci o parte dintre ideile sale formale proveneau de dincolo de Atlantic. Altele însă erau pur europene. Scurta de piele cu cordon şi şapca fuseseră favoritele tinerilor violenți din cadrul Ceka – creată de Lenin la începutul anului 1918. La acestea Brecht şi-a adăugat propriile invenții, o cravată de piele şi veste de piele cu mâneci de stofă. Voia să arate pe jumătate student, pe jumătate muncitor şi din cap până-n picioare elegant. Noua sa ținută trezea diverse comentarii. Duşmanii săi susțineau că sub veşmântul proletar de piele purta cămăşi de mătase. Carl Zuckmayer îl numea „o corcitură între un camionagiu şi un seminarist iezuit"[8]. Şi-a completat stilul personal cu un mod special de a-şi pieptăna părul drept pe frunte şi păstrând permanent o barbă de trei zile, niciodată mai mult sau mai puțin. Treizeci, patruzeci şi chiar cincizeci de ani mai târziu, aceste accente aveau să fie mult imitate de către tinerii intelectuali. Ei au mai copiat şi obiceiul lui de a purta ochelari „austeri" cu ramă de oțel. În cazul lui Brecht, aceştia erau gri, culoarea lui preferată. Scria pe un fel de foiță cenuşie şi, pe măsură ce devenea tot mai cunoscut, a început să-şi publice „opera în curs", sub titlul *Versuche* (*Schițe*), texte ale pieselor sale în ediții broşate cenuşii, în mod deliberat

sumbre – aidoma manualelor şcolare – o formă extrem de eficientă de autopromovare, la rândul ei mult imitată ulterior. Maşina lui, un Steyr decapotabil, era şi ea gri; o primise scriind reclame sonore pentru fabricanţii ei. Pe scurt, Brecht avea un talent remarcabil pentru prezentarea vizuală – un domeniu în care, de-a lungul anilor '20, germanii conduceau lumea. Aproape în acelaşi timp Hitler concepea strălucitul aparat al Partidului Nazist şi SS-ul, inventând şi tehnica manifestaţiilor nocturne cunoscută sub numele de *son et lumière*.

Ascensiunea lui Hitler a fost factorul care l-a împins pe Brecht spre o postură şi mai politică. În 1926 a citit *Capitalul*, sau fragmente din el, după care a fost şi a rămas asociat cu Partidul Comunist, deşi, conform mărturiei lui Ruth Fischer – o lideră a Partidului Comunist German, sora prietenului său, compozitorul Hanns Eisler –, Brecht s-a înscris în partid abia în 1930.[9] Anul 1926 a fost remarcabil şi prin începutul colaborării dintre Brecht şi Weill. În 1928 ei au terminat *Opera de trei parale*, care a avut premiera pe 31 august şi a cunoscut imediat un succes răsunător, mai întâi în Germania, apoi peste tot în lume. Din multe puncte de vedere era un exemplu caracteristic al modului în care proceda Brecht. Ideea principală fusese luată din *Opera cerşetorului* de Gay şi pasaje întregi din text erau pur şi simplu furate din traducerea după François Villon semnată de K.L. Ammers (în urma protestelor, Ammers a primit un procent din drepturile de autor). Succesul lucrării s-a datorat în mare parte muzicii originale şi captivante a lui Weill. Însă Brecht a reuşit să facă în aşa fel încât să-şi asume cea mai mare parte a meritelor pentru succesul ei de lungă durată şi, când s-a certat în cele din urmă cu Weill, a anunţat în mod dispreţuitor: „Am să-l azvârlu pe scări pe acest fals Richard Strauss."[10]

Unul dintre motivele pentru care Brecht a cules laurii a fost arta sa desăvârşită în domeniul relaţiilor publice şi al politicii spectacolului. În 1930, G.W. Pabst, care obţinuse drepturile pentru transpunerea cinematografică a *Operei de trei parale*, a obiectat în faţa scenariului scris de Brecht, care schimbase intriga, dându-i în mod evident o conotaţie comunistă mult accentuată.

Brecht a refuzat să-l readucă la varianta inițială și în octombrie chestiunea a ajuns în fața instanței. El a interpretat pentru camera de luat vederi câteva accese de mânie atent puse în scenă și, deși cazul era sortit a-i fi defavorabil – Pabst cumpărase piesa originală, nu o nouă versiune marxistă a ei –, Brecht s-a ales cu un aranjament financiar substanțial în schimbul abandonării acțiunii și, mai mult încă, a putut să pozeze în calitate de martir al integrității artistice, aflat la mâna brutalului sistem capitalist. Și-a publicat propriul scenariu cu un eseu introductiv care sublinia stricta morală marxistă – „dreptatea, libertatea și caracterul au devenit toate dependente de procesul de producție“[11]. A dat dovada unei abilități strălucite în a-și promova interesele personale în paralel cu proclamarea devotamentului față de public.

Un al doilea motiv al celebrității crescânde a lui Brecht a fost acela că în 1930 fusese acceptat de Partidul Comunist în calitate de vedetă reprezentativă și se bucura de toate avantajele puternicului său sprijin instituțional. În timpul lui Stalin, Brecht nu a avut niciodată prea mult succes la Moscova, și chiar și Partidul Comunist German – de departe mult mai flexibil în ceea ce privește chestiunile artistice – a apreciat o parte a lucrărilor sale drept ușoare și heterodoxe – de exemplu *Ascensiunea și decăderea orașului Mahagonny* (1930), care a provocat scandaluri, bătăi și demonstrații organizate de naziști. Brecht s-a dovedit însă compatibil cu disciplina de partid, participa la conferințele despre marxism-leninism ținute la Colegiul Muncitorilor din Berlin și, fiind în fond un hegelian căruia îi plăcea lumea imaginară a metodei dialectice – mintea sa era foarte germană, la fel ca și a lui Marx –, a găsit sistemul atractiv din punct de vedere intelectual. Prima sa lucrare pur marxistă, *Măsura*, datează din vara anului 1930, iar adaptarea făcută după *Mama* lui Gorki a fost jucată în toată Germania, în săli supravegheate de Partidul Comunist. A scris scenarii de film de agitație și propagandă. Tot împreună cu Weill (care nu a fost totuși niciodată un marxist entuziast), Brecht a pus bazele noii forme de artă politică intitulată *Schulopern* (operă școlară sau dramă

didactică). Scopul acesteia nu era atât educarea politică a publicului (aşa cum pretindea), cât acela de a-l transforma într-un cor bine orchestrat, asemenea mulţimilor de la Nürnberg. Din artişti, actorii au devenit simple instrumente politice, oameni-maşină, iar personajele din piesă nu mai erau indivizi, ci tipologii, îndeplinind acţiuni extrem de formalizate. Meritul artistic al acestei forme de artă stătea în strălucirea regiei, în care Brecht era desigur un maestru, însă trimiterile sale politice erau evidente, fapt care a persistat decenii întregi, atingând nadirul cu întunecatele operedrame puse în scenă de doamna Mao, în vremea Revoluţiei Culturale chineze din anii '60. Brecht a mai inventat şi folosirea piesei-proces (despre vrăjitoare, Socrate, Galilei, ziarul interzis al lui Marx etc.) în scopuri de agitaţie şi propagandă, care a trecut în repertoriul de stânga, ieşind din când în când la suprafaţă ca în Tribunalul pentru Crimele de Război din Vietnam al lui Russell. Într-adevăr, multe din inovaţiile scenice ale lui Brecht – utilizarea machiajului alb, a scheletelor, sicrielor, a carelor alegorice imense – se mai folosesc în mod curent chiar şi în zilele noastre în teatrul stradal, în procesiuni şi demonstraţii.

Brecht avea şi alte metode pentru a-şi menţine numele în atenţia publicului. Se lăsa fotografiat scriind versuri în mijlocul unei mulţimi de muncitori, pentru a sublinia faptul că zilele individualismului politic romantic muriseră de mult şi că acum poezia era o activitate proletară colectivă. A îmbrăţişat în mod public principiile autocriticii marxiste. Şi-a dus opera didactică *Der Jasager* (*Cel care zice da*) la Karl Marx Schule, aflată sub controlul comuniştilor, a cerut studenţilor să facă comentarii şi apoi a rescris-o.[12] A accentuat în mod repetat elementul colaborării în operele sale, deşi dacă o piesă era un eşec, făcea urgent cunoscut faptul că aportul său personal la aceasta era modest.

Instalarea lui Hitler la putere, în 1933, a pus brusc capăt acestei cariere încununate de succes. Brecht a părăsit Germania în dimineaţa care a urmat incendierii Reichstagului. Anii '30 au reprezentat pentru el o perioadă dificilă. Nu dorea deloc să fie un martir. A încercat Viena, nu i-a plăcut atmosfera tot mai impregnată de politica pro-germană şi a plecat în Danemarca.

A refuzat categoric să zboare în Spania. S-a dus de câteva ori la Moscova şi a fost într-adevăr coeditor la *Das Wort* (alături de Feuchtwanger şi Willi Bredel), ziar publicat în Rusia, care i-a asigurat singurul său venit regulat. Era însă ferm convins că Rusia era un loc periculos pentru unul ca el şi nu a rămas niciodată acolo mai mult de câteva zile la rând. Între anii 1933 şi 1938 scrierile sale au fost cu precădere muncă politică în spiritul Partidului. Apoi, spre sfârşitul deceniului, a început subit să producă – într-o rapidă succesiune – *Viaţa lui Galilei* (1937), *Procesul lui Lucullus* (1938), *Omul cel bun din Sichuan* (1938–1940) şi *Ana Fierling şi copiii ei* (1939). A hotărât să pătrundă şi pe piaţa americană, scriind *Ascensiunea lui Arturo Ui*, care îl prezenta pe Hitler în chip de gangster din Chicago. Izbucnirea războiului în 1939 l-a convins că Danemarca era prea expusă; s-a mutat în Suedia, apoi în Finlanda, apoi – primind o viză americană – dincolo de Rusia şi de Pacific, în California şi la Hollywood (1941).

Mai fusese şi înainte în America, dar opera sa nu avusese nici un ecou în afara cercurilor de stânga. Viziunea sa despre America, idealizată şi adolescentină, de bandă desenată, a pălit rapid, şi nu a ajuns niciodată să-i placă realitatea, a urât-o chiar. Nu putea lucra în stilul studiourilor de la Hollywood şi a devenit mai mult decât invidios pe ceilalţi imigranţi care avuseseră succes acolo (Peter Lorre a fost o excepţie).[13] Scenariile sale nu au fost agreate. O serie de proiecte ale lui s-au năruit complet. În 1944–1945, W.H. Auden a lucrat cu el la versiunea engleză a *Cercului de cretă caucazian* şi au colaborat la o adaptare după *Ducesa de Malfi*. În ultima clipă însă versiunea lor a fost respinsă în favoarea textului original, care cunoscuse un succes neaşteptat la Londra, aşa încât Brecht şi-a retras numele de pe generic. O producţie după *Galilei*, cu marele Charles Laughton în rolul principal, a cunoscut şi ea eşecul. Brecht nu a înţeles cum funcţiona piaţa nici la Hollywood, nici pe Broadway şi nu a reuşit să se adapteze la ea. Nu-i putea suferi pe maeştrii teatrului şi nici măcar pe egalii săi. Pentru a fi eficient, el trebuia să fie întru totul răspunzător de acţiunile întreprinse.

Dându-şi seama că teatrul său nu putea avea succes decât în condiţii ideale pe care să le poată controla personal, Brecht s-a pregătit pentru un pact faustian. Acesta a fost grăbit de o apariţie în faţa Comitetului pentru Activităţi Antiamericane, pe 30 octombrie 1947. Comitetul investiga la acea vreme acţiunile subversive comuniste de la Hollywood, iar Brecht – împreună cu alţi nouăsprezece – era citat ca un potenţial „martor ostil". Ceilalţi căzuseră în mod colectiv de acord să refuze să răspundă la întrebările referitoare la apartenenţa lor la Partidul Comunist şi, drept urmare, au fost citaţi pentru ofensă adusă Congresului; zece dintre ei au fost condamnaţi la un an de închisoare.[14] Brecht nu avea însă nici cea mai mică intenţie de a-şi petrece timpul într-o închisoare americană. Atunci când a fost întrebat despre apartenenţa sa la Partidul Comunist, el a negat hotărât: „Nu, nu, nu, nu, nu, niciodată." Interogatoriul a căpătat o turnură parodică, căci interpretul său, David Baumgardt de la Biblioteca Congresului, avea un accent încă şi mai pregnant decât acela al lui Brecht şi furiosul preşedinte J. Parnell Thomas a strigat: „Nu-l pot înţelege pe interpret mai mult decât îl pot înţelege pe martor!" Cu toate acestea, Comitetul nu era bine informat, iar Brecht, realizând acest lucru, a minţit fără ezitare şi cu neruşinare. „Nu s-au bazat multe dintre scrierile dumneavoastră pe filozofia lui Lenin şi a lui Marx?" „Nu. Nu cred că este chiar aşa. Dar am studiat-o, desigur. Trebuia să o fac, în calitate de dramaturg care scrie piese istorice." Iar atunci când a fost întrebat despre cântecele sale incluse în *Cartea de cântece a Partidului Comunist*, el a afirmat că acelea erau traduceri eronate. Plănuise, într-adevăr, să facă o afirmaţie supusă, declarând: „Activităţile mele... au fost întotdeauna activităţi pur literare şi strict independente", dar nu i s-a dat nici o ocazie să-i dea citire. A minţit însă cu atâta convingere, a fost atât de meticulos în a corecta orice eroare faptică, a părut atât de sincer şi de nerăbdător să ajute, aşa cum putea, Comitetul, încât i s-au adus mulţumiri publice pentru că a fost un martor extrem de cooperant.[15] Ceilalţi scriitori citaţi au fost atât de încântaţi de modul în care el a păcălit Comitetul, încât au ignorat faptul

că, fiind de acord să răspundă la întrebări, el de fapt îi trădase. Aşa se face că Brecht a rămas un erou al stângii. Revenit în siguranță în Europa, a adoptat în fața presei o poziție sfidătoare: „Când m-au acuzat că voiam să fur Empire State Building, am simțit că venise vremea să plec de acolo."[16]

Stabilindu-se în Elveția, Brecht a început să supravegheze cu atenție scena europeană, înainte de a se decide cum să-şi plănuiască viitoarea carieră. Şi-a conceput o uniformă nouă, un „costum muncitoresc" gri, bine croit, cu o şapcă gri de stofă. Prin intermediul relațiilor din cadrul Partidului Comunist, Brecht avea multe legături bine informate. A descoperit rapid un fapt de o importanță crucială pentru el. Nou-instauratul guvern-marionetă sovietic din Germania Răsăriteană, luptând pentru recunoaştere politică şi, încă mai mult, pentru demnitate culturală, era dispus să ofere mult pentru a-şi alătura o personalitate literară marcantă care să-l ajute să se legitimeze. Brecht avea datele necesare – atât din punct de vedere literar, cât şi ideologic – pentru a servi intereselor Germaniei Răsăritene. În octombrie 1948, în Berlinul de Est, Brecht şi-a adus tributul de recunoştință participând la o recepție dată în onoarea sa de către Uniunea Culturală (Kulturbund) a Partidului Comunist. Stătea între Wilhelm Pieck, care avea să devină ulterior preşedintele Germaniei Democrate, şi colonelul Tupanov, comisarul politic sovietic. Invitat să răspundă la discursuri, Brecht a apelat la un truc caracteristic, care nu-i contrazicea opțiunile, având în acelaşi timp şi o notă teatrală de modestie. A strâns pur şi simplu mâna celor aflați de o parte şi de alta a sa, după care s-a reaşezat. Trei luni mai târziu, în Berlinul de Est a avut loc premiera unei montări fastuoase, generos finanțată, a piesei *Ana Fierling şi copiii ei*. A fost un succes enorm, cu critici veniți din toate colțurile Europei Occidentale pentru a vedea spectacolul. Faptul l-a convins în cele din urmă pe Brecht să facă din Germania Democrată cartierul general al operațiunilor sale teatrale.

Cu toate acestea, planul său de bază era mult mai complicat. Descoperise că şi Austria era în căutarea unei legitimări postbelice. Austriecii se număraseră printre cei mai entuziaşti

susținători ai lui Hitler și conduseseră multe dintre lagărele de concentrare naziste (inclusiv patru dintre cele șase mari lagăre de exterminare). Din considerente strategice, aliații apreciaseră că se cuvenea ca Austria să fie tratată ca o „țară ocupată", practic o „victimă a agresiunii naziste", și nu ca un inamic. Așa se face că în 1945 austriecii au căpătat statutul de țară neutră. Era deci extrem de convenabil să deții un pașaport austriac. În același timp, autoritățile austriece erau la fel de nerăbdătoare ca cele est-germane să reintre în lumea civilizată, punând accentul pe contribuția culturală. Au văzut în Brecht un recrut util. Și așa a fost încheiat târgul. Brecht a confirmat că dorea „să depună o muncă intelectuală într-o țară care îi oferea o atmosferă propice pentru aceasta". A adăugat: „Lăsați-mă să subliniez că mă consider un simplu poet și nu intenționez să slujesc vreo ideologie politică, oricare ar fi ea. Repudiez ideea unei repatrieri în Germania." A insistat că legăturile sale cu Berlinul de Est erau superficiale: „Nu dețin nici un fel de funcție oficială sau vreun angajament la Berlin și nu primesc nici un fel de salariu... Intenția mea este de a privi Salzburgul ca pe reședința mea permanentă."[17] Majoritatea acestor afirmații erau minciuni, iar Brecht nu avea deloc intenția de a locui la Salzburg. A căpătat însă pașaportul austriac, fapt care i-a permis nu numai să călătorească oriunde dorea, ci i-a oferit și un considerabil grad de independență față de guvernul est-german.

A mai existat însă și un al treilea element al strategiei bine conturate a lui Brecht. Înțelegerea sa cu est-germanii prevedea ca, în schimbul identificării sale artistice cu regimul, aceștia să-i asigure o companie proprie, susținută de resurse considerabile. El a calculat – corect, după cum a reieșit – că o asemenea investiție ar da pieselor sale imboldul necesar pătrunderii în repertoriul mondial. Drepturile sale de autor ar fi devenit în acest fel extrem de substanțiale și nu avea deloc intenția de a le permite est-germanilor să beneficieze de ele, nici să le supună controlului editurilor lor. În deceniul 1922–1933, Brecht a refuzat cu consecvență să aibă de-a face cu cooperativele editoriale ale Partidului Comunist German, preferând firmele serioase,

capitaliste care plăteau drepturile cuvenite. Şi de această dată şi-a pus drepturile de autor în mâinile unui editor vest-german, Peter Suhrkamp, şi i-a silit pe est-germani să specifice – chiar în ediţiile scoase de ei – „Cu acordul Editurii Suhrkamp, Frankfurt pe Main". Toate profiturile de pe urma editării, oriunde în lume, şi toate drepturile cuvenite pentru producţiile internaţionale erau deci plătite în puternica valută vest-germană şi transferate la timp în contul bancar deschis de Brecht în Elveţia.

Până în vara anului 1949, datorită unui îndelungat joc dublu şi unor minciuni depline, Brecht obţinuse exact ce dorea: un paşaport austriac, sprijinul guvernului est-german, un editor vest-german şi un cont bancar elveţian. Era proaspăt instalat în calitate de „consilier artistic" al ceea ce era de fapt propria sa companie, Berliner Ensemble, având-o ca director pe soţia sa, Helene Weigel. Prima mare producţie, *Domnul Puntila şi sluga sa Matti*, a avut premiera pe 12 noiembrie 1949. La vremea cuvenită, teatrul Schiffbauerdamm i-a fost pus la dispoziţie ca sediu permanent al companiei. Deschiderea a beneficiat de un afiş semnat de Picasso. Nici un artist de la Wagner încoace nu primise un cadru de o asemenea amploare pentru reprezentarea ideală a lucrărilor sale. Dispunea de şaizeci de actori, plus scenografi şi muzicieni, şi de zeci de asistenţi de producţie – în total 250 de angajaţi. Dispunea de toate beneficiile imaginabile pe care şi le-ar putea dori un dramaturg. Putea repeta până la cinci luni. Putea anula efectiv – ceea ce a şi făcut – un spectacol de seară al unei piese aflate deja în repertoriu pentru a continua repetiţiile unei noi piese; când soseau spectatorii îşi primeau pur şi simplu banii înapoi. Nu existau griji referitoare la numărul actorilor sau al costurilor montării. Îşi putea rescrie de câteva ori piesa în timpul repetiţiilor generale pentru a ajunge astfel la un grad de finisare pe care nici un alt dramaturg din lume nu-l putea atinge. Exista un buget generos pentru deplasări, ceea ce a făcut posibil turneul de la Paris din 1954 cu spectacolul *Ana Fierling şi copiii ei* şi turneul cu *Cercul de cretă caucazian* din anul următor.

Aceste vizite erau adevărate deschideri pentru influența și renumele internațional al lui Brecht. Se pregătise de mulți ani pentru acest moment, punându-și în joc toate minunatele sale talente de promovare. Și-a șlefuit imaginea proletară la fel de bine ca piesele dramatice. O grijă deosebită a fost acordată croirii costumului său muncitoresc. Reporterii erau încurajați, însă ținuți la distanță în mod scrupulos. Fotografii erau îngăduiți, însă doar cu condiția ca Brecht să poată alege personal fotografiile destinate publicării. Brecht a fost dintotdeauna nerăbdător să dea operei sale o dimensiune „serioasă", solidă chiar, și să atragă atenția universitarilor în care vedea în mod abil niște excelenți promotori pe termen lung ai reputației unui scriitor. Acesta a fost motivul pentru care inițiase seria de scrieri „Opera în curs". A reluat-o acum, însă pe o scară mult mai largă. În Statele Unite ținuse un „jurnal de lucru", nu era vorba atât de un jurnal, cât de un fel de cronică, o relatare continuă a activității sale, a gândirii sale artistice, învăluită în ceea ce el numea „documentare", decupaje din ziare și nu numai. În 1945 a început să numească aceste hârtii laolaltă cu alte documente „arhivă". Le-a fotografiat pe toate – folosind echivalentul de atunci al microfilmelor – și a convins Biblioteca Publică din New York să introducă în fondul său un set complet. Intenția era de a-i încuraja pe studenți să scrie teze de doctorat despre opera lui, făcând-o accesibilă. Un alt set a fost înmânat unui absolvent de la Harvard, Gerhard Nellhaus, care lucra deja la o asemenea teză și care a devenit la vremea cuvenită un promotor entuziast și eficient al imaginii lui Brecht în Statele Unite. Brecht beneficia deja de serviciile unui universitar american în persoana lui Eric Bentley, un profesor englez de la UCLA, care îl studia pe Stefan George. În 1943, Brecht l-a încurajat să renunțe la George și să se concentreze asupra sa. După aceasta, Bentley nu numai că a tradus (împreună cu Maja Bentley) *Cercul de cretă caucazian* și i-a aranjat prima reprezentație din Statele Unite, în 1948, dar a devenit promotorul lui Brecht de dincolo de Atlantic. Brecht rămânea rece în fața unor asemenea discipoli și îi silea să se concentreze neobosit asupra operei sale. Bentley mărturisea:

„Nu a încercat să afle mai multe despre mine. Nu m-a invitat să aflu mai multe despre el.“[18] Brecht a intuit faptul că dificultățile, departe de a-i descuraja pe avizii cercetători universitari și pe pretinșii acoliți, le stimulau de fapt apetitul de a-i face un serviciu. A devenit în mod sistematic dificil și exigent, totul în numele integrității artistice. Rousseau făcuse exact aceeași descoperire și o exploatase; în cazul lui Brecht însă, tehnica era aplicată cu o eficacitate și o exactitate germană.

Aceste eforturi dădeau roade tot mai fructuoase în America anilor '50. Brecht își promova însă cu asiduitate reputația și în Europa și îi încuraja și pe ceilalți să facă același lucru. În Berlinul de Est vasta sa putere de patronaj teatral a atras un cerc de tineri regizori și scenografi debutanți. El i-a organizat în jurul său aidoma unui sergent-major prusac – conducea într-adevăr întreaga companie cu o autoritate sălbatică și arbitrară –, iar ei îl adorau îndatoritori. Până și repetițiile lui au devenit evenimente teatrale și erau înregistrate pe bandă de discipoli, rezultatele fiind adăugate „arhivei“ și totodată făcute să circule la Londra, Paris și în alte locuri. Acești tineri erau unul din mijloacele prin care „evanghelia“ brechtiană s-a răspândit în întreaga lume a spectacolului.[19] El a fost însă promovat și de unii intelectuali influenți din afara cercului său de susținători. În Franța, faima i-a fost răspândită de către Roland Barthes în revista *Théâtre Populaire*. În calitate de fondator al noii și modernei științe a semiologiei – studiul modalităților de comunicare umană –, Barthes avea poziția ideală pentru a-l plasa pe Brecht pe un piedestal demn de admirația intelectualilor. În Marea Britanie exista un lider de opinie și mai influent, în persoana lui Kenneth Tynan, care fusese convertit la cultul lui Brecht în 1950 de către Eric Bentley și care, din 1954, era critic teatral la *The Observer*.

Această promovare asiduă a lui Brecht și a operei sale ar fi putut fi mai puțin eficientă dacă nu ar fi coincis cu o schimbare fundamentală în economia teatrului occidental. În sfertul de veac 1950–1975, pentru prima dată în istorie, practic fiecare

țară europeană a acceptat principiul teatrului subvenționat de stat. Aceste noi instituții erau concepute pe o scară largă și beneficiau de resurse substanțiale, fiind finanțate adesea parțial de sectorul privat. Spre deosebire de teatrele de stat din *ancien régime*, al căror arhetip îl reprezenta Comédie Française, noile companii erau situate, în general prin constituția lor, în afara controlului guvernamental și efectiv se mândreau cu independența de care beneficiau. Aparent, aceste teatre semănau cu teatrele generos finanțate din Europa de Est, mai ales cu acela al lui Brecht. Într-adevăr, ele tindeau să ia drept model Europa de Est, concentrându-se asupra unor producții de amploare, meticulos pregătite. Diferența dintre ele consta însă în aceea că teatrele occidentale nu-i jucau doar pe clasici, ci și piese noi, „semnificative", din repertoriul internațional. Opera lui Brecht se impunea firesc în această categorie. La Londra, unde schimbarea a fost cea mai revoluționară – teatrele subvenționate înlocuindu-le rapid pe cele comerciale în calitatea lor de furnizori de piese „de calitate" –, însuși Teatrul Național l-a numit pe Kenneth Tynan în funcția de prim-director literar. În toată Europa și peste tot în lume, publicul a văzut piesele lui Brecht jucate în condiții de subvenționare, și deci ideale, deseori copiate de-a dreptul după standardele impuse de Brecht însuși în propriul teatru. Nici chiar Wagner nu fusese atât de norocos.

Așa se face că târgul faustian al lui Brecht a dat roade încă din timpul vieții sale, el devenind rapid personalitatea cea mai influentă din lumea teatrului. Fusese întotdeauna gata să-și plătească obolul, sau atât cât nu putea evita în ciuda abilității sale. De la o vârstă foarte fragedă Brecht nu numai că a practicat, dar a făcut chiar un cult din servilismul pus în slujba interesului personal. Filozofia lui era de tipul aceleia a lui Švejk. Una dintre primele zicale atribuite lui este: „Nu trebuie să uiți că arta este o aparență, *viața* este o escrocherie." Pentru a supraviețui, trebuie să te angajezi tu însuți în escrocherii, cu grijă, cu succes. Opera sa abunda în sfaturi date în acest scop. În *Tobe în noapte*, lașul soldat Kragler se laudă: „Sunt un porc – și porcul merge

acasă [de la război]." Eroul său Galileo, înclinându-se în fața lui Medici, spune: „Găsiți scrisoarea mea prea servilă?... Un om ca mine poate obține o poziție cât de cât demnă numai dacă se târăște pe burtă. Și știți că-i disprețuiesc pe oamenii al căror creier nu este în stare să le umple stomacul." Brecht a reluat această doctrină și în afara scenei. I-a spus fiului său Stefan, în vârstă de cincisprezece ani, că sărăcia trebuie evitată cu orice preț, deoarece sărăcia excludea generozitatea. Pentru a supraviețui, a spus el, trebuie să fii egoist. Porunca cea mai importantă era „Fii bun cu tine însuți"[20].

În spatele acestei filozofii se găsea egoismul feroce care pare să fie o trăsătură atât de des întâlnită la intelectualii de frunte. Brecht însă și-a urmărit obiectivele egoiste cu o neclintire sistematică și cu sânge-rece, ceea ce este foarte rar, chiar și pentru standardele acestei categorii. A acceptat logica sinistră a servilismului: altfel spus, dacă se pleca în fața celui mai puternic, îl tiraniza în schimb pe cel slab. De-a lungul vieții, atitudinea sa față de femei a dovedit o consecvență ieșită din comun: le-a făcut pe toate să-i slujească scopul. Erau găinile din ograda în care el era cocoșul. A conceput chiar un stil vestimentar pentru femeile sale, complementar stilului său: rochii lungi, culori închise, o umbră de puritanism.[21] Se pare că primul succes l-a avut la șaptesprezece ani, când a sedus o fată cu doi ani mai mică decât el. Tânăr fiind, și-a concentrat atenția asupra fetelor din rândurile clasei muncitoare: țărănci, fiice de fermieri, coafeze, vânzătoare; au urmat actrițele, cu toptanul. Nici un impresar nu s-a folosit vreodată cu mai multă lipsă de scrupule de postura de responsabil cu distribuția, iar lui Brecht îi făcea o deosebită plăcere să corupă fete crescute în spiritul unui catolicism strict. Nu este clar de ce îl găseau femeile atât de atrăgător. O prietenă actriță, Marianne Zoff, a spus că Brecht era întotdeauna murdar: trebuia să-l spele chiar ea pe gât și pe urechi. Elsa Lanchester, soția lui Charles Laughton, a afirmat că dinții lui erau „mici pietre funerare ițindu-se dintr-o gură neagră". Vocea sa în schimb, subțire, slabă, înaltă, le plăcea în mod evident unora dintre ele; atunci când cânta, spunea Zoff, „vocea lui metalică" și aspră

îi dădea fiori. Îi mai plăcea şi „subţirimea lui de păianjen" şi „ochii bulbucaţi, întunecaţi", care te „puteau străpunge". Brecht era atent (la începuturile unei relaţii), un mare cavaler, insistent şi, mai presus de toate, pretenţios; mama lui nu era singura care să afirme că era greu de rezistat insistenţelor sale.

Mai mult încă, Brecht – deşi lipsit de inimă – le vedea în mod cert pe femei ca fiind mai importante pentru el decât bărbaţii; le-a învestit cu responsabilităţi, însă aceste însărcinări le impuneau femeilor o atitudine servilă. Îi plăcea să-i dea fiecăreia un nume special, folosit numai de el: „Bi", „Mar", „Muck" ş.a.m.d. Nu-l deranjau gelozia, scuipatul, zgâriatul, disputele; îi plăceau chiar. Ca şi în cazul lui Shelley, scopul său era acela de a conduce mici colectivităţi sexuale, al căror şef să fie. În general a reuşit acolo unde Shelley a dat greş. Întotdeauna a condus femeile în tandem, dublându-le sau chiar triplându-le. În iulie 1919, a avut un fiu cu o tânără pe nume Paula Banholzer („Bi"), căreia i-a făcut vagi promisiuni de căsătorie. În februarie 1921 a plecat cu Zoff („Mar"), care a rămas şi ea gravidă. Aceasta a vrut să păstreze copilul, însă el a refuzat: „Un copil mi-ar distruge toată liniştea sufletească." Cele două femei au aflat una de cealaltă şi au tăbărât asupra lui Brecht, într-o cafenea din München. L-au făcut să ia loc între ele şi să aleagă: care? El a răspuns: „Amândouă." Apoi i-a propus lui Bi ca el să se însoare cu Mar, să-i legitimeze copilul, apoi să divorţeze de ea şi să se însoare cu Bi, legitimându-l astfel şi pe fiul acesteia. Mar i-a ţinut un discurs furios şi a părăsit cafeneaua plină de dezgust. Lui Bi, mai timidă, i-ar fi plăcut să poată face acelaşi lucru. Însă nu a făcut decât să plece. Brecht a urmărit-o, s-a urcat în compartimentul ei de tren, i-a propus să se căsătorească cu el, iar ea a acceptat. Câteva săptămâni mai târziu chiar s-a şi însurat – însă nu cu Bi, ci cu Mar. Aceasta a pierdut primul copil, dar a născut o fată, Hanne, în martie 1923. La doar câteva luni, Brecht avea o idilă cu o altă actriţă, Helene Weigel. S-a mutat la ea în septembrie 1924, iar fiul lor, Stefan, s-a născut două luni mai târziu. Încetul cu încetul au fost atraşi şi alţi membri

ai colectivității sexuale, inclusiv devotata sa secretară Elizabeth Hauptmann şi o altă actriţă, Carola Neher, care a interpretat-o pe Polly în *Opera de trei parale.* Brecht şi Mar au divorţat în 1927, el devenind astfel disponibil pentru o nouă căsătorie. Pe cine avea să aleagă de data aceasta? A ezitat vreme de doi ani, alegând-o în cele din urmă pe Weigel, care îi era cea mai utilă. I-a oferit lui Neher un buchet de flori compensator, spunându-i: „Nu am ce face, însă asta nu înseamnă nimic." Ea i-a dat cu buchetul în cap. Hauptmann a încercat să se sinucidă. Aceste aranjamente murdare şi chinuitoare pentru femei nu au tulburat seninătatea lui Brecht. Nici o clipă nu a dat vreun semn că ar fi fost afectat de suferinţele pe care le producea femeilor. Acestea erau făcute pentru a fi folosite şi repudiate când şi cum o cereau împrejurările.

A existat tragicul caz al Margaretei Steffin („Muck"), o actriţă amatoare căreia îi dăduse un rol pentru a o seduce apoi în timpul repetiţiilor. Ea l-a urmat în exil şi i-a devenit secretară neplătită. Se descurca bine în limbi străine şi se ocupa de întreaga lui corespondenţă externă (lui Brecht îi era dificil să aibă de-a face cu orice altă limbă în afara limbii sale materne). Ea suferea de tuberculoză şi starea i s-a înrăutăţit treptat pe durata anilor de exil (anii '30). Când doctorul şi prietenul ei Robert Lund a zorit-o să se interneze în spital, Brecht a obiectat: „Asta nu o să-i facă nici un bine, nu se poate interna acum, pentru că am nevoie de ea." Aşa se face că Margaret a renunţat la tratament şi a continuat să lucreze pentru Brecht. Acesta a abandonat-o în 1941 la Moscova, el plecând în California. Ea avea să şi moară subit, câteva săptămâni mai târziu, cu o telegramă de la Brecht în mână. Avea treizeci şi trei de ani.

Un alt caz a fost acela al lui Ruth Berlau, cu care a avut o legătură în 1933. Era o daneză inteligentă de douăzeci şi şapte de ani, pe care i-a răpit-o soţului ei, un medic distins. Ca şi în cazul celorlalte amante, Brecht i-a dat în seamă o considerabilă muncă literară şi de secretariat. Într-adevăr, ţinea seama de ceea ce spunea ea referitor la piesele sale. Faptul a înfuriat-o pe Weigel, care o ura pe Berlau mai mult decât pe oricare alta dintre prie-

tenele lui Brecht. Berlau era cu el în America şi se plângea cu năduf: „Sunt soţia de culise a lui Brecht“ şi „Sunt târfa unui scriitor clasic“. Fata s-a îmbolnăvit de nervi şi a trebuit să fie tratată la Spitalul Bellevue din New York. Comentariul lui Brecht: „Nimeni nu este la fel de nebun ca un comunist nebun.“ Ieşită din spital, Berlau s-a apucat de băutură. L-a urmat în Berlinul de Est, uneori supusă, uneori făcând scene, până când Brecht a trimis-o în cele din urmă înapoi în Danemarca, unde ea a căzut pradă alcoolismului. Berlau avea o inimă caldă şi era talentată, iar suferinţele ei de-a lungul anilor nu pot fi imaginate.

Weigel a fost cea mai dură dintre femeile lui Brecht, dar şi cea mai servilă. De fapt, ea a înlocuit-o pe mama lui Brecht. Ca şi Marx, Brecht simţea încontinuu nevoia de a-i exploata pe oameni, iar în cazul lui Weigel s-a depăşit pe sine, reunind în una şi aceeaşi persoană pe Jenny şi Lenchen ale lui Marx. În multe privinţe Weigel era o femeie voluntară, cu înclinaţii de conducător şi o imensă capacitate organizatorică. La o privire superficială, cei doi păreau egali: el o numea „Weigel“, iar ea îi spunea „Brecht“. Ceea ce-i lipsea însă ei era încrederea în sine ca femeie şi mai ales în sex-appealul ei, iar el a prins această slăbiciune şi s-a folosit de ea. Ea l-a slujit atât acasă, cât şi la teatru. Acasă spăla şi curăţa cu o energie pătimaşă, răscolea magazinele de antichităţi în căutare de lucruri de calitate, gătea cu înverşunare, uneori minunat, şi dădea petreceri nesfârşite pentru colegii, prietenii şi iubitele lui Brecht. I-a promovat cu toată fiinţa ei interesele personale. Când Brecht a ajuns să-şi aibă propriul teatru, în 1949, Weigel l-a condus pentru el: casa de bilete, notele de plată, curăţenia, personalul, organizarea recepţiilor, întregul compartiment administrativ. El a lămurit-o însă fără ezitare, cu cruzime, că ea răspundea doar de clădire, şi nu avea nimic de-a face cu activităţile creatoare, din care era pur şi simplu exclusă. Adesea, Weigel trebuia să-i scrie pentru a-i cere o audienţă în probleme care ţineau de teatru.

Acasă fiecare dintre ei îşi avea propriul apartament, cu sonerii individuale. Aceasta pentru a o scuti de aventurile lui Brecht, care au continuat – cu tot tacâmul – fără încetare, aproape

impersonal, în anii petrecuţi la Berlin, atunci când puterea şi poziţia îi asigurau accesul fizic la nenumărate actriţe tinere. Din când în când, Weigel, depăşind limita suportabilităţii, pleca de acasă. În general însă dădea dovadă de o toleranţă amară, resemnată. Uneori le dădea sfaturi bune tinerelor amante: Brecht erau un bărbat foarte gelos; deşi trăia în promiscuitate, le pretindea femeilor să-i fie credincioase sau cel puţin să rămână clar sub influenţa lui. Avea pretenţia să aibă control asupra vieţilor lor, or, aceasta însemna o informare eficientă. Era în stare să dea mai multe telefoane pentru a verifica programul vreunei amante care nu-şi petrecea seara cu el. Spre sfârşitul vieţii aducea cu un cerb bătrân care se luptă din greu să-şi ţină ciutele laolaltă.

Relaţiile intense, de o viaţă, cu femeile nu i-au mai lăsat timp pentru copii. A avut cel puţin doi copii nelegitimi. Ruth Berlau i-a dăruit un fiu, născut în 1944, care a murit de mic. Frank Banholzer, fiul avut anterior cu Paula, a ajuns la maturitate şi a fost ucis pe frontul rusesc în 1943. Nu se poate spune chiar că Brecht a refuzat să-l legitimeze, aşa cum a făcut-o Marx cu Freddy. Însă nici nu s-a interesat de el, abia dacă l-a văzut, şi nu l-a menţionat niciodată în jurnalele sale. Însă nici copiii săi legitimi nu figurau prea mult în viaţa lui. Bombănea de fiecare dată când trebuia să-şi petreacă timpul cu ei sau să cheltuiască bani pentru ei. Era obişnuita poveste a idealismului intelectual. Ideile veneau înaintea oamenilor, Omenirea – cu O mare – venea înaintea bărbaţilor şi a femeilor, a nevestelor, fiilor sau fiicelor. Soţia lui Oscar Homolka, Florence, care l-a cunoscut bine pe Brecht în America, a rezumat cu mult tact: „În relaţiile sale umane era un luptător pentru drepturile popoarelor fără a fi prea preocupat de fericirea persoanelor care se aflau lângă el."[22] Brecht, personal, susţinea, citându-l pe Lenin, că trebuia să fii neîndurător cu indivizii pentru a sluji colectivitatea.

A aplicat acelaşi principiu şi în muncă. Brecht avea un stil foarte original şi creativ, însă subiectul şi-l lua mai întotdeauna de la alţi scriitori. Era extrem de înzestrat pentru adaptarea, parodierea, reformularea şi actualizarea ideilor şi intrigilor altora. Este probabil adevărat că nici un alt scriitor nu a atins vreodată

o asemenea faimă aducându-şi o contribuţie personală atât de mică. Şi de ce nu, ar întreba el cu cinism? Ce importanţă avea, atâta vreme cât era slujit proletariatul? Descoperit a fi furat Villonul lui Ammers, Brecht a pretextat ceea ce el numea „neglijenţa [sa] fundamentală în chestiuni de proprietate literară" – o confesiune stranie din partea unui om care avea să fie mai târziu atât de tenace în apărarea propriei sale creaţii. *Sfânta Ioana de la ocolul abatorului* a lui Brecht (1932) este pe undeva o parodie după *Fecioara din Orléans* de Schiller şi după *Sfânta Ioana* a lui Shaw. *Puştile doamnei Carrar* s-a bazat pe *Călare către mare* de J.M. Synge. Pentru a scrie *Domnul Puntila şi sluga sa Matti*, a furat din opera folcloristei Hella Wuolojoki, care fusese gazda lui în Finlanda, o dovadă tipică de lipsă de recunoştinţă. *Libertate şi democraţie* (1947) datorează mult *Mascaradei anarhiei* de Shelley. A furat de la Kipling. A furat de la Hemingway. Atunci când Ernest Bornemann i-a atras atenţia lui Brecht asupra unei curioase asemănări între una dintre piesele lui şi o nuvelă de Hemingway – atingând astfel un punct sensibil –, nu a făcut decât să provoace o ieşire violentă. Brecht a strigat: „Ieşi afară, ieşi afară, ieşi afară!" Helene Weigel, care gătea în bucătărie şi nu auzise începutul disputei – nu avea idee despre motivul acestei ieşiri –, dând dovadă de solidaritate, s-a repezit în cameră ţipând: „Da, du-te, du-te, du-te!", „învârtind tigaia în chip de sabie"[23].

„Neglijenţa fundamentală" a lui Brecht era unul dintre motivele pentru care nu se bucura de popularitate în rândurile scriitorilor – excepţie făcând discipolii săi şi cei legaţi de el pe linie de partid. Era foarte dispreţuit de scriitorii academici ai şcolii de la Frankfurt (Marcuse, Horkheimer etc.), fiind calificat drept un „marxist vulgar". Adorno spunea că Brecht petrecea zilnic ore întregi punându-şi pământ sub unghii pentru a arăta a muncitor. În America şi i-a făcut duşmani atât pe Christopher Isherwood, cât şi pe W.H. Auden. Lui Isherwood îi displăceau atât eforturile lui Brecht, cât şi cele ale lui Weigel de a-i distruge noua credinţă budistă, proaspăt îmbrăţişată. L-a găsit pe Brecht „nemilos", un tiran, şi considera perechea alcătuită din cei doi

mai curând ca un cuplu din Armata Salvării.[24] Auden, fostul colaborator al lui Brecht, îi prețuia versurile, însă nu îl includea în rândul personalităților politice adevărate („Nu era în stare să gândească") și-l găsea deplorabil din punct de vedere al caracterului moral: „un om cât se poate de neplăcut", „o persoană odioasă", unul dintre puținii care meritau cu adevărat pedeapsa cu moartea – „de fapt, mă pot imagina aplicându-i-o eu însumi".[25] La rândul său, Thomas Mann nu-l agrea nici el pe Brecht: era un „exponent al partidului", „foarte înzestrat – din nefericire", „un monstru". Brecht a ripostat: Mann era „autorul acela de povestiri", „un clerico-fascist", „sărac cu duhul", o „reptilă".[26]

Unul dintre motivele pentru care Brecht le displăcea atât de mult lui Adorno și prietenilor săi era că acestora le repugna identificarea lui cu „muncitorii", pe care o vedeau, pe drept cuvânt, ca o bătaie de joc. Desigur, și pretenția lor de a înțelege ce doreau, simțeau, credeau cu adevărat „muncitorii" era la fel de lipsită de fundament. Toți duceau niște vieți cu desăvârșire burgheze și, aidoma lui Marx, nu i-au întâlnit niciodată pe cei acoperiți de sudoare. Dar cel puțin nu se îmbrăcau ca proletarii, în haine atent concepute de croitori de lux. La Brecht exista o anumită doză de minciună, de înșelătorie sistematică ce le întorcea stomacul pe dos. Exista de exemplu o anecdotă despre Brecht, pe care a răspândit-o chiar el, în care, sosit – în vederea unei întrevederi – la ușa unui hotel scump (Savoy la Londra, Ritz la Paris, Plaza la New York – cadrul se schimba), îmbrăcat, desigur, în „costumul său muncitoresc", portarul în uniformă nu l-a lăsat să intre. Cum Brecht era tiranic din fire și capabil să se comporte ca un nobil german jignit, dacă cineva încerca să-l împiedice să obțină ceea ce dorea de fapt, este mult prea puțin probabil ca un asemenea eveniment să fi avut vreodată loc. Brecht l-a folosit însă în chip de simbol al relațiilor sale cu sistemul capitalist. Într-una dintre versiuni se povestește cum, la o recepție sofisticată la care fusese invitat, a fost oprit la intrare, cerându-i-se să completeze un formular. Când a făcut-o, portarul a întrebat: „Sunteți rudă cu Bertolt Brecht?" Brecht a

răspuns: „Da, sunt chiar fiul lui“, ieşind apoi, bombănind: „În orice văgăună mai găseşti încă un Kaiser Wilhelm II.“[27]

O parte a trucurilor sale publicitare erau culese de la Charlie Chaplin, pe care îl admira şi de care spusese odată că ar fi un regizor mai bun chiar decât el însuşi. Aşa încât, atunci când a sosit în maşina lui la o petrecere oficială şi portarul i-a deschis portiera, Brecht a coborât rapid pe cealaltă parte, lăsându-l pe portar cu gura căscată în râsetele mulţimii aflate acolo. Maşina, cum am mai menţionat, era un Steyr vechi. Brecht respinsese zgomotos privilegiul unei limuzine oficiale est-germane. Dar a întreţine şi conduce acel vechi Steyr (incluzând combustibilul, piesele de schimb, reparaţiile etc.) era un privilegiu la fel de mare – pentru orice om care nu avea legături cu regimul, era imposibil să conducă o maşină personală –, iar acel Steyr îi aducea lui Brecht şi avantajul de a-i sluji drept simbol de publicitate personală.

Dar mai exista ceva intrinsec înşelător în modul de viaţă al lui Brecht. În afara frumosului său apartament ce domina cimitirul în care era înmormântat iubitul său Hegel (apartamentul lui Weigel era la etajul de dedesubt), Brecht a cumpărat o superbă proprietate la ţară, la Buchow, pe lacul Scharmutzel. Guvernul o confiscase de la un „capitalist“, iar Brecht a folosit-o pentru distracţii estivale sub copacii bătrâni şi masivi. Erau de fapt două case, una mai mică şi una mai mare, iar Brecht spunea că locuieşte în „coliba grădinarului“. În apartamentul său din oraş păstra, pentru ochii oficialităţilor aflate în vizită, portretele lui Marx şi Engels; acestea erau însă aranjate într-un mod uşor „satiric“ – insesizabil, se presupunea, privirii oficiale –, care să trezească râsul prietenilor.

Anxietatea care-l încerca pe Brecht când venea vorba de apărarea imaginii sale şi de sugerarea cu orice preţ a aparenţei de independenţă s-a născut, fără îndoială, din faptul că făcuse un pact faustian. Nu era însă nimic cu adevărat nou în identificarea intereselor sale profesionale cu supravieţuirea şi răspândirea puterii comuniste. Începând din 1930, faptul a devenit implicit în viaţa sa; ba uneori chiar explicit. În anii ’30, Brecht

a fost stalinist, uneori chiar fanatic. Filozoful american Sidney Hook își amintește o conversație glacială din 1935, când Brecht i-a făcut o vizită în apartamentul său din Barrow Street, în Manhattan. Marile epurări abia începeau, iar Hook, ridicând problema lui Zinoviev și Kamenev, l-a întrebat pe Brecht cum de putea suporta să lucreze cu comuniștii americani, care își trâmbițau vinovăția. Brecht a declarat că de fapt „comuniștii americani nu sunt buni" – nici cei germani, de altfel – și că singura formație care conta cu adevărat era partidul sovietic. Hook a subliniat faptul că toți făceau parte din aceeași mișcare, răspunzătoare de arestările și detenția foștilor camarazi inocenți. Brecht: „În ceea ce îi privește, cu cât sunt mai inocenți, cu atât mai mult merită să fie împușcați." Hook: „Ce spui?" Brecht: „Cu cât sunt mai inocenți, cu atât merită mai mult să fie împușcați." (Conversația s-a desfășurat în germană, după cum menționează Hook în relatarea sa.) Hook: „De ce? De ce?" A repetat întrebarea, însă Brecht nu a răspuns. Hook s-a ridicat, s-a dus în cealaltă cameră și a adus pălăria și haina lui Brecht. „Când m-am întors, el mai stătea încă pe scaun, ținându-și paharul în mână. Când m-a văzut cu haina și pălăria lui, a părut surprins. Și-a pus paharul jos, s-a ridicat și cu un zâmbet slab și-a luat haina și pălăria și a plecat."[28] Când Hook a publicat pentru prima dată această relatare, Eric Bentley l-a contrazis. Dar, conform celor afirmate de Hook, atunci când i-a relatat prima dată incidentul lui Bentley (la Congresul pentru Libertatea Culturală ținut în 1960 la Berlin), Bentley ar fi spus: „Îl recunosc pe Brecht" – reamintindu-și în mod straniu reacția inițială a lui Byron la aflarea poveștii lui Shelley și a copilului său nelegitim făcut cu Claire Clairmont. Mai mult, confirmarea a venit din partea profesorului Henry Pachter de la City University, care a mărturisit că Brecht făcuse „afirmații de aceeași natură, în prezența mea", adăugând justificările încă și mai grave proferate de Brecht în acea perioadă: „Cincizeci de ani de acum încolo comuniștii îl vor fi uitat pe Stalin, însă vreau să fiu sigur că îl vor mai citi încă pe Brecht. De aceea nu mă pot separa de Partid."[29]

Adevărul este că Brecht nu a protestat niciodată împotriva epurărilor, chiar şi atunci când acestea îi vizau prietenii. Când fosta sa amantă, Carola Neher, a fost arestată la Moscova, el a comentat: „Dacă a fost condamnată, probabil că au existat dovezi substanţiale împotriva ei.“ Tot ce a făcut „pentru ea“ a fost să adauge că, în acest caz, „nimeni nu are sentimentul că pedeapsa a fost pe măsura crimei“.[30] Carola a dispărut – aproape sigur asasinată de Stalin. Când un alt prieten, Tretiakov, a fost împuşcat de Stalin, Brecht a scris o poezie elegiacă; avea însă să o publice abia mulţi ani mai târziu. La vremea respectivă, comentariul său a fost: „Procesele au dovedit cu toată claritatea existenţa unor conspiraţii active îndreptate împotriva regimului... Li s-au alăturat toate scursurile de acasă şi din străinătate, toţi paraziţii, criminalii profesionişti, informatorii. Toată această gloată avea aceleaşi scopuri [ca şi conspiratorii]. Sunt convins că faptul este adevărat.“[31]

În acea perioadă Brecht sprijinea de fiecare dată, şi adesea în public, toate politicile lui Stalin, inclusiv în domeniul artistic. De exemplu, între 1938 şi 1939 a susţinut atacul împotriva „formalismului“ – altfel spus, împotriva oricăror experimente sau inovaţii artistice. „Campania mai mult decât salutară îndreptată împotriva formalismului“, a scris el, „a ajutat la dezvoltarea eficientă a formelor artistice, demonstrând că tematica socială este o condiţie indispensabilă unei asemenea dezvoltări. Orice inovaţie formală care nu slujeşte şi nu-şi găseşte justificarea în conţinutul ei social va rămâne întru totul frivolă.“[32] Când, în cele din urmă, a murit Stalin, comentariul lui Brecht a fost: „Oprimaţii de pe cele cinci continente... trebuie să-şi fi simţit inima stându-le în loc când au auzit că Stalin a murit. El era întruparea speranţelor lor.“[33] În 1955 a fost încântat să primească Premiul Stalin pentru Pace. Marea parte a celor 160 000 de ruble a luat imediat drumul contului său din Elveţia. S-a dus însă la Moscova pentru a primi premiul şi i-a cerut lui Boris Pasternak, aparent necunoscând poziţia vulnerabilă a acestuia, să-i traducă discursul de acceptare. Pasternak a fost fericit să facă acest lucru, dar ulterior – premiul fiind redenumit între timp – a ignorat

cererea lui Brecht de a-i traduce o serie de poezii care-l preamăreau pe Lenin. Brecht a fost speriat de circulația de care s-a bucurat discursul plenarei secrete despre crimele lui Stalin, discurs ținut de Hrușciov, și s-a opus cu vehemență publicării acestuia. I-a prezentat motivele unuia dintre discipolii săi: „Am un cal. Este șchiop, ceacâr și râios. Cineva vine întins la el și spune: dar calul e ceacâr, este șchiop și, uite, este râios. Are dreptate, dar la ce îmi folosește mie asta? Nu am alt cal. Nu există altul. Cel mai bun lucru este, cred eu, să te gândești cât mai puțin posibil la defectele lui.“[34]

A nu se gândi la asta era o politică pe care Brecht personal o adoptase silit de împrejurări, deoarece încă din 1949 nu fusese de fapt decât un funcționar teatral al regimului ultrastalinist est-german. A început așa cum avea să continue, scriind un scurt poem, *Compatrioților mei*, pentru a celebra „alegerea“ lui Wilhelm Pieck ca președinte al noii Republici Democrate Germane, pe 2 noiembrie 1949. L-a pus într-o scrisoare adresată lui Pieck, în care-și exprima „încântarea“ produsă de eveniment. Una peste alta, Brecht a fost cel mai constant în loialitatea sa dintre scriitorii Partidului Comunist, abstracție făcând de cei întru totul vânduți acestuia. Și-a împrumutat numele oricărei politici internaționale promovate în acel moment de regim. A protestat vehement față de demersurile intelectualității vest-germane de susține reînarmarea Republicii Federale, în timp ce păstra tăcerea în privința unei înarmări similare a RDG. Denunțarea altora pentru propriile sale păcate era un obicei caracteristic lui. O temă repetitivă a acestor ani a fost ticăloșia intelectualilor occidentali care „slujesc“ capitalismul pentru bani și privilegii. Când a murit, Brecht lucra la o piesă care trata acest subiect. A scris enorm de multe materiale dirijate împotriva lui Adenauer, inclusiv o cantată ridicolă, *Herrnburger Bericht*, cu distihuri de genul:

Adenauer, Adenauer, arată-ne mâna ta
Pentru treizeci de arginți tu ne vinzi țara etc.

Aceasta i-a adus Premiul Național pentru Literatură al RDG (Clasa întâi). A aranjat să fie disponibil pentru a fi prezentat demnitarilor veniți în vizită, cărora le ținea un discurs special pregătit, în care denunța reînarmarea Germaniei Federale. A semnat telegrame de protest. A scris pentru regim marşuri şi alte poeme.

Au existat certuri ocazionale, în general pe chestiuni legate de bani – de exemplu, cu compania cinematografică de stat est-germană, în legătură cu *Ana Fierling şi copiii ei.* Regimul a respins *Kriegsfibel* (*Abecedar de război*) întâi ca pacifistă, însă a aprobat-o atunci când Brecht a amenințat că va aduce chestiunea în fața Consiliului Mondial pentru Pace, controlat de comunişti. Dar, în general, Brecht era acela care vocifera. Piesa sa din 1939, *Procesul lui Lucullus*, scrisă inițial pentru radio sub forma unei diatribe antirăzboinice, a fost pusă pe muzică de Paul Dessau şi s-a prevăzut o punere în scenă care să aibă premiera pe 17 martie 1951, la Opera de Stat din Berlin. Regimul s-a alarmat de publicitatea făcută. Au decis că şi aceasta era pacifistă şi, cum era prea târziu pentru a mai opri spectacolul, au limitat la trei numărul reprezentațiilor şi au vândut biletele activiştilor de partid. Unele bilete au fost însă vândute la negru unor vest-berlinezi, care au venit şi au aplaudat cu înfrigurare. Celelalte două reprezentații au fost anulate. O săptămână mai târziu, ziarul oficial al Partidului, *Neues Deutschland*, publica un atac cu titlul: „*Procesul lui Lucullus*: Căderea unui experiment la Opera Germană de Stat." Atacul s-a concentrat asupra muzicii lui Dessau, descris drept un continuator al lui Stravinsky, „un distrugător fanatic al tradiției muzicale europene", dar a fost criticat şi textul pentru a „nu fi reuşit să corespundă realității". Brecht a fost convocat, la fel ca şi Dessau de altfel, la o întrunire de partid care a durat opt ore. La sfârşitul acestei întruniri, Brecht a luat supus cuvântul: „Unde altundeva în lume poți găsi un asemenea guvern care să dea dovadă de aşa un interes față de artişti şi să acorde o asemenea atenție la ce spun aceştia?", şi a făcut modificările cerute de partid, schimbând titlul în

Condamnarea lui Lucullus; la rândul său, Dessau a rescris muzica. Dar nici noua producție, prezentată pe 12 octombrie, nu a satisfăcut. Era, spunea *Neues Deutschland*, „o îmbunătățire simțitoare“, dar îi mai lipsea încă atracția populară şi era „periculos de aproape de simbolism“. Astfel condamnată, piesa a dispărut de pe firmamentul scenei est-germane, deşi Brecht a reuşit să o pună în scenă în Vest.[35]

Adevăratul test al pactului faustian făcut de Brecht a avut loc în iunie 1953, când muncitorii est-germani au pus la cale o revoltă şi tancurile sovietice au fost aduse pentru a o înăbuşi. Brecht a rămas loial, însă cu un preț; într-adevăr, a folosit cu dibăcie tragedia pentru a-şi consolida propria poziție şi a îmbunătăți termenii pactului pe care îl încheiase. La moartea lui Stalin, în martie 1953, Brecht era supus unei presiuni crescânde venite din partea autorităților est-germane, care-i cereau să se conformeze politicii artistice sovietice, care promova în acea perioadă metodele lui Stanislavski, metode pe care Brecht le ura. *Neues Deutschland* – care reflecta punctul de vedere al Comisiei de Stat pentru Arte Frumoase, comisie în cadrul căreia Brecht avea duşmani şi care ducea o campanie împotriva Ansamblului lui Brecht – a avertizat asupra faptului că trupa lui era „fără putință de tăgadă în opoziție cu tot ceea ce era legat de numele lui Stanislavski“. Mai mult încă, la acea vreme Ansamblul beneficia încă de un teatru, iar Comisia bloca încercările lui Brecht de a prelua Theater am Schiffbauerdamm. Or, Brecht urmărea să distrugă Comisia şi să pună mâna pe teatru.

Revolta pare să fi venit ca o surpriză totală pentru Brecht, scoțând în evidență cât de departe era el de viața oamenilor obişnuiți. Dispunea de sume considerabile în valută şi călătorea în mod constant în străinătate, el şi soția lui făcându-şi majoritatea cumpărăturilor acolo. Chiar şi în Germania Democrată avea acces la magazinele speciale, destinate numai nomenclaturii de partid şi altor elite privilegiate. Masele însă, dintre care mulți erau aproape muritori de foame, erau întru totul expuse schimbărilor

arbitrare din politica de raționalizare a guvernului, şi numai în Berlinul Occidental se refugiaseră 60 000 de persoane. În aprilie, prețurile au crescut brusc, iar cartelele au fost retrase multor categorii de oameni – cum ar fi, de exemplu, liber-profesioniştii şi proprietarii de imobile (Brecht, care era şi una, şi alta, a fost însă scutit datorită statutului său privilegiat şi cetățeniei austriece). Pe 11 iunie, politica s-a schimbat brusc, cartelele au fost reintroduse, iar politica prețurilor şi salariilor s-a orientat în mod decisiv împotriva muncitorilor din fabrici. Pe 12 iunie, muncitorii din construcții, trezindu-se cu salariile reduse la jumătate, au cerut o întrunire de masă. Protestele au început cu adevărat pe 15 iunie şi au continuat cu o furie crescândă până la intervenția tancurilor sovietice.

Surprins deci de revoltă, Brecht, care se afla la reşedința sa de la țară, s-a grăbit să profite de ea. A realizat cât ar fi de important pentru regim, în acest context, sprijinul său. Pe 15 iunie i-a scris şefului partidului, Otto Grotewohl, insistând ca preluarea teatrului de către Ansamblu să fie decisă şi anunțată public. Înțelegerea era ca, în schimb, el să susțină linia partidului, oricare ar fi fost aceasta. A existat o anumită dificultate în a decide care avea să fie linia de urmat până când, două zile mai târziu, a fost arestat un şomer din Berlinul de Vest, pe numele său Willi Gottling, care o apucase pe o scurtătură în sectorul de est pentru a-şi ridica ajutorul de şomaj. Acesta a fost judecat în secret, condamnat pentru a fi fost „agitator occidental" şi împuşcat. „Agitația fascistă" a devenit atunci explicația care s-a dat rebeliunilor şi motivația pentru linia partidului, soluție pe care Brecht a îmbrățişat-o cu promptitudine. Până la sfârşitul aceleiaşi zile el dictase deja scrisori adresate liderilor de partid Ulbricht şi Grotewohl şi consilierului politic sovietic, Vladimir Semionov, care era de fapt guvernatorul general rus. Pe 21 iunie, *Neues Deutschland* anunța: „Laureatul Premiului Național Bertolt Brecht a trimis secretarului general al Comitetului Central al Partidului Unității Socialiste, Walter Ulbricht, o scrisoare

în care declară: «Simt nevoia de a vă exprima în aceste momente ataşamentul meu faţă de Partidul Unităţii Socialiste. Al dumneavoastră, Bertolt Brecht».“ Ulterior, Brecht a susţinut că această scrisoare conţinea de fapt destule critici la adresa guvernului şi că fraza citată era precedată de alte două fraze: „Istoria îşi va aduce tributul nerăbdării revoluţionare a Partidului Unităţii Socialiste din Germania. Mărcaţa discuţie cu masele referitoare la ritmul construcţiei socialismului va face ca realizările socialiste să fie duse până la capăt şi apărate.“ Gody Suter, o corespondentă elveţiană, scria: „A fost singura dată când l-am văzut neajutorat, aproape mărunt: atunci când a scos grăbit din buzunar originalul făcut ferfeniţă al acelei scrisori. Era evident că o arătase multor altora.“[36] Cu toate acestea, Brecht nu a depus nici un efort pentru a publica, atunci sau mai târziu, textul integral al scrisorii; şi, oricum, ar fi deţinut copia, nu originalul. Or, dacă ar fi publicat-o, regimul ar fi trebuit să scoată la iveală exemplarul original. Brecht era în stare să trimită o scrisoare, plângându-se apoi în particular că ar fi trimis una cu totul diferită. Chiar dacă versiunea lui ar fi adevărată, obiecţiile sale la adresa comportamentului lui Ulbricht sunt destul de lipsite de conţinut. Şefii RDG aveau lucruri mai importante la care să se gândească decât la subtilităţile sprijinului lui Brecht – de exemplu, cum să-şi salveze pielea. În orice caz, nu fusese Brecht cumpărat şi nu i se plătise deja? De ce ar mai fi ezitat ei să-i taie mica notiţă de mulţumire?

Două zile mai târziu, *Neues Deutschland* publica o lungă scrisoare a lui Brecht care îi clarifica tăios poziţia. Se referea, într-adevăr, la „nemulţumirea unei părţi semnificative a muncitorimii berlineze ca urmare a unei serii de măsuri care *nu fuseseră* duse la îndeplinire“. Însă continua: „Elemente fasciste organizate au încercat să profite de această nemulţumire pentru scopul lor sângeros. Vreme de câteva ore, Berlinul a stat sub ameninţarea unui al treilea război mondial. Numai datorită intervenţiei prompte şi precise a trupelor sovietice au putut fi re-

primate aceste tentative. Era evident că intervenția trupelor sovietice nu era în nici un caz dirijată împotriva demonstrațiilor muncitorești. Era perfect clar că era dirijată exclusiv împotriva tentativei de a stârni un nou holocaust.“[37] Într-o scrisoare adresată editorului său vest-german, Brecht a reluat această versiune: „o gloată fascistă și aducătoare de război“, compusă din „tot felul de tineri declasați“, a năvălit în Berlinul de Est și doar intervenția armatei sovietice a făcut ca războiul mondial să fie evitat. Aceasta a fost linia adoptată de partid. Însă nu a existat niciodată nici cea mai mică dovadă a unor „agitatori fasciști“. Nici măcar Brecht nu credea în ei. Jurnalul său arată că știa care era adevărul. Desigur însă că acest jurnal nu a fost publicat decât mult după moartea sa.[38] În plus, Brecht a aflat sinistrul adevăr – că muncitorii germani de rând respingeau regimul. Aidoma majorității membrilor unei clase conducătoare, Brecht nu se întâlnea cu alți muncitori în afara servitorilor sau, ocazional, a meseriașilor care făceau diverse reparații în casa lui. Își amintea o conversație cu un instalator care avea ceva de făcut la reședința lui de la țară. Instalatorul se plângea că un ucenic pe care îl concediase pentru furt era acum în Poliția Populară, care era plină de foști naziști. Instalatorul voia alegeri libere. Brecht a ripostat: „În cazul acesta, vor fi aleși naziștii.“ Aceasta nu era însă deloc logica celor spuse de instalator; reprezenta însă modul în care judeca mintea lui Brecht. Nu avea încredere în poporul german și prefera democrației conducerea colonială sovietică.[39]

Brecht și-a căpătat răsplata pentru sprijinul acordat regimului, deși lui Ulbricht i-a trebuit aproape un an pentru asta. În strădaniile sale de a zdrobi Comisia pentru Arte Frumoase, Brecht a realizat că avea nevoie de ajutorul lui Wolfgang Harich, tânărul și strălucitul profesor de filozofie marxistă de la Universitatea Humboldt, care i-a furnizat argumentele doctrinare, exprimate în jargonul potrivit, pe care el nu era în stare să le ofere. La începutul lui 1954 Comisia a fost în sfârșit dizolvată,

fiind înlocuită de un nou Minister al Culturii, în fruntea căruia se afla prietenul intim al lui Brecht, Johannes Becher. În martie a fost plătită şi ultima tranşă a „pactului" încheiat de Brecht, acestuia dându-i-se în posesiune formală teatrul la care râvnea. El şi-a sărbătorit victoria strângând-o în brațe pe Isot Kilian, drăguța soție a lui Harich, din care a făcut principala sa amantă, *pro tempore*, avansând-o de la rangul de figurantă la acela de asistentă a noului său cartier general. Rănitului Harich i-a dat cinicul sfat: „Divorțează acum de ea. Te poți recăsători cu ea în doi ani" – până atunci, insinua el, urma să termine cu ea.

Aşa cum s-a întâmplat, până atunci avea să fie la rândul său aproape terminat. Spre sfârşitul anului 1954, s-a îmbolnăvit. A trecut un oarecare timp până i s-au diagnosticat tulburări cardiace – ciudat, ținând seama de antecedentele sale medicale. Nu avea încredere în medicina comunistă, aşa că a apelat la o clinică din Berlinul Occidental. În 1956 a aranjat să se interneze într-o altă clinică, din München, dar nu a mai ajuns acolo: a murit pe 14 august, ca urmare a unei masive tromboze coronariene. Jucase ultima sa festă unei Weigel deja mult încercate. A redactat un testament prin care lăsa o parte din drepturile sale de autor la patru femei: fostei sale amante-secretare Elizabeth Hauptmann (i-a lăsat *Opera de trei parale*, cea mai valoroasă dintre toate), bietei Ruth Berlau, lui Isot Kilian şi lui Käthe Rulicke, pe care o sedusese la sfârşitul lui 1954 şi o alternase cu Kilian. Cu toate acestea, Kilian, delegată de Brecht să asigure legalizarea testamentului, a fost prea nerăbdătoare pentru a mai aştepta în biroul avocatului certificarea de către martori. Aşa încât testamentul s-a dovedit nul. În calitate de unică soție legitimă, Weigel a primit totul şi le-a dat, după bunul ei plac, partea celorlalte femei. Alte dorințe ale lui Brecht au fost însă îndeplinite. El şi-a exprimat dorința să fie înmormântat într-un sicriu gri de oțel, pentru a ține viermii la distanță, şi să i se înfigă în inimă un stilet de oțel, de îndată ce-şi dădea sufletul. Faptul a fost dus la îndeplinire şi făcut public: vestea fiind, pentru mulți

dintre cei pe care i-a cunoscut, primul indiciu cum că ar fi avut o inimă.

În această relatare, m-am străduit să găsesc ceva de spus în favoarea lui Brecht. Dar în afara faptului că a lucrat întotdeauna din greu – şi a trimis, în timpul războiului şi imediat după aceea, pachete cu hrană unor persoane din Europa (ar fi putut fi însă foarte bine opera lui Weigel) –, nu se poate spune nimic în favoarea lui. Este singurul intelectual dintre cei pe care i-am analizat care pare să fie lipsit de orice trăsătură mântuitoare.

Aidoma majorităţii intelectualilor, Brecht prefera ideile oamenilor. Nu a existat căldură în nici una dintre relaţiile sale. Nu a avut prieteni în sensul obişnuit al cuvântului. Îi plăcea să lucreze cu oamenii, cu condiţia să fie el conducătorul. Însă, aşa cum nota Eric Bentley, cu el lucrau o serie de comitete şi consilii. Nu era interesat de oameni ca indivizi, spunea Bentley. Probabil că de aceea nu putea crea personaje, ci doar tipuri umane. I-a folosit în calitate de agenţi în vederea realizării scopurilor sale. Faptul era valabil şi în privinţa femeilor, pe care nu le vedea atât ca indivizi, cât ca tovarăşe de pat, secretare, bucătărese. Dar, la urma urmei, care erau scopurile sale? Nu este deloc clar dacă Brecht a avut vreo convingere reală, stabilă. Pierre Abraham, traducătorul său în franceză, a afirmat că Brecht i-ar fi spus, cu puţin înainte de a muri, că intenţiona să-şi republice piesele didactice cu o nouă prefaţă, care să afirme că acestea nu se voiau luate în serios, ci doar ca „exerciţii de încălzire pentru acei atleţi ai spiritului care ar trebui să fie bunii dialecticieni“[40]. Aceste lucrări au fost cu siguranţă prezentate la vremea lor la modul serios şi, dacă erau simple „exerciţii“, care dintre lucrările lui Brecht nu era? În iarna 1922–1923, Arnolt Bronnen a avut o convorbire cu Brecht referitoare la nevoile oamenilor. Bronnen a exercitat o influenţă majoră asupra lui Brecht. Îşi făcuse numele mai „dur“ sau „de stânga“, schimbându-şi-l din Arnold în Arnolt, iar Brecht l-a copiat. Nu numai că a renunţat la celelalte două prenume ale sale, Eugen şi Friedrich, ca fiind

„prea regaliste“, dar l-a „întărit“ pe Bertold, schimbându-l în Bertolt. Însă atunci când, cu această ocazie, Bronnen accentua nevoia de a schimba lumea în așa fel încât nimeni să nu mai trebuiască să mai sufere vreodată de foame, Brecht s-a supărat. Conform spuselor lui Bronnen, el s-ar fi exprimat astfel: „Ce te privește pe tine dacă oamenii mor de foame? Omul trebuie să meargă înainte, să-și facă un nume, să obțină un teatru în care să-și monteze piesele!“ Bronnen a adăugat: „Nu-l interesa nimic altceva.“[41] Lui Brecht îi plăcea să fie ambivalent, ambiguu, misterios. Și-a disimulat gândirea cu abilitate, la fel cum și-a îmbrăcat trupul în costume muncitorești. S-ar putea însă, cu această ocazie, o dată în viață, să fi spus cu adevărat ceea ce gândea.

8

Bertrand Russell: Un caz al fleacurilor logice

Nu se cunoaşte în istorie un intelectual care să fi dat omenirii sfaturi pe o perioadă mai îndelungată decât a făcut-o Bertrand Russell, al treilea conte Russell (1872–1970). S-a născut în anul în care generalul Ulysses S. Grant a fost reales preşedinte al Statelor Unite şi a murit în ajunul afacerii Watergate. A fost cu doar câteva luni mai tânăr decât Marcel Proust şi Stephen Crane, cu câteva săptămâni mai vârstnic decât Calvin Coolidge şi Max Beerbohm şi a trăit totuşi destul de mult ca să îi salute pe studenții care se revoltau în 1968 şi să se bucure de lucrările lui Stoppard şi Pinter. Pe tot parcursul acestei perioade a oferit constant un şir întreg de sfaturi, apeluri, dări de seamă şi avertismente asupra unei diversități surprinzătoare de subiecte. O bibliografie (cu siguranță incompletă) menționează 68 de lucrări. Prima dintre ele, *German Social Democracy* (*Social-democrația germană*), a fost publicată în 1896, când reginei Victoria îi mai rămăseseră încă cinci ani de trăit. Lucrarea sa postumă *Essays in Analysis* (*Eseuri de analiză*), 1973, a apărut în anul în care Nixon şi-a dat demisia. În intervalul dintre aceste două scrieri Russell a publicat lucrări de geometrie, filozofie, matematică, drept, reconstrucție socială, idei politice, misticism, logică, bolşevism, China, creierul omenesc, industrie, ABC-ul atomului (aceasta în 1923; treizeci şi şase de ani mai târziu a scris o carte despre armele nucleare), ştiință, relativitate, pedagogie, scepticism, căsătorie, fericire, morală, trândăvie, religie, relații internaționale, istorie, putere, adevăr, cunoaştere, autoritate, cetățenie, etică, biografie, ateism, înțelepciune, viitor, dezarmare, pace,

crime de război şi altele.[1] La acestea ar mai trebui adăugate nenumăratele sale articole publicate în ziare şi reviste, articole abordând toate temele imaginabile – inclusiv utilizarea rujului, comportamentul turiştilor, alegerea ţigărilor şi baterea soţiei.

De ce s-a considerat Russell îndreptăţit să ofere atât de multe sfaturi şi de ce l-au ascultat oamenii? Răspunsul la prima întrebare nu este tocmai evident. Probabil cel mai important motiv pentru care a scris atât de mult a fost că găsea scrisul extrem de facil şi, în cazul lui, extrem de bine plătit. În anii '20, prietenul său Miles Malleson scria despre el: „În fiecare dimineaţă Bertie iese de unul singur la o plimbare de circa o oră, compunând şi meditând la scrierea sa din cursul acelei zile. Se întoarce apoi şi scrie tot restul dimineţii, fără întreruperi, fără efort şi fără cea mai mică corectură."[2] Rezultatele financiare ale acestei activităţi agreabile au fost înregistrate într-un carneţel în care Russell menţiona onorariile primite pentru toate publicaţiile şi emisiunile din cursul întregii sale vieţi. Îl ţinea într-un buzunar interior şi, în rarele sale momente de trândăvie sau de disperare, îl scotea pentru a-l citi, denumind asta „îndeletnicirea care aduce cele mai mari satisfacţii".[3]

Cu siguranţă, Russell nu era omul care să acumuleze o vastă cunoaştere a vieţii duse de majoritatea oamenilor sau care să se intereseze prea mult de sentimentele şi de punctul de vedere al celor mulţi. Era orfan, ambii săi părinţi murind înainte ca el să fi împlinit patru ani, şi îşi petrecuse copilăria în casa bunicului său, primul conte Russell, care, sub numele de lord John Russell, a determinat adoptarea Marii Legi a Reformei (1832) în vechea şi încă nereformata Cameră a Comunelor. Trecutul lui Russell se confunda cu acela al aristocraţiei Whig care, izolându-se complet de orice contact cu mulţimea şi chiar cu mica nobilime, dădea dovadă de un gust arbitrar pentru ideile radicale. În calitate de fost prim-ministru, bătrânul conte se bucura de o reşedinţă de protocol, Pembroke Lodge, în Richmond Park, care îi fusese acordată de regina Victoria; în acea casă a crescut Bertrand Russell. Întotdeauna am fost de părere că inimitabilul său accent, de o remarcabilă claritate şi arhaicitate, era moştenit

de la bunicul său, deşi a fost clasificat adesea, în mod eronat, drept accent „Bloomsbury". Cu toate acestea, în copilărie, principala influenţă asupra lui Russell a exercitat-o bunica acestuia, o doamnă extrem de bigotă, cu principii înalte şi vederi pregnant puritane. Părinţii lui Russell fuseseră atei şi ultraradicali şi lăsaseră instrucţiuni ca Bertrand să fie crescut în spiritul lui John Stuart Mill. Bunica lui n-a făcut însă nimic din toate acestea şi l-a ţinut pe Russell acasă, într-o atmosferă dominată de Biblie şi de *Cărţile albastre*, predate de un şir de guvernante şi meditatori (dintre care unul s-a dovedit a fi totuşi ateu). Toate acestea nu au avut însă prea mare importanţă, deoarece orice s-ar fi întâmplat Russell ar fi apucat-o pe acelaşi drum. La cincisprezece ani ţinea un jurnal în care scria cu caractere eline pentru a-şi ascunde gândurile de ochii curioşilor: „Am ajuns... să scrutez fundamentele religiei în spiritul căreia am fost crescut."[4] La vremea aceea devenise deja necredincios şi avea să rămână astfel până la sfârşitul zilelor sale. Ideea că majoritatea oamenilor recunosc şi simt nevoia unei entităţi supreme nu l-a atras niciodată, câtuşi de puţin. Considera că răspunsurile la toate dilemele din univers aveau să fie găsite de mintea omului sau nu aveau să fie găsite deloc.

Nimeni nu a avut vreodată o mai mare încredere în puterea intelectului decât Russell, deşi avea tendinţa de a-l concepe aproape ca pe o forţă abstractă, dematerializată. Dragostea pentru intelectul abstract şi suspiciunea faţă de mişcările corporale, provenite probabil din învăţămintele puritane ale bunicii sale, au făcut din Russell un matematician. Ştiinţa numerelor, mai îndepărtată de oameni decât orice altceva, a fost prima şi marea pasiune a vieţii sale. Cu sprijinul unei armate de meditatori a obţinut o bursă la Trinity College, Cambridge, iar în 1893 a fost desemnat drept al şaptelea laureat de onoare în matematică de la Cambridge. Au urmat o bursă Trinity şi, la vremea cuvenită, prima schiţă a amplei lucrări scrise împreună cu Alfred North Whitehead, *Principia Mathematica*, încheiată în ultima zi a secolului al XIX-lea. Scria: „Îmi place matematica deoarece *nu* este omenească." În eseul „Studiul matematicii", îşi

manifesta bucuria: „Matematica nu deține numai adevărul, ci și frumusețea supremă – o frumusețe rece și austeră, ca aceea a sculpturii, fără a exercita nici o atracție asupra vreunei alte părți a firii noastre slabe, de o puritate sublimă și capabilă de o perfecțiune severă întâlnită numai în arta cea mai înaltă."[5]

Russell nu a crezut niciodată că mulțimea ar putea sau ar trebui încurajată în transcenderea frontierelor cunoașterii. Cercetările sale din domeniul matematicii au fost întreprinse într-o manieră extrem de tehnică, fără a face nici cea mai mică concesie neinițiaților. Susținea că speculațiile filozofice trebuie întreprinse într-un limbaj special și s-a luptat nu doar pentru a-și menține, ci și pentru a-și consolida codul hieratic. A fost un înalt preot al intelectului, interzicându-le celor din afară înțelegerea tainelor. S-a opus vehement acelor confrați într-ale filozofiei, cum ar fi G. Moore, care doreau să dezbată problemele într-un limbaj obișnuit, de domeniul simțului comun, spunând că „simțul comun întruchipează metafizica sălbaticilor." Cu toate acestea, din punctul lui de vedere, înalții preoți ai intelectului nu aveau doar îndatorirea de-a păstra misterele eleusine în limitele castei lor, ci și pe aceea de-a răsfăța mulțimea cu unele roade digerabile ale înțelepciunii lor, ca urmare a statutului de depozitari ai cunoașterii. Russell a trasat astfel o distincție între filozofia profesionistă și etica populară, și le-a practicat pe amândouă. Între 1895 și 1917, apoi între 1919 și 1921 și 1944 și 1949, a fost cercetător științific la Trinity; în plus, a petrecut mulți ani conferențiind și predând la mai multe universități americane. Dar o și mai mare parte a vieții și-a petrecut-o spunând publicului ce ar trebui să gândească și să facă, acest evanghelism intelectual dominând complet cea de-a doua jumătate a îndelungatei sale vieți. Asemenea lui Albert Einstein în anii '20 și '30, Russell a devenit pentru masele de oameni din întreaga lume chintesența, arhetipul filozofului abstract, întruchiparea minții care grăiește. Ce e filozofia? Păi, genul de lucruri spuse de Bertrand Russell.

Russell era un orator înzestrat. Una dintre lucrările sale de început explicase opera lui Leibniz, pe care l-a admirat dintot-

deauna.[6] Strălucitul său compendiu *A History of Western Philosophy* (*Istoria filozofiei occidentale*), 1946, este cea mai pertinentă lucrare de acest gen scrisă vreodată şi, pe bună dreptate, un bestseller în lumea întreagă. Confraţii săi universitari l-au criticat, au pretins că-i deplâng şi, fără îndoială, i-au invidiat opera populară. Ludwig Wittgenstein i-a considerat lucrarea *The Conquest of Happiness* (*În căutarea fericirii*), 1930, drept „absolut insuportabilă“[7]. În 1949, când i-a fost publicată ultima mare lucrare filozofică, *Human Knowledge* (*Cunoaşterea umană*), cronicarii recenzenţii universitari au refuzat să o ia în serios. Unul dintre ei a numit-o „flecăreala unui circar“[8]. Publicului însă îi place un filozof care iese în lume. Mai mult decât atât, exista sentimentul că, indiferent dacă avea sau nu dreptate, Russell avea curajul de a-şi asuma convingerile şi era gata să sufere pentru ele. Aşa cum Einstein a plecat în exil pentru a scăpa de tirania nazistă, Russell a fost în mod repetat în conflict cu diverse autorităţi şi şi-a acceptat cu bărbăţie pedeapsa.

Astfel, în 1916, a scris o broşură anonimă pentru Asociaţia Antirecrutare, protestând în favoarea unui individ care refuzase să facă armata şi care fusese trimis la închisoare în ciuda „clauzei conştiinţei“ din jurisprudenţa serviciului militar obligatoriu. Distribuitorii au fost arestaţi, condamnaţi şi închişi. Russell a scris o scrisoare către *The Times* spunând că el fusese autorul broşurii. A fost judecat la Mansion House în faţa primarului Londrei, găsit vinovat şi amendat cu 100 de lire. A refuzat să plătească, aşa că mobilierul său de la Trinity a fost sechestrat şi vândut. Consiliul de la Trinity, corpul de elită ce guverna societatea cercetătorilor, i-a retras atunci calitatea de membru. Au luat chestiunea foarte în serios, iar majoritatea pare să fi acţionat după o îndelungă cugetare şi în virtutea celor mai înalte principii.[9] Pentru public însă, faptul a apărut ca o dublă pedeapsă pentru acelaşi delict.

La 11 februarie 1918, Russell a fost judecat şi condamnat pentru a doua oară. De data aceasta pentru a fi scris în ziarul radical *The Tribunal* un articol, „Oferta germană de pace“, în care afirma: „Garnizoana americană, care până în acel moment

va fi ocupat Anglia şi Franţa, fie că se va dovedi sau nu eficientă în faţa germanilor, va fi fără îndoială capabilă să îi intimideze pe grevişti, îndeletnicire cu care armata americană s-a familiarizat acasă la ea." Pentru această afirmaţie dură, falsă şi de-a dreptul absurdă, Russell a fost găsit vinovat, în conformitate cu legea apărării regatului, pentru a fi „făcut într-o publicaţie tipărită anumite afirmaţii de natură a prejudicia relaţiile Maiestăţii Sale cu Statele Unite ale Americii". A fost condamnat în Bow Street şi închis vreme de şase luni.[10] Când a fost eliberat, Ministerul de Externe britanic a refuzat (cel puţin pentru o vreme) să îi elibereze un paşaport, ministrul adjunct permanent, sir Arthur Nicolson, menţionând pe dosar că era „unul dintre cei mai ticăloşi maniaci din ţară"[11].

Russell a avut din nou necazuri cu legea în 1939–1940, când a fost numit la o catedră de la New York City University. La vremea aceea era deja notoriu pentru vederile sale lipsite de religiozitate şi presupus imorale. Pe lângă nenumăratele articole anticreştine, a migălit un monolog de amvon, „Crezul ateu", pe care îl declama pe tonul nazal al unui cleric cântând: „Noi nu credem în *Dumnezeu.* Dar credem în supremaţia *u-ma-ni-tă-ţii.* Nu credem în viaţa de după *moarte.* Credem însă în *nemurirea-prin-fapte-bune.*"[12] Îl încânta să recite aceste rânduri copiilor prietenilor săi progresişti. Când a fost anunţată numirea lui Russell la New York, clerul anglican şi cel catolic local au protestat vehement. Cum universitatea era o instituţie municipală, cetăţenii puteau contesta numirile în cadrul acesteia, iar o doamnă s-a încăpăţânat să o facă. Aceasta a dat în judecată municipalitatea, care la acea vreme era la fel de dornică să piardă procesul pe cât era ea să îl câştige. Avocatul femeii a declarat lucrările lui Russell „afemeiate, libidinoase, lascive, desfrânate, eroto-maniacale, afrodisiace, limitate, neadevărate şi lipsite de respect şi de simţ moral". Judecătorul, un american de origine irlandeză, a plusat şi l-a declarat pe Russell inapt pentru a ocupa postul, fiind un „ateu străin şi un exponent al amorului liber". Primarul, Fiorello La Guardia, a refuzat apelul împotriva verdictului, iar ofiţerul stării civile din comitatul New

York a afirmat în mod public că Russell ar trebui „dat în tărbacă și expulzat din țară“[13].

Ultimul conflict dintre Russell și autorități a avut loc în 1961, când acesta avea deja 88 de ani și depunea eforturi considerabile pentru a fi arestat pentru acte de nesupunere civilă în semn de protest împotriva armelor nucleare. În 18 februarie a luat parte la un protest ilegal în fața Ministerului Apărării din Londra și a rămas așezat pe trotuar vreme de câteva ore. Nu s-a rezolvat însă nimic și a fost silit să se întoarcă acasă. Cu toate acestea, în 6 august, a fost citat ca pe 12 septembrie să se prezinte în Bow Street pentru acuzația de-a fi incitat publicul la încălcarea legii, iar când a venit momentul a fost condamnat la o lună de închisoare, pedeapsă comutată la o săptămână (pe care a petrecut-o în spitalul închisorii). La anunțarea sentinței, cineva a strigat: „rușine, rușine, un om de optzeci și opt de ani!“, însă magistratul a remarcat sec: „Ești suficient de copt ca să îți dai seama.“[14]

Este îndoielnic ca aceste episoade să fi contribuit la promovarea vreuneia dintre ideile lui Russell în rândul maselor, însă ele îi dovedeau sinceritatea și dorința de a scoate filozofia din turnul ei de fildeș destinat doar inițiaților și de-a o coborî la nivelul omului de rând. Oamenii îl considerau, oarecum vag și inexact, ca pe un Socrate modern luând otrava sau ca pe un Diogene ieșind din butoiul său. În realitate, imaginea unui Russell făcând filozofia accesibilă omului de rând este de natură a induce în eroare. Mai curând, Russell a încercat – fără succes – să introducă lumea în tiparele filozofiei și a descoperit că nu avea cum. Cazul lui Einstein a fost oarecum diferit, acesta fiind un fizician preocupat de comportamentul universului ca atare, decis să aplice descrierii date de el acestui comportament standardele cele mai riguroase ale demonstrațiilor empirice. Corectând fizica newtoniană, Einstein a schimbat întregul nostru mod de-a privi universul, iar opera sa are nenumărate aplicații; contribuția sa la teoria atomică a fost prima mare piatră de hotar spre cucerirea energiei nucleare.

Spre deosebire de Einstein, Russell a fost cum nu se poate mai rupt de realitatea fizică. Nu era în stare să acționeze nici cel mai simplu mecanism și nu putea îndeplini nici una dintre operațiunile de rutină pe care până și cel mai răsfățat om le face fără să mai stea pe gânduri. Adora ceaiul, dar era incapabil să și-l prepare. Atunci când cea de-a treia soție, Peter, a trebuit să plece, a scris pe tăblița din bucătărie: „Ridică întâi capacul aragazului. Pune ceainicul pe plită. Așteaptă să fiarbă. Toarnă apa din ceainic în vasul pentru ceai", însă el a eșuat în chip lamentabil să îndeplinească această operațiune.[15] La bătrânețe a început să surzească și i s-a prescris un aparat auditiv. Nu a fost însă niciodată în stare să îl pună singur în funcțiune. Dar nu numai lumea fizică, ci tot ceea ce ținea de natura umană îl nedumerea neîncetat. A scris că izbucnirea Primului Război Mondial l-a silit să-și revizuiască „părerile despre natura umană... Până la acea vreme presupusesem că era foarte normal pentru părinți să își iubească copiii, însă războiul m-a convins că aceasta nu este decât o excepție rară. Presupusesem că majoritatea oamenilor iubesc banii mai mult decât aproape orice altceva, dar am descoperit că le plăcea încă mai mult distrugerea. Presupusesem că intelectualii iubeau adesea adevărul, dar și aici am descoperit că nici măcar 10% dintre ei nu preferau adevărul popularității".[16] Acest pasaj înverșunat trădează o asemenea ignoranță cu privire la modul în care funcționează sentimentele oamenilor obișnuiți în vreme de război – și de fapt în general – încât aproape că nu mai este nevoie de nici un comentariu. În volumele sale autobiografice există multe alte afirmații care îl fac pe cititor să se mire cum de a fost posibil ca un om atât de inteligent să fie atât de orb în fața naturii umane.

Curios, în ceea ce îl privește pe Russell, este faptul că era capabil să detecteze – și să deplângă – la ceilalți tocmai această combinație periculoasă dintre cunoașterea teoretică și ignorarea practică a sentimentelor și dorințelor oamenilor. În 1920 a vizitat Rusia bolșevică și pe 19 mai a avut o întrevedere cu Lenin. L-a considerat „o teorie întrupată". „Am avut impresia", scria el, „că disprețuiește mulțimea și este un aristocrat intelectual."

Russell a văzut cum nu se poate mai bine în ce mod o asemenea combinație împiedica un om să conducă în mod înțelept; „dacă l-aş fi întâlnit [pe Lenin] fără să fi ştiut cine era, nu aş fi ghicit că era un om mare, dar l-aş fi considerat un profesor încăpățânat“[17]. Nu putea sau nu avea cum să vadă că descrierea făcută lui Lenin i se aplica într-o anumită măsură şi lui însuşi. Şi el era un aristocrat intelectual care disprețuia oamenii şi simțea, uneori, milă pentru ei.

Mai mult decât atât, Russell nu era ignorant doar în privința comportamentului real al majorității oamenilor; făcea şi dovada unei lipse acute a cunoaşterii de sine. Nu îşi putea vedea propriile trăsături oglindite în acelea ale lui Lenin. Şi mai grav încă, nu a sesizat că şi el însuşi era expus forțelor iraționale şi afective, pe care le deplângea atât de mult la oamenii de rând. Poziția generală a lui Russell era aceea că răul din lume poate fi rezolvat în mare măsură prin logică, rațiune şi moderație. Dacă oamenii şi-ar urma rațiunea, şi nu sentimentele, dacă s-ar confrunta la nivel logic, şi nu intuitiv, şi dacă ar practica moderația în loc să se complacă în extreme, atunci războiul ar deveni imposibil, relațiile dintre oameni ar fi armonioase, iar situația omenirii ar fi mult ameliorată. Ca matematician, Russell considera că nu exista în matematica pură concept care să nu poată fi definit în termeni logici şi că nu exista problemă care să nu poată fi rezolvată prin raționament. Nu a fost într-atât de naiv încât să considere că problemele omeneşti puteau fi soluționate aidoma unor ecuații matematice, dar, în ciuda acestui fapt, credea că în timp şi prin răbdare, metodă şi moderație, rațiunea putea oferi răspunsuri la majoritatea dificultăților noastre, fie ele publice sau particulare. Era convins că era posibil să le abordezi cu detaşare filozofică. Şi, mai presus de toate, credea că într-un cadru rațional şi logic, adecvat, marea majoritate a ființelor umane erau capabile de un comportament decent.

Problema era că, în situațiile concrete ale propriei sale vieți, Russell demonstra în mod repetat că toate aceste afirmații se bazau pe fundamente îndoielnice. La fiecare mare moment de cumpănă, şansele ca acțiunile şi concepțiile sale să fie determinate de

sentimente sau de rațiune erau aceleași. În momentele de criză, logica era dată deoparte; nu se putea aștepta de la el un comportament decent atunci când îi erau lezate interesele. Și mai existau și alte slăbiciuni. În timp ce își predica idealismul umanist, Russell punea adevărul înainte de toate. Dar, prins la colț, era în stare – iar probabilitatea era mare! – să caute să mintă pentru a ieși cu bine din situație. Când simțul dreptății îi era atins iar sentimentele stârnite, respectul pentru acuratețe dispărea. Nu în cele din urmă, îi era greu să atingă acea consecvență pe care urmărirea rațiunii și a logicii ar trebui să o impună, în mod logic, adepților.

Să urmărim, în evoluția lor, opiniile lui Russell pe marginea marilor teme ale războiului și păcii, căci acestea au fost cele care i-au solicitat energia poate mai mult decât orice altceva. Russell considera războiul drept paradigma supremă a comportamentului irațional. A trăit două războaie mondiale și nenumărate altele mici și le-a urât pe toate. Detesta sincer războiul. În 1894 se căsătorise cu Alys Whitall, sora lui Logan Pearsall Smith. Ea era o adeptă a quakerilor, iar pacifismul ei blând și religios a consolidat robustețea și logica (după cum considera el) pacifismului lui Russell. În 1914, la izbucnirea războiului, Russell și-a proclamat vehement opoziția și a făcut, de ambele părți ale Atlanticului, tot ce i-a stat în putință pentru a aduce pacea, punându-și în pericol libertatea și cariera. Remarcile care au dus la întemnițarea sa nu au fost însă acelea ale unui om pașnic, rațional sau moderat. Principala sa proclamație filozofică în apărarea pacifismului, *The Ethics of War* (*Etica războiului*), 1915, în care susține că războiul nu are cum să fie justificat, este destul de logică.[18] În schimb, pacifismul său s-a manifestat, atât la momentul acela, cât și ulterior, pe căi extrem de înflăcărate, pentru a nu le numi chiar belicoase. De exemplu, atunci când, în 1915, regele George V a făcut un angajament de război promițând că se va abține de la alcool, Russell a abandonat cu promptitudine abstinența absolută pe care o îmbrățișase la dorința lui Alys: motivația regelui, scria Russell, „era aceea de-a facilita uciderea germanilor, și de aceea părea că ar trebui să

existe o legătură între pacifism şi alcool"[19]. În Statele Unite a privit puterea americană drept un mijloc de consolidare a păcii şi a făcut, plin de ardoare, apel la preşedintele Wilson, pe care îl privea ca pe un salvator al lumii, să „preia apărarea omenirii" împotriva beligeranților.[20] I-a scris lui Wilson o scrisoare cu tentă mesianică: „Sunt mânat de o convingere profundă să vorbesc pentru toate națiile în numele Europei. În numele Europei fac apel la dumneavoastră să ne aduceți pacea."

Dar, chiar dacă Russell ura războiul, existau momente în care iubea forța. Pacifismul său avea în el ceva agresiv, belicos chiar. După declarația inițială de război scria: „Vreme de câteva săptămâni am simțit că dacă l-aş întâlni pe Asquith sau pe Grey nu aş fi capabil să mă abțin de la crimă."[21] Ulterior chiar l-a întâlnit pe Asquith. Ieşind, gol puşcă, din apă la Garsington Manor, Russell l-a descoperit pe mal pe prim-ministru. Furia însă i se domolise deja şi, în loc să îl omoare, s-a angajat într-o discuție despre Platon, Asquith fiind un excelent clasicist. Marele editor pentru care am lucrat, Kingsley Martin, care îl cunoştea bine pe Russell, obişnuia să spună adesea că toți oamenii extrem de combativi pe care îi întâlnise erau pacifişti, şi îl dădea drept exemplu pe Russell. T.S. Eliot, elevul lui Russell, spunea acelaşi lucru: „[Russell] considera orice pretext suficient de bun pentru omucidere." Asta nu însemna că Russell ar fi avut un apetit pentru încăierări. Era însă, în anumite privințe, un absolutist care credea în soluții totale. A revenit în repetate rânduri asupra ideii de eră a unei păci perpetue, impusă lumii printr-un act inițial de conducere cu mână forte.

Ideea aceasta i-a venit pentru prima dată către finele Primului Război Mondial, când a susținut că America ar trebui să îşi utilizeze superioritatea forței pentru a insista asupra dezarmării: „Prin amestecul de rase şi absența tradiției naționale, America este cea mai potrivită pentru această misiune."[22] Apoi, între 1945 şi 1949, când America a deținut monopolul armelor nucleare, sugestia a revenit cu o forță inimaginabilă. Cum ulterior Russell a încercat să nege, să bălmăjească sau să justifice ideile din această perioadă, este important să le prezentăm mai

detaliat, în ordine cronologică. După cum a arătat biograful său, Ronald Clark, Russell a susținut ideea unui război preventiv împotriva Rusiei, nu o dată, ci de mai multe ori şi pe parcursul mai multor ani.[23] Spre deosebire de majoritatea oamenilor de stânga, Russell nu s-a lăsat niciodată înşelat de regimul sovietic. Întotdeauna a respins în totalitate marxismul. Cartea în care îşi descria vizita întreprinsă în 1920 în Rusia, *The Practice and Theory of Bolshevism* (*Teoria şi practica bolşevismului*), 1920, a fost extrem de critică la adresa lui Lenin şi a acțiunilor sale. Îl privea pe Stalin ca pe un monstru şi accepta ca adevărate relatările fragmentare ajunse în Occident referitoare la colectivizarea forțată, marea foamete, epurări şi lagăre. În toate aceste privințe Russell reprezenta un caz absolut atipic pentru intelighenția progresistă. Nu împărtăşea nici complezența cu care aceştia acceptaseră, în 1944–1945, extinderea dominației ruseşti asupra celei mai mari părți a Europei de Est. Pentru Russell aceasta reprezenta o catastrofă a civilizației occidentale. „Urăsc prea mult guvernul sovietic pentru a mai putea judeca sănătos", scria el la 15 ianuarie 1945. Credea că expansiunea sovietică va continua până când va fi oprită de amenințarea cu forța sau de utilizarea acesteia. Într-o scrisoare datată 1 septembrie 1945, Russell afirma: „Cred că Stalin a moştenit ambiția lui Hitler de-a instaura o dictatură mondială."[24] De aceea, atunci când Statele Unite au lansat primele bombe atomice asupra Japoniei, Russell şi-a reluat ideea cum că America ar trebui să impună pacea şi dezarmarea pe plan mondial, utilizând noile arme drept mijloc coercitiv pentru recalcitranta Rusie. Pentru el era vorba de o ocazie venită de sus care ar fi putut să nu se mai ivească a doua oară. Şi-a expus pentru prima dată strategia în articolele publicate în 18 august 1945 în cotidianul laburist *Forward* din Glasgow şi în 2 octombrie în *The Manchester Guardian*. A mai existat încă un articol pe aceeaşi temă în *Cavalcade*, 20 octombrie. Acesta se intitula „Humanity's Last Chance" („Ultima şansă a umanității") şi conținea remarca semnificativă „Un *casus belli* nu ar fi dificil de găsit."

Russell a reiterat aceste idei, sau altele similare, de-a lungul unei perioade de cinci ani. Le-a etalat în *Polemic*, iulie – august 1946, într-o dezbatere de la Royal Empire Society, din 3 decembrie 1947, tipărită în *United Empire*, ianuarie – februarie 1948, și *New Commonwealth*, ianuarie 1948, într-o conferință la Imperial Defence College, pe 9 decembrie 1948, publicată în *Nineteenth Century and After*, ianuarie 1949, și într-un alt articol publicat în *World Horizon*, în martie 1950. Și nu vorbea pe ocolite. Dezbaterea de la Royal Empire Society a propus o alianță – prevestind NATO – care să îi dicteze Rusiei termenii: „Sunt înclinat să cred că Rusia va fi de acord; dacă nu, lumea ar putea să supraviețuiască războiului ce ar urma și să iasă din el cu un guvern unic, așa cum are nevoie întregul mapamond, cu condiția ca asta să se facă rapid." „Dacă Rusia invadează Europa Occidentală", îi scria el expertului american în probleme de dezarmare, dr. Walter Marseille, în mai 1948, „distrugerea va fi într-atât de mare, că nici o recucerire ulterioară nu o va putea anula. Practic întreaga populație instruită va fi trimisă în lagărele de muncă din nord-estul Siberiei sau pe malurile Mării Albe, unde majoritatea vor muri de pe urma condițiilor grele, iar supraviețuitorii vor fi transformați în animale. Bombele atomice, dacă vor fi folosite, vor trebui lansate întâi asupra Europei, deoarece Rusia va fi în afara razei de acțiune. Chiar și fără bomba atomică rușii vor fi capabili să distrugă toate marile orașe din Anglia... Nu mă îndoiesc că America va câștiga în cele din urmă, dar dacă Europa Occidentală nu va putea fi ferită de invazie, va fi pierdută pentru civilizație vreme de secole. Cred însă că războiul ar merita chiar și cu un asemenea preț. Comunismul trebuie șters de pe fața pământului și trebuie instaurat guvernul mondial."[25] Russell revenea în mod insistent asupra urgenței: „Mai devreme sau mai târziu rușii vor avea bomba atomică și, atunci când o vor avea, propunerea va fi mult mai dură. Totul trebuie făcut rapid, cu cea mai mare iuțeală."[26] Chiar și după ce rușii au dobândit bomba atomică, Russell tot mai încerca să-și impună părerea, insistând ca Occidentul să pună la punct bomba cu hidrogen. „În actuala conjunctură mondială

nu cred că o înțelegere cu privire la limitarea armelor atomice ar putea face altceva decât rău, deoarece fiecare tabără va considera că cealaltă o eludează.“ A venit apoi cu argumentul „Mai bine mort decât roșu“ sub forma sa cea mai lipsită de compromis: „Următorul război, dacă va veni, va fi cel mai mare dezastru care se va fi abătut vreodată asupra speciei umane. Nu mă pot gândi decât la un singur dezastru: extinderea puterii Kremlinului asupra lumii întregi.“[27]

În acea perioadă, profeția lui Russell privitoare la războiul preventiv a fost larg cunoscută și mult discutată. La Congresul Internațional de Filozofie de la Amsterdam, din 1948, Russell a fost atacat vehement pe această temă de către delegatul sovietic, Arnost Kolman, și a replicat cu o asprime similară: „Întoarceți-vă și spuneți-le stăpânilor dumneavoastră de la Kremlin că trebuie să trimită servitori mai competenți care să le promoveze programul de propagandă și înșelătorie.“[28] Și, până și în 27 septembrie 1953, scria în *The New York Times Magazine*: „În ceea ce mă privește, oricât de înfiorător ar fi un nou război mondial, eu tot l-aș prefera unui imperiu comunist mondial.“

Pesemne însă că în această perioadă concepțiile lui Russell au început să se schimbe subit și fundamental. În luna care a urmat, octombrie 1953, a negat, în *The Nation*, că ar fi susținut vreodată „un război preventiv împotriva Rusiei“. Întreaga poveste, scria el, era „o invenție comunistă“[29]. Un prieten de-al său își amintea că, o vreme, ori de câte ori era confruntat cu vederile sale postbelice, Russell insista: „Niciodată. Este doar «invenția unui ziarist comunist».“[30] În martie 1959, într-un interviu cu John Freeman într-una dintre renumitele emisiuni ale acestuia *Față în față*, pe canalul de televiziune BBC, Russell și-a schimbat tactica. Experții americani în probleme de dezarmare îi trimiseseră citate exacte din declarațiile sale timpurii, deci nu mai putea nega că acestea fuseseră făcute. Prin urmare, i-a spus lui Freeman, care l-a întrebat despre chestiunea războiului preventiv: „Este întru totul adevărat, și nu regret asta. Concordă în totalitate cu ceea ce gândesc acum.“[31] După această declarație a urmat o scrisoare către săptămânalul BBC *The Listener*, în

care afirma: „De fapt, uitasem cu totul că am gândit vreodată o politică de amenințare implicând dezirabilitatea unui posibil război. În 1958, dl Alfred Kohlberg și dl Walter Marseille mi-au atras atenția asupra unor lucruri pe care le spusesem în 1947 și pe care le citesc cu uimire. Nu am nici o scuză pentru asta."[32] În cel de-al treilea volum al autobiografiei sale (1968) a încercat o altă explicație: „...La vremea când am dat acest sfat, am făcut-o atât de la întâmplare și fără vreo speranță că va fi urmat, încât am uitat curând că l-am dat." Și a adăugat: „Am menționat într-o scrisoare personală, și apoi într-un discurs, că nu am știut că fac subiectul unei disecții din partea presei."[33] Dar, așa cum arată investigația lui Ronald Clark, Russell a susținut în repetate rânduri cauza războiului preventiv, în numeroase articole și discursuri, și pe parcursul mai multor ani. Este greu de crezut că ar fi putut uita cu totul de această poziție tenace și îndelungată.

Când Russell i-a spus lui John Freeman că părerile sale de la sfârșitul anilor '50 cu privire la armele nucleare erau în concordanță cu susținerea postbelică a războiului preventiv, el a supralicitat credulitatea pe o altă cale. Într-adevăr, majoritatea oamenilor ar spune că bătea câmpii. Și totuși exista o anumită consecvență de un alt tip, consecvența extremismului. Așa cum au fost prezentate de Russell, atât cazul războiului preventiv, cât și acela al devizei „mai bine mort decât roșu" erau exemplele unui șir rațional de argumente împinse la extrem printr-o utilizare inumană și crudă a logicii. Acolo era, de fapt, slăbiciunea lui Russell. El a atașat o valoare falsă dictatelor logicii, spunând omenirii cum să își gestioneze problemele, permițându-i să nesocotească îndemnurile intuitive ale bunului-simț.

Așa se face că, atunci când, la mijlocul anilor '50, Russell a decis că armele nucleare reprezentau un rău intrinsec și nu trebuiau utilizate în nici o împrejurare, el a apucat-o într-o cu totul altă direcție, la fel de extremă, urmând aceeași logică dusă la absurd. S-a declarat mai întâi contra armelor nucleare într-o emisiune din 1954 referitoare la experiențele din atolul Bikini, „Pericolul omului"; au urmat diferite conferințe și manifeste

internaționale, linia lui Russell radicalizându-se în favoarea abolirii lor totale, indiferent de costurile implicate. La 23 noiembrie 1957 a publicat în *New Statesman* „An Open Letter to Eisenhower and Khrushchev" („Scrisoare deschisă către Eisenhower și Hrușciov"), în care își susținea pledoaria.[34] În luna următoare, parcurgând rubrica de scrisori primite la redacția ziarului în cauză, am fost surprins să descopăr un imens articol stângaci tradus, însoțit de o scrisoare în rusă, semnată Nikita Hrușciov. Era răspunsul personal pe care liderul sovietic i-l dăduse lui Russell. Era, desigur, în mare parte propagandă, căci în ciuda uriașei lor superiorități în domeniul forțelor convenționale, sovieticii se pregătiseră dintotdeauna pentru acceptarea unei dezarmări nucleare (nesupervizate însă). Dar, atunci când a fost publicată, scrisoarea a făcut valuri imense. La vremea cuvenită a sosit și un răspuns, mai circumspect, de la americani, desigur, nu din partea președintelui însuși, ci a secretarului său de stat, John Foster Dulles.[35] Russell a fost încântat de asemenea răspunsuri distinse. Vanitatea, o altă slăbiciune de care dădea dovadă, i-a fost gâdilată, iar rațiunea, niciodată punctul său forte, tulburată. Scrisoarea lui Hrușciov, care simpatiza în mare cu poziția adoptată de Russell, nu numai că l-a plasat pe poziția unui antiamericanism extrem, dar l-a și stimulat să pună în centrul vieții sale abolirea armelor nucleare. Dorințele de sorginte tolstoiană începuseră să își facă apariția.

În anul următor, 1958, Russell a fost numit președintele noii Campanii pentru Dezarmarea Nucleară, un organism moderat conceput de canonicul John Collins de la catedrala St. Paul, de romancierul J.B. Priestley și alții, pentru a genera un cât mai amplu curent de opinie în Marea Britanie împotriva producerii armelor nucleare. Acest organism organiza demonstrații pacifiste, se păstra strict în limitele legii și, în faza inițială, a fost impresionant și extrem de eficient. Nu a durat însă mult până ce Russell a început să dea semne de extremism. Rupert Crawshay-Williams, a cărui relatare amănunțită despre Russell este cea mai bună pentru acea perioadă, menționa în jurnalul său, pe 24 iulie 1958, o izbucnire relevantă a lui Russell împotriva lui John Strachey.

Strachey era un fost comunist, ulterior membru în Parlament din partea laburiştilor de dreapta şi ministru de război în guvernul postbelic condus de Attlee. În 1958 acesta părăsise însă de mult postul şi nu mai avea nici o responsabilitate, deşi era cunoscut pentru adeziunea sa la cauza descurajării nucleare. Când Russell a auzit că Crawshay-Williams şi soţia sa locuiseră cu Strachey, s-a interesat despre opiniile ultimului cu privire la bomba cu hidrogen, iar când a primit răspunsul a presupus că aceleaşi opinii le împărtăşea şi cuplul Williams:

> „Dumneata şi John Strachey aparţineţi clubului criminalilor", a spus el, lovind în braţul scaunului. Clubul criminalilor, a explicat el, era alcătuit din oameni cărora nu le păsa de fapt de ce se întâmpla cu masele largi, deoarece în calitate de conducători aveau sentimentul că vor supravieţui cumva în funcţie şi în virtutea acesteia. „Se asigură de propria lor securitate", spunea Bertie, „construindu-şi adăposturi antiatomice particulare."

Întrebat dacă era într-adevăr convins că Strachey îşi avea propriul adăpost antiatomic, Russell a mârâit: „Da, sigur că are." Două săptămâni mai târziu, au avut încă o discuţie privitoare la bomba cu hidrogen care „a început calm". Apoi, dintr-odată, „Bertie a izbucnit din senin, furios: «Data viitoare când îl vezi pe prietenul tău Strachey, spune-i că nu pot să înţeleg de ce vrea ca Nasser [dictatorul egiptean] să aibă bomba cu hidrogen...» Era convins că oamenii ca John pun cu adevărat lumea în pericol şi se considera îndreptăţit să o spună"[36].

Această furie crescândă, însoţită de o lipsă de preocupare faţă de faptele obiective, de atribuirea celor mai josnice motivaţii celor care aveau păreri diferite de ale sale, ca şi de semnele de paranoia, şi-au găsit expresia publică în 1960, când Russell a divizat CND formându-şi propriul grup de acţiune directă, intitulat Comitetul Celor O Sută, dedicat nesupunerii civile. Printre membrii iniţiali ai acestei grupări se numărau intelectuali, artişti şi scriitori de frunte – printre care şi Compton Mackenzie,

John Braine, John Osborne, Arnold Wesker, Reg Butler, Augustus John, Herbert Read şi Doris Lessing –, mulţi dintre ei nefiind nici pe departe extremişti. Curând însă, grupul a scăpat de sub control. Istoria ne arată că toate mişcările pacifiste ajung la un punct în care elementul cel mai militant devine frustrat de lipsa rezultatelor şi recurge la nesupunere civilă şi la acte de violenţă. Faptul marchează în mod invariabil stadiul la care încetează să se mai bucure de o adeziune de masă. Comitetul Celor O Sută şi dezmembrarea ulterioară a CND-ului reprezintă un exemplu clasic al acestui proces. Comportamentul lui Russell nu a făcut decât să accelereze ceea ce s-ar fi întâmplat, probabil, oricum. La vremea aceea faptul a fost atribuit influenţei exercitate asupra lui de către noul său secretar, Ralph Schoenman. Voi analiza pe scurt relaţia sa cu Schoenman, însă merită remarcat că faptele şi vorbele lui Russell de-a lungul crizei CND îi erau întru totul caracteristice. Întrunirile care au dus la demisia lui Russell din calitatea de preşedinte au devenit tot mai neplăcute, acesta atribuindu-i lui Collins motivaţii nedemne, acuzându-l de minciună şi insistând ca dezbaterile particulare să fie înregistrate.[37]

Într-adevăr, de îndată ce Russell s-a eliberat din frâul lui Collins şi al prietenilor acestuia, gândurile i-au fost pe deplin invadate de extremism, iar declaraţiile sale au devenit atât de absurde, încât le-au repugnat tuturor, cu excepţia celor mai fanatici adereni. Contraziceau ceea ce Russell, atunci când era mai calm, ştia că reprezintă regulile de bază ale persuasiunii. „Nici o părere“, scria el în 1958 într-un eseu despre Voltaire, „nu trebuie împărtăşită cu înflăcărare. Nimeni nu susţine cu înflăcărare că şapte ori opt fac cincizeci şi şase, deoarece se ştie că aşa stau lucrurile. Înflăcărarea nu este necesară decât în afirmarea unei opinii îndoielnice sau demonstrabil false.“[38] Începând din 1960 multe dintre spusele lui Russell nu erau doar înflăcărate, ci de-a dreptul scandaloase, şi erau rostite sub impulsul momentului, el situându-se deja pe o poziţie de indignare fariseică faţă de cei care nu îi împărtăşeau părerile. Astfel, pentru un discurs la Birmingham din aprilie 1961, Russell îşi pregătise note în

care scria: „Pe criterii pur statistice, Macmillan şi Kennedy sunt de circa cincizeci de ori mai ticăloşi decât Hitler." Era o afirmaţie destul de gravă, întrucât (abstracţie făcând de orice altceva) implica o comparaţie între fapte istorice şi proiecţii futuriste. O înregistrare arată însă că cele spuse efectiv de Russell cu acea ocazie au fost: „Obişnuiam să credem că Hitler era ticălos atunci când voia să îi omoare pe toţi evreii. Kennedy şi Macmillan însă nu numai că vor să îi omoare pe evrei, ci şi pe noi toţi. Ei sunt mult mai ticăloşi decât Hitler." Şi a adăugat: „Nu voi pretinde a se da ascultare unui guvern care organizează masacrul omenirii întregi... Ei sunt oamenii cei mai ticăloşi care au existat vreodată în istoria omenirii."[39]

Date fiind premisele lui Russell, exista o logică în acuzaţia adusă de el. Dar până şi logica era aplicată selectiv. Uneori, Russell îşi amintea că toate puterile care deţineau arme nucleare erau la fel de vinovate de punerea la cale a uciderii în masă şi îi includea pe ruşi în polemicile sale. Astfel, într-o scrisoare publică din 1961, adresată „din închisoarea Brixton", Russell afirma: „Kennedy şi Hruşciov, Adenauer şi de Gaulle, Macmillan şi Gaitskell urmăresc un scop comun: nimicirea vieţii omeneşti... Pentru a-i mulţumi pe aceşti indivizi, toate sentimentele personale, toate speranţele publice ... [urmează] să fie desfiinţate pe veci."[40] Cu toate acestea, el şi-a concentrat de regulă atacul asupra Occidentului, în particular asupra Marii Britanii şi, mai presus de toate, asupra Statelor Unite.

Aceasta însemna să uite cât de mult ura nu doar regimul sovietic, ci Rusia şi pe ruşi înşişi. În perioada imediat postbelică afirmase în nenumărate rânduri că sovieticii erau la fel de răi, sau chiar mai răi, decât naziştii. Crawshay-Williams a însemnat câteva dintre anatemele sale: „Toţi ruşii sunt barbari răsăriteni." „Toţi ruşii sunt imperialişti." Odată „a ajuns chiar să spună că *toţi* ruşii s-ar «târî pe burtă pentru a-şi trăda prietenii»"[41]. Însă la sfârşitul anilor '50 şi după aceea, sentimentele antisovietice au fost alungate din mintea sa, fiind înlocuite de un antiamericanism furibund. Acesta avea rădăcini adânci şi ieşise deja la suprafaţă. Era alimentat de un patriotism şi de o mândrie

britanică de modă veche, tipică clasei de sus, de dispreț față de parveniți și băieți de prăvălie, ca și de o ură liberal-progresistă față de cel mai mare stat capitalist din lume. Părinții săi radicali aparținuseră unei generații care încă mai asocia America cu progresul democratic și în 1867 făcuseră o vizită îndelungată acolo deoarece, după cum nota el, „tinerii care sperau să reformeze lumea mergeau în America să descopere cum să o facă". Și a adăugat: „Nu puteau să întrevadă că oamenii a căror ardoare democratică o aplaudaseră și a căror opoziție triumfătoare în fața sclaviei o admiraseră erau bunicii și bunicele celor care i-au ucis pe Sacco și Vanzetti."[42] Vizitase el însuși America de mai multe ori și locuise acolo ani de zile, în primul rând pentru a face bani: „Sunt extrem de sărac și mă îndrept spre America pentru a-mi redresa situația financiară", scria el în 1913 – un refren recurent. A fost întotdeauna critic la adresa americanilor – erau, nota el la prima lui vizită acolo (1896), „inimaginabil de leneși în privința a orice altceva decât afacerile"[43] –, însă punctul său de vedere cu privire la impactul Americii asupra lumii varia puternic. Așa cum am văzut, în timpul Primului Război Mondial, privea America lui Wilson ca pe salvatoarea lumii. Dezamăgit din acest punct de vedere, a trecut în anii '20 la un puternic atac antiamerican. Susținea că socialismul, pe care îl simpatiza atunci, ar fi imposibil în Europa „până când America fie se convertește la socialism, fie este măcar de acord să rămână neutră"[44]. Acuza America de „distrugerea lentă a civilizației chineze", prezicea că democrația din SUA se va prăbuși dacă nu va îmbrățișa colectivismul, îndemna la o „revoltă mondială" împotriva „imperialismului capitalist american" și afirma că dacă nu poate fi „zdruncinată credința americană în capitalism" va avea loc „o prăbușire totală a civilizației".[45]

Douăzeci de ani mai târziu, în timpul și după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, a susținut politica militară americană. Faptul era însă însoțit de o respingere tot mai accentuată a politicii americane. La sfârșitul anilor '50, revenind dintr-o vizită în Statele Unite, i-a scris lui Crawshay-Williams: „America a fost înfiorătoare – republicanii sunt la fel de ticăloși pe

cât sunt de proşti, ceea ce e puţin spus. Le-am spus tuturor că mi se pare interesant să studiez atmosfera dintr-un stat poliţienesc... cred că cel de-al Treilea Război Mondial va începe anul viitor în mai."[46] A făcut pariu cu Malcom Muggeridge că Joseph McCarthy va fi ales preşedinte (şi, la moartea senatorului, a trebuit să plătească pariul pierdut). Când Russell şi-a început campania împotriva bombei cu hidrogen, antiamericanismul său a devenit de-a dreptul iraţional, şi aşa a rămas până la sfârşitul vieţii. A elaborat o teorie copilărească a conspiraţiei privitoare la asasinarea lui Kennedy. Apoi, sătul de chestiunea bombei cu hidrogen – la fel ca şi în cazul lui Tolstoi, interesul lui Russell era de scurtă durată –, şi-a îndreptat atenţia spre Vietnam şi a organizat o campanie mondială de înfierare a comportamentului american în regiune.

Russell, susţinut de secretarul său, Schoenman, a fost o victimă facilă a celor mai extravagante scorneli. Cu o jumătate de secol în urmă deplângea folosirea de către Aliaţi a povestirilor despre atrocităţile comise de germani în Belgia cu scopul de-a aţâţa patima războiului; în cartea sa *Justice in Wartime* (*Justiţia în vreme de război*), 1916, se străduise să demonstreze că multe dintre acestea erau nefondate. În anii '60, Russell s-a folosit de prestigiul său pentru a face să circule şi a da credibilitate relatărilor din Vietnam, mult mai puţin plauzibile, şi asta numai cu intenţia de-a spori ura împotriva Americii. Această politică a culminat cu „Tribunalul Crimelor de Război" (1966–1967) organizat de el şi care s-a întrunit în cele din urmă la Stockholm pentru a pronunţa sentinţa împotriva Americii. În scopul acestui exerciţiu de propagandă, Russell a recrutat intelectuali dispuşi să adere la o asemenea iniţiativă, precum Isaac Deutscher, Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, autorul iugoslav Vladimir Dedijer (care a şi prezidat), un fost preşedinte al Mexicului şi poetul oficial din Filipine. Nu exista însă nici urmă de justiţie sau de imparţialitate, din moment ce Russell însuşi a spus că el convocase tribunalul pentru a-i pune sub acuzare pe „criminalii de război Johnson, Rusk, McNamara, Lodge şi tovarăşii lor"[47].

Ca filozof, Russell a insitat neîncetat asupra necesității folosirii cu atenție a cuvintelor și cu sensul lor exact. Ca sfătuitor al omenirii, recunoștea Russell în autobiografia sa, a practicat „descrierea lucrurilor pe care le găsim insuportabile într-un mod atât de respingător, încât să îi facem pe ceilalți să ne împărtășească furia“[48]. Este o mărturisire curioasă din partea unui om devotat, din punct de vedere profesional, analizei lucide a problemelor și care se declara adeptul rațiunii. Mai mult încă, tentativele sale de incitare funcționau numai cu aceia a căror furie nu merita să fie câștigată, sau care erau oricum disponibili. Când Russell a spus (în 1951) că în America „nimeni nu se aventurează să facă remarci politice fără să privească mai întâi după ușă pentru a se asigura că nimeni nu ascultă“, nici un om rațional nu l-a crezut.[49] Când a anunțat, în timpul crizei rachetelor cubaneze, „pare foarte probabil ca într-o săptămână să fiți cu toții morți pentru a fi pe placul nebunilor americani“, el și-a făcut rău lui însuși, nu președintelui Kennedy.[50] Când a afirmat că soldații americani din Vietnam erau „la fel de răi ca naziștii“, publicul său a scăzut.[51]

Într-adevăr, trebuie spus că de-a lungul vieții Russell era mai impresionant când purta dispute decât ca autor de aforisme. O antologie conținându-i *obiter dicta* nu ar suna mai bine decât aceea a lui Tolstoi. „Un gentleman este bărbatul al cărui bunic avea mai mult de 1 000 £ pe an.“ „Nu veți face niciodată ca guvernarea democratică să funcționeze în Africa.“ „Copiii ar trebui trimiși la internate pentru a-i ține la distanță de dragostea maternă.“ Mamele americane „se fac vinovate de incompetență instinctivă. Valul de afecțiune pare să fi secat“. „Atitudinea științifică față de viață nu prea poate fi învățată de la femei.“[52]

Ultima remarcă amintește faptul că, deși în ultimile decenii de viață Russell a fost asociat aproape în exclusivitate cu sentințele despre politică, fusese cândva încă mai notoriu pentru vederile sale asupra unor subiecte interbelice la ordinea zilei, cum ar fi „cuplul liber“, amorul liber, reforma divorțului și coeducația. Cel puțin la nivel teoretic, a susținut doctrina drepturilor femeii așa cum era ea prezentată de susținătorii ei. Cerea

egalitate pentru femei în cadrul căsniciei şi în afara acesteia şi le-a înfăţişat drept victime ale unui sistem moral învechit, lipsit de o bază etică reală. Susţinea că ar trebui să ne bucurăm de libertate sexuală şi înfiera „doctrinele tabuului şi sacrificiului uman care trec în mod tradiţional drept «virtute»“[53]. În modul său de-a privi femeile, viaţa socială, copiii şi relaţiile interumane se regăseau multe ecouri din Shelley. Avea, într-adevăr, o admiraţie specială pentru Shelley, ale cărui versuri, susţinea el, exprimau cel mai bine atitudinea sa faţă de viaţă. S-a stabilit în acea regiune din Ţara Galilor unde, între 1812–1813, Shelley încercase să întemeieze o comunitate, iar casa lui Russell, Plas Penrhyn, era opera aceluiaşi arhitect care construise şi casa prietenului lui Shelley, Maddox, de cealaltă parte a estuarului Porthmadoc.

Cu toate acestea, la fel ca şi în cazul lui Shelley, atitudinea sa reală faţă de femei nu a fost întotdeauna în concordanţă cu principiile sale teoretice. Prima soţie, Alys, o americancă quaker, blândă, iubitoare şi cu concepţii largi, a fost victima libertinismului crescând al soţului ei, la fel ca şi Harriet a lui Shelley. După cum am menţionat, Russell a fost crescut conform unor principii stricte şi a rămas rigid în ceea ce priveşte sexul până ce trecuse mult de douăzeci de ani. Într-adevăr, în 1900, când fratele său, Frank, cel de-al doilea conte Russell, şi-a părăsit prima soţie, a obţinut un divorţ la Reno şi s-a recăsătorit, Russell a refuzat s-o recunoască pe noua nevastă a acestuia şi i-a sugerat lui Frank să nu o ia cu el atunci când vine la cină. (Ulterior, Frank avea să fie acuzat de bigamie în Camera Lorzilor.) Dar, pe măsura ce înainta în vârstă, Russell a devenit, aşa cum se întâmplase şi cu Victor Hugo, mai afemeiat şi mai puţin înclinat să urmeze regulile societăţii, exceptând situaţiile când i se păreau convenabile.

După şaisprezece ani de căsătorie, Alys a fost părăsită pur şi simplu, la 19 martie 1911, când Russell a vizitat-o în casa ei din Bedford Square nr. 44 pe lady Ottoline Morrell, gazda plină de viaţă a grupului Bloomsbury. Surprinzător, soţul acesteia, Phillip, era plecat, aşa că Russell a făcut dragoste cu ea. În relatarea sa, Russell menţiona că nu a avut „relaţii complete“ cu lady

Ottoline în seara aceea, însă s-a decis „să o părăsească pe Alys" şi să o determine pe lady Ottoline „să îl părăsească pe Phillip". Ceea ce ar fi putut gândi sau simţi Morrell „îmi era indiferent". Era convins că soțul „ne-ar omorî pe amândoi" dar era „gata să plătească prețul unei nopți". Russell i-a comunicat imediat vestea lui Alys, care „a făcut o criză de nervi şi a spus că va insista pentru divorț, menționând numele lui Ottoline". După o dispută aprinsă, Russell a spus „ferm" că dacă va face ceea ce amenința, „mă voi sinucide pentru a o împiedica pe ea". Atunci „furia ei a devenit de nesuportat. După ce a tunat şi a fulgerat vreme de câteva ore, i-am dat nepoatei ei o lecție despre filozofia lui Locke"[54].

Relatarea lui Russell, care-l avantaja vădit, nu concordă cu comportamentul real al lui Alys. Aceasta l-a tratat de la început până la sfârşit cu multă stăpânire, moderație şi cu o adevărată afecțiune, fiind de acord să meargă să locuiască împreună cu fratele ei pentru ca el să îşi poată continua legătura cu lady Ottoline (soțul acesteia trecând faptul cu vederea, cu condiția ca anumite reguli de convenienţă publică să fie respectate) şi să tergiverseze divorțul până în mai 1920. Ea a continuat să îl iubească. Când Trinity College i-a retras calitatea de membru, Alys scria: „Am economisit 100 de lire pentru a le investi în acțiuni Exchequer, dar prefer să ți le dau dumitale, dacă îmi este permis, căci mă tem că toate aceste persecuţii îți afectează foarte tare venitul."[55] În timp ce el era la închisoare, ea a spus: „M-am gândit la dumneata în fiecare zi cu cea mai mare părere de rău şi te-am visat aproape noapte de noapte."[56] Russell nu a mai revăzut-o până în 1950.

Despărțirea de Alys a implicat multe minciuni, înşelăciuni şi ipocrizie. La un moment dat, Russell şi-a ras mustața pentru a-şi disimula identitatea în timpul întâlnirilor clandestine cu lady Ottoline. Prietenii lui Russell au fost şocaţi când au aflat ce se întâmplă: făcuse întotdeauna atâta caz de adevăr şi de sinceritate. Episodul a marcat începutul unei perioade de confuzie sexuală în viața lui Russell. Relația sa cu lady Ottoline nu s-a dovedit satisfăcătoare. Conform relatării sale, „sufeream de pioree,

deşi nu ştiam, şi aceasta a făcut ca respiraţia mea să fie rău mirositoare, alt fapt pe care îl ignoram. Ea nu a reuşit să mi-o mărturisească"[57]. Prin urmare, legătura lor s-a răcit. În 1913 a cunoscut-o pe „soţia unui psihanalist" în Alpi şi „am vrut să fac dragoste cu ea, dar m-am gândit că trebuia să îi spun mai întâi despre Ottoline". Femeia nu a fost încântată atunci când a aflat de existenţa amantei, dar „a decis totuşi că pentru o zi obiecţiile ei puteau fi neglijate". Russell nu a mai „văzut-o niciodată".

Apoi, în 1914, a urmat un episod de natură să îl discrediteze, cu o tânără din Chicago. Helen Dudley era una dintre cele patru fiice ale unui ginecolog renumit, care l-a găzduit pe Russell pe durata conferinţelor acestuia. Conform relatării lui Russell, „am petrecut două nopţi sub acoperişul părinţilor ei, iar pe cea de-a doua am petrecut-o împreună cu ea. Cele trei surori ale ei stăteau de pază pentru a ne avertiza în cazul în care vreunul dintre părinţi s-ar fi apropiat". Russell a aranjat ca fata să vină în Anglia în vara aceea să trăiască împreună cu el pe faţă, în aşteptarea unui divorţ. I-a scris lui lady Ottoline informând-o despre cele întâmplate. Aceasta însă, aflând între timp că el se vindecase de respiraţia rău mirositoare, i-a spus că dorea să reia legătura cu el. Oricum, atunci când Helen Dudley a sosit la Londra, în august 1914, războiul se declanşase deja, iar Russell se hotărâse să protesteze împotriva lui şi „nu doream să îmi complic situaţia cu un scandal particular, care ar fi făcut ca spusele mele – oricare ar fi fost acestea – să nu mai aibă nici o greutate". Aşa că i-a spus lui Helen că micul lor plan căzuse şi „deşi aveam din când în când relaţii cu ea", războiul „îmi omorâse pasiunea pentru ea şi i-am frânt inima". Încheie: „A căzut victimă unei boli rare, care întâi a paralizat-o, apoi i-a luat minţile." Atât despre Helen.

Între timp, Russell îşi complicase într-adevăr poziţia găsindu-şi o nouă amantă în persoana lui lady Constance Malleson, o femeie din înalta societate care juca pe scenă sub numele Colette O'Neil. S-au cunoscut în 1916. Prima dată când şi-au mărturisit dragostea „nu s-au culcat unul cu celălalt" deoarece „erau prea multe de spus". Amândoi erau pacifişti, iar în timpul primului act sexual „am auzit deodată un strigăt de triumf

animalic venind din stradă. Am sărit din pat şi am văzut un zepelin prăbuşindu-se cuprins de flăcări. Gândul la oamenii curajoşi care mureau în chinuri provocase triumful din stradă. În momentul acela dragostea lui Colette a fost un refugiu pentru mine, nu în faţa cruzimii în sine, care era inevitabilă, ci a cumplitei suferinţe de a-mi da seama că aşa sunt oamenii“[58].

Russell şi-a depăşit însă curând chinul şi în câţiva ani a devenit crud cu lady Constance. Aceasta se mulţumea să îl împartă pe Russell cu lady Ottoline, iar în timpul sejurului său la închisoare cele două femei l-au vizitat alternativ în fiecare săptămână. După cum înţelesese lady Constance, lady Ottoline prefera să rămână cu soţul ei, pentru a-l putea avea pe Russell atunci când divorţul acestuia s-ar fi concretizat. Astfel, aceasta i-a furnizat „dovada“ care i-a permis lui să obţină sentinţa în mai 1920. Cu toate acestea, la acea vreme Russell se îndrăgostise de o altă femeie, mult mai tânără, o feministă emancipată pe nume Dora Black, pe care a lăsat-o însărcinată. Ea nu dorea deloc să se mărite deoarece dezaproba instituţia căsătoriei, însă Russell, nevrând să „îşi complice situaţia“ şi mai mult, a insistat să se însoare cu ea şi, când n-a mai avut încotro, cei doi s-au căsătorit „cu şase săptămâni răgaz“ până la naşterea copilului. Aşa că lady Constance a fost abandonată, iar Dora a fost antrenată cu forţa în ceea ce ea numea „ruşinea şi dezonoarea de-a te căsători“[59].

Russell, ajuns deja la cincizeci de ani, era fascinat de „şarmul zglobiu“ al Dorei şi încântat să meargă „să se scalde la lumina lunii sau să alerge cu picioarele goale prin iarba plină de rouă“. În ceea ce o privea pe Dora, ea a fost intrigată atunci când el a relatat că un militar mâzgălise pe casa lui „acel c... maniac pacifist locuieşte aici“ şi că „fiecare cuvânt“ era exact.[60] În privinţa fizicului, Russell nu era pe gustul tuturor. Căpătase deja un râs chicotit, pe care T.S. Eliot (elevul său la Cambridge) îl asemăna cu „zgomotul scos de o ciocănitoare“; George Santayana găsea că suna mai curând ca al unei hiene. Purta costume demodate de culoare închisă, cu vestă, pe care nu le schimba prea des (rar avea mai mult de unul o dată), ghetre şi gulere înalte,

tari, asemănătoare cu acelea ale contemporanului său Coolidge. La vremea celei de-a doua căsătorii, Beatrice Webb scria în jurnalul ei că era „un personaj mai curând trândav, nesănătos şi cinic, îmbătrânit prematur". Dorei îi plăcea însă „părul lui des şi destul de frumos... care se ridica în vânt, nasul mare şi ascuţit şi bărbia stranie, dură, buza lui superioară lungă". Ea scria că „picioarele lui late, dar mici erau întoarse înspre exterior" şi că arăta „exact ca Pălărierul Nebun".[61] Dorea să îl „protejeze de propria lui candoare, ceea ce se va dovedi fatal pentru ea".

Cei doi au avut doi copii, John şi Kate, iar în 1927 au pus bazele unei şcoli progresiste, Bacon Hill, în apropiere de Petersfield. El a declarat cotidianului *New York Times* că ar fi ideal ca „grupuri cooperative de circa zece familii" să „îşi pună laolaltă" copiii şi să „aibă grijă de aceştia cu rândul", în fiecare zi ar fi „două ore de curs" în „dozajul cuvenit", iar restul timpului ar fi petrecut „de voie".[62] Beacon Hill a fost o tentativă de punere în practică a acestei teorii. Şcoala s-a dovedit însă scumpă şi l-a silit pe Russell să scrie lucruri de mântuială pentru a achita notele de plată. În plus, ca şi Tolstoi, s-a plictisit curând de rutina astfel impusă şi a lăsat-o pe Dora, care în ciuda vederilor ei ultraprogresiste avea un simţ al responsabilităţii mult mai dezvoltat, să conducă şcoala.

Se certau şi în privinţa sexului. Doamna Webb prezisese că uniunea lui Russell cu o „fată cu un caracter uşuratic şi o filozofie materialistă pe care nu o respecta şi nici nu putea s-o respecte" avea să eşueze cu certitudine. Russell insista pentru o politică a „sincerităţii" – din nou la fel ca Tolstoi – cu care Dora a fost de acord: „Bertie şi cu mine... ne-am lăsat unul altuia libertate în privinţa aventurilor sexuale." El nu a obiectat atunci când ea a devenit secretara filialei engleze a Ligii Mondiale pentru Reformă Sexuală sau atunci când a participat (octombrie 1926) la Congresul Internaţional asupra Sexului de la Berlin, alături de pionierul operaţiilor de schimbare a sexului, dr. Magnus Hirschfeld, şi de strălucitul ginecolog Norman Haire. Dar atunci când ea a avut, pe faţă, o aventură cu un ziarist, Griffin Barry, şi – conform sugestiei lui Russell cum că doamnele Whig

din secolul al XVIII-lea aveau adesea copii de la tați diferiți – a avut doi copii cu amantul ei, Russell a ajuns să se simtă deranjat de situație. Mulți ani mai târziu a recunoscut, în autobiografia sa: „În cea de-a doua căsătorie am încercat să păstrez acel respect față de libertatea soției mele pe care consideram că îl cer convingerile mele. Am descoperit însă că puterea mea de iertare și ceea ce s-ar putea numi dragoste creștinească nu erau pe măsura cerințelor mele." Și a adăugat: „Oricine mi-ar fi putut spune asta dinainte, dar eu am fost orbit de teorie."[63]

Ceea ce omitea Russell să spună era că existaseră și din partea lui anumite fapte care, contrar politicii sale de sinceritate, fuseseră secrete. Într-adevăr, este un amănunt semnificativ faptul că, în toate cazurile în care intelectualii încearcă să recurgă la dezvăluiri totale în ceea ce privește sexul, faptul duce în final, în mod inevitabil, la un anumit grad de tăinuire vinovată, neobișnuită chiar și în familiile adultere normale. Dora a relatat ulterior cum fusese chemată la căsuța lor de vacanță din Cornwall de către un bucătar înnebunit, care a refuzat să o lase pe guvernantă să se apropie de cei doi copii legitimi ai lor, deoarece aceasta se culcase cu stăpânul.[64] (Bietul bucătar a fost concediat.) Mulți ani după aceea Dora a mai aflat și cum, în absența ei, Russell o adusese acolo și pe vechea sa dragoste, lady Constance, în scopuri amoroase. Când s-a întors acasă cu ultimul ei nou-născut, Dora a avut o surpriză neplăcută: „Bertie mi-a administrat șocul de-a mă informa că afecțiunea lui se transferase asupra lui Peter Spence." Margery (Peter) Spence era o studentă de la Oxford care venise la ei să aibă grijă de John și Kate pe timpul vacanței. Familia Russell a încercat o vacanță în patru, în sud-vestul Franței, fiecare partener cu amantul sau amanta sa (1932). Însă cu un an înainte Russell devenise conte în urma decesului fratelui său, care nu avusese urmași, iar acest fapt a însemnat o mare diferență. A devenit mai snob, Peter dorea cu ardoare o uniune cum scrie la carte, așa că a luat-o să trăiască cu el în casa familiei. „La început", a spus Dora șocată, „nu-mi venea să cred că Bertie îmi putea face una ca asta." A adăugat că era „inevitabil" ca „un asemenea om" să „rănească pe mulți

în calea sa", însă „defectul tragic" al său a fost că simțea „atât de puțin regret": „Deși îi iubea pe cei mulți și suferea odată cu aceștia, rămânea totuși departe de ei din cauza faptului că aristocratului din el îi lipsea contactul cu oamenii obișnuiți."[65]

Dora avea să simtă pe propria piele și că, atunci când venea vorba de a scăpa de o nevastă pentru a lua o alta, Russell nu era câtuși de puțin „rupt de cele pământești". Aidoma celorlalți bărbați din aceeași clasă socială și stare materială, a angajat imediat o echipă puternică de avocați cărora le-a dat mână liberă pentru a obține ceea ce dorea el. Divorțul a fost extrem de complicat și de crud și a durat trei ani, în parte și pentru că, la un moment dat, cuplul semnase un act de separare, permițând adulterul de ambele părți și fiind de acord ca nici unul dintre ei să nu invoce în vreun litigiu ulterior delictele matrimoniale comise anterior datei de 31 decembrie 1932. În fapt însă, acesta nu a făcut decât să îngreuneze lucrurile și să le complice, iar pe avocații lui Russell i-a făcut să devină mai agresivi. Fiecare părinte dorea cu înflăcărare custodia celor doi copii legitimi, iar în final Russell a reușit să obțină trimiterea acestora la orfelinat, aidoma bietelor vlăstare ale lui Shelley. Pentru a reuși acest lucru, avocații săi au prezentat mărturia unui șofer, concediat de la școală de către Dora și angajat de această dată de Russell, conform căreia ea era adesea beată, spărsese sticle de whisky în camera ei și se culcase acolo cu tatăl unui elev și cu un vizitator.[66] Nici Russell nu a scăpat neatins. Președintele Curții de Divorț, dând în cele din urmă sentința, în 1935, a remarcat că adulterul ei fusese „precedat de cel puțin două cazuri de infidelitate din partea soțului ei, și că el se făcuse vinovat de numeroase acte de adulter în circumstanțe care sunt în general de natură să agraveze delictul: infidelitatea coacuzatului cu persoane din cadrul personalului domestic sau implicate în afaceri în care erau angajate ambele părți"[67]. Parcurgând diversele relatări al acestei lupte lungi și nemiloase, este imposibil să nu simți simpatie față de Dora, care fusese în tot acest timp fidelă principiilor ei, spre deosebire de Russell, care s-a lepădat de ale sale în clipa în care au început să-l stânjenească, invocând

apoi întreaga forță a legii. Ea nu dorise de la bun început, nici o clipă, să se mărite și abia în „martie 1935 am fost eliberată în sfârșit de căsnicia mea legală. Mă apropiam deja de patruzeci de ani. Divorțul îmi luase trei ani din viață și generase tragedii de pe urma cărora nu mi-am revenit niciodată complet“[68].

Căsătoria lui Russell cu cea de-a treia soție, Peter Spence, a durat aproape cincisprezece ani. El remarca laconic: „Când soția mea a decis, în 1949, că nu mă mai vrea, căsnicia noastră a luat sfârșit.“[69] În spatele acestei afirmații înșelătoare stătea o lungă poveste de adultere meschine din partea lui. Russell nu a fost niciodată un cuceritor în adevăratul sens al cuvântului, căutând căile de-a ajunge la prada feminină. Nu avea însă scrupule în a seduce orice femeie care îi ieșea în cale. Într-adevăr, a devenit un mare expert în trucurile pe care adulterinul cu experiență trebuia să le stăpânească în epoca pre-permisivă. Astfel, îl găsim scriindu-i într-o anumită împrejurare lui lady Ottoline: „...Planul cel mai sigur este ca tu să vii la gară și să stai în sala de așteptare de la clasa I de pe peron, iar apoi să mergi cu mine, cu taxiul, la un hotel în care să intrăm împreună. Asta implică mai puține riscuri decât orice alt plan și nu are ce să le dea de bănuit celor de la hotel.“[70] Treizeci de ani mai târziu îi dădea lui Sidney Hook sfaturi nesolicitate, de aceeași natură: „Hook, dacă duci vreodată o fată la un hotel și recepționerul pare bănuitor, atunci când vă spune prețul camerei fă-o să se plângă cu glas tare: «E *mult* prea scump!» Omul își va închipui cu siguranță că este soția ta.“[71] Și totuși, Russell prefera în general ca femeile sale să vină la „sediu“: simplifica astfel lucrurile. În 1915 i-a găzduit la Londra, în apartamentul său din Bury Street, pe fostul său elev strâmtorat T.S. Eliot și pe soția acestuia, Vivien. Poetul l-a descris pe Russell drept dl Apollinax, „un fetus iresponsabil“, și a spus că „a auzit tropotul copitelor centaurului în iarbă“, iar „conversația sa seacă și pătimașă a ocupat după-amiaza“. Eliot era însă un suflet încrezător, care își lăsa adesea soția singură cu centaurul și conversația sa pătimașă. Russell le-a oferit celorlalte amante ale sale versiuni contradictorii despre cele întâmplate. Lui lady Ottoline i-a spus că

flirtul cu Vivien a fost platonic; lui lady Constance i-a mărturisit că a făcut dragoste cu aceasta, dar că experiența fusese „coşmarescă şi dezgustătoare". Este foarte probabil ca adevărul să fi fost diferit de amândouă aceste relatări, şi este posibil ca tocmai comportamentul lui Russell să fi contribuit la instabilitatea mintală a lui Vivien Eliot.

Victimele lui Russell erau adesea ființe umile: cameriste, guvernante şi femei tinere şi drăguțe care forfoteau în preajma casei acestuia. În portretul făcut lui Russell, profesorul Hook susține că acesta a fost principalul motiv al eşecului celei de-a treia căsnicii a sa. Hook a spus că aflase „din surse demne de încredere" că Russell, „în ciuda vârstei înaintate, urmărea orice fustă care îi trecea în cale şi că o făcea în mod flagrant chiar şi cu servitoarele, nu în spatele [lui Peter], ci sub ochii ei şi ai oaspeților din casă". Ea l-a părăsit, apoi a revenit, însă Russell a refuzat să facă un jurământ de fidelitate matrimonială, iar în cele din urmă ea a ajuns la concluzia că nu mai era pregătită să fie umilită.[73] Divorțul a urmat în 1952, când Russell avea optzeci de ani. Ulterior el s-a căsătorit cu o profesoară de la Bryn Mawr, Edith Finch, pe care o cunoştea de multă vreme şi care l-a îngrijit tot restul vieții. Când era acuzat de antiamericanism, el răspundea abil: „Jumătate din nevestele mele au fost americance."[74]

La nivel teoretic, Russell ținea pasul cu mişcarea de emancipare a femeii din secolul XX; în practică însă, a rămas înțepenit în secolul al XIX-lea, un victorian – în fond, avea aproape treizeci de ani la moartea bătrânei regine Victoria –, şi era înclinat să le privească pe femei ca pe un apendice al bărbaților. „...În ciuda faptului că susținea sufragiul feminin", scria Dora, „Bertie nu credea cu adevărat în egalitatea dintre femei şi bărbați... Credea că intelectul masculin este superior celui feminin. Odată mi-a spus că simțea adesea nevoia să le vorbească de sus femeilor."[75] Se pare că simțea, în adâncul sufletului, că funcția primordială a soțiilor era aceea de-a dărui copii soților lor. A avut doi fii şi o fiică, şi uneori a încercat să li se dedice. Dar, aidoma eroului său, Shelley, îmbina posesivitatea sălbatică, dar

sporadică, cu o indiferență mult mai generală. A ajuns, după cum se plângea Dora, „străin de înțelegerea problemelor lor și absorbit întru totul de rolul său pe scena politică"; el însuși a fost silit să mărturisească faptul că „dăduse greș ca părinte".[76] La fel ca în cazul atâtor intelectuali de marcă, oamenii – și în această categorie intrau și copiii, și nevestele – tindeau să devină slujitorii ideilor sale și, în fapt, ai egoului său. Russell era, din anumite puncte de vedere, un om inimos și civilizat, capabil de gesturi altruiste de mare generozitate. Îi lipsea preocuparea de sine atotstăpânitoare a unui Marx, Tolstoi sau Ibsen. Însă înclinația spre exploatare era prezentă, mai ales în relațiile sale cu femeile.

Femeile nu erau însă singurele ființe pe care le exploata, după cum sugerează și interesantul caz al lui Ralph Schoenman. Acesta era un american care absolvise filozofia la Princeton și Academia de Studii Economice la Londra, se alăturase CND în 1958 și, doi ani mai târziu, la vârsta de douăzeci și patru de ani, îi scrisese lui Russell despre intențiile sale de a organiza o aripă de nesupunere civilă a mișcării. Intrigat, bătrânul l-a încurajat pe Schoenman să vină să-l vadă și i s-a părut încântător. Ideile extremiste ale lui Schoenman coincideau întru totul cu ale sale. Relația lor se asemăna izbitor cu aceea dintre bătrânul Tolstoi și Certkov. Schoenman a devenit secretarul și organizatorul lui Russell, practic prim-ministrul a ceea ce, în 1960, devenise curtea unui rege-profet. În fapt, erau două curți: una la Londra, centrul activităților politice ale lui Russell, iar cealaltă la Plas Penrhyn, în peninsula Portmeirion din nordul Țării Galilor. Portmeirion, un sat italian fantezist, fusese construit de bogatul arhitect de stânga Clough Williams-Ellis, care deținea cea mai mare parte a terenului. Soția acestuia, Amabel, sora lui John Strachey, fusese un apologet însemnat al lui Stalin și autoarea unei cărți de propagandă despre construirea Canalului la Marea Albă (după cum știm, prin muncă forțată), unul dintre cele mai respingătoare documente datând din întunecații ani '30. În această zonă frumoasă s-au stabilit mulți progresiști cu stare, cum ar fi Boswell, Crawshay-Williams (omul lui Russell), Arthur

Koestler, Humphrey Slater, savantul militar P.M.S. (ulterior lord) Blackett şi istoricul economiei M.M. Postan, pentru a se bucura de viaţă şi a pune bazele epocii de aur socialiste. Russell era monarhul lor, iar la această curte veneau, în afara reprezentanţilor intelighenţiei burgheze locale, o mulţime de pelerini din lumea întreagă, aflaţi în căutarea înţelepciunii şi a aprobării, aidoma celor care îl căutau pe Tolstoi la Iasnaia Poliana.

Russell îşi savura mult mediatizatele incursiuni la Londra pentru a ţine discursuri, pentru a demonstra, a se lăsa arestat şi, în general, pentru a hărţui establishmentul. Prefera însă să trăiască în Ţara Galilor, şi de aceea era extrem de convenabil pentru el să îl aibă alături pe Schoenman, un locotenent neplătit, însă devotat, în realitate fanatic, care să se ocupe de problemele lui la Londra. Aşa se face că Schoenman juca rolul de vizir al sultanului Russell, iar domnia sa a durat şase ani. Era cu Russell atunci când acesta a fost arestat în septembrie 1961 şi a ajuns şi la închisoare; în noiembrie, când a fost eliberat, Ministerul de Interne a propus să fie deportat, ca străin indezirabil. O serie de progresişti de marcă au semnat o petiţie pentru ca Schoenman să fie lăsat să rămână, iar guvernul s-a lăsat înduplecat. Ulterior, oficialităţile şi-au regretat amarnic acest moment de slăbiciune, când Schoenman a părut să pună complet stăpânire pe mintea lui Russell, la fel ca şi Certkov pe a lui Tolstoi. Uneori vechilor prieteni ai lui Russell le era greu să vorbească cu el la telefon: Schoenman răspundea şi se angaja pur şi simplu să transmită mesajele. A fost acuzat şi de faptul că ar fi fost adevăratul autor al numeroaselor scrisori trimise de Russell cotidianului *The Times* sau al declaraţiilor trimise în numele acestuia agenţiilor de presă, comentând evenimentele mondiale. Schoenman încuraja personal această convingere. Susţinea că „fiecare iniţiativă politică majoră a fost opera mea în gând şi în faptă"; era, a afirmat el, cel puţin „un adevăr parţial" în faptul că bătrânul fusese „luat în stăpânire de un tânăr revoluţionar sinistru".[77]

Schoenman a fost, cu siguranţă, mult implicat în Comitetul Celor O Sută, în Tribunalul pentru Crimele de Război din

Vietnam şi în organizarea Fundaţiei pentru Pace Bertrand Russell. În anii '60, baza de la Londra a lui Russell a devenit un fel de mini-minister de externe, de tip comic-subversiv, trimiţând scrisori şi telegrame interminabile prim-miniştrilor şi şefilor de stat – Mao Tzedun şi Ciu En-lai în China, Hruşciov în Rusia, Nasser în Egipt, Sukarno în Indonezia, Haile Selassie în Etiopia, Makarios în Cipru şi multor altora. Pe măsură ce aceste misive deveneau tot mai lungi, mai dese şi mai înverşunate, răspunsurile se răreau. Mai erau şi comentariile publice asupra evenimentelor interne, atunci când acestea aveau loc: „Afacerea Profumo este gravă nu datorită faptului că în alcătuirea cabinetului intră perverşi, homosexuali sau prostituate. Este gravă fiindcă cei aflaţi la putere au distrus total integritatea sistemului judiciar, au falsificat faptele, au intimidat martorii, au cooperat cu poliţia pentru distrugerea dovezilor şi au permis chiar poliţiei să ucidă un om." În timp, ziarele au încetat să mai publice asemenea aberaţii.

Vechii prieteni ai lui Russell care au pierdut legătura cu el au presupus că Schoenman era autorul tuturor acestor comunicate. Nu există nici o umbră de îndoială că acesta a scris multe dintre ele. Dar nu era nimic nou în asta. Russell era în stare să lase pe altcineva să scrie un articol în numele lui dacă nu era foarte interesat de subiect. În 1941, când Sidney Hook s-a plâns de un articol din *Glamour* intitulat „Ce să faci dacă te îndrăgosteşti de un bărbat însurat, de Bertrand Russell", Russell a recunoscut că primise 50 de dolari pentru acesta: soţia sa scrisese articolul, el nu făcuse decât să-l semneze.[78] Nu există nici o dovadă că eforturile lui Schoenman ar fi denaturat grav părerile lui Russell, care erau la fel de violente ca şi acelea ale secretarului său. Arhivele indică faptul că Schoenman modifica şi accentua, cu mâna lui, anumite fraze din textele lui Russell; însă lucrul ar fi putut fi făcut şi după dictarea lui Russell (afirmaţia cu privire la criza rachetelor cubaneze este după toate probabilităţile un exemplu în acest sens). Când Russell ajungea să se înflăcăreze prea tare, el era întotdeauna gata să se îndepărteze de un text moderat pregătit dinainte. Dacă multe dintre

afirmațiile asociate cu numele său par astăzi puerile, trebuie avut în vedere faptul că anii '60 au reprezentat un deceniu pueril, iar Russell a fost una dintre figurile sale reprezentative. Se făcea adesea vinovat, mai ales în ultimii ani, de ieșiri de-a dreptul copilărești. Astfel, a organizat o ceremonie publică specială care să asiste la ruperea carnetului său de membru al Partidului Laburist, iar la o recepție, atunci când Harold Wilson, prim-ministru la acea vreme, a venit la el cu mâna întinsă, spunând „lord Russell", bătrânul conte a rămas, în mod ostentativ, cu mâinile în buzunar. După cum pe drept insistă biograful său Ronald Clark, este evident că, în ciuda a ceea ce gândeau unii la vremea respectivă, Russell nu a ajuns niciodată să fie senil.[79] I-a dat lui Schoenman mână liberă, dar, în ultimă instanță, a păstrat un control ferm.

Într-adevăr, atunci când a decis că Schoenman nu îi mai servea scopurile, Russell a acționat extrem de dur. Nu a obiectat în fața extremismului lui Schoenman, însă îi displăcea dacă i se răpea cât de puțin din luminile rampei. Schoenman a făcut diverse călătorii peste hotare în calitate de „reprezentant personal al contelui Russell", iar acestea au dat naștere la necazuri. În China, l-a înfuriat pe Ciu En-lai incitând populația să se rezvrătească contra guvernului, iar Ciu i s-a plâns lui Russell. În iulie 1965, comportamentul inadecvat al lui Schoenman la Conferința Mondială pentru Pace de la Helsinki a fost extrem de mediatizat. Russell a primit o telegramă indignată din partea organizatorilor: „Discursul reprezentantului dumneavoastră personal a dat naștere la rumori. Puternic respins de public. Imensă provocare la adresa Conferinței de Pace. Fundația discreditată. Se impune să vă disociați de Schoenman și de discursul său. Salutări cordiale."[80] Au urmat, între 1966 și 1967, dispute îndelungate, publice sau de culise, cu privire la Tribunalul pentru Crimele de Război din Vietnam. În 1969, Russell, ajuns deja la nouăzeci și șapte de ani, a decis că profitase deja de orice avantaj posibil de pe urma serviciilor lui Schoenman și s-a lipsit subit de ele. Pe 9 iulie l-a scos pe Schoenman din testament, unde figura ca executor și administrator, iar la jumătatea aceleiași

luni a rupt complet relațiile cu acesta. Două luni mai târziu l-a scos din comitetul Fundației pentru Pace Bertrand Russell. În noiembrie, i-a dictat celei de-a patra soții, Edith, o declarație de 7 000 de cuvinte privitoare la întreaga sa relație cu Schoenman; textul a fost dactilografiat de Edith iar Russell a parafat fiecare pagină; a adăugat o scrisoare însoțitoare semnată, bătută la o altă mașină. Tonul era de sorginte Whig, condescendent şi distant; se încheia cu: „Ralph trebuie să fie mult prea afectat de megalomanie. Adevărul este, presupun, că nu l-am luat niciodată pe Ralph atât de în serios pe cât îi place lui să creadă. Am ținut la el în primii ani. Nu l-am privit însă niciodată ca pe un om de valoare şi cu multă importanță personală.“[81] Semăna cu modul lui Russell de-a se descotorosi de o nevastă care nu îl mai atrăgea.

Unul dintre motivele pentru care Russell l-a ținut pe Schoenman în serviciu atât de multă vreme a fost acela că Ralph era bun la atragerea de fonduri într-un mod pe care Russell însuşi l-ar fi considerat dezagreabil. Russell a fost întotdeauna pasionat de bani: să îi obțină, să îi cheltuiască şi, pentru a fi drepți, să îi şi dăruiască. În timpul Primului Război Mondial, nedorind să păstreze acțiuni în valoare de 3 000 de lire la o firmă care producea deja armament, acțiuni pe care le moştenise, Russell le-a dat pe atunci scăpătatului T.S. Eliot; „ani mai târziu“, îşi amintea el, „când s-a terminat războiul şi [Eliot] nu mai era sărac, mi le-a înapoiat.“[82] Russell făcea adesea cadouri generoase, mai ales femeilor. Era capabil însă şi de avariție şi meschinărie. Hook susține că principalele sale păcate erau vanitatea şi lăcomia: spune că adesea, în Statele Unite, Russell scria articole de nimic, sau recenzii la cărți pe care nu le aprecia, în schimbul unor mici sume de bani. Pentru a se apăra, Russell acuza în primul rând şcoala, care îl costa 2 000 de lire pe an, apoi pe nevestele sale. Susținea că a treia sa soție era extravagantă, iar după ce au divorțat, a afirmat că din cele 11 000 de lire pe care îi primise câştigând Premiul Nobel în 1950 10 000 i-au revenit acesteia. Trebuia, afirma el, să obțină mulți bani peşin şi să aibă grijă de finanțele sale deoarece plătea în paralel două rânduri de pensii alimentare. Îi plăcea însă ideea unui venit considerabil – de unde

şi acele lecturări entuziaste ale carnețelului său. Crawshay-Williams nota în jurnal: „Îi place să fie încurajat de noi să stăruie doar asupra banilor pe care îi câştigă în prezent." L-a bucurat în mod special primirea premiului danez Sonning, în 1960, premiu în valoare de 5 000 de lire sterline neimpozabile. „Şi nici o taxă pe deasupra", a jubilat el, „câştig curat!" I-a spus lui Crawshay-Williams că urma să petreacă doar două zile în Danemarca: „Ne ducem acolo doar să ne luăm banii şi apoi ne întoarcem direct acasă."[83]

Schoenman s-a dovedit un excelent ministru de finanțe. A introdus în scrisorile lui Russell bilețele pe care scria: „Dacă socotiți că activitatea pentru pace a lui Bertrand Russell are însemnătate, poate veți binevoi să ajutați la susținerea financiară a acesteia... Această notă este inserată fără cunoştința lordului Russell, de către secretarul său."[84] Îi taxa cu trei lire pe cei care scriau cerând un autograf al lui Russell (sumă redusă ulterior la două lire). Ziariştilor li se cerea să plătească 150 de lire pentru privilegiul de-a li se acorda un interviu. Russell avea cu siguranță cunoştință de aceste procedee, din moment ce a primit numeroase proteste referitoare la strângerea de fonduri în stil american întreprinsă de către Schoenman. A permis însă ca acest lucru să continue şi pare să fi binecuvântat două dintre cele mai importante inițiative de acest gen ale lui Schoenman. În ciuda sfatului lui sir Stanley Unwin, editorul de modă veche al lui Russell, Schoenman a organizat o licitație pentru drepturile asupra ediției americane a autobiografiei lui Russell – o metodă de negociere aproape necunoscută la vremea aceea – şi a ridicat pragul licitației până la suma, pe atunci enormă, de 200 000 de dolari. A profitat şi de faptul că, aidoma lui Brecht, Russell acumulase o vastă arhivă personală. La fel ca şi contemporanul său Churchill, Russell a fost printre primii care au intuit valoarea financiară a scrisorilor oamenilor renumiți şi a păstrat toate misivele primite (plus copii ale scrisorilor pe care le trimitea el). În anii '60 ajunsese să dețină în arhiva personală circa 250 000 de documente, aceasta fiind socotită drept „cea mai importantă arhivă de acest gen din Anglia". Schoenman, un as al publicității,

a transportat arhiva la Londra cu două maşini blindate şi, după mult tam-tam, a cedat-o Universităţii McMaster din Hamilton, Ontario, contra sumei de 250 000 de dolari.[85] Lovitura de maestru a lui Schoenman a fost aceea de-a înfiinţa Fundaţia pentru Pace, pentru care a obţinut scutirea de impozite acordată organizaţiilor caritabile prin analogie cu Fundaţia Atlantică pentru Pace. „Mai curând împotriva voinţei mele", nota mulţumit Russell, „colegii mei au insistat ca fundaţia să-mi poarte numele."[86] Apoi, în ultimii săi ani de viaţă, Russell a putut cheltui sume substanţiale pentru toate cauzele sale preferate, rezonabile sau prosteşti, a putut să se bucure de un venit mare şi să plătească cât de puţine impozite permitea legea. După crearea acestei ingenioase structuri, lui Schoenman i s-a arătat, în mod nu tocmai ceremonios, uşa. Cât despre acuzaţia că Russell ar fi fost, aidoma prietenului său Williams-Ellis, şi bogătaş, şi socialist – de ce nici unul dintre ei nu a renunţat la averea personală? –, Russell avea un răspuns gata pregătit: „Mă tem că aţi înţeles greşit. Clough Williams-Ellis şi cu mine suntem socialişti. Nu pretindem că am fi *creştini*."

Abilitatea de-a trage foloase de pe urma ambelor lumi, cea a fariseismului progresist şi cea a privilegiilor, este o temă care străbate viaţa multor intelectuali de marcă, dar pe a nici unuia într-o asemenea măsură ca pe aceea a lui Bertrand Russell. Dacă nu a solicitat prea des în mod activ avantajele, lucrurile bune pe care i le aduceau descendenţa, renumele, legăturile şi titlul, nici nu le-a refuzat vreodată. Astfel, atunci când magistratul din Bow Street l-a condamnat, în 1918, la şase luni, încadrându-l în categoria a doua (muncă grea), sentinţa a fost comutată cu prilejul primului apel la detenţie în categoria întâi, preşedintele prezidiului anunţând: „Va fi o mare pierdere pentru ţară dacă dl Russell, un om de mare distincţie, ar fi închis în condiţii de natură să împiedice manifestarea plenară a calităţilor sale."[87] Propria relatare a lui Russell, inclusă în autobiografia sa, sugerează că bunăvoinţa de care s-a bucurat se datora unui confrate filozof, pe atunci secretar de stat: „Prin intervenţia lui sir Arthur Balfour am fost încadrat în categoria întâi, astfel încât,

deşi la închisoare, am putut citi şi scrie în voie, cu condiţia să nu fie vorba de propagandă pacifistă. Din multe puncte de vedere am găsit că închisoarea era foarte agreabilă."[88] La Brixton fiind, a scris *Introduction to Mathematical Philosophy* (*Introducere în filozofia matematică*) şi a început lucrarea *Analysis of Mind* (*Analiza gândirii*). A putut obţine şi citi ultimele apariţii, printre care şi bestsellerul subversiv al lui Lytton Strachey, *Eminent Victorians* (*Personalităţi victoriene*), care l-a făcut să râdă „atât de tare, încât ofiţerul a venit în celula mea spunându-mi că nu trebuie să uit că închisoarea este un loc de pedeapsă". Alţi pacifişti, cu mai puţine relaţii sus-puse, cum ar fi E.D. Morel, şi-au distrus sănătatea în sectorul muncă grea.

Russell se delecta şi cu mici privilegii, ca atunci când Schoenman i-a aranjat să primească o cotă suplimentară de thrillere de la biblioteca publică: Russell devora un mare număr de romane poliţiste, la fel ca mulţi alţi intelectuali din generaţia sa de la Cambridge (vechiul său coleg J.E. McTaggart avea nevoie de treizeci de volume pe săptămână). Nu a protestat defel – cine ar fi făcut-o? – atunci când, chiar şi în condiţiile crizei postbelice, o renumită distilerie de scotch îi trimitea lunar câte o ladă de whisky inscripţionată „contelui Russell"[89]. Russell făcea, nu întotdeauna cu bună ştiinţă, în aşa fel încât să-ţi fie greu să-i uiţi originea socială. Pe prima sa soţie o descria drept „nu ceea ce bunica mea ar fi numit o lady". Se referea la cea de-a douăzeci şi una sa aniversare ca la ziua când „am devenit stăpânul casei". Îi plăcea să fie adesea brutal cu oamenii pe care îi numea de clasă mijlocie, cum ar fi arhitecţii. Dacă era foarte supărat, chema poliţia, aşa cum a făcut atunci când, imitându-i acţiunile, o actriţă şi agentul ei au pus în scenă un „protest" în salonul său din Londra. Şi-a dorit foarte mult Ordinul de Merit, găsind scandalos faptul că oameni inferiori lui, precum Eddington şi Whitehead, îl primiseră înaintea lui, şi a fost încântat pe măsură atunci când, în cele din urmă, regele George VI i l-a acordat. Convingerea stângii cum că Russell nu şi-ar fi folosit niciodată titlul nu a fost decât un mit. Spre deosebire de cea de-a treia sa soţie, care pare să se fi bucurat de titlu în sine, Russell îşi folosea titlul

cu pragmatism, ori de câte ori considera că i-ar asigura vreun avantaj. Era întotdeauna conte atunci când era nevoie. Când nu, era prieten la cataramă – dar până la un punct. Nimănui nu-i era îngăduit să-şi permită familiarităţi.

În ceea ce priveşte logica, şi aceasta era invocată atunci când se impunea. În timpul invaziei sovietice a Cehoslovaciei, Russell a fost convins să semneze o scrisoare de protest alături de o serie de alţi scriitori. Eu am avut sarcina de a negocia apariţia acesteia în *The Times*. Cu semnăturile în ordinea alfabetică obişnuită, antetul scrisorii urma să fie „Din partea domnului Kingsley Amis şi a altora". Am decis, iar redactorul rubricii de corespondenţă a cotidianului *The Times* a fost de acord, că protestul ar putea avea un efect mai mare asupra lumii comuniste dacă ar suna aşa: „De la contele Russell O[rder] of M[erit] şi alţii". Zis şi făcut. Russell a remarcat însă această mică înşelătorie şi s-a înfuriat. A telefonat să protesteze şi în cele din urmă a dat de mine la tipografie, unde tocmai trimisesem la tipar *New Statesman*. A spus că o făcusem deliberat pentru a lăsa impresia că el fusese acela care organizase protestul scris. Am negat acest lucru şi am spus că unicul scop era acela de a da un impact maxim scrisorii. „La urma urmei", am spus eu, „dacă aţi fost de acord să semnaţi scrisoarea, nu vă puteţi plânge atunci când numele dumneavoastră este pus în frunte – nu este logic." „Fleacuri logice!" mi-a retezat-o Russell şi a trântit receptorul.

9
Jean-Paul Sartre: „Un ghemotoc de blană și cerneală“

Jean-Paul Sartre a fost un filozof de profesie care a căutat totodată să se adreseze publicului larg. Își desfășura activitatea într-o țară în care filozofia se învață în liceu și adună oamenii laolaltă în cafenele. Considera că putea atrage participarea maselor în cadrul sistemului său, prin intermediul pieselor de teatru și al romanelor. Și, cel puțin pentru o vreme, părea chiar să fi reușit. Cert este că nici un filozof al secolului nostru nu a avut un asemenea impact asupra spiritului și comportamentului atâtor indivizi din lumea întreagă, cu precădere tineri. Existențialismul a fost filozofia populară a sfârșitului anilor ’40 și a anilor ’50. Piesele sale au fost adevărate succese. Cărțile i s-au vândut în tiraje enorme, unele depășind 2 000 000 de exemplare numai în Franța.[1] Sartre oferea un mod de viață. A prezidat o biserică laică, chiar dacă una nebuloasă. Dar, la urma urmei, la ce s-a rezumat totul?

Aidoma majorității intelectualilor de frunte, Sartre a fost un egoist desăvârșit. Date fiind împrejurările copilăriei lui, faptul nu este însă surprinzător. Sartre a fost un caz tipic de copil răsfățat, singur la părinți. Familia lui făcea parte din înalta burghezie provincială – tatăl, ofițer de marină, mama, o elvețiancă înstărită din Alsacia. Conform opiniei generale, tatăl său era un individ nesemnificativ, a cărui personalitate fusese distrusă de către propriul tată; era totuși un bărbat inteligent, un *polytechnicien*, care a lăsat să-i crească mustăți enorme pentru a compensa faptul că era mic de statură (1,61 m). În orice caz, a murit pe când Sartre nu avea decât un an și trei luni și a devenit „doar o fotografie

în dormitorul mamei mele". Mama, Anne-Marie, s-a recăsătorit cu un industriaş, Joseph Mancy, directorul uzinei Delaunay-Belleville din La Rochelle. Sartre, născut la 21 iunie 1905, a moştenit statura tatălui său (1,63 m), mintea şi cărţile acestuia, dar în autobiografia sa, *Les Mots* (*Cuvintele*), a cosmetizat evenimentele pentru a-l elimina din viaţa lui. „Dacă ar fi trăit", scria Sartre, „tatăl meu s-ar fi aplecat întru totul asupra mea şi m-ar fi zdrobit. Din fericire, a murit tânăr." „Nimeni din familia mea", a adăugat el, „nu a fost în stare să-mi trezească curiozitatea în ceea ce-l priveşte." Cât despre cărţile sale, „ca toţi contemporanii lui, citea prostii... [Le-]am vândut: mortul însemna atât de puţin pentru mine"[2].

Bunicul, care şi-a dominat propriii fii, l-a copleşit pe Jean-Paul cu dragostea sa şi i-a dat acces la marea sa bibliotecă. Mama era o fiinţă inactivă, puştiul era averea ei cea mai de preţ. Îl ţinea în leagăn şi îi lăsa părul lung, mai lung chiar decât îl avusese micul Hemingway, şi asta până când copilul a avut aproape opt ani şi bunicul a hotărât sacrificarea buclelor. Sartre şi-a numit copilăria „paradis"; mama sa era „această fecioară care trăia cu noi, privită şi dominată de toată lumea, era acolo pentru a mă aştepta... Mama mea era a mea şi nimeni nu atenta la posesiunea mea tacită. Nu am cunoscut nimic despre violenţă sau ură şi am fost scutit de aspra ucenicie a geloziei". Nu s-a pus problema „revoltei" deoarece „capriciul nimănui nu s-a pretins vreodată a-mi fi lege". Odată, la vârsta de patru ani, a pus sare în dulceaţă; în rest, nici o greşeală, nici o pedeapsă. Mama îl numea Poulou. I s-a spus că era frumos „şi am crezut-o". Spunea „lucruri precoce" şi acestea „îmi erau reamintite şi repetate". Aşa se face că „am învăţat depăşind nivelul vârstei mele"[3].

Există, într-adevăr, momente când relatarea lui Sartre aminteşte de Rousseau: „Binele s-a născut în străfundurile inimii mele şi adevărul în întunericul tineresc al înţelegerii mele." „Nu aveam nici un drept deoarece eram copleşit de dragoste; nu aveam nici o îndatorire deoarece făceam totul prin dragoste." Bunicul lui „credea în progres – la fel şi eu: progres, acea cale lungă şi aspră care ducea spre mine însumi". S-a descris pe sine

ca pe „o posesiune culturală... Eram impregnat cu cultură şi o returnam familiei mele ca pe o strălucire". Îşi aduce aminte de un schimb de cuvinte atunci când a cerut voie să citească *Madame Bovary* de Flaubert (considerată la acea vreme încă şocantă). Mama: „Dar dacă iubiţelul meu citeşte asemenea cărţi la vârsta lui, ce o să facă atunci când va creşte mare?" Sartre: „Am să le trăiesc!" Această ripostă spirituală a fost repetată cu încântare în cadrul familiei şi nu numai.[4]

Cum Sartre nu avea mai deloc respect pentru adevăr, este greu de spus de câtă credibilitate se pot bucura descrierile sale privitoare la copilărie şi tinereţe. Atunci când a citit *Cuvintele*, mama lui s-a supărat. Comentariul ei a fost: „*Poulou n'a rien compris à son enfance*" („Poulou nu a înţeles nimic din copilăria lui")[5]. Ceea ce a şocat-o au fost comentariile privitoare la membrii familiei. Nu există nici o umbră de îndoială asupra faptului că a fost răsfăţat. Însă atunci când avea patru ani a avut loc o catastrofă: ca urmare a unui acces de gripă, s-a ales cu un urcior la ochiul drept; urmarea a fost că nu l-a mai putut folosi niciodată. Ochii aveau să-i facă întotdeauna probleme. A purtat în mod invariabil ochelari cu lentile groase, iar la şaizeci de ani a început să orbească. Când a ajuns în cele din urmă la şcoală, Sartre a aflat că mama îl minţise în ceea ce privea buclele şi că era urât. Deşi scund, era bine clădit: cu pieptul lat şi voinic, puternic. Chipul îi era însă extrem de urât, iar ochiul cu defect îl făcea aproape grotesc. Urât fiind, era atacat în mod brutal. Răspundea prin înţelepciune, dispreţ, glume şi a devenit acel personaj dulce-amar care este bufonul şcolii. Mai târziu avea să vâneze femeile, cum se exprima el, „pentru a scăpa de povara urâţeniei mele"[6].

Sartre a beneficiat de una dintre cele mai bune educaţii de care s-a bucurat vreodată un om din generaţia sa: un liceu bun din La Rochelle, doi ani ca intern la liceul Henri Quatre din Paris, probabil cel mai bun liceu din Franţa; apoi École normale supérieure, unde şi-au luat diplomele savanţii de frunte ai Franţei. A avut o serie de contemporani foarte dotaţi: Paul Nizan, Raymond Aron, Simone de Beauvoir. A practicat boxul şi luptele.

Cânta la pian, şi nu cânta rău deloc, cânta bine şi din gură, cu o voce puternică, şi colabora cu schiţe satirice la revistele de teatru ale şcolii. A scris poezii, romane, piese, cântece, povestiri şi eseuri filozofice. Era tot bufonul, însă cu o gamă mult mai largă de trucuri. Şi-a făcut obiceiul – menţinut ani de zile – de a citi circa trei sute de cărţi pe an.[7] Domeniul său de lecturi era foarte vast; preferatele sale erau romanele americane. A avut şi o primă amantă, Simone Jollivet. Dacă era posibil, prefera, ca şi tatăl său, femeile mai înalte, iar Simone era o blondă deşirată, cu mai bine de un cap mai mare ca el. Sartre a picat la primul său examen de licenţă, pentru a-l lua apoi în mod strălucit în anul următor, ieşind primul. Simone de Beauvoir, cu trei ani mai mică, a ieşit a doua. Era deja iunie 1929 şi, aidoma marii majorităţi a tinerilor inteligenţi din acea perioadă, a devenit profesor.

Pentru Sartre, anii '30 au reprezentat un deceniu mai curând irosit. Faima literară pe care o aştepta şi o dorea cu înfrigurare nu s-a pogorât asupra lui. Şi-a petrecut cea mai mare parte a acestei perioade ca profesor la Le Havre, simbol al prostului gust provincial. A călătorit la Berlin unde, la sugestia lui Aron, s-a îndeletnicit cu studiul lui Husserl, al lui Heidegger şi al fenomenologiei, la acea vreme cea mai originală filozofie din Europa Centrală. În mare parte munca sa nu însemna decât predarea unor chestiuni ingrate. Ura burghezia. Era într-adevăr dotat cu un extrem de acut sentiment de clasă. Nu era însă marxist. De fapt, nu l-a citit niciodată pe Marx, excepţie făcând, poate, anumite extrase. Era, neîndoielnic, un rebel, dar un rebel fără cauză. Nu s-a înscris în nici un partid. Nu l-a interesat ascensiunea lui Hitler. Spania nu l-a impresionat deloc. Orice ar fi pretins ulterior, dovezile sugerează că înaintea războiului nu a avut vederi politice pregnante. O fotografie ni-l înfăţişează gătit pentru un discurs academic, într-o robă neagră, cu pliuri şi o mantie galbenă tivită cu hermină, ambele prea mari. De obicei purta o haină sport, cu o cămaşă descheiată la gât, refuzând să-şi pună cravată. Abia după ce a trecut de mijlocul vieţii a adoptat ţinuta tipică a intelectualilor – pulover alb pe gât, haină

ciudată, pe jumătate de piele. Obişnuia să bea mult. În ziua când şi-a ţinut a doua prelegere, a fost protagonistul unei scene groteşti, demnă de *Lucky Jim* (*Jim cel norocos*) de Kingsley Amis, când, beat şi incoerent, nu a fost în stare să-şi onoreze contribuţia aşteptată şi a trebuit să fie condus afară din scenă.[8] Atunci, ca de altfel pe tot parcursul vieţii, s-a identificat cu tineretul, în special cu tineretul studenţesc. Îşi lăsa elevii să facă, într-o măsură mai mare sau mai mică, ceea ce doreau. Mesajul său era: individul este întru totul răspunzător de sine; are dreptul de a critica orice şi pe oricine. Băieţii îşi puteau scoate hainele şi puteau să fumeze în clasă. Nu trebuiau să ia notiţe sau să pregătească eseuri. Nu a strigat niciodată catalogul, nu i-a pedepsit, nici nu le-a dat note. A scris mult, însă proza sa literară de început nu şi-a putut găsi un editor. A cunoscut durerea de a vedea cum prietenii săi, Nizan şi Aron, erau publicaţi, câştigând notorietate. În 1936 a scos în cele din urmă o carte, despre studiile sale germane, *Recherches philosophiques* (*Cercetări filozofice*). Aceasta a atras oarecare atenţie. Sartre începea însă să întrevadă ceea ce voia să facă.

Esenţa operei lui Sartre rezidă în proiectarea activismului filozofic la nivelul prozei literare şi al dramei. Şi-a dat seama de acest lucru spre sfârşitul anilor '30. A susţinut că toţi romancierii vremii – se gândea la Dos Passos, Virginia Woolf, Faulkner, Joyce, Aldous Huxley, Gide şi Thomas Mann – exprimau idei vechi, care derivau în principal – în mod direct sau indirect – de la Descartes şi Hume. Ar fi mult mai interesant, îi scria el lui Jean Paulhan, „să faci un roman al epocii lui Heidegger, ceea ce intenţionez eu să fac". Problema sa era că în anii '30 el scria în acelaşi timp şi proză literară, şi filozofic; a început să devină interesant abia când a reunit în mod clar aceste două aspecte ale creaţiei sale, impunându-le atenţiei publice prin intermediul scenei. Dar, treptat, începea să prindă contur un roman filozofic original. Intenţiona să-l intituleze *Mélancolie* (*Melancolie*). Editorii i-au schimbat titlul în *La Nausée* (*Greaţa*), titlu cu un impact mult mai puternic, şi l-au publicat în cele

din urmă în 1938. Şi de data aceasta, la început au existat prea puţine reacţii.

Războiul l-a făcut pe Sartre ceea ce este. Pentru Franţa, acest război a fost un dezastru. Pentru unii prieteni ai săi – cum a fost Nizan – a însemnat moartea. Altora le-a adus pericole şi dezonoare. Sartre s-a bucurat însă de un război bun. A fost înregimentat în cadrul Secţiei de Meteorologie a Cartierului General al Corpului de Artilerie al armatei, unde înălţa în atmosferă baloane cu aer cald pentru a testa direcţia din care bătea vântul. Colegii râdeau de el. Caporalul său, un profesor de matematică, remarca: „Am ştiut de la început că nu ne va fi de folos din punct de vedere strict militar." Era nadirul moralei militare franceze. Sartre era notoriu pentru că nu făcea niciodată baie şi era respingător de murdar. Tot ceea ce făcea era să scrie. În fiecare zi dădea gata cinci pagini de roman, care aveau să devină *Les Chemins de la Liberté* (*Căile libertăţii*), patru pagini din *Jurnalul de război* şi numeroase scrisori, toate adresate femeilor. Odată cu invazia germană, frontul a căzut, iar Sartre a fost luat prizonier, încă scriind (21 iunie 1940). În lagărul de prizonieri de război din apropiere de Trèves, conştiinţa politică i-a fost deşteptată de gardienii germani, care îi dispreţuiau pe prizonierii francezi, mai ales atunci când erau murdari, şi care îi trăgeau adesea şuturi lui Sartre în fundul său mare. Ca şi la şcoală, a supravieţuit făcând pe bufonul şi scriind momente vesele pentru viaţa de lagăr. Până la eliberare, în 1941, declarat fiind „parţial orb", a continuat să lucreze asiduu la propriile romane şi piese.

Sartre s-a îndreptat direct către Paris. A căpătat un post de profesor de filozofie la vestitul Lycée Condorcet, unde marea parte a personalului era în exil, în ilegalitate sau în lagăre. În ciuda metodelor sale, sau poate chiar datorită lor, inspectorii şcolari au raportat că modul său de a preda era „excelent". Sartre a găsit Parisul în vremea războiului ca fiind foarte tonic. Ulterior a scris: „Oare oamenii mă vor înţelege dacă spun că oroarea era insuportabilă, însă ni se potrivea de minune... Nu am fost niciodată atât de liberi cum am fost în timpul ocupaţiei germane."[9] Asta depindea însă de cine erai. Sartre a fost norocos. Cum nu

luase parte la politica antebelică, nici măcar la mişcarea Frontului Popular din 1936, el nu figura în nici un dosar, pe nici o listă nazistă. Din punctul lor de vedere, era „curat". Într-adevăr, Sartre era privit cu indulgenţă în rândurile cunoscătorilor. Parisul era plin de intelectuali germani francofili, în uniformă, precum Gerhardt Heller, Karl Epting, Karl-Heinz Bremer. Aceştia au influenţat nu numai cenzura, dar şi ziarele şi revistele care erau permise şi, nu în mai mică măsură, cronicile teatrale şi literare.[10] Pentru ei, romanele şi piesele lui Sartre, cu fondul lor filozofic central-european, şi mai ales heideggerian – aprobat de intelectualii academici nazişti –, erau mai mult decât acceptabile. Sartre nu a colaborat niciodată în mod activ cu regimul. Cel mai mult s-a apropiat de el atunci când a scris pentru un săptămânal colaboraţionist, *Comoedia*, acceptând la un moment dat să aibă o rubrică permanentă. Nu a avut însă nici o dificultate în a-şi publica opera şi a-şi reprezenta piesele. Aşa cum s-a exprimat André Malraux, „eu înfruntam Gestapoul în timp ce, la Paris, Sartre îşi reprezenta piesele cu acordul cenzorilor germani"[11].

Într-un mod confuz, Sartre tânjea să contribuie la Rezistenţă. Din fericire pentru el, nu s-a ales nimic din eforturile lui. Există aici o curioasă ironie, de genul aceleia care devine un lucru obişnuit când scrii despre intelectuali. Filozofia personală a lui Sartre – care avea să fie numită în curând existenţialism – prindea deja contur în mintea lui. În esenţă, era o filozofie a acţiunii, argumentând că însemnătatea şi caracterul omului sunt determinate de acţiunile acestuia, şi nu de părerile lui, de fapte, şi nu de vorbe. Ocupaţia nazistă a trezit instinctele antiautoritare ale lui Sartre. Voia să o combată. Dacă şi-ar fi urmat maximele filozofice, ar fi făcut-o aruncând în aer trenurile cu trupe sau împuşcând membri ai SS-ului. Nu a făcut însă aceasta. A vorbit. A scris. Din punct de vedere teoretic, era orientat spre Rezistenţă – trup şi suflet; nu însă şi practic. A ajutat la instituirea unui grup clandestin, Socialism şi Libertate, care ţinea întruniri şi dezbateri. Pare să fi crezut că ar fi fost suficient ca toţi intelectualii să se reunească şi să sune din trompete, pentru ca zidurile Ierihonului nazist să se năruie. Însă Gide şi Malraux, pe care

i-a contactat, l-au refuzat. Unii membri ai grupului, cum ar fi colegul filozof Maurice Merleau-Ponty, începeau să creadă în marxism. În măsura în care putem vorbi despre aşa ceva, Sartre a urmat exemplul lui Proudhon: în spiritul acestuia a scris primul manifest politic, de o sută de pagini, având ca subiect Franța postbelică.[12] Existau deci o multitudine de vorbe; nu existau însă fapte. Un membru al grupului, Jean Pouillon, s-a exprimat astfel: „Nu eram un grup organizat al Rezistenței, ci doar o mână de prieteni care ne hotărâserăm să fim împreună antinazişti şi să le comunicăm altora convingerile noastre." Alții, care nu se numărau printre membri, erau mai critici. George Chazelas, care a optat pentru Partidul Comunist, spunea: „M-au surprins de la bun început ca pur şi simplu infantili: nu erau niciodată conştienți, de pildă, de măsura în care flecăreala lor afecta munca altora." Raoul Lévy, un alt reprezentant activ al Rezistenței, le numea activitatea „un simplu taifas la o ceaşcă de ceai", iar pe Sartre „un analfabet politic".[13] În cele din urmă, grupul a murit de inaniție.

Atunci Sartre nu a mai făcut nimic pentru Rezistență. Nu a ridicat un deget şi nici nu a scris vreun cuvânt pentru a-i salva pe evrei. S-a concentrat în mod susținut asupra promovării propriei cariere. A scris cu înverşunare – piese de teatru, filozofie şi romane, şi asta cu precădere în cafenele. Asocierea sa cu Saint-Germain-des-Prés, care avea să devină curând vestită în lumea întreagă, a fost inițial destul de întâmplătoare. Principalul său text filozofic, *L'Être et le néant* (*Ființa şi neantul*), care statuează într-un mod mai cuprinzător principiile activismului sartrian, a fost scrisă în principal în iarna 1942–1943, o iarnă extrem de rece. Domnul Boubal, proprietarul de la Café Flore de pe Boulevard St. Germain, era deosebit de priceput în a obține cărbuni şi tutun. Aşa se face că Sartre scria acolo, zilnic, stând într-o haină urâtă de blană sintetică, ce nu-i venea bine, însă era călduroasă, de un portocaliu viu, pe care nu se ştie cum o căpătase. Obişnuia să bea un pahar de ceai cu lapte, să-şi aranjeze călimara şi tocul, şi apoi să mâzgălească cu înfrigurare ore în şir, abia ridicându-şi ochii din hârtii, „un ghemotoc de

blană şi cerneală"[14]. Simone de Beauvoir, care l-a descris astfel, nota că el anima lucrarea, care a ajuns în cele din urmă la 722 de pagini, cu „pasaje picante". Unul dintre acestea „se referă la găuri în general, iar un altul se axează pe anus şi pe stilul italian de a face dragoste"[15]. A fost publicat în iunie 1943. Succesul a venit greu (unele dintre cele mai importante cronici au fost publicate de-abia în 1945), însă s-a dovedit cert şi cumulativ.[16] Şi totuşi, Sartre s-a impus ca o personalitate de marcă prin intermediul teatrului. Piesa sa *Les Mouches* (*Muştele*) a avut premiera în aceeaşi lună în care a apărut şi *L'Être* şi la început a avut încasări destul de reduse. A atras însă atenția şi a consolidat reputația în ascensiune a lui Sartre. Curând i s-au cerut scenarii pentru Pathé, din care a scris trei – inclusiv strălucitul *Les Jeux sont faits* (*Jocurile sunt făcute*) –, şi a ajuns, pentru prima dată, să câştige mulți bani de pe urma lor. S-a implicat în crearea unei reviste noi şi influente, *Les Lettres françaises* (1943), iar în primăvara următoare a fost cooptat în juriul care acorda Prix de la Pléiade, alături de André Malraux şi Paul Éluard, semn cert că ajunsese un agent literar al puterii. În această conjunctură, pe 27 mai 1944, a avut loc la teatrul Vieux Colombier premiera piesei sale *Huis clos* (*Cu uşile închise*). Această piesă strălucită, în care trei oameni se întâlnesc într-un salon care se dovedeşte a fi o anticameră a infernului, operează pe două niveluri. Primul nivel reprezintă un comentariu de caracter, cu mesajul „Iadul sunt ceilalți". Celălalt nivel este o prezentare popularizată a lucrării *L'Être et le néant*, o versiune radicalizată a lui Heidegger, căreia i s-a dat un luciu cu sclipiri galice şi o relevanță contemporană, conținând un mesaj de activism şi un dispreț camuflat. Era exact genul de lucru la care francezii au fost dintotdeauna deosebit de iscusiți – să ia o idee germană şi să o facă să fie la modă cu un extraordinar simț al momentului. Piesa a avut un succes imens atât la critici, cât şi la public, şi a fost bine primită ca „evenimentul cultural care a inaugurat vârsta de aur pentru Saint-Germain-des-Prés"[17].

Huis clos i-a adus lui Sartre faima şi reprezintă o altă ipostază a puterii de care dispune teatrul pentru a reflecta idei. În

mod destul de straniu însă, Sartre a devenit celebru în lumea întreagă prin intermediul reuniunilor de modă veche prilejuite de lecturile publice; a devenit cu adevărat renumit, un *monstre sacré*. La un an de la premiera piesei, în Franța era pace. Toată lumea, mai ales tineretul, recupera cu lăcomie anii pierduți în domeniul cultural și căuta elixirul postbelic al adevărului. Comuniștii și recent înființații Social-Democrați Catolici (MRP) duceau o acerbă luptă pentru superioritate. Sartre s-a folosit de noua sa filozofie pentru a oferi o alternativă: nu o biserică sau un partid, ci o doctrină provocatoare a individualismului, în care, dacă optează pentru calea acțiunii și a curajului, fiecare ființă umană este privită ca stăpână absolută a sufletului său. Era un mesaj de libertate care urma coșmarului totalitar. Sartre își afirmase deja talentul și puterea sa de conferențiar printr-o serie de prezentări încununate de succes, având ca temă „Tehnicile sociale ale romanului", ținute în rue St. Jacques, în toamna anului 1944. Atunci nu avusese în vedere decât câteva dintre conceptele sale. Un an mai târziu, într-o Franță liberă și avidă de stimulare intelectuală, Sartre a anunțat pentru 29 octombrie 1945 o conferință publică la Salle des Centraux, în rue Jean Goujon nr. 8. Cuvântul „existențialism" nu-i aparținea. Se pare că fusese inventat de presă. În augustul precedent, cerându-i-se să definească termenul, Sartre a răspuns: „Existențialism? Nu știu ce înseamnă. Filozofia mea este o filozofie a existenței." Acum se hotărâse să adopte ceea ce lansase presa și și-a intitulat conferința „Existențialismul este un umanism".

Victor Hugo afirmase că nimic nu este atât de puternic ca o idee căreia i-a sosit vremea. Vremea lui Sartre a sosit pe două căi diferite. Propovăduia libertatea unor oameni care erau însetați și care o așteptau. Nu era însă o libertate ușor de dus. „Existențialismul", spunea Sartre, „definește omul prin acțiunile sale... Îi spune că speranța rezidă numai în acțiune și că singurul lucru care îi permite omului să trăiască este acțiunea." Astfel, „omul se dedică vieții sale și prin aceasta își construiește imaginea, dincolo de care nu există nimic". Noul european al anului 1945, afirma Sartre, era individul nou, existențialist – „singur, fără

scuze. Asta înțeleg eu atunci când spun că suntem condamnați la libertate"[18]. Deci noua libertate existențialistă a lui Sartre era extrem de atractivă pentru o generație deziluzionată: singuratică, austeră, nobilă, ușor agresivă – pentru a nu spune violentă – și antielitistă, populară – nimeni nu era exclus. Oricine putea fi existențialist, dar mai ales tinerii.

În al doilea rând, Sartre se afla în fruntea uneia dintre acele mari revoluții periodice care au loc în moda intelectuală. Între cele două războaie, sătulă de excesul doctrinar al îndelungatei confruntări care avea drept subiecte pe Dreyfus și măcelul din Flandra, intelectualitatea franceză cultivase virtutea detașării. Tonul fusese dat de Julien Benda, a cărui carte plină de succes *La Trahison des clercs* (*Trădarea intelectualilor*), 1927, i-a avertizat pe intelectuali să evite „dedicarea" în numele unui crez, al unui partid, al unei cauze, pentru a se concentra asupra principiilor abstracte ținându-se departe de arena politică. Unul dintre cei care l-au urmat pe Benda a fost însuși Sartre. Până în 1941, nimeni nu ar fi putut fi mai puțin angajat. Acum însă, tot așa cum testa atmosfera cu baloanele sale cu aer cald, Sartre adulmeca vântul bătând din altă direcție. El și prietenii săi fondaseră o revistă nouă, *Les Temps modernes*, Sartre fiind redactor-șef. Primul număr, conținând manifestul editorial al lui Sartre, apăruse în septembrie. Se impunea în mod stringent ca scriitorii să se implice din nou:

> Scriitorul își are un loc al său în epoca sa. Fiecare cuvânt are un ecou. La fel fiecare tăcere. Îi consider pe Flaubert și pe [Edmond] Goncourt răspunzători de represiunea care a urmat Comunei, deoarece ei nu au scris nici măcar un singur rând pentru a o împiedica. Ați putea spune: nu era treaba lor. Însă, în cazul acesta, era oare procesul Calas treaba lui Voltaire? Era condamnarea lui Dreyfus treaba lui Zola?[19]

Acesta era fondul conferinței. În acea toamnă, la Paris a existat o extraordinară tensiune culturală. Cu trei zile înainte ca Sartre să-și țină conferința, avusese loc o scenă cu ocazia premierei

a două noi balete, *Les Forains* şi *Le Rendez-vous,* la Théâtre des Champs Elysées, când cortina lui Picasso a fost fluierată de publicul care umplea sala până la refuz. Conferinţa lui Sartre nu fusese larg mediatizată: câteva menţiuni la mica publicitate în *Le Figaro, Le Monde* şi *Combat*. Cert este însă că vestea s-a răspândit din gură în gură şi a căpătat o amploare deosebită. Atunci când Sartre a ajuns în apropierea sălii, la opt şi jumătate, mulţimea adunată afară în stradă era atât de numeroasă, încât el s-a temut că era vorba de o demonstraţie organizată a Partidului Comunist. De fapt, erau doar oameni care încercau cu disperare să intre, şi, cum sala era deja ticsită, accesul le-a fost permis numai celebrităţilor. Prietenii au trebuit să forţeze până şi intrarea lui Sartre însuşi. Înăuntru femeile au leşinat, au fost distruse scaune. Lucrările au început cu o întârziere de o oră. Ceea ce avea de spus Sartre era în ultimă instanţă o conferinţă filozofică tehnică, academică. În circumstanţele date însă, aceasta a devenit primul mare eveniment mediatic postbelic. Printr-o coincidenţă remarcabilă, Julien Benda a ţinut şi el în acea seară o conferinţă publică, în faţa unei săli aproape goale.

Ecourile conferinţei lui Sartre în presă au fost uluitoare.[20] Mulţi ziarişti au citat mii de cuvinte din textul lui, şi asta în ciuda crizei de hârtie. Atât ceea ce a avut de spus, cât şi modul în care a spus-o au fost denunţate în mod aprins. Cotidianul catolic *La Croix* a numit existenţialismul „un pericol mai mare decât raţionalismul secolului al XVIII-lea sau pozitivismul secolului al XIX-lea“ şi şi-a dat mâna cu cotidianul comunist *L'Humanité*, numindu-l pe Sartre duşman al societăţii. La vremea cuvenită scrierile lui Sartre au fost trecute în indexul cărţilor interzise al Vaticanului, iar comisarul cultural al lui Stalin, Aleksandr Fadaiev, l-a numit „un şacal cu maşină de scris, o hienă cu stilou“. Sartre a devenit şi obiectul unei acerbe gelozii profesionale. Şcoala de la Frankfurt, care îl ura pe Brecht, îl ura încă şi mai tare pe Sartre. Max Horkheimer l-a numit „escroc şi afacerist al lumii filozofice“. Toate aceste atacuri nu au făcut decât să accelereze „mitizarea“ lui Sartre. Ca atâţia alţi intelectuali înaintea lui, era deja expert în arta autopromovării. Ceea

ce nu făcea el însuşi făceau pentru el adepţii săi. *Samedi Soir* comenta amar: „Nu am văzut un asemenea triumf promoţional de pe vremea lui Barnum."[21] Dar cu cât fenomenul Sartre era mai comentat din punct de vedere moral, cu atât el înflorea mai tare. Numărul din noiembrie al revistei *Les Temps modernes* sublinia faptul că Franţa era o ţară învinsă şi demoralizată. Tot ce-i mai rămăsese erau literatura şi industria modei, iar existenţialismul era menit să le dea francezilor puţină demnitate şi să le păstreze individualitatea într-o epocă de degradare. A-l urma pe Sartre ajunsese, într-un mod straniu, un act patriotic. În interval de o lună, o versiune a conferinţei sale, extinsă sub formă de carte – şi scrisă la repezeală –, s-a vândut în jumătate de milion de exemplare.

Mai mult decât atât, existenţialismul nu era doar o filozofie destinată lecturii, era o nebunie care trebuia savurată. Un „catehism existenţialist" sublinia: „Ca şi credinţa, existenţialismul nu poate fi explicat; poate fi doar trăit", şi le spunea cititorilor unde să-l trăiască.[22] Nu era ceva nou ca Saint-Germain-des-Prés să devină centrul noilor tendinţe intelectuale. De fapt, Sartre refăcea paşii lui Voltaire, Diderot şi Rousseau, care patronaseră vechea cafenea Procope, aflată ceva mai jos pe acelaşi bulevard. Locul căpătase din nou viaţă în perioada celui de-al doilea imperiu, în epoca lui Gautier, George Sand, Balzac şi Zola; aceasta se întâmplase în perioada deschiderii cafenelei Flore, când printre patronii ei spirituali se numărau Huysmans şi Apollinaire.[23] În Parisul antebelic atenţia intelectualilor se concentrase însă asupra Montparnasse-ului, al cărui glas fusese neimplicat politic, vag homosexual, cosmopolit, cu cafenele frecventate de fete zvelte, bisexuale. Virajul spre Saint-Germain, atât din punct de vedere social şi sexual, cât şi intelectual, a fost de aceea dramatic, căci Saint-Germainul lui Sartre era de stânga, angajat, puternic heterosexual şi ultrafrancez.

Sartre era un spirit jovial, iubitor de whisky, jazz, fete şi cabaret. Când nu era văzut la Flore sau la Deux Magots, câteva case mai departe, sau când nu mânca la Brasserie Lipp, aflată vizavi, Sartre putea fi întâlnit în noile cluburi de noapte sau

caves care se deschideau peste noapte în subsolurile din Quartier Latin. La Rose Rouge cânta Juliette Gréco, pentru care Sartre a scris un cântec minunat. Scriitorul şi compozitorul Boris Vian cânta şi el acolo, la trombon, şi colabora la *Les Temps modernes*. Mai erau şi localurile Tabou, pe rue Dauphine, şi Bar Verte, pe rue Jacob. Nu departe, pe rue Bonaparte, la numărul 42, locuia Sartre, într-un apartament care dădea chiar spre biserica Saint-Germain şi spre Deux Magots. (Şi mama lui locuia acolo şi continua să-i facă menajul.) Mişcarea îşi avea până şi propriul organ de presă cotidian, ziarul *Combat*, editat de Albert Camus, ale cărui romane care se vindeau extrem de bine erau salutate peste tot ca existenţialiste. Simone de Beauvoir avea să-şi amintească ulterior: „*Combat* relata în mod favorabil tot ce ieşea de sub pana noastră sau din gurile noastre." Sartre lucra ziua întreagă scriind cu fervoare: a scris în această perioadă milioane de rânduri – conferinţe, piese, romane, eseuri, introduceri, articole, emisiuni de radio, scenarii, reportaje, diatribe filozofice.[24] A fost descris de Jacques Audiberti ca „un camion parcând oriunde cu mare zarvă, în bibliotecă, la teatru, la film". Noaptea însă juca, iar înainte de sfârşitul nopţii era de cele mai multe ori beat, şi adesea agresiv. Odată i-a învineţit ochiul lui Camus.[25] Oamenii veneau să se holbeze la el. Era regele *cartierului*, al *furioşilor* (*enragés*), al celor *iniţiaţi* (*branchés*), al *şobolanilor din hrube* (*rats des caves*); după cum spunea editorul său şef, Jean Paulhan, era „liderul spiritual a mii de tineri".

Însă dacă Sartre era regele, cine era regina? Şi dacă el era liderul spiritual al tinerilor, încotro îi conducea? Acestea sunt două întrebări diferite şi totuşi strâns legate una de cealaltă, întrebări care trebuie analizate pe rând. În iarna din 1945–1946, când a devenit o celebritate europeană, Sartre era deja de două decenii cu Simone de Beauvoir. De Beauvoir era o fată din Montparnasse, născută de fapt într-un apartament aflat deasupra vestitei Café de la Rotonde. Avusese o copilărie dificilă, provenind dintr-o familie ruinată de falimentul ruşinos al bunicului ei. Zestrea mamei ei nu fusese onorată niciodată, iar tatăl ei era un bulevardier de doi bani care nu era în stare să-şi

găsească o slujbă onorabilă.[26] Referindu-se la părinții ei, de Beauvoir a scris cu amărăciune: „Tatăl meu era la fel de convins de vinovăția lui Dreyfus pe cât era mama mea de existența lui Dumnezeu."[27] Simone și-a găsit refugiul în studiu, devenind o învățată, dar una extrem de elegantă. La Universitatea din Paris s-a dovedit o excepțională studentă la filozofie și a fost cooptată de Sartre și de grupul său: „De acum înainte", i-a spus el, „am să te iau sub aripa mea." Faptul s-a dovedit adevărat dintr-un anumit punct de vedere, cu toate că pentru ea relația cu Sartre a fost o binecuvântare contradictorie. Era cu doi centimetri și jumătate mai înaltă decât Sartre, cu trei ani mai tânără și, din punct de vedere strict academic, mai capabilă. Unul dintre contemporanii ei, Maurice de Gandillac, i-a descris lucrările ca fiind „riguroase, exigente, precise, foarte tehnice"; în ciuda tinereții ei, aproape că l-a învins pe Sartre în competiția pentru primul loc la licența în filozofie, iar examinatorii, Georges Davy și Jean Wahl, au considerat-o un filozof mai bun.[28] Era și ea, la fel ca și Sartre, un scriitor impulsiv și, din multe puncte de vedere, un scriitor mai bun decât el. Nu era în stare să scrie piese de teatru, însă lucrările ei autobiografice, deși la fel de lipsite de credibilitate în ceea ce privește faptele, sunt mai interesante decât ale lui Sartre, iar principalul ei roman, *Les Mandarins* (*Mandarinii*), care descrie lumea literară franceză postbelică și care i-a adus Premiul Goncourt, este de departe mai bun decât oricare dintre romanele lui Sartre. În plus, ea nu avea nici una dintre slăbiciunile lui Sartre, excepție făcând minciuna.

Și totuși, această femeie strălucită și hotărâtă a devenit, practic de la prima întâlnire, sclava lui Sartre, pentru a rămâne astfel pe toată durata vârstei sale adulte, până la moartea lui. I-a fost amantă, surogat de nevastă, bucătăreasă și menajeră, bodyguard feminin și soră medicală, fără a căpăta însă vreodată vreun statut legal sau financiar în viața lui Sartre. În orice caz, Sartre nu a tratat-o mai bine decât a tratat-o Rousseau pe Thérèse a lui; ba mai mult încă, îi era scandalos de infidel. În analele literaturii există doar câteva cazuri care să-l depășească pe acesta în ceea ce privește exploatarea unei femei de către un bărbat. Faptul

este cu atât mai uluitor, cu cât de Beauvoir a fost toată viața ei o feministă. A scris în 1949 primul manifest modern al feminismului, *Le Deuxième sexe* (*Al doilea sex*), care s-a vândut foarte bine peste tot în lume.[29] Cuvintele cu care se deschidea acesta, „*On ne naît pas femme, on le devient*" („Nu te naşti femeie, ci devii") reprezintă un ecou conştient al introducerii lui Rousseau la *Contractul social*. De fapt, de Beauvoir a fost inițiatoarea mişcării feministe şi ar trebui să fie considerată, pe drept, sfânta ei protectoare. Viața ei personală a trădat însă tot ceea ce afirma feminismul.

Nu este clar cum a reuşit Sartre să o domine în asemenea măsură pe de Beauvoir. Ea nu a fost în stare să scrie în mod sincer despre relația lor. Cât îl priveşte pe Sartre, el nu s-a obosit niciodată să aştearnă vreun rând despre aceasta. Atunci când s-au întâlnit, el citise mult mai mult decât ea şi era capabil să-şi evoce lecturile în cadrul unor monologuri inserate în conversațiile lor şi pe care ea le găsea irezistibile. Controlul exercitat de el asupra acestei femei era pur şi simplu de tip intelectual. Nu avea cum să fi fost de natură sexuală. Ea i-a fost amantă pentru cea mai mare parte a anilor '30, dar la un moment dat a încetat; din anii '40, relațiile lor sexuale par să fi fost practic inexistente: ea era acolo pentru el atunci când nimeni mai bun nu era disponibil.

Sartre era arhetipul a ceea ce a ajuns să fie cunoscut în anii '60 drept un şovinist masculin. Scopul său era de a recrea pentru sine, în viața adultă, „paradisul" fragedei copilării în care el se afla în centrul unui umbrar parfumat plin de femei în adorație. Gândea despre femei în termeni de victorie şi ocupație. „Fiecare dintre teoriile mele", scrie el în *Greața*, „era un act de cucerire şi de posesiune. Gândeam că într-o zi, cu ajutorul lor, al tuturor, voi cuceri lumea." Dorea pentru sine libertate totală şi, scria el, „mai presus de toate visam la a-mi afirma această libertate în fața femeilor"[30]. Spre deosebire de mulți seducători de profesie, lui Sartre nu-i displăceau femeile. De fapt, le prefera bărbaților, şi asta poate datorită faptului că erau mai puțin înclinate să se contrazică cu el. Sartre consemnează: „Prefer să vorbesc

cu femeile despre problemele lor cele mai mărunte decât să discut despre filozofie cu Aron."[31] Îi plăcea foarte mult să scrie scrisori femeilor, compunea uneori o duzină pe zi. În schimb, le privea pe femei nu atât ca pe nişte persoane, ci ca pe nişte scalpuri pe care să le adauge la centura sa, iar tentativele sale de a-şi apăra şi justifica, în termeni progresişti, politica de cucerire nu făceau decât să adauge o tentă de ipocrizie. Aşa se face că afirma că dorea „să cucerească o femeie aproape tot aşa cum ai cuceri un animal sălbatic", însă „aceasta doar pentru a o scoate din starea ei de sălbăticie şi a o aduce la una de egalitate cu bărbatul". Or, o dată în plus, privind retrospectiv la primele sale cuceriri, el reflecta asupra „profunzimii imperialismului care se ascundea în toate astea"[32]. Nu există însă vreo dovadă că asemenea gânduri l-ar fi deturnat de la o captură potențială; ele erau destinate doar consemnării.

Atunci, la început, când Sartre a sedus-o pe de Beauvoir, a pus accentul pe filozofia lui sexuală. Era sincer în privința dorinței sale de a se culca cu multe femei. A afirmat că crezul său era „călătorie, poligamie, transparență". La universitate, un prieten remarcase că numele ei era aidoma cuvântului englezesc *beaver*, ceea ce înseamnă *castor* în franceză. Pentru Sartre, ea a fost întotdeauna Castor sau dumneavoastră, niciodată tu.[33] Există momente când se simte că el o percepea ca pe un animal foarte bine dresat. Referitor la politica lui de a-şi „afirma" „libertatea în fața femeilor", Sartre a scris: „Castorul a acceptat această libertate şi a păstrat-o."[34] I-a spus că existau două tipuri de sexualitate: „dragostea necesară" şi „dragostea contingentă". Ultima nu era importantă. Persoanele asupra cărora se revărsa erau „periferice", prezentând interes pentru el pentru cel mult „o relație de doi ani". Dragostea pe care o nutrea față de ea era de genul permanent, „necesar"; ea era o ființă „centrală", şi nu „periferică". Fără îndoială, şi ea era pe de-a întregul liberă să dea curs aceleiaşi politici. Îşi putea avea propriii „periferici", atâta vreme cât Sartre rămânea dragostea ei centrală, necesară. Amândoi trebuiau însă să dea dovadă de „transparență". Nu

era de fapt decât un alt cuvânt pentru jocul intelectual favorit al „sincerității sexuale", pe care am întâlnit-o în cazul lui Tolstoi. Fiecare, spunea Sartre, trebuia să-i spună celuilalt ce avea de gând să facă.

Așa cum era de așteptat, politica „transparenței" nu a făcut decât să adauge până la urmă straturi suplimentare, încă și mai sordide, de disimulare. De Beauvoir a încercat să practice și ea acest „joc", însă indiferența cu care Sartre a primit noile ei aventuri, dintre care majoritatea par a fi fost încercări pur formale sau făcute cu inima îndoită, au făcut-o clar să sufere. El doar a râs la descrierea modului în care de Beauvoir fusese sedusă de Arthur Koestler, descriere care apare în *Les Mandarins*. În plus, cei atrași în politica transparenței nu o și agreau întotdeauna. Marele „periferic" al lui de Beauvoir, într-un fel marea dragoste a vieții ei, a fost scriitorul american Nelson Algren. Atunci când acesta avea șaptezeci și doi de ani și legătura lor era de domeniul amintirii, el a acordat un interviu în care și-a dezvăluit furia resimțită în fața dezvăluirilor ei. A-l menționa în *Les Mandarins* a fost un fapt destul de neinspirat, a spus el, însă cel puțin se regăsea disimulat sub un alt nume. În al doilea ei volum autobiografic însă, *La Force de l'âge*, de Beauvoir nu numai că îl numea, dar îi mai și cita din scrisori, fapt la care el s-a simțit silit să consimtă, chiar dacă împotriva propriei voințe: „Ce naiba, scrisorile de dragoste ar trebui să fie ceva intim", a declarat el furios. „Am fost în bordeluri din lumea întreagă, iar femeile de acolo închid întotdeauna ușa, fie că ne-am afla în Coreea sau în India. Femeia aceasta însă a deschis ușa larg și a invitat publicul și presa să intre."[35] După toate aparențele, Algren ajunsese să fie atât de indignat la gândul comportamentului lui de Beauvoir, încât după plecarea reporterului a suferit un infarct și a murit în aceeași noapte.

La rândul său, și Sartre practica transparența, însă numai până la un punct. În conversații și scrisori el o informa pe de Beauvoir în privința noilor sale prietene. Astfel: „Este prima dată când m-am culcat cu o brunetă... plină de mirosuri, ciudat de păroasă, cu ceva blăniță neagră la ceafă și cu un trup alb...

O limbă ca un kazoo, întinzându-se întruna, ajungându-mi tocmai până la amigdale."[36] Nici o femeie, oricât ar fi fost ea de „centrală", nu poate să-şi fi dorit să citească asemenea lucruri despre rivalele ei. În 1933, pe când Sartre era la Berlin, iar de Beauvoir i s-a alăturat acolo pentru scurtă vreme, primul lucru pe care el i l-a spus a fost că avea o nouă amantă, Marie Ville. Ca şi în cazul lui Shelley, la Sartre aveam de-a face cu o dorinţă copilărească ca vechea dragoste să aprobe noua legătură. Şi totuşi Sartre nu spunea niciodată totul. Atunci când de Beauvoir, care în cea mai mare parte a anilor '30 a predat la Rouen, stătea cu el la Berlin sau oriunde altundeva, Sartre o punea să poarte verighetă. Era punctul cel mai apropiat de căsătorie la care a reuşit ea să ajungă. Cei doi îşi aveau propriul limbaj. Se înregistrau la hoteluri ca dl şi dna Morgan Hattick, milionari yankei. Nu există însă nici o dovadă că Sartre ar fi intenţionat vreodată să se căsătorească cu de Beauvoir, sau că i-ar fi dat vreodată ocazia de-a alege o uniune mai formală. Fără ca ea să ştie, în câteva ocazii, el a cerut însă mâna uneia sau alteia dintre „periferice".

Este clar faptul că viaţa pe care o duceau era contrară firii ei. Nu a ajuns niciodată să accepte cu detaşare amantele lui Sartre. Îi repugna Marie Ville. Şi încă mai mult următoarea, Olga Kosakiewicz. Olga mai avea o soră (Wanda, care avea să devină şi ea amanta lui Sartre) şi era una dintre elevele lui de Beauvoir. Lui de Beauvoir i-a displăcut atât de tare relaţia cu Olga, încât a introdus-o pe fată în romanul ei *L'Invitée* (*Invitata*), şi a făcut ca personajul în cauză să fie asasinat.[37] În autobiografie a recunoscut: „Am fost vexată că Sartre a creat această situaţie şi că Olga a profitat de ea." A ripostat: „Nu am avut intenţia să-i cedez poziţia suverană pe care o ocupasem dintotdeauna, în chiar centrul universului."[38] Să nu uităm însă că orice femeie care se simte obligată să se refere la iubitul ei ca la „însuşi centrul universului" nu se află pe o poziţie puternică pentru a-l face să se simtă vinovat pentru rătăcirile lui. Ceea ce a făcut de Beauvoir a fost să încerce să i le controleze printr-o anumită formă de participare. Cei trei – Sartre, de Beauvoir şi fata (de obicei o studentă, de-a lui sau de-a ei) – formau un triunghi, cu de

Beauvoir pe poziție de supervizor. Termenul „adopție“ era folosit frecvent. La începutul anilor ’40, Sartre pare să fi devenit deja extrem de bine cunoscut ca seducător al propriilor sale studente. Într-o critică ostilă la *Huis clos*, Robert Francis a scris: „Îl cunoaştem cu toții pe Monsieur Sartre. Este un ciudat profesor de filozofie care s-a specializat în studiul lenjeriei intime a studentelor sale.“[39] Însă cum de Beauvoir preda unor fete mult mai potrivite, majoritatea victimelor lui Sartre se recrutau din rândurile studentelor ei; într-adevăr, de Beauvoir pare să fi fost uneori aproape de rolul unei furnizoare de fete. La rândul ei, în dorința confuză de a nu fi exclusă de la dragoste, aceasta stabilea propriile relații, strânse, cu fetele. Una dintre acestea a fost Natalie Sorokin, fiica unor exilați ruşi, cea mai bună elevă a lui de Beauvoir de la Lycée Molière din Passy, unde aceasta a predat în timpul războiului. În 1943, părinții Nataliei au depus acuzații pe cale oficială împotriva lui de Beauvoir ca abuzând de o minoră, o acuză gravă, care atrăgea condamnarea la închisoare. Prietenii comuni au intervenit şi în cele din urmă acuzația a fost retrasă. De Beauvoir a fost însă dată afară din universitate şi i s-a retras pentru tot restul vieții dreptul de a mai preda în vreo instituție de învățământ din Franța.[40]

În timpul războiului, de Beauvoir s-a aflat cel mai aproape de punctul de a fi soția adevărată a lui Sartre: gătindu-i, cosându-i, spălându-i, gestionându-i banii. La sfârşitul războiului însă, el s-a trezit deodată bogat şi înconjurat de femei, care alergau atât după farmecul lui intelectual, cât şi după banii lui. Anul 1946 a fost cel mai bun an al său în ceea ce priveşte cuceririle sexuale şi practic a marcat sfârşitul relației sale sexuale cu de Beauvoir. „Într-un stadiu relativ timpuriu“, după cum s-a exprimat John Weightman, „ea a acceptat în mod tacit rolul unei pseudosoții în vârstă, retrase din activitate, la periferia seraiului lui fluctuant.“[41] Ea a bombănit privitor la „toți banii aceia pe care-i cheltuia pe ele“[42]. A remarcat cu îngrijorare cum, pe măsură ce Sartre îmbătrânea, prietenele lui deveneau tot mai tinere – şaptesprezece sau optsprezece ani; el le spunea că le-ar „adopta“ în sensul legal al termenului, înțelegând prin asta că ele i-ar

moşteni drepturile de autor. De Beauvoir le putea da sfaturi sau le putea avertiza – aşa cum a făcut Helene Weigel cu prietenele lui Brecht –, deşi nu se bucura de statutul legal al femeii germane. Era mințită întruna. În 1946 şi 1948, pe când Sartre era într-o călătorie în America, ei i s-a făcut o descriere detaliată a legăturii lui înflăcărate cu o anumită Dolores; însă, în timp ce-i spunea lui de Beauvoir că „pasiunea epuizantă" pe care fata o nutrea pentru el îl obosea, Sartre o cerea de fapt pe aceasta în căsătorie. A urmat apoi Michelle, nevasta blondă ca mierea a lui Vian, Wanda, drăguța soră a Olgăi, Evelyne Rey, o exotică actriță blondă pentru care Sartre a scris un rol în ultima sa piesă de teatru, *Les Séquestrés d'Altona* (*Sechestrații din Altona*), Arlette, care nu avea decât şaptesprezece ani atunci când a agățat-o Sartre – ea a fost cea pe care de Beauvoir a urât-o cel mai tare – şi Hélène Lassithiotakis, o grecoaică tinerică. La un moment dat, spre sfârşitul anilor '50, avea patru amante simultan: Michelle, Arlette, Evelyne şi Wanda, pentru a nu o mai menționa şi pe de Beauvoir, dezamăgindu-le într-un fel sau altul pe toate. Lucrarea *Critique de la raison dialectique* (*Critica rațiunii dialectice*), 1960, i-a dedicat-o în mod public lui de Beauvoir, însă a obținut ca editorul său să tipărească în particular două exemplare cu dedicația „Wandei". Atunci când piesa *Sechestrații din Altona* a fost pusă în scenă, Wandei şi lui Evelyne li s-a spus fiecăreia în parte că ea era cea căreia îi fusese dedicată piesa.

Unul dintre motivele pentru care lui de Beauvoir îi displăceau atât de tare aceste tinere era acela că era convinsă că ele îl încurajau pe Sartre să ducă o viață plină de excese – nu doar excese sexuale, dar şi băutură şi droguri. Între 1945 şi 1955 Sartre a avut o perioadă extrem de prolifică în ceea ce priveşte scrisul şi alte activități, şi în acest scop a sporit continuu consumul de alcool şi de barbiturice. În 1954, pe când era la Moscova, a leşinat în urma unui exces de băutură şi a trebuit să fie internat într-o clinică sovietică. Dar de îndată ce şi-a revenit a continuat să scrie treizeci-patruzeci de pagini pe zi, luând adesea un tub întreg de pastile de Corydrane (un medicament

retras în 1971 de pe piață) pentru a face față. Cartea despre rațiunea dialectică pare într-adevăr să fi fost scrisă atât sub influența alcoolului, cât şi a medicamentelor. Biografa sa, Annie Cohen-Solal, spune că Sartre bea adesea un litru de vin la un prânz de două ore la Lipp, la Coupole, la Balzar sau într-un alt local preferat, şi a calculat că aportul lui zilnic de „stimulente" la acea vreme includea două pachete de țigări, câteva pipe cu tutun negru, un litru de alcool (în principal vin, votcă, whisky şi bere), 200 miligrame de amfetamine, cincisprezece grame de aspirină, câteva grame de barbiturice, plus cafea şi ceai.[43] De fapt, de Beauvoir nu a fost dreaptă cu tinerele amante ale lui Sartre. Toate au încercat să-l schimbe pe Sartre, iar Arlette, cea mai tânără, s-a străduit cel mai tare, smulgându-i chiar o promisiune scrisă cum că nu se va mai atinge niciodată de Corydrane, tutun sau alcool – promisiune pe care el a încălcat-o cu prima ocazie.

Încercuit astfel de femei care-l adorau, deşi adesea puse pe ceartă, lui Sartre îi rămânea prea puțin timp la dispoziție pentru bărbați. A avut o serie de secretari bărbați, unii de o remarcabilă abilitate, cum a fost Jean Cau. Era mereu înconjurat de o mulțime de tineri intelectuali (bărbați). Toți aceştia însă depindeau de el în privința salariilor, a carității sau a patronajului. Ceea ce Sartre nu a putut multă vreme să suporte au fost intelectualii bărbați egali, de aceeaşi vârstă şi prestanță cu el, care ar fi putut în orice moment să-i demoleze argumentele, adesea vagi şi subțiri. Nizan a fost ucis înainte ca momentul unei rupturi să fi sosit, însă Sartre s-a certat cu toți ceilalți: Raymond Aron (1947), Arthur Koestler (1948), Merleau-Ponty (1951), Camus (1952), pentru a nu-i menționa decât pe cei mai cunoscuți.

Cearta cu Camus a fost la fel de amară ca şi certurile lui Rousseau cu Diderot, Voltaire şi Hume, sau ale lui Tolstoi cu Turgheniev – şi, spre deosebire de acest din urmă caz, nu a existat împăcare. Sartre pare să fi fost gelos pe înfățişarea plăcută a lui Camus, înfățişare care-l făcea extrem de atrăgător pentru femei, şi pe originalitatea şi forța sa pură de romancier: romanul *La Peste* (*Ciuma*), publicat în iunie 1947, a avut un

efect fascinant asupra tinerilor şi s-a vândut rapid în 350 000 de exemplare. Faptul a făcut obiectul unor critici ideologice în *Les Temps modernes,* dar prietenia a continuat, într-un mod destul de incomod. Pe măsură ce Sartre se orienta totuşi spre stânga, Camus devenea mai curând un independent. Dintr-un anumit punct de vedere, a ocupat aceeaşi poziţie ca George Orwell în Marea Britanie: s-a ridicat împotriva oricărui sistem autoritar şi a ajuns să-l vadă pe Stalin ca pe un om diabolic, aflat pe picior de egalitate cu Hitler. Ca şi Orwell, dar spre deosebire de Sartre, Camus a susţinut cu consecvenţă că oamenii erau mai importanţi decât ideile. De Beauvoir relatează că în 1946 el i s-a confesat: „Ce avem în comun, tu şi cu mine, este că indivizii contează pentru noi mai mult decât orice altceva. Preferăm concretul abstractului, oamenii doctrinelor. Punem prietenia mai presus de politică.“[45]

Se prea poate ca în străfundul inimii ei de Beauvoir să fi fost de acord cu el, însă în 1951–1952, atunci când a sosit momentul rupturii finale – cauzată de cartea lui Camus *L'Homme revolté* (*Omul revoltat*) –, ea s-a situat, bineînţeles, de partea lui Sartre. Sartre şi acoliţii săi de la *Les Temps modernes* au privit cartea lui Camus ca pe un asalt asupra stalinismului şi s-au hotărât să o atace în două etape. Pentru început, Sartre l-a folosit pe tânărul Francis Jeanson, pe atunci în vârstă de numai douăzeci şi trei de ani, remarcând la reuniunea editorială care urma să ia hotărârea: „El va fi cel mai dur, dar măcar va fi politicos.“ Apoi, atunci când Camus a ripostat, Sartre a scris personal un atac lung şi extrem de neplăcut adresat direct lui Camus: „O dictatură violentă şi oficială a pus stăpânire pe tine, sprijinită de o birocraţie abstractă şi care pretinde să domnească conform legii morale“; suferea de „orgoliu rănit“ şi se complăcea într-o „meschină ceartă de autor“; „combinaţia ta de aroganţă mohorâtă şi vulnerabilitate i-a descurajat întotdeauna pe oameni să-ţi spună adevărul gol-goluţ.“[46] La vremea aceea, Sartre avea în spate toată extrema stângă organizată şi acest atac i-a făcut rău lui Camus; s-ar putea chiar să-l fi rănit – Camus *era* un om vulnerabil – şi uneori era deprimat de ruptura cu Sartre. Alteori

râdea doar şi-l privea pe Sartre ca pe cineva bun de luat în râs, „un om a cărui mamă trebuie să-i plătească impozitul pe venit".

Incapacitatea lui Sartre de a menține o prietenie cu cineva de același calibru intelectual cu el ajută la explicarea inconstanței, incoerenței și, uneori, a curatei frivolități a vederilor sale politice. Adevărul este că Sartre nu era de felul său un animal politic. Pur şi simplu nu a avut opinii demne de luat în seamă până la vârsta de patruzeci de ani. După ce s-a despărțit de oamenii de calibrul lui Koestler şi Aron, care spre sfârşitul anilor '40 se împliniseră amândoi, devenind niște „grei" politici, Sartre a ajuns în stare să suporte pe oricine şi orice. În 1946–1947, foarte conştient de imensul său prestigiu în rândurile tinerilor, el a oscilat cu privire la partidul pe care să-l susțină – în situația în care ar fi trebuit totuşi să aleagă. Pare să fi fost convins de faptul că un intelectual avea un fel de datorie morală să-i susțină pe „muncitori". Problema cu Sartre era că nu cunoştea, dar nici nu făcea nici un efort să întâlnească vreun muncitor, cu excepția strălucitului său secretar Jean Cau, care, fiind de origine proletară şi păstrând un puternic accent din Aude, era considerat „muncitor". Atunci nu trebuia oare să sprijine partidul pe care îl susțineau majoritatea muncitorilor? În Franța anilor '40, aceasta însemna comuniştii. Sartre nu era însă marxist. De fapt, marxismul era exact opusul filozofiei puternic individualiste pe care o promova el. Cu toate acestea, chiar la sfârşitul anilor '40, Sartre nu putea să condamne Partidul Comunist sau stalinismul – acesta constituind şi unul dintre motivele pentru care s-a certat cu Aron şi cu Koestler. Fostul său elev Jean Kanapa, ajuns un intelectual comunist de frunte, a scris plin de dezgust: „Este un animal periculos căruia îi place să flirteze cu marxismul – deoarece nu l-a citit pe Marx, deşi are o idee vagă despre ce înseamnă marxismul."[47]

Singura inițiativă pozitivă a lui Sartre a fost aceea de a organiza, în februarie 1948, o mişcare a stângii necomuniste îndreptată împotriva Războiului Rece, mişcare numită Adunarea Democratică Revoluționară (*Rassemblement Démocratique Révolutionnaire*, sau RDR). Scopul acesteia era de a recruta

intelectuali din întreaga lume – el o numea „Internaționala Spiritului" –, tema fiind unitatea continentală. „Tineri ai Europei, uniți-vă!" proclama Sartre într-un discurs ținut în iunie 1948. „Croiți-vă propriul destin!... Creând Europa, această nouă generație va crea democrația."[48] De fapt, dacă Sartre ar fi dorit cu adevărat să joace cartea Europei şi să facă istorie, l-ar fi putut sprijini pe Jean Monnet, care punea pe atunci bazele mişcării ce, zece ani mai târziu, avea să creeze Comunitatea Europeană. Aceasta ar fi însemnat însă acordarea unei atenții considerabile detaliilor de natură economică şi administrativă, ceva ce Sartre considera imposibil. Aşa cum stăteau lucrurile, tovarăşul său la organizarea RDR, David Rousset, îl considera destul de inutil: „În ciuda lucidității sale, trăia într-o lume complet izolată de realitate." Era, spunea Rousset, „foarte implicat în jocul şi dinamica ideilor", însă se interesa prea puțin de evenimentele care aveau de fapt loc: „Sartre trăia sub un clopot de sticlă." Când a avut loc primul congres național al partidului, în iunie 1949, Sartre nu era de găsit nicăieri: era în Mexic, cu Dolores, încercând s-o convingă pe fată să se mărite cu el. RDR-ul s-a dizolvat pur şi simplu, iar Sartre şi-a mutat atenția fluctuantă asupra absurdei Mişcări a Cetățenilor Lumii a lui Gary Davis. Cam în acea perioadă, marele romancier şi sardonicul catolic independent care a fost François Mauriac i-a dat lui Sartre un sfat public şi în cunoştință de cauză, venind ca un ecou la cuvintele ironice ale nemulțumitei prietene a lui Rousseau: „Filozoful nostru trebuie să asculte de rațiune – renunță la politică, Zanetto, *e studia la mathematica*!"[49]

În schimb, Sartre a preluat cazul hoțului homosexual Jean Genet, o fraudă abilă care exercita o puternică atracție asupra laturii credule a lui Sartre – latură care era în căutarea unui substitut pentru credința religioasă. Sartre a scris o carte enormă şi absurdă despre Genet – aproape şapte sute de pagini –, care era de-a dreptul o omagiere a conflictului cu autoritatea, a anarhiei şi incoerenței sexuale. A fost momentul în care Sartre a încetat – conform opiniei prietenilor săi mai rezonabili – să mai fie un gânditor serios, sistematic, şi a devenit un senzaționalist

intelectual.[50] Este curios că de Beauvoir, o ființă mai rațională, care în anumite privințe arăta, se îmbrăca și gândea ca o profesoară de modă veche, nu a fost capabilă să facă mai nimic pentru a-l împiedica să comită asemenea prostii. Era însă dornică să-i păstreze dragostea și să nu-și piardă poziția pe care o deținea în alaiul lui de femei – după cum s-a exprimat John Weightman, precum Madame de Maintenon cu Ludovic XIV al ei – și mult prea îngrijorată în privința băuturii și a pastilelor pe care Sartre le ingurgita. Pentru a nu-i pierde încrederea, ea simțea că trebuie să fie în toate privințele alături de el. Așa se face că i-a servit drept ecou și nu drept mentor, iar acesta a ajuns să devină modelul relației lor: ea îi confirma erorile de raționament și îi susținea prostiile. Era tot atât de departe de a fi un animal politic pe cât era și el, iar cu timpul a ajuns să spună aceleași lucruri lipsite de sens referitoare la evenimentele care aveau loc în lume.

În 1952, Sartre și-a soluționat dilema privitoare la Partidul Comunist și s-a decis să-l susțină. Era o judecată emoțională, nu una rațională, la care ajunsese după ce fusese implicat în două campanii de agitație și propagandă ale Partidului Comunist: „Afacerea Henri Martin" (Martin era un ofițer de marină care fusese închis pentru că refuzase să participe la Războiul din Indochina) și înăbușirea brutală a rebeliunilor organizate de Partidul Comunist împotriva comandantului american al NATO, generalul Matthew Ridgeway.[51] Așa cum mulți au prevăzut la acea vreme, campania organizată de Partidul Comunist cu scopul de a obține eliberarea lui Martin a făcut de fapt ca autoritățile să-l țină la închisoare mai mult decât intenționaseră inițial. Dar acest lucru nu deranja Partidul – întemnițarea lui Martin îi servea scopul. Sartre însă ar fi trebuit să aibă mai multă minte. Nivelul percepției politice a lui Sartre transpare din acuzația pe care a adus-o prim-ministrului Antoine Pinay, un parlamentar conservator de modă veche, conform căreia acesta ar fi instaurat o dictatură.[52] Lăsând la o parte entuziasmul manifestat, Sartre nu a făcut niciodată dovada vreunei cunoașteri a democrației parlamentare și nici nu a manifestat vreun interes

în această privință. A avea drept de vot într-o societate pluripartită nu era deloc ceea ce înțelegea el prin libertate. Dar atunci, ce înțelegea Sartre prin libertate? La această chestiune era mai dificil de răspuns.

Faptul că Sartre s-a alăturat comuniştilor în 1952 era lipsit de logică. Aceasta se petrecea în momentul în care alți intelectuali de stânga părăseau în masă Partidul Comunist, pe măsură ce crimele lui Stalin erau demonstrate şi făcute publice în Vest. Aşa se face că acum Sartre se trezea acoperit de ridicol. A păstrat o tăcere stânjenitoare cu privire la lagărele lui Stalin, iar argumentul adus în apărarea acestei tăceri era în totală contradicție cu manifestul său de angajare publicat în *Les Temps modernes*. „Cum nu eram membri ai partidului sau simpatizanți declarați", a argumentat el timid, „nu era de datoria noastră să scriem despre lagărele sovietice de muncă; eram liberi să rămânem departe de disputele privitoare la natura acestui sistem, cu condiția să nu aibă loc nici un eveniment cu semnificații sociologice."[53] În mod asemănător, Sartre s-a silit să păstreze tăcerea cu privire la sinistrele procese de la Praga ale lui Slansky şi ale altor comunişti evrei. Mai mult încă, s-a pretat la rolul de urs de circ cu ocazia absurdei conferințe pe care Mişcarea Comunistă Mondială pentru Pace a ținut-o la Viena în luna decembrie 1952. Pentru Fadaiev, aceasta însemna slugărnicie, drept pentru care l-a numit pe Sartre hienă şi şacal. Sartre le-a spus delegaților că în viața sa cele trei evenimente importante au fost Frontul Popular din 1936, Eliberarea şi „acest congres" – o minciună sfruntată – şi, nu mai puțin, anularea reprezentării la Viena a vechii sale piese anticomuniste *Les Mains sales* (*Cu mâinile murdare*), la solicitarea şefilor Partidului Comunist.[54]

O parte dintre lucrurile făcute sau spuse de Sartre pe parcursul celor patru ani în care a susținut în mod constant linia Partidului Comunist aproape că depăşesc orice putere de imaginație. Sartre ne reaminteşte astfel de unul dintre cele mai dezagreabile adevăruri ale aforismului lui Descartes: „Nu există nimic atât de absurd sau de incredibil care să nu fi fost afirmat deja de unul sau altul dintre filozofi." În luna iulie 1954, după

o vizită în Rusia, Sartre a acordat un interviu de două ore unui reporter de la publicația stângistă *Libération*. Acest interviu se numără printre cele mai lingușitoare relatări referitoare la statul sovietic făcute vreodată de un intelectual occidental, de la notoria expediție a lui George Bernard Shaw de la începutul anilor '30 încoace.[55] Sartre a declarat atunci că cetățenii sovietici nu călătoreau nu pentru că li s-ar fi interzis, ci pentru că nu aveau nici cea mai mică dorință de a-și părăsi minunata lor țară. „Cetățenii sovietici", a insistat el, „își critică guvernul mult mai mult și mai eficient decât o facem noi." De fapt, a susținut că „în URSS există libertatea deplină a criticii". Mulți ani mai târziu și-a recunoscut minciuna:

> Am mințit după prima mea vizită în URSS, în 1954. De fapt, minciună ar putea fi un termen prea tare. Am scris un articol... în care am spus o serie de lucruri amabile despre URSS, lucruri pe care nu le credeam. Am făcut-o în parte pentru că gândeam că nu este politicos să îți denigrezi gazdele de îndată ce ai ajuns acasă, și în parte pentru că nu știam cu adevărat care era poziția mea, atât în raport cu URSS, cât și cu propriile mele idei.[56]

Venind din partea „liderului spiritual a mii de tineri", era o mărturisire ciudată; mai mult încă, era tot atât de înșelătoare ca și minciunile inițiale, căci în acea perioadă Sartre se ralia în mod conștient și deliberat scopurilor Partidului Comunist. Este mai curând de preferat să tragem cortina peste o parte dintre cele spuse și făcute de Sartre în perioada 1952–1956.

Până nu de mult, reputația publică a lui Sartre, atât în Franța, cât și în lumea întreagă, a fost foarte proastă, iar el nu avea cum să nu perceapă acest lucru. S-a agățat ușurat de invazia sovietică din Ungaria, ca de un motiv – sau, în orice caz, ca de o scuză – pentru a o rupe cu Moscova și cu Partidul Comunist. Totodată a preluat Războiul Algerian care tocmai izbucnea – mai ales după ce reîntoarcerea lui de Gaulle la putere a furnizat, din 1958, un personaj bun de urât – ca pe o cauză bună, onorabilă,

propice recâştigării prestigiului său în rândurile stângii independente şi mai ales în rândurile tineretului. Această mişcare pe care o făcea era, într-o anumită măsură, sinceră. Şi în anumite privințe chiar i-a reuşit. Sartre a avut un Război Algerian „favorabil“, tot aşa cum avusese şi un al Doilea Război Mondial „favorabil“. Nu a reuşit însă să se facă arestat, deşi s-a străduit din greu. În septembrie 1960, a convins circa o sută douăzeci şi unu de intelectuali să semneze o declarație prin care se afirma „dreptul la nesupunere [al slujbaşilor publici, al armatei etc.] în Războiul din Algeria“. Un guvern al celei de-a Patra Republici l-ar fi trimis fără îndoială la închisoare, însă a cincea era o chestiune mult mai sofisticată, dominată de doi bărbați de o inteligență şi o cultură ieşite din comun, de Gaulle în persoană şi André Malraux. Malraux a spus: „Mai bine să-l lăsăm pe Sartre să strige «Trăiască [teroriştii]» în Place de la Concorde, decât să-l arestăm şi să ne punem într-o situație penibilă.“ De Gaulle a spus Cabinetului – citând cazul lui François Villon, al lui Voltaire şi al lui Romain Rolland – că era mai bine să nu te atingi de intelectuali: „Oamenii aceştia au pricinuit la vremea lor o groază de probleme, dar este important ca noi să continuăm să le respectăm libertatea de gândire şi de expresie în măsura în care este compatibilă cu legile statului şi unitatea națională.“[57]

În anii '60 Sartre şi-a petrecut o bună parte a timpului călătorind în China şi în Lumea a Treia – un termen inventat în 1952 de geograful Alfred Sauvy, dar popularizat de Sartre. El şi de Beauvoir au devenit nişte figuri familiare, au fost fotografiați conversând cu diverşi dictatori africani şi asiatici – el în costume şi cămăşi din Lumea Întâi, ea în jachetele ei de profesoară, înveselite de fuste şi eşarfe „etnice“. Cele spuse de Sartre referitor la regimurile al căror invitat fusese nu avea mai mult sens decât laudele aduse Rusiei lui Stalin, însă erau lucruri mai acceptabile. Despre Castro: „Țara care s-a născut din Revoluția Cubaneză este o democrație directă.“ Despre Iugoslavia lui Tito: „Este punerea în practică a filozofiei mele.“ Despre Egiptul lui Nasser: „Până acum am refuzat să vorbesc despre socialism referitor la regimul egiptean. Acum ştiu că greşeam.“ A dat dovadă de o căldură specială în laudele aduse Chinei lui

Mao. A condamnat zgomotos „crimele de război" americane din Vietnam şi a comparat Statele Unite cu naziştii (mai făcuse această comparaţie şi în privinţa lui de Gaulle, uitând că generalul luptase împotriva acestora pe vremea când lui personal i se puneau în scenă piese în Parisul ocupat). Atât el, cât şi de Beauvoir fuseseră întotdeauna antiamericani: în 1947, în urma unei vizite, de Beauvoir publicase un articol absurd în *Les Temps modernes*, plin de ilare erori de ortografiere a numelor („Greeniwich Village", „Max Tawin" [Mark Twain], „James Algee") şi afirmaţii aiurite, precum aceea conform căreia numai cei bogaţi au voie să intre în magazinele de pe Fifth Avenue; practic fiecare afirmaţie din text este falsă şi articolul a devenit obiectul unei polemici strălucite din partea lui Mary McCarthy.[58] Nici una dintre aceste activităţi oarecum vane nu a avut însă prea mult efect asupra lumii şi ele nu au făcut decât să anihileze impactul oricărui lucru serios pe care l-ar fi avut de spus Sartre.

Şi totuşi exista o latură şi mai sinistră a predicilor adresate de Sartre admiratorilor săi din Lumea a Treia. Deşi el însuşi nu era un om de acţiune – una dintre cele mai dureroase remarci sarcastice aparţinându-i lui Camus era că Sartre „încerca să facă istoria din fotoliul său" –, încuraja întotdeauna acţiunea la alţii, şi de obicei această acţiune însemna violenţă. A devenit un protector al lui Franz Fanon, ideologul care ar putea fi numit fondatorul rasismului negru african modern, şi a scris o prefaţă la cartea acestuia *Les Damnés de la terre* (*Blestemaţii pământului*), 1961 – o adevărată biblie a violenţei –, încă şi mai însetată de sânge decât textul însuşi. Pentru un negru, a scris Sartre, „să împuşti un european înseamnă să omori două păsări dintr-o lovitură, să distrugi în acelaşi timp pe opresor şi pe omul pe care acesta îl oprimă". Avem de-a face aici cu o aducere la zi a existenţialismului: eliberarea de sine prin crimă. Sartre a fost acela care a inventat tehnica verbală (preluată din filozofia germană) a identificării ordinii existente cu „violenţa" (*e.g.* „violenţă instituţionalizată"), justificând astfel omorul în răsturnarea acestei ordini. El a afirmat: „Pentru mine, problema esenţială stă în a respinge teoria conform căreia stânga nu ar trebui să

răspundă la violență prin violență."[59] De remarcat: nu „o" problemă, ci problema „esențială". Cum scrierile lui Sartre erau foarte răspândite mai ales în rândul tineretului, el a devenit părintele spiritual al multor mişcări teroriste care au ajuns să oprime societatea începând cu sfârşitul anilor '60. Ceea ce nu a prevăzut însă Sartre, dar un om mai înțelept ar fi anticipat, era faptul că cea mai mare parte a violenței pe care o încurajase din punct de vedere filozofic avea să fie aplicată de negri nu pe albi, ci pe alți negri. Ajutându-l pe Fanon să semene agitație în Africa, Sartre a contribuit la războaiele civile şi la masacrele care au năpădit cea mai mare parte a continentului. Influența sa asupra sud-estului Asiei, unde războiul din Vietnam se apropia de sfârşit, a fost încă mai condamnabilă. Crimele oribile comise în Cambodgia începând din aprilie 1975, şi care au dus la moartea a între o cincime şi o treime din populație, au fost organizate de un grup de intelectuali burghezi, francofoni, cunoscuți ca Angka Leu (Organizația Superioară). Dintre cei opt lideri ai acesteia, cinci erau profesori, unul profesor universitar, unul funcționar public şi unul economist. Toți studiaseră în anii '50 în Franța unde nu numai că aparținuseră Partidului Comunist, dar îşi şi însuşiseră doctrinele lui Sartre privind activismul filozofic şi „violența necesară". Crimele în masă erau progeniturile sale ideologice.

În ultimii cincisprezece ani de viață, acțiunile proprii ale lui Sartre s-au mai împuținat. Sartre s-a zbătut cu disperare să rămână în rândurile avangardei. În 1968 a luat partea studenților, aşa cum făcuse încă din primele sale zile de profesorat. În urma evenimentelor din mai 1968, foarte puțini s-au mai bucurat de o oarecare credibilitate – în Franța[60], Raymond Aron a reprezentat o excepție –, astfel încât performanța reprobabilă a lui Sartre nu merită un blam special. Într-un interviu acordat postului de radio Luxemburg, el a salutat baricada studențească: „Violența este singurul lucru care le rămâne studenților care nu s-au încadrat încă în sistemul părinților lor... Pentru moment, singura forță antiinstituțională din țările noastre occidentale lipsite de tărie este reprezentată de studenți... Ei trebuie să decidă ce

formă de luptă să-şi asume. Nu putem nici măcar gândi să-i sfătuim în această chestiune."[61] Venind din partea unui om care îşi petrecuse treizeci de ani din viață sfătuindu-i pe tineri ce să facă, afirmația era ciudată. Şi stupiditățile continuau: „Ce este interesant în ceea ce priveşte acțiunea voastră", le-a spus el studenților, „este că instaurează la putere imaginația." Simone de Beauvoir era, la rândul ei, la fel de entuziastă. Dintre toate sloganurile îndrăznețe scrise de studenți pe zidurile Sorbonei, şi-a manifestat ea entuziasmul, cel care a „mişcat-o" cel mai tare a fost „Este interzis să interzici". Sartre s-a umilit luându-i un interviu liderului din acel moment al studenților, Daniel Cohn-Bendit, interviu pe care l-a transcris apoi în două articole publicate în *Nouvel Observateur*. Studenții aveau „sută la sută dreptate", simțea el, din moment ce regimul pe care îl distrugeau era „politica laşității... o invitație la crimă". O bună parte a unuia dintre aceste articole era dedicată atacării fostului său prieten Aron, care era aproape singurul care îşi păstrase capul pe umeri în acea perioadă de nebunii.[62]

Dar Sartre nu avea înclinații pentru astfel de mascarade. Tinerii săi admiratori erau aceia care îl împingeau să îşi asume un rol activ. Pe 20 mai, atunci când a apărut în amfiteatrul de la Sorbona pentru a se adresa studenților, Sartre părea un bătrân zăpăcit de lumina puternică, de fum şi de faptul că era numit „Jean-Paul", ceva ce acoliții săi nu făcuseră niciodată. Remarcile sale nu erau prea logice. A încheiat: „Acum am să vă las. Sunt obosit. Dacă nu plec acum, am să sfârşesc prin a spune o mulțime de lucruri prosteşti." La ultima sa apariție în fața studenților, pe 20 februarie 1969, Sartre a fost derutat de faptul că i se înmânase, chiar înainte de a începe să vorbească, un bilet nepoliticos venit din partea liderului studenților, care spunea: „Sartre, fii clar, fii concis. Avem o mulțime de măsuri pe care trebuie să le discutăm şi să le adoptăm." Nu era genul de sfat pe care Sartre era obişnuit să-l primească, sau pe care era capabil să-l urmeze.[63]

Şi totuşi, la acea vreme el ajunsese să aibă un nou interes. La fel ca în cazul lui Tolstoi, şi la Sartre durata medie a concen-

trării pe un subiect anume era scurtă. Interesul său pentru revoluția studențească a durat mai puțin de un an. A urmat o tentativă la fel de scurtă, dar mai ciudată, de a se identifica cu „muncitorii“, acele ființe misterioase, dar idealizate, despre care scria atât de mult, dar cu care nu avusese nimic de-a face pe tot parcursul vieții. În primăvara anului 1970 a avut loc o încercare întârziată a extremei stângi din Franța de a europeniza violenta Revoluție Culturală a lui Mao. Mişcarea a fost intitulată Stânga Proletară, iar Sartre a fost de acord să i se alăture. A devenit, teoretic, redactorul-şef al publicației acesteia, *La Cause du Peuple* (*Cauza poporului*), în mare măsură pentru a împiedica poliția să confişte ziarul. Scopurile acestei mişcări erau destul de violente până şi pentru gustul lui Sartre – se cerea ca directorii de fabrică să fie închişi, iar deputații parlamentari să fie linşați; era însă de un romantism lipsit de rafinament, copilărească şi antiintelectuală. Sartre chiar că nu-şi avea locul în cadrul ei şi se pare că a simțit şi singur acest lucru, mormăind: „Dacă aş continua să mă încurc cu activiştii, ar trebui să fiu împins de colo-colo într-un scaun cu rotile şi aş sta în calea tuturor.“ A fost însă presat de tinerii săi discipoli şi, în cele din urmă, nu a putut rezista tentației spectacolului politic. Aşa se face că Parisul s-a putut delecta cu imaginea unui Sartre de şaizeci şi şapte de ani – căruia chiar şi de Gaulle (spre enervarea lui Sartre) i se adresa cu „dragă Maestre“ – care vindea în plină stradă ziare scrise stângaci şi vâra broşuri în mâna trecătorilor plictisiți. Un fotograf l-a surprins pe 26 iunie 1970 îndeletnicindu-se cu acest lucru pe Champs-Elysées, îmbrăcat în noua sa ținută proletară: cu pulover alb, hanorac şi pantaloni largi. A izbutit chiar să fie arestat, dar a fost eliberat în mai puțin de o oră. În octombrie, a luat-o de la capăt, suindu-se pe un butoi de petrol, în curtea uzinelor Renault din Billancourt, şi predicându-le muncitorilor de acolo. Un reportaj din *L'Aurore* menționa ironic: „Nu muncitorii predominau. Congregația lui Sartre consta în întregime din cei câțiva maoişti pe care îi adusese cu sine.“[64] Optsprezece luni mai târziu era înapoi la o altă uzină Renault, fiind de această dată introdus înăuntru pentru a susține verbal o grevă a foamei.

Oamenii de ordine l-au găsit însă şi l-au dat afară. Eforturile lui nu par a fi trezit nici măcar o umbră de interes în rândurile muncitorilor de la uzinele auto. Toți asociații săi erau, ca întotdeauna, intelectuali burghezi.

Dar, pentru omul care a dat greş în acțiune, care nu fusese de fapt activist în adevăratul sens al termenului, au existat întotdeauna „cuvintele“. Faptul că şi-a intitulat astfel partea reprezentativă a autobiografiei sale este grăitor. A folosit ca motto *Nulla dies sine linea* – „Nici o zi fără a scrie“. Acesta a fost un legământ pe care l-a respectat. Scria şi putea pune laolaltă până la zece mii de cuvinte pe zi. O bună parte dintre acestea erau de slabă calitate; sau, mai curând, pretențioase, sonore, dar lipsite de un conținut semnificativ, umflate. Am descoperit eu însumi acest lucru la Paris, la începutul anilor '50, când i-am tradus în mod întâmplător polemicile: păreau adesea să sune bine în franceză, dar se destrămau de îndată ce erau exprimate în termeni anglo-saxoni concreți. Sartre nu a pus prea mult preţ pe calitate. Scriindu-i în 1940 lui de Beauvoir şi reflectând pe marginea marelui număr de cuvinte aşternute pe hârtie, Sartre a recunoscut: „Am considerat întotdeauna cantitatea o virtute.“[65] Este ciudat faptul că în ultimele sale decenii de viață a devenit tot mai obsedat de Flaubert, un scriitor de o exigență extremă, mai ales în privința cuvintelor, care şi-a revăzut cărțile cu o insistență aproape maniacală. Cartea despre Flaubert pe care a scris-o în cele din urmă consta din trei volume şi număra 2 802 pagini, multe dintre ele aproape de necitit. Sartre a scris multe cărți, unele dintre ele enorme, şi multe altele care nu au fost terminate – deşi adesea materialul era valorificat în cadrul altor scrieri. A existat un proiect gigantic al unui volum despre Revoluția Franceză şi al unuia despre Tintoretto. O altă imensă întreprindere era autobiografia sa, rivalizând în privința lungimii cu *Mémoires d'outre tombe* de Chateaubriand, iar *Les Mots* este de fapt un extract din această autobiografie.

Sartre a mărturisit că, de fapt, cuvintele erau întreaga lui viață: „Am investit totul în literatură... îmi dau seama că literatura este un substitut pentru religie.“ A recunoscut că pentru

el cuvintele erau mai mult decât literele din care erau alcătuite, decât sensul lor: ele erau entități vii, asemănându-se mai curând modului în care cercetătorii evrei ai Zoharului sau ai Kabbalei simțeau că literele Torei au o putere religioasă: „Am simțit misticismul cuvintelor... puțin câte puțin, ateismul a devorat totul. Am dezinvestit și secularizat scriitura... ca un necredincios m-am întors la cuvinte, având nevoie să știu ce însemna vorbirea... Mă aplec asupra lor, dar înaintea mea simt moartea unui vis, o veselă cruzime, tentația perpetuă a terorii."[66] Aceste rânduri au fost scrise în 1954, când Sartre mai avea încă milioane de cuvinte de spus. Ce însemna asta? Probabil că foarte puțin. Sartre a preferat întotdeauna să scrie mai curând bazaconii decât să nu scrie nimic. Este un scriitor care confirmă de fapt remarca dură a lui Dr. Johnson: „Un francez trebuie să vorbească întotdeauna, fie că știe ceva despre subiect, fie că nu."[67] Așa cum s-a exprimat el însuși: „[Scrisul] este obiceiul și profesia mea." A avut o părere pesimistă referitoare la eficacitatea celor scrise de el. „Mulți ani mi-am tratat pana ca și cum ar fi fost sabia mea: acum îmi dau seama cât de neajutorați suntem. Nu contează: Scriu. Voi continua să scriu cărți."

Sartre mai și vorbea. Uneori vorbea neîncetat. Uneori vorbea când nimeni nu-l asculta. În autobiografia regizorului John Huston există o caricatură foarte reușită a lui Sartre. În 1958–1959 cei doi au lucrat împreună la un scenariu despre Freud. Sartre venise să stea în casa lui Huston din Irlanda. Huston îl descrie pe Sartre ca pe „un butoiaș de om și urât pe cât poate fi de urâtă o ființă umană. Chipul îi era umflat și ciupit de vărsat, dinții îngălbeniți și avea albeață la un ochi." Principala sa caracteristică era însă trăncăneala interminabilă: „Nu exista ceva care să se asemene cu o conversație cu el. Vorbea fără încetare. Nu-l puteai întrerupe. Așteptai să-și tragă răsuflarea, dar nu o făcea. Cuvintele ieșeau într-un torent perfect." Huston era uimit să vadă că, atunci când vorbea, Sartre lua notițe după propriile sale cuvinte. Uneori Huston ieșea din cameră, incapabil să suporte nesfârșita înșiruire de cuvinte. Însă sunetul monoton și distant

al vocii lui Sartre îl urmărea prin casă. Când Huston revenea în cameră, îl găsea pe Sartre vorbind în continuare.[68]

Această diaree verbală i-a distrus în cele din urmă farmecul de orator. Când i-a apărut dezastruoasa carte despre dialectică, Jean Wahl l-a invitat totuşi să ţină o conferinţă despre ea la College de Philosophie. Sartre a început la ora şase seara, citind dintr-un manuscris scos dintr-un dosar imens „cu un ton mecanic, grăbit". Nu şi-a ridicat niciodată ochii din text. Se arăta complet absorbit de propria scriere. După o oră, publicul era neliniştit. Sala era plină şi unii trebuiau să stea în picioare. După o oră şi trei sferturi, publicul era epuizat, iar câţiva zăceau pe jos. Sartre părea să fi uitat de oamenii care erau acolo. În cele din urmă, Wahl a trebuit să-l atenţioneze să se oprească. Sartre şi-a strâns brusc hârtiile şi a ieşit fără să spună un cuvânt.[69]

A existat însă întotdeauna un grup devotat care să-l asculte. Încetul cu încetul, pe măsură ce Sartre îmbătrânea, erau tot mai puţini astfel de admiratori consecvenţi. La sfârşitul anilor '40 şi începutul anilor '50, Sartre a făcut bani frumoşi. I-a cheltuit însă la fel de repede. Fusese întotdeauna lipsit de griji în ceea ce priveşte banii. Copil fiind, ori de câte ori voia bani, îi lua pur şi simplu din geanta mamei sale. Ca profesor de şcoală, el şi de Beauvoir luau şi dau cu împrumut fără reţineri: „Împrumutam de la toată lumea", a recunoscut ea.[70] Iar el a declarat: „Banii au un fel de perisabilitate care îmi place. Îmi place să-i văd alunecându-mi printre degete şi dispărând."[71] Această nepăsare îşi avea şi latura agreabilă. Spre deosebire de mulţi intelectuali, şi mai ales de cei renumiţi, Sartre era sincer generos în privinţa banilor. Îi făcea plăcere să achite el nota de plată la cafenea sau la restaurant, adesea pentru oameni pe care abia îi cunoştea. Dădea bani pentru diverse cauze. Dăduse RDR-ului peste 300 000 de franci (peste 100 000 de dolari, la cursul de schimb al anului 1948). Secretarul său, Jean Cau, îl numea „incredibil de generos şi de încrezător"[72]. Generozitatea şi simţul umorului (ocazional) erau laturile cele mai bune ale caracterului său. Atitudinea sa faţă de bani era totodată şi iresponsabilă.

Pretindea că tratează cu profesionalism problema drepturilor de autor şi a onorariilor agenţilor literari – la singura sa întâlnire cu Hemingway, în 1949, cei doi scriitori nu au discutat nimic altceva decât subiecte de acest gen, o conversaţie foarte pe gustul lui Hemingway, însă aceasta era de dragul aparenţelor.[73] Succesorul lui Cau, Claude Fox, a mărturisit: „[Sartre] refuza cu obstinaţie să aibă de-a face cu banii. Îi privea ca pe o pierdere de timp. Şi totuşi avea încontinuu nevoie de ei: pentru a-i da, pentru a-i ajuta pe alţii."[74] Drept consecinţă, avea datorii imense la editorii săi şi avea restanţe enorme la plata impozitului. Mama sa îi achita în secret impozitele – de unde ironia lui Camus –, dar resursele ei nu erau nelimitate, astfel încât la sfârşitul anilor '50 Sartre se găsea într-un mare impas financiar, pe care nu l-a depăşit niciodată cu adevărat. În ciuda unor câştiguri considerabile şi susţinute a rămas îndatorat şi de cele mai multe ori fără bani lichizi. Odată, s-a plâns că nu-şi putea permite o pereche nouă de pantofi. Întotdeauna au existat pe statele lui de plată o serie de oameni cu o funcţie sau alta, sau primind chilipiruri. Aceştia alcătuiau curtea lui exterioară, cea interioară o formau femeile. La sfârşitul anilor '60, numărul acestora a scăzut simţitor, odată cu slăbirea poziţiei sale financiare, iar curtea exterioară s-a restrâns şi ea.

În anii '70 Sartre a devenit o figură tot mai jalnică, îmbătrânit prematur, practic orb, adesea beat, îngrijorat în privinţa banilor, nesigur pe concepţiile sale. În viaţa lui a intrat un tânăr evreu din Cairo, Benny Levy, care a scris sub pseudonimul Pierre Victor. Familia acestuia fugise din Egipt în 1956–1957, în perioada crizei din Suez, iar el era apatrid. Sartre l-a ajutat să obţină permisiunea de sejur în Franţa şi l-a făcut secretarul său. Victor avea o predilecţie pentru mistere, purta ochelari fumurii şi uneori o barbă falsă. Părerile sale erau excentrice, adesea extreme, apărate cu străşnicie, prezentate cu sinceritate şi perseverenţă şefului său. Numele lui Sartre apărea legat de afirmaţii ciudate sau pe piese pe care cei doi le scriau împreună.[75] De Beauvoir se temea că Victor va deveni un alt Ralph

Schoenman. A fost extrem de acidă atunci când acesta a stabilit o legătură cu Arlette. A început să-l urască şi să se teamă de el, aşa cum Sonia Tolstoi îl urâse şi se temuse de Certkov. La vremea aceea însă, Sartre era incapabil de prea multă extravaganţă publică. Viaţa lui particulară a rămas variată din punct de vedere sexual, iar timpul îi era împărţit între membrele haremului său. Vacanţele şi le petrecea astfel: trei săptămâni cu Arlette la casa pe care o deţineau amândoi în sudul Franţei; două săptămâni cu Wanda, de obicei în Italia; câteva săptămâni pe o insulă grecească cu Hélène; apoi o lună cu de Beauvoir, în general la Roma. La Paris se muta adesea în diferitele apartamente ale femeilor cu care avea de-a face. Ultimii săi ani au fost descrişi cu cruzime de de Beauvoir în cărticica ei *La cérémonie des adieux*: incontinenţa lui, beţia, favorizate de fetele care îi strecurau sticle cu whisky, lupta pentru putere asupra a ceea ce-i mai rămăsese din minte. Trebuie să fi fost o uşurare pentru ei toţi când a murit, la spitalul Broussais, pe 15 aprilie 1980. În 1965 o adoptase în secret pe Arlette. Aşa se face că ea a moştenit totul, inclusiv drepturile de autor, şi a gerat publicarea postumă a manuscriselor lui. Pentru de Beauvoir aceasta a fost trădarea finală: „centrul" eclipsat de una dintre „periferii". I-a supravieţuit cinci ani, o regină mamă a stângii intelectuale franceze.

Sartre nu a reuşit să ajungă la nici un fel de coerenţă şi consecvenţă a concepţiilor sale privind politica publică. Nici un corp de doctrine nu i-a supravieţuit. La sfârşit, el nu a reprezentat nimic mai mult decât o vagă dorinţă de a aparţine stângii şi tineretului. Declinul intelectual al lui Sartre, care în fond păruse a fi fost cândva identificat cu o filozofie de viaţă impresionantă, deşi confuză, a fost deosebit de spectaculos. Există însă întotdeauna un segment reprezentativ al publicului educat care îşi revendică lideri intelectuali, oricât ar fi aceştia de nesatisfăcători. În ciuda enormităţilor lui, Rousseau a fost în mare măsură onorat la moarte şi după aceea. Sartre, un alt *monstre sacré*, a avut parte de funeralii mărețe organizate de Parisul

intelectual. Peste 50 000 de oameni, majoritatea tineri, i-au urmat trupul la Cimitirul Montparnasse. Pentru a vedea mai bine, unii s-au cățărat în copaci. Unul a căzut izbindu-se chiar de sicriu. Cărei cauze veniseră ei să-i aducă onorul? Ce credință, ce adevăr luminos despre umanitate afirmau ei prin prezența lor în masă? Ne putem întreba pe bună dreptate.

10
Dispariția rațiunii

La sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial a avut loc o schimbare semnificativă în orientarea predominantă a intelectualilor laici, o schimbare a accentului care a trecut de la utopism la hedonism. Începută lent, schimbarea a devenit tot mai rapidă. Originile sale pot fi studiate cel mai bine aruncând o privire asupra concepțiilor şi relațiilor dintre trei scriitori britanici, născuți cu toții în 1903: George Orwell (1903–1950), Evelyn Waugh (1903–1966) şi Cyril Connolly (1903–1974). Cei trei pot fi descrişi ca Vechiul Intelectual, Antiintelectualul şi Noul Intelectual. Între Waugh şi Orwell a început o relație circumspectă de prietenie abia când acesta din urmă fusese atins de o boală necruțătoare. Waugh şi Connolly s-au certat pe tot parcursul anilor maturității. Orwell şi Connolly se cunoşteau încă din şcoală. Fiecare dintre ei i-a supravegheat cu precauție, scepticism şi uneori cu invidie pe ceilalți doi. De altfel, Connolly, care se simțea ratatul acestui trio, a scris, într-un exemplar din Virgiliu un cuplet în care îşi plângea de milă şi pe care i l-a dat criticului dramatic T.C. Worsley:

> La Eton cu Orwell, la Oxford cu Waugh,
> A fost un nimeni înainte şi un nimeni apoi.[1]

Situația astfel prezentată era însă departe de adevăr. Din anumite puncte de vedere, Connolly avea să se dovedească a fi cel mai influent dintre cei trei.

Orwell – primul de care ne vom ocupa – este, de fapt, un caz clasic de Vechi Intelectual, în sensul că pentru el implicarea

politică totală într-un viitor utopic nu era decât un substitut pentru un idealism religios în care nu putea crede. Pentru el Dumnezeu nu avea cum să existe. A ales să creadă în om, însă uitându-se prea îndeaproape la obiectul devoțiunii sale și-a pierdut credința. Orwell, născut Eric Blair, provenea dintr-o familie oarecare de întemeietori ai imperiului; de fapt așa și arăta. Era înalt, zvelt, cu părul tuns scurt la spate și în părți și cu o mustață tăiată sever. Bunicul din partea tatălui servise în Armata Indiană, cel din partea mamei fusese negustor de tec în Birmania. Tatăl lui Orwell lucrase în cadrul Departamentului pentru Opiu al Serviciului Public Indian. Orwell și Connolly au urmat aceeași școală particulară elegantă, iar mai târziu au mers amândoi la Eton. Orwell a primit această educație costisitoare deoarece era un băiat inteligent, la fel ca și Connolly, de la care se aștepta să obțină o bursă de studiu și să sporească reputația școlii. De fapt, amândoi băieții au așternut ulterior pe hârtie relatări amuzante, însă foarte acide despre școală, care i-au știrbit reputația.[2] Eseul lui Orwell *Such, Such were the Joys* (*Așa, așa erau bucuriile*) este exagerat și chiar mincinos. Părerea tutorelui său de la Eton, A.S.F. Gow, care cunoștea foarte bine școala particulară, este că Orwell fusese corupt de Connolly ca să scrie această acuzație nedreaptă.[3] Dacă lucrurile au stat așa, atunci a fost singura ocazie în care Connolly l-a convins pe Orwell să se angajeze într-o direcție imorală și, cu atât mai mult, într-una care implica minciuna. Așa cum a remarcat printre dinți Victor Gollancz, Orwell era dureros de corect.

După plecarea de la Eton, Orwell s-a înrolat în poliția indiană, unde a rămas vreme de cinci ani, între 1922 și 1927. Aceasta i-a permis să vadă latura negativă a imperialismului, spânzurările și biciuirile, și a ajuns la concluzia că nu putea tolera așa ceva. De fapt, cele două eseuri sclipitoare ale lui, *A Hanging* (*O spânzurare*) și *Shooting an Elephant* (*Împușcând un elefant*), au făcut poate mai mult pentru subminarea spiritului imperialist în Marea Britanie decât orice altă scriere.[4] S-a întors în Anglia în permisie, a demisionat și s-a decis să devină scriitor. A ales numele „George Orwell“ după ce luase în considerare mai multe

posibilități, inclusiv P.S. Burton, Kenneth Miles și H. Lewis Allways.[5] Orwell era un intelectual prin faptul că era convins – cel puțin în tinerețe – că lumea putea fi remodelată prin forța intelectului. Așa se face că Orwell gândea în termeni de idei și concepte. Firea și poate și formația sa de polițist i-au insuflat un interes viu pentru oameni. Instinctul lui de polițist îi spunea cu siguranță că lucrurile nu sunt cum par a fi și că doar investigația și scrutarea îndeaproape a faptelor vieții ar putea face adevărul să iasă la iveală.

Prin urmare, spre deosebire de majoritatea intelectualilor, Orwell s-a angajat în această carieră ca un intelectual socialist, analizând viața clasei muncitoare chiar din interiorul ei. Avea din acest punct de vedere ceva în comun cu Edmund Wilson, care îi împărtășea pasiunea pentru adevărul curat. Orwell era însă cu mult mai perseverent decât Wilson în a căuta să îi cunoască pe „muncitori" și multă vreme această căutare a experienței directe a rămas tema centrală a vieții lui. A început prin a închiria camere în Notting Hill, la acea vreme o simplă mahala londoneză. Apoi, în 1929, a lucrat la Paris, ca spălător de vase și hamal de bucătărie. S-a îmbolnăvit însă de pneumonie – avea o sensibilitate cronică a plămânilor, care avea să-l doboare în cele din urmă, la doar 47 de ani – și aventura a luat sfârșit printr-o internare într-un spital pentru săraci din Paris, episod descris în mod înfiorător în *Downs and Out in Paris and London* (*Vagabond prin Paris & Londra*), 1933. Ulterior a trăit alături de vagabonzi și culegători de hamei, a locuit împreună cu o familie de muncitori în orașul industrial Wigan, în Lancashire, și a deschis un magazin sătesc. Toate aceste activități nu aveau decât un unic scop: „Simțeam că trebuie să scap nu doar de imperialism, ci, practic, de orice formă de dominare a omului de către om. Am vrut să mă cufund cu totul, să cobor direct printre cei oprimați, să fiu unul dintre ei și să fiu de partea lor împotriva tiranilor."[6]

Așa se face că, în 1936, atunci când a izbucnit Războiul Civil din Spania, Orwell nu numai că a acordat sprijin moral Republicii, cum au făcut-o de altfel peste nouăzeci la sută dintre

intelectuali, dar – spre deosebire de marea lor majoritate – el chiar a luptat pentru ea. Mai mult, ca o ironie a sorții, a luptat pentru Republica Spaniolă în cadrul a ceea ce avea să devină cea mai oprimată și mai martirizată secțiune a Armatei Republicane, miliția anarhistă (POUM). Tot restul vieții a fost criticat pentru această experiență. Conform firii sale, înainte de a se decide ce să facă, Orwell dorea mai întâi să meargă în Spania și să vadă cu propriii lui ochi cum stau lucrurile. Era însă dificil să ajungi acolo, iar intrarea în țară era, de fapt, controlată de Partidul Comunist. Orwell s-a dus mai întâi la Victor Gollancz, care l-a pus în legătură cu John Strachey; la rândul său, acesta l-a trimis la Harry Pollitt, șeful Partidului Comunist. Pollitt nu era însă dispus să îi dea lui Orwell o recomandare decât cu condiția ca acesta să se declare de acord cu includerea sa în rândurile Brigăzii Internaționale, controlată de Partidul Comunist. Orwell a refuzat să facă acest lucru, dar nu pentru că ar fi avut ceva împotriva brigăzii – în Spania, în anul care a urmat, a încercat de fapt să i se alăture –, ci pentru că i-ar fi anulat dreptul la opțiune înainte ca el să fi avut timp să ia cunoștință de fapte. Așa se face că s-a îndreptat spre facțiunea de stânga, cunoscută sub numele de Partidul Independent al Muncii. Prin intermediul acestuia a ajuns la Barcelona, unde a fost pus în legătură cu anarhiștii, și astfel a ajuns să intre în miliția POUM. Barcelona l-a impresionat: „Un oraș în care clasa muncitoare era la conducere"; a fost și mai impresionat de existența miliției, în care „multe dintre motivele devenite normale într-o societate civilizată – snobismul, goana după bani, teama de șefi etc. – au încetat pur și simplu să mai existe. Obișnuita împărțire a societății pe clase a dispărut într-o măsură aproape de neimaginat într-o atmosferă îmbibată de bani cum este cea a Angliei."[7] A considerat lupta în care a fost rănit drept o experiență încântătoare și i-a scris lui Connolly o scrisoare cu un vag ton de reproș. Acesta privise războiul, așa cum au făcut-o majoritatea intelectualilor, pur și simplu ca un turist „îngrijorat": „Păcat că nu ai venit la baza noastră să mă vezi când ai fost în Anglia. Mi-ar fi plăcut să-ți ofer un ceai într-un adăpost

antiaerian."[8] Orwell a descris serviciul activ în miliţie drept „o comunitate în care speranţa era mai normală decât apatia sau cinismul, în care cuvântul «tovarăş» însemna tovărăşie şi nu ajunsese, aşa cum se întâmplă în majoritatea ţărilor, o monedă calpă". Acolo „nimeni nu era înclinat spre autoafirmare", era „penurie de orice, dar nu existau privilegii sau linguşire". A privit situaţia ca pe o „anticipare brută a stadiilor iniţiale ale socialismului". În consecinţă, a scris acasă: „Am văzut lucruri minunate şi, în sfârşit, cred cu adevărat în socialism, ceea ce nu s-a întâmplat niciodată înainte."[9]

A urmat însă experienţa devastatoare a epurării anarhiştilor de către Partidul Comunist la ordinul lui Stalin. Mii de camarazi ai lui Orwell au fost pur şi simplu ucişi sau aruncaţi în închisoare, torturaţi şi executaţi. El personal a fost norocos că a scăpat cu viaţă. Aproape la fel de relevantă pentru el a fost şi dificultatea de a face să fie publicată – la reîntoarcerea în Anglia – relatarea acestor teribile evenimente. Nici Victor Gollancz, în Clubul Cărţii de Stânga, nici Kingsley Martin, în *New Statesman* – cele două instituţii principale prin intermediul cărora era informată opinia publică progresistă din Anglia – nu i-au permis să spună adevărul. Era deci silit să se îndrepte spre altcineva. Orwell a plasat întotdeauna experienţa înaintea teoriei, or aceste evenimente au demonstrat câtă dreptate avusese. Teoria susţinea că stânga – odată ajunsă la putere – se va comporta corect şi va respecta adevărul. Experienţa i-a dovedit că stânga era capabilă de forme de nedreptate şi cruzime de un tip necunoscut încă, rivalizând doar cu monstruoasele crime ale naziştilor germani, şi că ar suprima de bunăvoie adevărul în favoarea adevărului mai înalt pe care ea îl promova. Experienţa confirmată de cele întâmplate în cadrul celui de-al Doilea Război Mondial, când toate valorile şi loialităţile au fost răsturnate, l-a învăţat pe Orwell că, în situaţii practice, fapturile umane contau mai mult decât ideile abstracte; era ceva ce el susţinuse dintotdeauna în sinea lui. Orwell nu şi-a abandonat niciodată cu totul credinţa că prin forţa ideilor s-ar putea crea o societate mai bună şi în virtutea acestui punct de vedere a rămas un intelectual. Atacul

său a ajuns să nu mai aibă drept țintă societatea tradițională capitalistă existentă, ci utopiile frauduloase cu care intelectuali aidoma lui Lenin căutaseră să o înlocuiască. Cele mai reușite cărți ale sale, *Animal Farm* (*Ferma animalelor*), 1945, și *Nineteen Eighty-Four* (*O mie nouă sute optzeci și patru*), 1949, erau în principal critici la adresa abstracțiunilor puse în practică, a controlului totalitar exercitat asupra minții și trupului în numele utopiei întrupate și (așa cum s-a exprimat el) „a perversiunilor de care este în stare o economie centralizată“[10].

În mod necesar, o asemenea schimbare de accent l-a dus pe Orwell la adoptarea unui punct de vedere extrem de critic în ceea ce-i privește pe intelectuali ca atare. Faptul se potrivea bine temperamentului său, care ar putea fi descris mai curând drept regimentar decât drept boem. Opera sa este presărată cu aparteuri de genul „Ar trebui să ne așteptăm la bun-simț chiar și din partea unui poet“ (referitor la Ezra Pound). Într-adevăr, una dintre axiomele sale era aceea că „oamenii obișnuiți“, săraci, aveau un sentiment mai puternic a ceea ce el numea „bun-simț“, un atașament mai mare față de virtuțile simple cum ar fi onestitatea, loialitatea și sinceritatea, decât cei cu o educație superioară. La moartea sa, survenită în 1950, destinația politică finală a lui Orwell era neclară; încă se mai încadra vag printre intelectualii de stânga. Pe măsură ce i-a crescut reputația, dreapta și stânga s-au luptat – și de fapt se mai luptă încă – pentru titlul de opțiune politică a lui Orwell. În cei patruzeci de ani scurși de la moartea sa, el a ajuns însă să fie folosit drept armă pentru a combate conceptele intelectuale ale stângii. Intelectualii care se simt solidari cu clasa lor l-au recunoscut de mult drept inamic. Așa se face că, în eseul său despre Orwell, Mary McCarthy, uneori confuză în ideile ei politice, dar cu o conștiință de clasă foarte pronunțată, este extrem de severă: Orwell era „conservator ca temperament, la fel de refractar în fața extremelor de comportament, ținută sau gândire ca un colonel în rezervă sau ca un muncitor“. Era un „filistin în devenire. Era un adevărat filistin“. Socialismul lui Orwell era „o idee neanalizată răsărită din mintea sa, retorică pură“. Pentru el, urmărirea staliniștilor

era uneori „pur şi simplu rezultatul unei antipatii personale". „Eşecul [său] politic... a fost un eşec de gândire." Dacă ar fi trăit, mai mult ca sigur că s-ar fi deplasat către dreapta, astfel încât probabil că „a fost o binecuvântare pentru el că a murit"[11]. (Acest ultim gând – mai bine mort decât anticomunist – este un exemplu izbitor al priorităţilor intelectualilor arhetipali.)

Unul dintre motivele pentru care intelectualii de profesie s-au îndepărtat de Orwell a fost convingerea crescândă că, în timp ce căutarea unor soluţii politice era corectă, „aşa cum un doctor caută să salveze viaţa unui pacient care este probabil pe moarte", noi trebuie să începem „prin a recunoaşte că comportamentul politic este în mare măsură non-raţional", şi de aceea nu este de regulă susceptibil de genul de soluţii pe care căutau să le impună de obicei intelectualii.[12] Dar, în timp ce intelectualii deveneau suspicioşi în ceea ce-l priveşte pe Orwell, cei cu convingeri contrarii – oamenii de litere, dacă vreţi – căutau să se apropie de el. Evelyn Waugh, de pildă, nu a fost niciodată un om care să subestimeze importanţa factorului raţional în viaţă. A început să corespondeze cu Orwell şi l-a vizitat la spital; dacă Orwell ar fi supravieţuit, este foarte probabil ca prietenia lor să fi înflorit. Au început prin a găsi un punct comun în atitudinea faţă de P.G. Wodehouse, scriitor pe care ambii îl admirau şi despre care considerau că nu ar mai trebui să fie persecutat pentru emisiunile sale radio din timpul războiului (destul de inofensive în comparaţie cu cele ale lui Ezra Pound). Acesta a fost un caz în care ambii au insistat că individul ar trebui să treacă înaintea conceptului abstract de justiţie ideologică. Waugh a văzut imediat în Orwell un potenţial dezertor din eşalonul intelectualităţii. Pe 31 august 1945 a notat în jurnalul său: „Am luat cina cu vărul meu comunist, Claud [Cockburn], care m-a prevenit în ceea ce priveşte literatura troţkistă, astfel încât am citit şi am savurat din plin *Ferma animalelor* de Orwell."[13] A recunoscut şi forţa volumului *O mie nouă sute optzeci şi patru*, deşi a considerat neplauzibil ca spiritul religios să nu supravieţuiască pentru a contribui la rezistenţa în faţa tiraniei descrise de Orwell. În ultima sa scrisoare, datată 17 iulie 1949, Waugh

şi-a exprimat punctul de vedere adăugând: „Vezi cât de mult m-a incitat cartea ta, încât risc să ţin o predică."[14] Ceea ce Orwell a ajuns să accepte cu circumspecţie şi întârziere – eşecul utopismului pe seama iraţionalităţii fundamentale a comportamentului uman – Waugh susţinuse cu îndârjire aproape toată viaţa. Într-adevăr, nici un alt intelectual – nici chiar Kipling – nu a dat o expresie mai clară a poziţiei antiintelectuale. Ca şi Orwell, Waugh credea în experienţa individuală, în a vedea pe cont propriu, şi nu în fantasme teoretice. Merită remarcat faptul că, deşi nu a căutat înadins să trăiască laolaltă cu cei oprimaţi, cum a făcut-o Orwell, Waugh a fost un călător inveterat, ajungând adesea în regiuni îndepărtate şi pline de dificultăţi, văzând o mulţime de oameni şi de evenimente şi ajungând atât la o cunoaştere practică, cât şi livrescă a lumii. Când scria despre chestiuni serioase, dovedea şi un respect neobişnuit pentru adevăr. Singura sa lucrare mărturisit politică – o descriere a regimului revoluţionar mexican – intitulată *Robbery under Law* (*Furt în umbra legii*), 1939, este precedată de un avertisment către cititori. A expus clar de ce calificare dispunea pentru a trata subiectul şi cât i se părea lui de inadecvată. Le-a atras atenţia asupra cărţilor scrise de cei cu păreri diferite de a lui şi i-a prevenit să nu-şi formeze o opinie referitoare la cele ce aveau loc în Mexic numai pe baza relatării sale. A accentuat faptul că deplângea literatura „angajată". Mulţi cititori, spunea el, „plictisiţi de privilegiul unei prese libere" se hotărăsc „să-şi impună o cenzură voluntară" formând cluburi ale cărţii – se gândea la Clubul Cărţii de Stânga, al lui Gollancz –, astfel încât să „poată fi perfect încrezători în faptul că orice ar citi va fi scris cu intenţia de a le confirma opiniile deja formate". Astfel, pentru a fi corect faţă de cititorul său, Waugh a găsit de cuviinţă să îşi rezume propriile convingeri.

Era, a spus el, un conservator, şi tot ceea ce văzuse în Mexic îi întărise convingerile. Omul era, prin însăşi natura sa, „un exilat şi nu îşi va fi niciodată suficient sie însuşi, şi nici complet pe lumea asta". Considera că şansele de fericire ale omului „nu sunt mult afectate de condiţiile economice şi politice în care

trăieşte acesta“ şi că schimbările bruşte în starea omului nu făceau în general decât să agraveze lucrurile, ele fiind „susținute de persoane greşite, pentru rațiuni greşite“. Credea în guvern: „oamenii nu pot trăi laolaltă fără reguli“, dar acestea „ar trebui ținute la nivelul securității minimale“. „Nici o formă de guvernare dată de la Dumnezeu“ nu era „mai bună decât alta“, iar „elementele anarhice din societate“ erau atât de puternice încât „păstrarea păcii era o activitate cu normă întreagă“. Inegalitățile de avere şi poziție erau „inevitabile“ şi de aceea era „lipsită de sens discutarea avantajelor eliminării acestora“. De fapt, oamenii „se grupau în mod natural într-un sistem de clase“, faptul fiind „necesar pentru orice acțiune în cooperare“. Războiul şi cucerirea erau, la rândul lor, inevitabile. Arta era şi ea o funcție naturală a omului şi „întâmplarea face ca arta de calitate, în cea mai mare parte, să fi fost produsă „în sisteme de tiranie politică“, deşi „nu cred că are vreo legătură cu vreun sistem anume“. În ultimă instanță, Waugh a afirmat că era patriot în sensul că, deşi nu considera că prosperitatea britanică era în mod necesar dăunătoare altcuiva, dacă totuşi se punea astfel problema, atunci „vreau ca Britania să prospere, şi nu rivalii ei“.

Waugh a descris societatea aşa cum era, şi nu cum ar fi trebuit să fie şi a precizat care era răspunsul său la ea. Avea o viziune cu adevărat personală, idealizată; fiind însă un antiintelectual, a conchis de bunăvoie că această viziune era irealizabilă. Pentru el, societatea ideală, aşa cum a descris-o într-o introducere la o carte publicată în 1962, avea patru ordine. În frunte venea „sursa onoarei şi justiției“. Imediat după aceea urmau „cei care dețin funcții venite de sus şi sunt custozii tradiției morale şi ai mizericordiei“. Aceştia trebuiau să fie „gata de sacrificiu“, dar erau protejați de „contaminarea de corupție şi ambiție prin posesiunile ereditare“; erau cei care „încurajau artele, cenzorii moravurilor“. După aceştia veneau „clasele muncii şi studiului“, inițiate încă din copilărie în „întreprinderi pline de cinste“. La urmă veneau muncitorii manuali, „mândri de meşteşugul lor şi legați de cei aflați mai sus decât ei prin supunerea comună față de monarh“. Waugh a încheiat afirmând că societatea ideală

era autoreproductivă: „În general, un om se potrivește cel mai bine sarcinilor pe care le-a văzut îndeplinite de tatăl său." Însă un asemenea ideal, „nu a existat niciodată în istorie și nici nu va exista vreodată", iar „pe an ce trece noi ne îndepărtăm tot mai mult de el". Și totuși, Waugh nu era un defetist. Nu credea, susținea el, în simpla lamentație urmată de o ploconire în fața spiritului epocii, „căci spiritul epocii reprezintă spiritul acelora care o compun, și cu cât este mai puternică expresia de nemulțumire față de tendința predominantă, cu atât este mai mare posibilitatea de a o îndepărta de cursul ei nimicitor"[15].

În mod constant și pe măsura capacităților sale deosebite, Waugh chiar s-a „disociat de tendința dominantă". Date fiind însă concepțiile sale, el nu s-a implicat efectiv în politică. Așa cum se exprima el, „nu aspir la a-mi sfătui suverana cum să și-i aleagă pe aceia care o slujesc"[16]. Nu numai că a evitat personal politica, dar a deplâns faptul că în anii '30 atât de mulți dintre prietenii și contemporanii săi – și nu în ultimă instanță Cyril Connolly – au cedat în fața spiritului epocii și au trădat literatura, politizându-se. Sub o formă sau alta, Connolly îl fascina pe Waugh, care adnota cele scrise de Connolly cu observații marginale pătrunzătoare și neiertătoare. De ce un asemenea interes? Două erau motivele. În primul rând, Waugh îl considera pe Connolly demn de atenție datorită inteligenței sale sclipitoare și a faptului că era capabil – în scrierile sale – să înșire „frază după frază într-o formă lapidară", să facă „delicioase exerciții de parodie, narațiune de calitate, metafore luminoase" și, uneori, „de o originalitate fantastică".[17] Și totuși lui Connolly îi lipsea simțul structurii, sau al arhitecturii literare, cum prefera Waugh să se exprime, după cum ducea lipsă și de o energie susținută, fapt care-l făcea incapabil de a produce o carte importantă. Waugh a găsit că această nepotrivire era extrem de interesantă. Al doilea motiv – și cel mai important – era că Waugh vedea în Connolly spiritul cel mai reprezentativ al vremii, trebuind de aceea să fie urmărit aidoma unei păsări rare. În exemplarul său din *The Unquiet Grave* (*Mormântul neliniștit*) de Connolly – volum ce se află în prezent la Centrul de Cercetări

Umaniste al Universității din Texas, la Austin – Waugh a făcut însemnări referitoare la caracterul lui Connolly. Acesta era „individul cel mai tipic pentru generația mea", cu „autentica sa lipsă de erudiție", cu „dragostea sa pentru trândăvie şi libertate şi pentru un trai bun", cu „snobismul său romantic", cu „irosirea şi disperarea sa şi cu înaltul dar al expresiei". Era însă ținut de trândăvie ca într-o „cămaşă de forță" şi handicapat de originea sa irlandeză; oricât de tare ar fi încercat să o ascundă, rămânea „flăcăul irlandez, imigrantul cu dor de casă, ponosit şi ruşinat, plin de umor prin cârciumi, oricând cu un citat pe buze, temându-se de vrăjitoare, de preoții din neamul său, mândru de giumbuşlucurile sale". Avea „convingerea adânc înrădăcinată a irlandezilor că nu există decât două realități – iadul şi SUA"[18]. În anii '30, Waugh a deplâns faptul că Cyril Connolly a scris despre „istoria recentă a literaturii" ca despre o „serie de «mişcări», minări, bombardări şi încercuiri sau scandaluri şi maşinații" şi neluând în considerare scriitorii „care îşi folosesc şi-şi explorează talentele în felul lor propriu. Acesta este probabil irlandezul din el". L-a condamnat sever pentru „a fi capitulat" în „ghearele" angajării, acel „puț rece şi umed al politicii în care au alunecat toți tinerii săi prieteni". A considerat acest lucru drept „un sfârşit trist al atâtor talente; cel mai înşelător dintre duşmanii făgăduinței"[19]. Era de părere că obsesia lui Connolly pentru politică nu avea cum să dureze. Era capabil de mai mult, sau – cel puțin – de altceva. În orice caz, cum era posibil ca un om de talia lui Connolly să îşi sfătuiască semenii cum să-şi organizeze viața?

Într-adevăr, cum!? Fără să fie un om rău, Connolly dădea într-o măsură neobişnuit de mare dovadă de slăbiciune morală, atât de caracteristică intelectualilor. Deşi a profesat egalitarismul, cel puțin atunci când era la modă, din 1930 până în 1950, a fost toată viața un snob. „Nimic nu mă înfurie mai tare decât să fiu tratat ca un irlandez", se plângea el, arătând cum Connolly era singurul nume de familie irlandez dintre acelea ale celor opt străbunici ai săi. Provenea dintr-o familie de militari şi de marinari de carieră. Tatăl său fusese un ofițer de armată oarecare,

însă tatăl acestuia fusese amiral, iar mătuşa lui contesă de Kingston. În 1953, într-un profil anonim publicat în *New Statesman*, criticul John Raymond a arătat că Cyril Connolly îşi falsificase unele detalii biografice în *Enemies of Promise* (*Duşmanii făgăduinţei*). Dacă ediţia originală din 1938 (şi, prin urmare, „proletară“) suprimase legăturile sale de rudenie nobile şi înstărite, acestea au fost reînviate cu grijă în ediţia revăzută din 1948, dată la care tendinţa intelectuală se schimbase. Connolly, scria Raymond, era întotdeauna „pe fază“ în a intui asemenea „tendinţe culturale“: „Nimeni nu cunoaşte mai bine pozele, scandalurile, trucurile literaturii engleze din ultimul sfert de veac.“[20]

Snobismul său a început să se manifeste de timpuriu. Aidoma multor lideri intelectuali, cum ar fi de exemplu Sartre, Connolly era singur la părinţi. Mama lui, care îl adora, îi spunea Sprat („Prichindel“). Răsfăţat, egoist, urât, neputând fi de nici un folos la jocurile camarazilor săi, Connolly nu s-a împăcat cu regimul de internat. A supravieţuit la început linguşind zelos sau „tămâind“ băieţii de familie bună. „Trimestrul acesta“, i-a suflat el mamei sale, „avem o groază de nobili... un prinţ din Siam, nepotul contelui de Chelmsford, fiul vicontelui Malden, care este fiul contelui de Essex, un alt fiu al unui lord şi nepotul episcopului Andrew.“[21] A doua sa armă de supravieţuire a fost umorul. La fel ca şi Sartre, a descoperit curând că ascuţimea spiritului şi mai ales capacitatea de a-i face pe ceilalţi băieţi să râdă îi aduceau o anumită acceptare silită. Ulterior avea să-şi aducă aminte că „vestea se răspândea – «Connolly e amuzant»“ şi „în curând adunasem în jurul meu o mulţime“. Connolly a continuat chiar şi la Eton să joace rolul de bufon al băieţilor mai puternici, deşi acolo a devenit mai înţelept: „Devin un fel de Socrate pentru cei din cursul inferior al colegiului.“ Cunoscut ca „remorcherul care a fost lovit în faţă de un măgar“, Connolly şi-a folosit calităţile intelectuale pentru a se propulsa în mult-râvnitul „Top“; a urmat, aproape de la sine, recunoaşterea publică la Oxford. Lordul Jessel, contemporanul său, i-a spus: „Ei bine, ai obţinut o bursă Balliol şi ai intrat în Top – nu ar trebui să fiu surprins dacă nu ai face nimic altceva toată viaţa.“

Aşa cum bine intuia Connolly, exista un pericol iminent ca această prezicere să se împlinească. Era întotdeauna foarte sensibil atât în ceea ce-l privea personal, cât şi în privinţa altora. De timpuriu şi-a dat seama că era de felul lui un hedonist; scopul şi-l definea nu atât ca fiind perfecţiunea, cât „perfecţiunea în fericire". Cum putea fi însă fericit dacă, neavând la activ nici o moştenire, era silit să fie energic? Waugh avea dreptate atunci când îi scotea în evidenţă lenea. Connolly recunoştea, la rândul său, „trândăvia aceea care m-a handicapat". A muncit puţin la Oxford şi s-a clasat la coadă. După aceea a dat de o slujbă uşoară, de secretar-copist, la bogatul scriitor Logan Pearsall Smith; avea puţin de lucru şi primea în mână opt lire pe săptămână, destul de mult pentru acea vreme. Smith spera la statutul unui Boswell, dar era sortit dezamăgirii, deoarece asta ar fi presupus o asiduitate energică. În plus, Connolly s-a însurat curând cu o femeie înstărită, Jean Bakewell, care avea o mie de lire pe an. Pare să fi fost îndrăgostit de ea, dar cei doi erau prea egoişti pentru a face copii. Faptul i-a creat ei probleme glandulare, a devenit supraponderală şi soţul şi-a pierdut interesul pentru ea. Connolly nu pare să fi ajuns niciodată să aibă o atitudine matură faţă de femei. A recunoscut că pentru el „dragostea" lua forma „exhibiţionismului copilului mic". Aceasta însemna „o dorinţă de a-mi aşterne personalitatea la picioarele cuiva aşa cum face un căţeluş cu o minge plină de bale"[22]. Între timp, banii lui Jean erau suficienţi pentru a-i ţine departe de nevoia de a munci zi de zi. Jurnalele lui Connolly – ţinute între 1928 şi 1937 – consemnează consecinţele: „Dimineaţă pustie." „O zi extrem de pustie, prânz pe la două." „Zac pe sofa încercând să-mi imaginez o rază galbenă de soare răsfrântă ca o lespede pe un perete alb." „Prea mult timp liber. Cu atâta timp liber, te bazezi prea mult pe oricine sau pe orice, iar majoritatea sunt generoşi."[23]

De fapt, Connolly nu era chiar atât de leneş pe cât îi plăcea să pară. Şi-a dus la bun sfârşit lucrarea sa de critică severă a modelor literare, *Duşmanii făgăduinţei*, care atunci când a fost în fine publicată (în 1939) s-a dovedit a fi una dintre cele mai influente cărţi ale deceniului. În ea sugera că ar avea un talent

înnăscut de a-i conduce pe acei intelectuali ai generației sale care aveau spiritul cel mai gregar. La izbucnirea Războiului din Spania, Connolly s-a implicat prostește în politică și s-a dus de trei ori acolo. Asemenea „Turului Europei", mersul în Spania devine obligatoriu în rândul intelectualilor dintr-o anumită clasă socială, echivalentul cerebral al vânătorii de vânat mare. Connolly avea o scrisoare de acreditare de la Harry Pollitt, care s-a dovedit folositoare atunci când tovarășul său, W.H. Auden, a fost arestat la Barcelona pentru că urinase în grădina publică Montjuïch, un delict grav în Spania.[24]

Relatările lui Connolly referitoare la aceste vizite, majoritatea publicate în *New Statesman*, sunt vii și contrastează puternic cu cenușia proză angajată pe care o produceau la acea vreme majoritatea intelectualilor. Ele indică însă efortul pe care îl reprezintă pentru el Povara Omului de Stânga. „Aparțin", s-a prezentat el, „uneia dintre cele mai nepolitice generații pe care a cunoscut-o vreodată lumea… nu am fi apucat bine să participăm la o întrunire politică, că imediat ne-am fi dus la biserică." Cei „mai realiști" dintre ei – îi dădea exemplu pe Evelyn Waugh și Kenneth Clark – înțeleseseră „că modul lor de viață depindea de strânsa cooperare cu clasa guvernantă." Ceilalți au „șovăit" până la izbucnirea Războiului din Spania: „[Acum] au devenit întru totul preocupați de politică prin intermediul afacerilor externe." Connolly a ajuns însă să remarce curând că mulți dintre cei de stânga fuseseră motivați de carierism, sau pentru că „își urâseră tatăl, sau erau nefericiți la școala de stat, sau insultați la vamă sau îngrijorați în ceea ce privește sexul".[25] A atras atenția asupra importanței meritului literar, dar și politic și a lăudat *Axel's Castle* (*Castelul lui Axel*) de Edmund Wilson drept „singura carte critică de stânga care acceptă atât standardele estetice, cât și pe cele economice"[26].

De fapt, ceea ce voia Connolly să scoată în evidență era faptul că literatura politizată nu funcționa. La momentul potrivit, de îndată ce a căpătat certitudinea intelectuală, a proclamat deschis decesul „implicării". În octombrie 1939, un admirator bogat, Peter Watson, a născocit rolul ideal pentru Connolly:

editarea unei reviste lunare dedicate literaturii noi, *Horizon*, şi al cărei scop era acela de a încuraja şi susţine măiestria literară în ciuda spiritului dominant din timpul războiului. A fost de la început un succes uluitor şi a confirmat poziţia lui Connolly de lider de opinie în rândurile intelectualităţii. În 1943 a simţit că îşi putea permite să facă abstracţie de anii '30, pe care îi considera o simplă greşeală: „Literatura care a caracterizat cel mai bine acei zece ani a fost politică şi a eşuat din ambele puncte de vedere, căci nu şi-a realizat nici unul dintre obiectivele politice şi nici nu a produs vreo operă literară cu calităţi durabile."[27] În schimb, Connolly a început procesul de a înlocui căutarea utopiei de către intelectuali cu urmărirea hedonismului luminat. A făcut ambele lucruri în coloanele revistei *Horizon* şi într-o altă carte cu foarte multă influenţă, o culegere de aforisme evazioniste despre plăcere, *The Unquiet Grave*, 1944. În tinereţe, Connolly îşi descrisese ideologia ca pe o căutare a „perfecţiunii în fericire"; în proletarii ani '30 o numise „materialism estetic"; acum ajunsese să fie „apărarea standardelor civilizate".

Totuşi, Connolly a ajuns să-şi definească cu adevărat programul detaliat abia în iunie 1946, când războiul luase sfârşit. A făcut asta într-un editorial din *Horizon*[28], iar ochiul ager al lui Evelyn Waugh a atras atenţia asupra acestei afirmaţii. Urmărise cu mare atenţie activitatea lui Connolly, în pofida tuturor posibilelor surse de distragere a atenţiei din timpul războiului. Ulterior, în trilogia sa *Sword of Honour* (*Sabia onoarei*), el avea să-l caricaturizeze pe Connolly din perioada războiului sub chipul lui Edward Spruce, revista lui sub numele *Survival* şi pe drăguţele sale asistente intelectuale – în viaţa reală, Lys Lubbock, cu care Connolly împărţea patul, şi Sonia Brownell, care a devenit a doua doamnă Orwell – drept Frankie şi Coney. De data aceasta a atras atenţia cititorilor catolici ai ziarului *The Tablet* asupra enormităţilor programului lui Connolly.[29] Această listă a celor zece scopuri descrise de Connolly drept „principalele indicii ale unei societăţi civilizate" erau după cum urmează: (1) abolirea pedepsei cu moartea; (2) reforma penală, închisori model şi reabilitarea prizonierilor; (3) curăţarea mahalalelor şi

„oraşe noi"; (4) lumină şi căldură sponsorizate şi „furnizate gratis, aidoma aerului"; (5) medicamente gratuite, subvenţii, alimente şi îmbrăcăminte; (6) abolirea cenzurii, astfel încât toată lumea să poată scrie, vorbi şi interpreta ceea ce dorea, abolirea restricţiilor de călătorie şi a controlului vamal, stoparea înregistrării convorbirilor telefonice şi a întocmirii de dosare oamenilor cunoscuţi pentru opiniile lor heterodoxe; (7) reforma legilor împotriva homosexualilor şi a avortului şi a legilor privind divorţul; (8) limitarea dreptului de proprietate, drepturi pentru copii; (9) protejarea frumuseţilor arhitectonice şi a frumuseţilor naturale şi sponsorizarea artelor; (10) legi împotriva discriminării rasiale şi religioase.

Acest program a reprezentat, de fapt, substanţa pentru ceea ce avea să devină societatea permisivă. Dacă dintre ideile lui Connolly lăsăm deoparte o serie de idei economice mai puţin practice, mai tot ce a cerut el avea să se concretizeze în legislaţia anilor '60, nu doar în Anglia, ci şi în SUA şi în majoritatea democraţiilor occidentale. Aceste schimbări, afectând aproape toate aspectele vieţii sociale, culturale şi sexuale, aveau să facă din anii '60 unul dintre cele mai decisive decenii din istoria modernă, cam tot aşa cum se întâmplase în anii 1790. Neliniştea lui Waugh era de înţeles. Suspecta că a face ceea ce propunea Connolly implica practic eliminarea bazei creştine a societăţii şi înlocuirea acesteia cu căutarea universală a plăcerii. Connolly a văzut în asta stadiul final al civilizaţiei; pentru alţii avea să se sfârşească într-un iad. Şi totuşi, ceea ce reieşea fără doar şi poate era cât de mult creştea influenţa intelectualilor atunci când aceştia treceau de la utopiile politice la chestiunea normelor şi a disciplinelor sociale nevralgice. Faptul a fost ilustrat de Rousseau, în secolul al XVIII-lea şi, din nou, în secolul al XIX-lea de Ibsen. Acum era ilustrat o dată în plus: dacă, aşa cum a remarcat Connolly, anii politici '30 au fost un eşec, permisivitatea anilor '60 a fost, cel puţin din punct de vedere al intelectualilor, un triumf spectaculos.

În afară de stabilirea programului, cu toate că a trăit până în 1974, Connolly nu a jucat, personal, decât un rol neînsemnat

în promovarea revoluției. Nu era făcut pentru campanii lungi sau pentru eforturi eroice. Sufletul putea s-o dorească, uneori cel puțin, însă trupul era întotdeauna slab. Referitor la propria persoană, el a făcut următoarea apreciere: „Înlănțuit în orice om gras, unul slab face semne disperate să i se dea drumul.“[30] Dar acel Cyril slab nu a ieșit niciodată la lumină. A fost un anti-erou cu mult înainte ca termenul să se impună. Lăcomia, egoismul și furtișagurile meschine i-au marcat întotdeauna pașii. Încă din 1928, o notă de spălătorie neachitată l-a făcut pe Desmond McCarthy să îl declare pe Connolly drept un oportunist și un parazit. Majoritatea celor care i-au oferit ospitalitatea au avut de ce s-o regrete. Unul a descoperit ceea ce se cheamă „reziduu de baie“ în fundul ceasornicului bunicului său, lordul Berners a găsit un crevete în descompunere într-o vază. Somerset Maugham l-a surprins pe Connolly furându-i două sticle de avocado premiat și l-a silit să își despacheteze bagajele și să le restituie. Două săptămâni mai târziu, prânzuri pe jumătate consumate au fost recuperate din sertarele din dormitor, iar feliuțe de șuncă și capete de spaghete au fost găsite puse drept semn în cărțile gazdei. Mai era și „scrumul de trabuc, scuturat cu o malițiozitate absentă în mândria culinară pregătită de soția unui apreciat intelectual american“[31]. A mai fost și comportamentul necavaleresc din timpul unui bombardament deasupra Londrei, din 1944, când Connolly se afla în pat cu o doamnă de rang înalt. Era, după toate probabilitățile, lady Perdita (ulterior, în viața reală, dna Anne Fleming), despre care Evelyn Waugh spunea că-l interesa la acea vreme. Connolly, cuprins de panică, a sărit din pat, lăsând să-i scape *un bon mot*: „Frica perfectă înlătură dragostea.“ Este clar că un asemenea om nu putea duce o cruciadă în numele civilizației, chiar dacă ar fi dispus de suficientă energie. Dar, desigur, aceasta îi lipsea. Lenea, plictisul și dezgustul față de sine l-au făcut pe Connolly să distrugă în 1944 revista *Horizon*: „Am închis ferestrele înalte ce dădeau spre Bedford Square, telefonul a fost luat, mobila depozitată, numerele vechi au luat drumul pivnițelor, dosarele au putrezit în praf. Numai colaborările au continuat să sosească implacabil,

aidoma sticlelor de lapte la ușă." A divorțat în cele din urmă de biata Jean și s-a însurat cu o frumoasă amantă a unui intelectual, pe nume Barbara Skelton. Însă acest cuplu (1950–1954) nu a rezistat. Fiecare îl urmărea suspicios pe celălalt. În spiritul tradiției deschise de Tolstoi și Sonia și de mulți membri ai grupului Bloomsbury, ambii au ținut în paralel jurnale, în vederea unei publicări ulterioare. După ce cuplul s-a destrămat, Connolly i s-a plâns plin de amărăciune lui Edmund Wilson pe tema jurnalului Barbarei Skelton, care descria relațiile lor și care putea fi oricând publicat sub formă de roman. Între timp, Wilson și-l amintește pe Connolly spunând: „Ea a confiscat și a ascuns un jurnal pe care îl ținea el și care conținea relațiile dintre ei. El știa totuși unde se găsea și avea să intre prin efracție și să-l ia odată, când ea ar fi fost plecată."[32] Desigur, acest lucru nu s-a întâmplat, din moment ce nici un astfel de jurnal nu a ieșit la iveală. Jurnalul lui Skelton a fost însă publicat în cele din urmă în 1987; Connolly avusese dreptate să se teamă de conținutul acestuia. Ne oferă un portret de neuitat al intelectualului letargic în postură indolentă.

Astfel, pe 8 octombrie 1950, ea notează: „[Cyril] se trântește din nou în pat ca o gâscă muribundă, încă în halat... Se afundă în pernă și își închide ochii cu o expresie de suferință plină de resemnare... O oră mai târziu intru în dormitor. Cyril e culcat cu ochii închiși." 10 octombrie: „[Cyril] face o baie îndelungată în timp ce eu spăl rufele. Intru mai târziu în dormitor pentru a-l găsi gol, într-o atitudine disperată, cu privirea în gol... revin în dormitor, îl găsesc pe C. privind în continuare în gol... scriu o scrisoare, revin în dormitor, C. e tot cu spatele spre cameră, proptit de pervazul ferestrei." Un an mai târziu, 17 noiembrie 1951: [Cyril] nu a coborât la micul dejun, ci zace în pat sugând hârtia... Zace uneori o oră cu cocoloașe de hârtie ieșindu-i din gură, precum ectoplasma."[33]

Și totuși, acest susținător al valorilor civilizației a sădit sământa permisivității, cam tot așa cum Erasmus o semănase pe aceea a Reformei. Plivirea era însă treaba altora, iar în acest proces, un element nou și tulburător – pe care, desigur, Connolly

nu l-a prevăzut, căci ar fi regretat – a fost introducerea cultului violenței. Curios este că violența a exercitat întotdeauna o puternică atracție asupra unora dintre intelectuali. Faptul merge mână în mână cu dorința de-a avea soluții radicale, absolutiste. Cum altfel am putea explica gustul pentru violență la Tolstoi, Bertrand Russell şi la mulți alți pacifişti simbolici? Şi Sartre a fost un om fascinat de violență, cochetând cu ea sub un nor învăluitor de eufemisme. Aşa se face că a susținut ideea că „atunci când tineretul se confruntă cu poliția, sarcina noastră nu este doar aceea de a arăta că poliția este aceea violentă, ci şi de a ne alătura tineretului în contraviolență". Şi iar, pentru un intelectual, a nu se angaja în „acțiunea directă" (*i.e.* violență) în numele negrilor „înseamnă a fi vinovat de uciderea negrilor – tot aşa ca şi când ar fi apăsat pe trăgaciul care a ucis [Panterele Negre] măcelărite de poliție, de sistem".[34]

Asocierea intelectualilor cu violența are loc prea des pentru a fi expediată ca o simplă aberație. Adesea ia forma admirației față de acei „oameni de acțiune" care practică violența. Mussolini dispunea de un număr impresionant de discipoli intelectuali, nu toți italieni. În ascensiunea sa la putere, Hitler a avut tot timpul succes în universități, atracția sa electorală asupra studenților depăşind prestația sa în rândul populației ca atare. Întotdeauna s-a prezentat bine în fața profesorilor de şcoală şi a universitarilor. Mulți intelectuali au fost atraşi în eşaloanele din fruntea Partidului Nazist şi au participat la cele mai înfiorătoare excese ale S.S.-ului.[35] Astfel, cele patru *Einsatzgruppen* – batalioane mobile de exterminare –, care reprezentau vârful de lance al „soluției finale" a lui Hitler pentru Europa de Est, includeau printre ofițeri un procent neobişnuit de mare de absolvenți de universitate. Otto Ohlendorf, de exemplu, care comanda batalionul D, era licențiatul a trei universități şi doctor în jurisprudență. La vremea sa, şi Stalin a avut legiuni alcătuite din adepți intelectuali, tot aşa cum au avut şi promotorii postbelici ai violenței: Castro, Nasser sau Mao Tzedun.

Încurajarea sau tolerarea violenței de către intelectuali a fost uneori produsul unei gândiri neglijente caracteristice. *Spania*,

poemul lui Auden, care avea ca subiect Războiul Civil, publicat în martie 1937, includea cunoscutul vers: „Acceptarea conştientă a vinei în crima necesară." A fost criticat de Orwell, căruia îi plăcea poemul în ansamblu, pe motiv că a putut fi scris doar de cineva „pentru care crima este cel mult un cuvânt". Auden a luat apărarea versului argumentând că, „dacă există ceva care să poată fi numit război drept, atunci crima poate fi necesară în numele justiţiei" –, dar a tăiat totuşi cuvântul „necesară".[36] Kingsley Martin, care în Primul Război Mondial a fost în serviciul unităţii de prim-ajutor a quakerilor şi s-a dat înapoi în faţa violenţei manifeste, de orice formă ar fi fost, s-a încurcat uneori apărând-o teoretic. În 1952, aplaudând triumful final al lui Mao în China, dar nervos din cauza rapoartelor conform cărora fuseseră eliminaţi o jumătate de milion de „duşmani ai poporului", a întrebat prosteşte în cadrul rubricii sale din *New Statesman*: „Au fost într-adevăr necesare aceste execuţii?" Leonard Woolf, unul dintre directorii ziarului, l-a obligat să publice în săptămâna următoare o scrisoare în care să pună întrebarea acută, „nu ar vrea Martin să dea câteva lămuriri... asupra condiţiilor în care *este* «cu adevărat necesară» execuţia – din ordinul guvernului – a 1 500 000 de oameni?". Desigur, Martin nu putea să dea un răspuns, şi eforturile sale de a se sustrage capcanei în care căzuse singur l-au acoperit de ridicol.[37]

Pe de altă parte, unii intelectuali nu consideră reprobabilă nici măcar realitatea violenţei ca atare. Cazul lui Norman Mailer este mai mult decât sugestiv, deoarece este din multe puncte de vedere extrem de caracteristic pentru tipul de intelectual pe care l-am studiat.[38] Primul născut şi, totodată, unicul fiu al unei familii matriarhale, el a fost de la bun început în centrul atenţiei unui cerc de femei care îl admirau. Acesta era alcătuit din mama sa, Fanny, a cărei proprie familie – Schneider – era înstărită, iar ea personal conducea o afacere prosperă, şi surorile ei. Ulterior, chiar şi sora lui Mailer s-a alăturat grupului. Băiatul a fost un copil-model din Brooklyn, liniştit, bine-crescut, mereu primul din clasă, care la şaisprezece ani a intrat la Harvard; progresele sale au fost aclamate cu entuziasm de femei. „Toate

femeile din familie considerau că Norman era buricul pământului." Acesta a fost comentariul primei soții, Beatrice Silverman, care avea să noteze: „Fanny, pur şi simplu nu voia ca micul ei geniu să se însoare." „Geniu" era un cuvânt care apărea adesea pe buzele lui Fanny atunci când se referea la Mailer. Avea să le spună reporterilor în timpul uneia dintre multele apariții în fața instanței: „Fiul meu este un geniu." Mai devreme sau mai târziu, nevestele lui Mailer deveneau în mod neplăcut conştiente de Factorul Fanny. Cea de-a treia, lady Jean Campbell, s-a plâns: „Tot ceea ce am făcut mereu a fost să mergem să luăm cina cu mama lui." Cea de-a patra, o actriță blondă care îşi spunea Beverly Bentley, a fost condamnată (şi, efectiv, atacată fizic) pentru a fi făcut remarci anti-Fanny. Cu toate acestea, soțiile reprezentau substitutul adult al cercului feminin din copilărie, din moment ce Mailer continua după divorț să fie în relații bune cu ele, cu o singură excepție, susținând: „Abia atunci când ai divorțat de o femeie poate începe prietenia, deoarece nu mai este implicat orgoliul sexual." Au existat în total şase soții, care i-au dăruit opt copii, cea de-a şasea, Norris Church, fiind de aceeaşi vârstă cu fiica cea mai mare a lui Mailer. Au mai existat şi multe alte femei, cea de-a patra nevastă plângându-se: „Când eram gravidă, el a avut o stewardesă. La trei zile după ce am adus copilul acasă a început o legătură amoroasă." Trecerea de la o femeie la alta amintea mult de Bertrand Russell, în timp ce atmosfera de harem amintea de Sartre. Dar, deşi avea un trecut matriarhal, Mailer era dominat de concepții profund patriarhale. Prima căsătorie s-a destrămat deoarece soția lui dorea să aibă propria carieră; drept urmare, Mailer a repudiat-o ca o „prematură luptătoare pentru eliberarea femeii". De cea de-a treia s-a plâns: „Lady Jean a renunțat la zece milioane de dolari pentru a se căsători cu mine, dar nu mi-a pregătit niciodată micul dejun." A terminat cu cea de-a patra atunci când aceasta a avut, la rândul ei, o legătură. Una dintre femeile sale s-a plâns: „Norman pur şi simplu nu s-ar fi încurcat cu o femeie care să aibă o meserie." În 1971, recenzându-i una dintre cărți, V.S. Pritchett a argumentat că dacă Mailer a avut atâtea neveste

(până la vremea aceea avusese doar patru), aceasta demonstra că „evident nu era interesat de femei, ci de ceva ce aveau ele“[39].

A doua caracteristică pe care Mailer o împărtăşeşte cu mulţi alţi intelectuali este geniul autopropulsării. Reclama sclipitoare la extraordinarul său roman de război *The Naked and the Dead* (*Cei goi şi cei morţi*), 1948, a reprezentat o treabă făcută cu înalt profesionalism de editorii săi, Rinehart, una dintre cele mai elaborate şi, desigur, cele mai încununate de succes campanii publicitare postbelice. Dar, odată lansat, Mailer a preluat conducerea relaţiilor sale publice, care, pe parcursul celor treizeci de ani care au urmat, aveau să-i uimească pe toţi, fiind totodată şi un avertisment – muncă, neveste, divorţuri, puncte de vedere, certuri şi politică întreţesându-se cu măiestrie într-o mantie invizibilă de autoreclamă. A fost primul intelectual care s-a folosit eficient de televiziune pentru a-şi promova propria imagine, punând în scenă momente memorabile, dar uneori alarmante. A intuit rapid apetitul nesăţios al televiziunii pentru tot ceea ce însemna acţiune, ca opunându-se simplelor cuvinte, şi drept urmare s-a transformat în cel mai hiperactiv dintre intelectuali, mergând pe un drum deschis deja de Hemingway. Care era scopul în slujba căruia era pusă această autopromovare? Desigur, orgoliul şi egoismul: multe dintre activităţile unor oameni cum ar fi Tolstoi, Russell şi Sartre, deşi raţionalizate în aparenţa lor, nu pot fi explicate în mod adecvat decât prin dorinţa de a atrage atenţia asupra lor. Şi a mai existat şi scopul, mai terestru, de a face bani. Gusturile patriarhale ale lui Mailer s-au dovedit scumpe. Chemat în faţa instanţei de cea de-a patra sa soţie, Mailer s-a justificat că nu-şi putea permite să-i plătească o mie de dolari pe săptămână; îi plătea, a spus el, patru sute de dolari pe săptămână celei de-a doua, patru sute celei de-a cincea şi şase sute celei de-a şasea; avea datorii de 500 000 de dolari, îi datora 185 000 agentului său, iar taxele neplătite se ridicau la 80 500, ceea ce a făcut ca fiscul să-i pună o ipotecă de 100 000 pe casă. Reclama pe care şi-o făcea singur era, cu certitudine, destinată atragerii cititorilor, şi s-a achitat cu cinste de aceasta. Pentru a nu da decât un singur exemplu, lungul său eseu *The*

Prisoner of Sex (*Prizonierul sexului*), în care ataca feminismul şi care a fost mult discutat datorită escapadelor sale conjugale, a apărut în *Harper*, în martie 1971, şi a dus la vinderea celui mai mare număr de exemplare din revistă, din întreaga existenţă de 120 de ani a acesteia.

Şi totuşi, autopromovarea practicată de Mailer avea şi un scop serios, acela de a promova conceptul care avea să devină tema dominantă a operei şi a vieţii sale – nevoia omului de a se elibera de o parte din constrângerile care inhibă recursul la forţa de care dispune acesta. Până atunci, oamenii cei mai instruiţi au identificat asemenea inhibiţii cu civilizaţia – Yeats, de pildă, definise civilizaţia tocmai ca „exerciţiul autoconstrângerii". Mailer a pus această ipoteză sub semnul întrebării. Nu este posibil ca, uneori, violenţa personală să fie pentru unii necesară, ba chiar virtuoasă? A ajuns aici pe o cale ocolită. Tânăr fiind, a fost un tovarăş de drum obişnuit, ţinând optsprezece discursuri în favoarea lui Wallace, în timpul campaniei prezidenţiale din 1948.[40] A rupt însă relaţiile cu Partidul Comunist cu ocazia notoriei Conferinţe Waldorf din 1949, după care vederile sale politice – deşi uneori nu făceau decât să reflecte consensul dintre liberali şi stânga – au devenit mai idiosincratice şi mai originale. Profesiunea sa de romancier şi de jurnalist a fost, în principal, aceea care l-a determinat să exploreze situaţia şi premisele culturii negrilor în lumea Vestului. În numărul din vara lui 1957 al revistei lui Irving Howe, *Dissent*, a publicat o teză intitulată *The White Negro* (*Negrul alb*), care s-a dovedit a fi scrierea sa cea mai influentă, de fapt, un document-cheie al epocii postbelice. În acest studiu a analizat „conştiinţa-*hip*", comportamentul tinerilor de culoare lipsiţi de complexe şi încrezători, ca fiind o formă de contracultură. A explicat-o şi a justificat-o; de fapt, a cerut cu insistenţă ca o asemenea poziţie să fie adoptată de albii radicali. După cum argumentează Mailer, existau multe aspecte ale culturii negrilor pe care intelectualii progresişti ar trebui să fie pregătiţi să le examineze cu grijă: antiraţionalismul, misticismul, încrederea în forţa vitală şi, nu în cele din urmă, rolul violenţei şi chiar al revoluţiei. Luaţi în discuţie, scria Mailer,

cazul concret a doi tineri care-l omoară în bătaie pe proprietarul unui magazin de dulciuri. Oare acest fapt nu a avut şi un aspect benefic? „A fost omorât nu numai un bătrân slab de cincizeci de ani, ci şi o instituţie, a fost violată proprietatea privată, a fost stabilită o nouă relaţie cu poliţia, iar viaţa a căpătat un aspect periculos." De vreme ce furia, atunci când este stăpânită, reprezintă un pericol pentru creativitate, asta nu înseamnă oare că violenţa, atunci când este folosită, exteriorizată şi încurajată, este creativă?

Aceasta a fost prima încercare gândită cu grijă şi bine scrisă de legitimare a violenţei personale – ca o contrapondere la violenţa „instituţionalizată" în societate – şi a dat naştere unei furii uşor de înţeles în anumite sectoare social-politice. De fapt, Howe însuşi a recunoscut ulterior că ar fi trebuit să renunţe la pasajul cu privire la vânzătorul de dulciuri. În momentul apariţiei, Norman Podhoretz a atacat textul, considerându-l drept „una dintre ideile cele mai înfiorătoare din punct de vedere moral pe care am întâlnit-o vreodată", un text care arăta „unde poate duce ideologia *hipsterism*-ului".[41] Dar un număr foarte mare de tineri, atât albi, cât şi negri, nu aşteptau decât o asemenea nadă şi o teoretizare. *Negrul alb* a fost documentul invocat ca muză pentru multe dintre ororile petrecute în anii '60 şi '70. Textul a conferit responsabilitate intelectuală multor fapte şi atitudini considerate anterior ca aflându-se în afara unui comportament civilizat şi a adăugat câteva puncte semnificative şi dăunătoare pe agenda, destul de tolerantă, pe care o propusese Cyril Connolly cu un deceniu în urmă.

Mesajul a avut un impact cu atât mai mare cu cât Mailer l-a susţinut şi l-a pus în practică prin propriile sale acţiuni, publice şi private. Pe 23 iulie 1960, a fost judecat pentru rolul jucat într-o încăierare de la o secţie de poliţie din Provincetown şi a fost găsit vinovat de faptul că era beat, dar nu şi de „tulburarea ordinii publice". Pe 14 noiembrie a fost acuzat din nou de tulburarea liniştii publice într-un club de pe Broadway. Cinci zile mai târziu a dat o mare petrecere în locuinţa sa din New York pentru a-şi anunţa candidatura la funcţia de primar al New

Yorkului. Către miezul nopții era deja beat și se lua la bătaie pe trotuarul din fața casei sale, unde le căra pumni unor intelectuali precum Jason Epstein și George Plimpton, care plecau de la petrecere. Pe la patru și jumătate dimineața s-a întors din stradă cu un ochi învinețit, cu o buză spartă și cu cămașa pătată de sânge. A doua sa soție, Adele Morales, o pictoriță spaniolo-peruviană, s-a luat la ceartă cu el; care Mailer a scos un briceag cu lama de șase centimetri și a înjunghiat-o în abdomen și în spate. Una dintre răni avea o adâncime de șapte centimetri. Abia a scăpat cu viață. Procesele care au urmat acestui incident au fost complicate; Adele însă a refuzat să semneze o plângere. Acțiunea judiciară a luat sfârșit un an mai târziu, când lui Mailer i s-a suspendat sentința și a fost eliberat pe cauțiune. Din comentariile pe care le-a făcut între timp, nu pare să reiasă că ar fi avut vreo remușcare. Cu prilejul unei întrevederi cu Mike Wallace, a spus: „Pentru un delincvent juvenil, cuțitul e foarte semnificativ. Știi, pentru el e ca o spadă, îi simbolizează bărbăția." A adăugat că ar trebui să se organizeze turniruri anuale ale gangsterilor, în Central Park. Pe 6 februarie 1961, a avut o lectură publică la Centrul de Poezie al Asociației Tinerilor Evrei. Recitalul a inclus versurile: „Atâta vreme cât îți folosești cuțitul / Ți-a mai rămas puțină dragoste." Regizorul a întrerupt recitalul din motive de obscenitate. După ce s-a încheiat întregul episod, Mailer a spus, în chip de concluzie: „Am făcut-o din cauza furiei acumulate timp de un deceniu. După aceea, m-am simțit mai bine."[42]

Mailer a făcut însă și eforturi publice mai calculate pentru a promova contracultura. Unul dintre intelectualii care se inspiraseră din *Negrul alb* a fost Yippie Jerry Rubin, iar Mailer a fost oratorul vedetă la uriașul miting împotriva Războiului din Vietnam, din 2 mai 1965, regizat de Rubin la Berkeley. Atunci a declarat: „Măreața Societate" a președintelui Lyndon Johnson mergea „din rău în mai rău" și a cerut insistent celor două zeci de mii de studenți nu numai să-l critice pe președinte, ci să-l și insulte, lipindu-i fotografia cu susul în jos pe ziduri. Unul dintre cei care au asistat la acel discurs a fost Abbie Hoffmann, care avea să ajungă, curând, marele preot al contraculturii. După cum

susținea acesta din urmă, Mailer a arătat „cum îți poți concentra în mod eficient sentimentele de protest țintind nu spre decizii, ci spre mobilurile interioare ale factorilor de decizie“[43]. Doi ani mai târziu, Mailer a avut un rol răsunător în marele marș spre Pentagon, pe 21 octombrie 1967; cu această ocazie, el a distrat și a provocat uriașa asistență cu obscenitățile sale, spunând: „Vom încerca să mușcăm guvernul de cur chiar dacă e să o facem prin sfincterul Pentagonului.“ Mailer a fost arestat și condamnat la șaizeci de zile de închisoare (douăzeci și cinci au fost suspendate). Odată eliberat, le-a spus reporterilor: „Vedeți, dragi compatrioți, azi e duminică, iar noi ardem trupul și sângele lui Cristos în Vietnam“; în sprijinul acestei aluzii a spus că, deși el nu era creștin, acum era căsătorit cu o creștină. Aceasta era cea de-a patra soție a sa, care avea să se plângă mai târziu că, atunci când o critica pe mama lui Mailer, el o lovea în părțile intime.

De fapt, Mailer a introdus în politică limbajul obscen, vocea străzii. A erodat imaginea hieratică a oamenilor de stat și multe dintre clișeele care o însoțeau. În mai 1968, în momentul culminant al tulburărilor studențești, un autor care publica în *Village Voice*, analizând apelul lui Mailer, scria: „Cum ar fi putut să nu-l dezgroape pe Mailer? Pe Mailer, care a predicat revoluția înainte de a fi existat vreo mișcare în acest sens, pe Mailer, care îl numea pe Lyndon B. Johnson un monstru, în vreme ce liberalii alunecoși îi mai scriau încă discursurile, pe Mailer, care era implicat în mișcarea negrilor, în obscenitate, în agitația cu privire la Cuba, în violență, în existențialism..., în vreme ce Noua Stângă încă îi mai făcea cu ochiul lui C. Wright Mills.“[44] Dar, deși este sigur că Mailer a coborât tonul discursului politic, nu e limpede dacă i-a îmbunătățit conținutul. A avut un impact similar și asupra vieții literare. Certurile sale cu colegii de breaslă le-au egalat, ba chiar le-au depășit, pe cele ale lui Ibsen, Tolstoi, Sartre și Hemingway. S-a certat, în particular, cu William Styron, James Jones, Calder Willingham, James Baldwin și Gore Vidal, pentru a nu menționa decât câțiva. Ca și în cazul lui Hemingway, aceste certuri luau, uneori, forme violente. În 1956, un raport al poliției arăta că Mailer se bătea pe straturile de flori din fața

casei lui Styron. Adversarul său era Bennett Cerf, căruia i-a spus: „Nu eşti editor, eşti dentist." În 1971 s-a pălmuit cu Gore Vidal şi s-au dat reciproc cu capul de pereți, înaintea unui spectacol de televiziune al lui Dick Cavett; la o petrecere din 1977, scenariul preciza: „Mailer îi spune lui Vidal: «Arăți ca un jidan împuțit»; Vidal: «Păi, *tu* arăți ca un jidan împuțit». Mailer îi aruncă lui Vidal băutura în față, Vidal îl muşcă pe Mailer de deget."[45] Dezbaterea televizată care a urmat episodului pălmuirii şi care a implicat-o şi pe inofensiva şi civilizata corespondentă a revistei *New Yorker* la Paris, Janet Flanner, a degenerat într-o discuție furioasă între Vidal şi Mailer referitoare la pederastie. Apoi:

> Flanner: „O, pentru numele lui Dumnezeu!" [*râsete*]
> Mailer: „Ştiu că tu ai trăit mulți ani în Franța, dar crede-mă, Janet, e posibil să pătrunzi şi în alt fel o femeie."
> Flanner: „Am auzit." [*alte râsete*]
> Cavett: „Pe această notă elevată, vom încheia spectacolul."

Mailer a simbolizat amestecul de toleranță şi violență care a caracterizat anii '60 şi '70; a supraviețuit în mod miraculos propriilor sale bufonade. Alții nu au fost atât de norocoşi, nici atât de optimişti. De fapt, chiar au apărut câteva incidente atunci când intelectualii au virat de la viziunea utopică de tip vechi spre hedonismul de tip nou, vertiginos şi tot mai brutal. Atunci când Cyril Connolly şi-a publicat manifestul, în iunie 1946, Kenneth Peacock Tynan tocmai absolvise primul an la Magdalen College, Oxford, şi devenise liderul societății intelectuale de acolo. Patru luni mai târziu, când a început trimestrul următor, eu eram în anul întâi şi asistam înfiorat la sosirea sa la căminul universității. Mă holbam uimit la tânărul acela înalt, frumos, cu o figură de hermafrodit, cu bucle de un blond spălăcit. Imberb, bâlbâindu-se cum era la modă, cu un costum de culoarea prunei, cu o cravată de culoarea levănțicii şi cu un inel cu pecete de rubin. Eu îmi târam cu greu cufărul reglementar al studentului. El părea să umple tot căminul cu efectele sale personale şi cu

servitorii cărora le dădea tot timpul ordine, cu o autoritate calmă şi impetuoasă. Am fost izbit cu precădere de o frază: „Ai grijă de lada aia, măi, e plină cu cămăşi aurii!" Dar eu nu eram singurul care avea să fie şocat de această risipă ostentativă de eleganţă. În 1946, Tynan şi cu mine ne număram printre puţinii studenţi veniţi la universitate direct de pe băncile şcolii. Marea majoritate făcuseră războiul, unii avuseseră grade superioare şi asistaseră, sau poate chiar participaseră, la scene înfiorătoare de măcel. Dar nu văzuseră nimic asemănător. Namilele de maiori din Gărzile de Infanterie erau muţi de stupoare. Piloţii de bombardiere, care uciseseră mii de oameni în atacurile aeriene asupra Berlinului, nu făceau decât să se holbeze fără grai. Comandorii adjuncţi care scufundaseră nava Bismarck erau stupefiaţi. Sergenţi eleganţi, din companiile de lăncieri, subofiţeri sclivisiţi de la artilerie se simţeau puşi în umbră. Calculându-şi efectele la secundă, perfect stăpân pe scena pe care o regizase, Tynan s-a îndepărtat maiestuos, urmat de hamalii ce se opinteau din greu.

În spatele acestui tânăr ciudat se ascundea (deşi, pe atunci, el nu o ştia) o poveste încă şi mai ciudată. Ar fi putut fi scoasă nu din paginile acelor absolvenţi şi eroi de la Magdalen College, precum Oscar Wilde sau Compton Mackenzie, ci chiar din romanele lui Arnold Bennett. Toate faptele privitoare la viaţa lui Tynan au fost adunate cu grijă de cea de-a doua soţie a sa, Kathleen, şi publicate într-o biografie tandră şi plină de regrete, un text model în felul său.[46] Tynan s-a născut în 1927 şi a crescut la Birmingham, a urmat celebra şcoală primară din oraş şi a strălucit acolo, a jucat rolul principal din *Hamlet* şi a câştigat o bursă parţială la Oxford. Se credea unicul, mult adoratul şi răsfăţatul copil al lui Rose şi Peter Tynan, postăvar. La fiecare două săptămâni, tatăl său îi dădea douăzeci de lire bani de buzunar, ceea ce însemna foarte mult pe vremea aceea. De fapt, Tynan era fiu nelegitim, iar tatăl său era ceea ce Bennett numea un „tip extravagant", şi avea o viaţă dublă. Jumătate din săptămână era Peter Tynan din Birmingham. În cealaltă jumătate, îmbrăcat în redingotă, cu joben, cu ghetre cenuşii şi cu cămăşi de mătase cusute de mână, era sir Peter Peacock, judecător de

pace, antreprenor de succes, de şase ori primar la Warrington; exista şi o lady Peacock, precum şi mulţi Peacock micuţi în jurul lor. Înşelăciunea a ieşit la iveală în 1948, la sfârşitul carierei lui Tynan de la Oxford, când sir Peter a murit, iar familia legitimă, indignată, a purces de la Warrington pentru a pretinde corpul defunctului; îndurerata mamă a lui Tynan a fost exclusă de la funeralii. Nu era ceva neobişnuit ca studenţii de la Oxford să descopere subit că sunt nelegitimi – i se mai întâmplase şi altui student de la Magdalen College, prezumtivul baronet Edward Hulton, care a fost obligat să-şi şteargă particula „sir" de pe plăcuţele cu numele său –, şi Tynan a ripostat inventând pe loc o poveste potrivit căreia tatăl său fusese consilierul financiar al lui Lloyd George. Descoperirea însă l-a durut. A renunţat la numele de „Peacock". Mai mult, sentimentele de vinovăţie ale mamei sale pentru ceea ce-i făcuse fiului ne ajută să înţelegem de ce, încă de la început, ea l-a protejat şi l-a răsfăţat excesiv; de fapt, el a tratat-o întotdeauna ca pe un fel de servitoare mai răsărită.

Tynan a avut întotdeauna obiceiul de a le da ordine celor din jur; părea făcut să comande. La Oxford se îmbrăca princiar, într-o perioadă în care îmbrăcămintea era strict raţionalizată. Pe lângă costumul de culoarea prunei şi cămăşile aurii, avea o manta căptuşită cu mătase roşie, un costum pe talie din piele de căprioară, încă un costum de culoare verde, despre care se spunea că e făcut din postav pentru mesele de biliard, şi pantofi din piele verde; se şi machia – „doar puţin stacojiu în jurul gurii"[47]. Astfel a reabilitat reputaţia Oxfordului cu privire la extravaganţa estetică. În tot timpul petrecut acolo, nu i-a fost greu să fie persoana despre care s-a vorbit cel mai mult în tot oraşul. A regizat piese şi a jucat în ele. A ţinut strălucite discursuri la sindicat. A scris articole şi a editat reviste. A dat petreceri senzaţionale, la care veneau celebrităţi londoneze din lumea spectacolului. Avea o curte de tineri admiratori de ambele sexe. Invidioşii şi furioşii îi ardeau efigia. Părea să dea viaţă paginilor cărţii *Brideshead Revisited* (*Întoarcerea la Brideshead*), pe atunci un bestseller recent, adăugându-i chiar pagini noi.

În plus, spre deosebire de majoritatea celor care produc senzație mondenă la Oxford, Tynan a făcut ulterior carieră. A produs piese şi spectacole de revistă. A jucat alături de Alec Guiness. Mai mult încă, a devenit repede cunoscut drept cel mai îndrăzneț jurnalist literar din Londra. Deviza sa era: „Scrieți erezii, simple erezii.“ Şi-a arborat pe birou sloganul hazliu: „Înfuriați-i, dați-le pinteni, sfâşiați-i, provocați furtuni.“ El urma întotdeauna aceste îndemnuri. O asemenea comportare i-a adus repede mult râvnita consacrare de critic dramatic la *Evening Standard* şi, la timpul potrivit, postul încă şi mai influent de critic dramatic la *The Observer*, pe vremea aceea cea mai bună publicație periodică din Marea Britanie. Cititorii se holbau uimiți, cum o făceau pe vremuri studenții din căminul de la Magdalen College, la acest fenomen uimitor care părea să cunoască toată literatura universală şi folosea cuvinte precum *esurient*, *cateran*, *cicisbeism* şi *erethism*.[48] A devenit o personalitate în lumea teatrelor londoneze, unde era privit cu înfiorare, cu teamă şi cu ură. A făcut din piesa lui Osborne *Look Back in Anger* (*Priveşte înapoi cu mânie*) un succes şi a lansat legenda Tinerilor Furioşi. L-a introdus pe Brecht în Marea Britanie. Nu în cele din urmă, a făcut o campanie puternică pentru tipul de teatru subvenționat, care a adus succesul dramei brechtiene. Când Marea Britanie şi-a înființat propriul Teatru Național, el a devenit primul director literar al acestuia, între 1963 şi 1973, şi i-a creat un puternic repertoriu cosmopolit: din cele şaptezeci şi nouă de piese jucate acolo în timpul directoratului său, multe propuse de el, jumătate au fost succese, ceea ce înseamnă un record uimitor. Era deja bine cunoscut în Statele Unite, datorită unor cronici splendide în *The New Yorker*, între 1958 şi 1960. La Teatrul Național, reputația sa a devenit internațională. Într-adevăr, în anumite perioade, în anii ’60, a avut probabil o influență mai mare decât oricine altcineva din teatrul mondial; şi, după cum am argumentat în această carte, până la urmă influența teatrului asupra comportamentului uman e mai mare decât a oricărei alte arte.

Dar nici Tynan nu era lipsit de un scop serios. Ca şi Connolly, şi într-un mod la fel de vag ca şi acesta, el punea hedonismul

și toleranța în legătură cu socialismul. În *Declaration* (*Declarație*), 1957, manifestul Furioșilor, el a fost cel care a formulat declarația de principii. Arta, insista el, trebuia să „iasă la rampă“, să „se angajeze“. Dar și socialismul trebuia să însemne „progres, deschidere spre plăcere“, trebuia să fie „*a gay international afirmation*“ („o ratificare internațională veselă“ – asta se petrecea înaintea epocii în care termenul *gay* a fost confiscat de homosexuali).[49] Scriind în anul în care Mailer publica *Negrul alb*, el avea, în parte, același scop: voia să elimine inhibițiile lingvistice de pe scenă și din presa scrisă. Nimeni în Marea Britanie nu a jucat un rol mai mare în distrugerea vechiului sistem de cenzură, formală sau informală. Eforturile sale în acest sens au fost punctate de gesturi politice mai tradiționale, deși chiar și acestea aveau un aspect tolerant. În 1960, după multe manevre de culise, a reușit să introducă în ziarul *The Observer* un cuvânt obscen. În anul următor, a organizat în Hyde Park o demonstrație în favoarea lui Castro, cu ajutorul câtorva zeci de fete drăguțe. Pe 13 noiembrie 1965, și-a desăvârșit capodopera de autopublicitate calculată, atunci când a pronunțat cuvântul *fuck* într-o emisiune nocturnă de satiră pe postul de televiziune BBC. Pentru o vreme, asta i-a adus cea mai mare notorietate din țară. Pe 17 iunie 1969, a folosit actori goi pe scenă în spectacolul său de revistă *Oh! Calcutta!*. În cele din urmă, spectacolul s-a jucat în toată lumea și a adus peste trei sute șaizeci de milioane de dolari.

Totuși, distrugând cenzura, Tynan s-a distrus și pe sine. Moartea sa, survenită în 1980, a fost cauzată de un emfizem, rezultat al fumatului neîntrerupt asupra unor plămâni slabi, moșteniți de la tatăl său. Dar cu ceva timp în urmă își produsese sieși, în calitate de ființă morală, daune ireparabile printr-o acțiune care nu s-ar putea numi altfel decât sacrificiul de sine pe altarul sexului. Obsesiile sale sexuale au început devreme. Ulterior a pretins că se masturba de la vârsta de unsprezece ani și adesea se lăuda cu bucuriile pe care i le producea această practică; spre sfârșitul vieții, într-o autocaracterizare obsedantă, se considera o specie pe cale de dispariție: *Tynanosaurus homo masturbans*.

Tot pe când era copil, s-a străduit din răsputeri să colecționeze materiale pornografice, ceea ce nu era deloc ușor în vreme de război la Birmingham. În anii de liceu, când juca în *Hamlet*, l-a convins pe James Agate, cel mai renumit critic al momentului și un homosexual notoriu, să scrie o notă despre spectacol. Agate a făcut ce l-a rugat și apoi l-a invitat pe tânăr în apartamentul său din Londra și i-a pus o mână pe genunchi: „Ești homo, băiatule?" „Mă tem că nu." „Ei bine, mi-am zis că e bine să clarificăm chestia asta."[50] Tynan spunea adevărul. Uneori îi plăcea să se deghizeze în haine femeiești și nu combătea prea tare zvonul că ar fi homosexual, crezând că în felul acesta poate aborda mai ușor femeile. Nu a avut însă niciodată o experiență homosexuală, „nici chiar o tentativă vagă", cum se exprima el.[51] Îl interesa totuși sadomasochismul. Când Agate a aflat asta, i-a permis accesul liber la vasta sa colecție pornografică, și astfel a fost desăvârșită coruperea lui Tynan.

Ulterior, Tynan și-a construit propria sa colecție pornografică. La timpul potrivit, câteva dintre gazdele sale și ambele sale soții au dat peste ea și au fost profund șocate. Faptul este ciudat, deoarece Tynan nu s-a obosit niciodată să-și ascundă interesele sexuale, ba uneori chiar le clama. În timpul unei dezbateri a sindicatului de la Oxford, a anunțat: „Tema mea este – doar un bici în amurg." La Oxford, a stabilit relații cu un număr mare de femei tinere cărora le cerea de obicei să-i dăruiască o pereche de chiloți, pe care să-i agațe alături de biciul cu care își împodobea pereții. Îi plăceau tinerele evreice voluptuoase, mai ales acelea care aveau tați severi și erau obișnuite cu pedepsele corporale. Uneia dintre ele i-a spus că termenul „a pedepsi prin bătaie" avea „un plăcut parfum victorian, ce sugera răsplata după fapte". A adăugat: „Expresia «bătaie la fund» e foarte sugestivă și are exact tenta potrivită pentru a-ți sugera o școlăriță. Relațiile sexuale implică bătaie la fund, iar frumusețea implică fundul și așa va fi întotdeauna."[52] Nu se aștepta ca vreuna dintre soțiile sale să accepte să se preteze la asemenea lucruri, pe care el le asocia cu păcatul și cu ticăloșia, lucruri ce trebuie gustate cu un sentiment de vinovăție. Dar, de vreme

ce era unul dintre potentații teatrului, nu era greu să găsească actrițe fără slujbă, care cooperau în schimbul unui mic sprijin.

Se pare că femeile aveau mai puține obiecții la sadismul său, care îmbrăca o formă destul de blândă, decât la vanitatea și autoritarismul de care dădea dovadă. Una l-a părăsit când a observat că, la intrarea în restaurant, el o împiedica întotdeauna să se folosească de oglindă. Alta a relatat: „Din clipa în care îl părăseai, îi dispăreai și din minte." Trata femeile ca pe niște posesiuni. În multe privințe, avea un caracter blând și putea fi sensibil și înțelegător. Se aștepta însă ca femeile să se învârtească în jurul bărbaților ca sateliții în jurul planetelor. Prima sa soție, Elaine Dundy, avea propriile ei ambiții și, în cele din urmă, a scris un roman de prima mână.* Acest lucru a iscat certuri spectaculoase, aproape teatrale, cu țipete, vase sparte și urlete de genul: „O să te omor, ticăloaso!"

Mailer, care se cam pricepea la certurile conjugale, aprecia foarte tare familia Tynan: „Își dădeau lovituri atât de interesante, încât îți venea să-i urmărești și să-i aplauzi ca la o luptă de cocoși." Deși Tynan își rezerva dreptul incontestabil de a fi infidel, se aștepta ca soția să-i fie absolut fidelă. Odată, pe când se întorcea de la amanta sa de la acea oră, intrând în apartamentul său din Londra și-a găsit prima soție în bucătărie, cu un bărbat gol. Tynan a văzut că tipul era un poet, producător la BBC și, prin urmare, moale, așa că a avut îndrăzneala să-i înșface hainele din dormitor și să le arunce în casa liftului. De obicei nu era atât de curajos. După ce a divorțat de prima nevastă, a convins-o pe Kathleen Gates, care avea să devină a doua sa soție, să-și părăsească soțul și să trăiască cu el. Soțul părăsit s-a năpustit pe ușa din față a lui Tynan, în timp ce acesta se ghemuia după canapea. Mai târziu, soțul a dat peste el lângă casa mamei lui Kathleen, în Hampstead; au urmat pumni și, înainte ca Tynan să se poată adăposti în casă, i-au fost smulse smocuri din părul blond care începuse să încărunțească. Rela-

* Întrebat dacă romanul ar putea avea vreo valoare, Cyril Connolly a răspuns: „O, n-aș crede. Încă o nevastă care încearcă să arate că există."

tarea celei de-a doua soții continuă: „Pentru o vreme, Ken și cu mine am reușit să rămânem la adăpost în casa mamei mele. Apoi ne-am strecurat în noapte. După ce ne îndepărtasem o bucată de drum, Ken a jurat că suntem urmăriți și s-a ascuns într-o pubelă din apropiere.“[53] Tynan nu aprecia în mod deosebit această paralelă involuntară cu Samuel Beckett, un dramaturg pe care nu l-a agreat de la bun început.

Cea de-a doua căsătorie s-a năruit la fel ca și prima, din cauza insistențelor lui Tynan ca el să aibă libertate sexuală absolută, iar soția să-i rămână credincioasă. A stabilit o relație extraconjugală permanentă cu o actriță șomeră, cu care juca scene sado-masochiste rafinate, în cursul cărora el se deghiza în femeie, actrița – în bărbat, iar uneori se mai adăugau și câteva prostituate, în roluri secundare. I-a spus lui Kathleen că are intenția să continue astfel de ședințe de două ori pe săptămână, „deși bunul-simț, rațiunea, bunătatea și chiar camaraderia se opun. E alegerea mea, e treaba mea, e nevoia mea... E destul de comic și cam urât ce fac. Dar mă scutură ca o infecție și nu pot face altceva decât să mă las scuturat până când trece accesul.“[54] Asta era destul de rău. Dar și mai rău era faptul că Tynan se hotărâse să renunțe la carieră pentru a intra în industria pornografiei, în care, de altfel, s-a ratat. Încă din 1958 agenda sa de lucru conține precizarea: „Scris piesă. De scris carte pornografică. De scris autobiografie.“ În 1964, a intrat în legătură cu revista *Playboy*, deși, în mod destul de ciudat, editorii acesteia au rezistat încercărilor sale de a le furniza materiale erotice. Se pare că Tynan spera că ar putea transforma pornografia într-o formă serioasă de artă, încurajat fiind în acest sens de succesul ostentativ al piesei *Oh! Calcutta!*. La începutul anilor ’70 a încercat să coopteze un număr de scriitori de marcă pentru a-i face coautori la o antologie de fantezii despre masturbație, dar a primit refuzuri umilitoare, între alții de la Nabokov, Graham Greene, Beckett și Mailer. Ulterior, s-a implicat din ce în ce mai mult în încercări bine planificate, dar în cele din urmă eșuate, de a produce un film pornografic. În primul rând, nu a reușit să obțină fonduri. Spre deosebire de majoritatea intelectualilor,

Tynan nu era avar. Dimpotrivă, era generos, mână spartă chiar, precum Sartre. Când i-a murit mama, i-a lăsat prin testament o sumă considerabilă din banii bătrânului sir Peter, bani pe care Tynan i-a cheltuit cât a putut de repede. Când a fost dat afară de la Teatrul Național, i s-a plătit o gratificație mizeră. A semnat contracte atât de nebunești pentru *Oh! Calcutta!*, încât nu a încasat decât 250 000 de lire sterline pentru acest spectacol care a avut un succes monstru. În ultimii ani de viață, a petrecut mult timp încercând să obțină fonduri pentru un proiect pe care prietenii săi mai înțelepți îl priveau cu dispreț și cu disperare. Chiar el însuși avea îndoieli. I-a scris lui Kathleen din Provence: „Ce caut eu aici, umblând după pornografie? E absolut rușinos." La Saint Tropez a visat o fată goală, acoperită de praf și de excremente, cu părul ras și cu multe duzini de ace înfipte în cap. În legătură cu asta, a relatat: „M-am trezit oripilat. Și imediat câinii din jurul hotelului au început să latre fără rost, cum se spune că fac atunci când trece prin preajmă Regele Întunericului, nevăzut de om."[55] Ultimii ani din viața lui Tynan, o replică sinistră la obsesiile sexuale și la debilitatea fizică, pot fi reconstituiți din povestirea văduvei sale și reprezintă o lectură înduioșătoare pentru cei care l-au cunoscut și admirat. Această perioadă amintește de expresia lui Shakespeare: „*The expense of spirit in a waste of shame*" („Risipa spiritului într-o baie de rușine").[56]

Un exemplu încă și mai izbitor de toleranță sexuală îmbinată cu o notă și mai puternică de violență îl constituie Rainer Werner Fassbinder, poate cel mai talentat regizor de film pe care l-a avut vreodată Germania. A fost un copil al înfrângerii, născut în Bavaria, pe 31 mai 1945, în perioada imediat următoare sinuciderii lui Hitler. În adolescență a fost beneficiarul și victima noilor libertăți pe care intelectuali precum Connolly, Mailer și Tynan se străduiau să le reverse asupra omenirii civilizate. În anii '20, cinematografia germană fusese prima din lume. Venirea la putere a naziștilor îi determinase pe cineaștii talentați să se exileze. În acest proces, Hollywoodul a avut partea leului. Când a căzut regimul nazist, autoritățile americane de ocupație au implantat cinematografia hollywoodiană pe pământ

german. Această perioadă a luat sfârşit în 1962, când douăzeci şi şase de tineri scenarişti şi regizori germani au compus o declaraţie de independenţă a cinematografiei germane cunoscută sub numele de Manifestul de la Oberhausen. Fassbinder a terminat liceul doi ani mai târziu, iar la vârsta de douăzeci şi unu de ani turnase deja două filme. În lumea artistică germană, dominată de umbra lui Brecht, el a înfiinţat un mic colectiv de producţie cunoscut sub numele de Antiteatru. În prima sa producţie de succes, Fassbinder l-a jucat pe Mac Cuţitarul, în *Opera de trei parale* a lui Brecht. Deşi grupul Antiteatru se baza pe o teorie egalitaristă, în practică era vorba de o tiranie ierarhică, bine structurată, în care el era despotul şi domnea (s-a spus) aşa cum domnea Ludovic XIV la Versailles.[57] S-a folosit de acest grup pentru a turna primul său film de succes, *Dragostea e mai rece decât moartea*, terminat în numai douăzeci şi patru de zile, în aprilie 1969.

Foarte repede, Fassbinder a ajuns să devină nu numai cel mai apreciat regizor, ci simbolul producătorului de filme din epoca toleranţei moravurilor. Avea voinţă puternică şi autoritate, precum şi puterea de invidiat de a lua decizii rapide şi ferme; aceasta i-a permis să facă filme de primă clasă, rapid şi economic. Aprobarea criticii a venit curând. Nu a avut succes internaţional de casă înaintea filmului *Teama devorează sufletul*, 1974, dar acesta era deja cel de-al douăzeci şi unulea film al său. De fapt, în cele douăsprezece luni care s-au scurs din noiembrie 1969, a făcut nouă filme de lungmetraj. Unul dintre cele mai apreciate, atât de critica de specialitate, cât şi din punct de vedere comercial, *Vânzătorul de zarzavaturi*, 1971, avea patru sute şaptezeci de scene şi a fost turnat în douăsprezece zile. La treizeci şi şapte de ani făcuse deja patruzeci şi trei de filme, câte unul la fiecare o sută de zile, şi aceasta pe parcursul a treisprezece ani.[58] Nu avea niciodată zile libere. Lucra întotdeauna duminica şi îi punea şi pe alţii la muncă. În sensul profesional al termenului, făcea dovada unei discipline fanatice şi susţinute. Obişnuia să spună: „O să dorm destul după ce mor.“

Această producție prodigioasă a fost realizată pe fundalul unei îngăduințe față de sine și al unor abuzuri față de propria persoană care te fac să te cutremuri. Tatăl lui era doctor și își părăsise familia când Fassbinder avea șase ani; renunțase la medicină pentru a scrie poezii și se întreținea din administrarea unor proprietăți ieftine. Mama lui era actriță și a apărut ulterior în unele dintre filmele fiului ei. După divorț, ea s-a căsătorit cu un prozator. Fassbinder și-a petrecut copilăria și adolescența într-un mediu boem, literar, nesigur, amoral și iresponsabil. A citit foarte mult și a început foarte curând să facă muncă de creație: povestiri și cântece. A absorbit noua cultură tolerantă cu aceeași viteză și siguranță cu care făcea orice altceva. Potrivit cu noua terminologie *hip*, era la curent cu pulsul străzii. Pe la cincisprezece ani, își ajuta tatăl să încaseze chiriile din apartamentele de la mahala. A anunțat că e îndrăgostit de băiatul unui măcelar. Tatăl său i-a dat un răspuns tipic pentru un neamț – „Dacă vrei să te culci cu bărbații, n-ai putea găsi pe cineva de la universitate?“[59] După aceea Fassbinder a urmărit, cu o ferocitate neistovită, una dintre cele trei teme majore din noua cultură a anilor ’60: exploatarea fără urmă de inhibiție a sexului pentru plăcere. Pe măsură ce îi creștea puterea în lumea teatrului și a cinematografiei, îi creștea și cruzimea în acest sens. Majoritatea partenerilor săi sexuali au fost bărbați. Unii erau căsătoriți și aveau copii, ceea ce a dat naștere unor scene înspăimântătoare de suferințe familiale. Aproape de la bun început, a existat aici o tentă de sadomasochism și extremism. Alegea bărbați din rândul muncitorilor și făcea din ei actori, dar și amanți. Unul, pe care îl numea „negrul meu bavarez“, pare să se fi specializat în distrugerea mașinilor scumpe. Un altul, un prostituat originar din Africa de Nord, era un ucigaș și îi înspăimânta pe colaboratorii lui Fassbinder. Un al treilea, un măcelar devenit actor, s-a sinucis. Dar pe Fassbinder îl interesau și femeile, și vorbea pe un ton patriarhal despre cum va „produce o familie tradițională“. Față de femei avea o atitudine de proprietar. Îi plăcea să le țină sub control. În tinerețe, ca să adune fonduri pentru filmele sale, se folosea de femeile de sub comanda sa, pe care

le punea la dispoziția muncitorilor „imigranți temporari", cum se numesc în Germania. În 1970 s-a căsătorit cu o actriță, pe nume Ingrid Caven, care credea că poate face din el un heterosexual. După cum era de așteptat, banchetul de nuntă s-a transformat într-o orgie. Mireasa a găsit ușa dormitorului încuiată, iar în patul ei se aflau mirele și cavalerul de onoare. După ce a divorțat, Fassbinder a mai trecut, până la urmă, prin experiența unei căsătorii, cu una dintre editoarele sale de film, Juliana Lorenz, dar și-a continuat ostentativ viața de homosexual prin baruri, hoteluri și bordeluri. Totuși, oricât ar părea de ciudat din partea lui, pretindea fidelitate. În timpul filmărilor după romanul *Berlin Alexanderplatz* (1980), a descoperit că Juliana a petrecut o noapte cu unul dintre electricieni. A făcut o scenă de gelozie și a numit-o curvă; ea a rupt în fața lui certificatul de căsătorie.

Fassbinder a mai reflectat, prin filmele și prin stilul său de viață, cea de-a doua temă mare a noii culturi: violența. De foarte tânăr, pare să fi fost unul dintre apropiații lui Andreas Baader, care a contribuit la crearea uneia dintre cele mai notorii bande de teroriști din Germania Federală, ca și al lui Horst Sohnlein, incendiatorul din grupul Baader-Meinhof. Prietenul său, actorul Harry Baer, a spus că Fassbinder declara adesea că era tentat să intre în mișcarea teroristă, dar își spunea că „a face film este mai important pentru «cauză» decât a ieși în stradă"[60]. Când Baader și alți membri din banda sa s-au sinucis în închisoarea din Stammheim, în octombrie 1977, Fassbinder a urlat furios: „Ne-au ucis prietenii!" Filmul său ulterior, *A treia generație* (1979), a încercat să demonstreze că amenințarea terorismului era exploatată de autorități pentru a readuce totalitarismul în Germania; filmul a generat reacții de furie. La Hamburg, o gloată l-a bătut pe proiecționist până l-a lăsat leșinat, iar apoi a distrus pelicula. La Frankfurt, tinerii aruncau bombe cu acid în cinematograful unde rula filmul. De obicei, Fassbinder obținea subvenții pentru filmele sale – și acesta era un semnal al vremii –, dar acest film l-a făcut din fonduri proprii: a fost creat din dragoste – sau din ură.

Totuşi, cam pe vremea aceea, a adoptat şi o a treia temă a noii culturi: drogurile (care erau pe cale să-l distrugă). Tolerarea, acceptarea drogurilor a fost întotdeauna o premisă explicită a societăţii permisive, mai ales în varianta sa autohtonă *hip*. În anii '60, a devenit o practică obişnuită ca intelectualii să semneze petiţii care cereau liberalizarea legilor cu privire la droguri. În tinereţe, Fassbinder câştigase bani trecând peste frontieră maşini furate, dar pe vremea aceea nu pare să fi fost implicat în droguri. Participa şi el, desigur, la mişcarea *hip* din Germania. Şi-a creat, ca şi Brecht, o uniformă potrivită: jeans sfâşiaţi cu grijă, cămăşi în carouri, pantofi scâlciaţi din piele, o barbă subţire, ţepoasă. Fuma o sută de ţigări pe zi. Mânca o cantitate mare de lucruri bogate în calorii, astfel încât pe la treizeci de ani a început să arate umflat şi buhăit ca o broască, pretinzând: „Faptul că te urâţeşti este un mod de a-ţi pune o amprentă personală... Corpul tău, solid, gras, e o piedică monstruoasă în calea oricăror forme de afecţiune."[61] Bea pe rupte: când era în Statele Unite, avea obiceiul să dea gata în fiecare zi o sticlă de bourbon Jim Beam, uneori chiar şi două. Când se hotăra să se ducă la culcare, lua un pumn de pastile, precum Mandrase. Nu pare să se fi apucat de droguri tari înainte de filmul *Ruleta chinezească*, în 1976, când avea treizeci şi unu de ani. Dar atunci, după ce a încercat cocaină, s-a convins de puterea ei creatoare şi a folosit-o cu regularitate şi în doze mereu mai mari. De fapt, când a turnat *Bolswieser* (*Soţia şefului de gară*), 1977, l-a obligat pe unul dintre actori să-şi joace rolul drogat.

Astfel, evenimentele s-au precipitat spre un punct culminant inevitabil. În februarie 1982, a câştigat Ursul de Aur la Festivalul Filmului de la Berlin; spera să îi ducă pe toţi şi să câştige Palme d'Or, la Cannes, şi Leul de Aur, la Veneţia. Nu a câştigat însă premiul la Cannes; a cheltuit în schimb douăzeci de mii de mărci pe cocaină şi şi-a arvunit drepturile de distribuţie ale viitorului film în schimbul garanţiei că va avea, în viitor, cocaină la discreţie. Îşi luase, de curând, şi obiceiul de a fi uneori violent cu femeile. La un moment dat, beat sau drogat fiind, s-a înfuriat şi, fără nici un motiv, a ciopârţit tibia unei figurante din preajmă.

La petrecerea dată cu ocazia zilei sale de naştere, pe 31 mai, care era aproape un eveniment public, i-a înmânat lui Ingrid, fosta sa soţie, un uriaş penis de plastic, spunându-i că asta o va face fericită o vreme. Continua să lucreze şi să dea interviuri conform planificării, dar îşi sporea mereu raţia de droguri, alcool şi soporifice. În dimineaţa zilei de 10 iunie, Juliana Lorenz l-a găsit mort în pat, cu aparatul video încă deschis. A urmat un fel de înmormântare, dar sicriul era gol, căci poliţia încă îi mai examina cadavrul pentru a găsi urme de droguri. Morala fabulei era atât de clară şi de evidentă, încât nici nu mai merita exprimată, deşi mulţi au făcut-o. Pentru a-l onora pe artistul defunct, i s-a făcut o mască mortuară, ca în cazul lui Goethe sau Beethoven, iar la Festivalul Filmului de la Veneţia din acel an, în septembrie, printre mesele cafenelelor din Piazza San Marco, circulau cópii pirat ale acelui obiect respingător.

Tynan şi Fassbinder ar putea fi consideraţi victime ale cultului hedonismului. Mai erau şi aceia care au căzut victime legitimării intelectuale a violenţei. Printre aceştia s-a numărat şi James Baldwin (1924–1988), cel mai sensibil şi, în anumite privinţe, cel mai puternic dintre scriitorii americani de culoare din secolul al XX-lea. El ilustrează cazul unui om care ar fi putut duce o viaţă fericită şi împlinită datorită realizărilor sale, nu puţine. În schimb, a fost profund nefericit din cauza noului climat intelectual al timpului său, care l-a convins că mesajul operei sale trebuia să fie ura – mesaj pe care l-a împărtăşit cu un entuziasm plin de înverşunare. Acest fenomen dovedeşte o dată în plus straniul paradox că intelectualii, care ar trebui să-i înveţe pe oameni să aibă încredere în propria raţiune, îi încurajează de regulă să se lase pradă emoţiilor; şi în loc să işte dezbateri care să ducă la reconcilierea omenirii, împing mult prea adesea omenirea spre domnia arbitrară a forţei.

Nu ne putem baza pe relatarea lui Baldwin asupra propriei copilării şi tinereţi; vom arăta imediat şi care este motivul. Putem totuşi reconstitui destul de exact această perioadă din lucrarea biografului său Fern Marja Eckman şi din alte surse.[62] Mediul în care şi-a petrecut Baldwin primii ani din viaţă, Harlemul anilor ’20, era un mediu destul de depravat. Baldwin era,

de fapt, primul dintre opt copii. Mama sa nu s-a căsătorit până când el nu a împlinit trei ani. Bunicul său era un sclav din Louisiana. Tatăl său vitreg era un predicator de duminică, care lucra pe bani puţini într-o fabrică de îmbuteliere. Şi totuşi, în pofida sărăciei, Baldwin a fost crescut bine, deci sever. Mama lui spunea că el îşi ducea întotdeauna în braţe un frăţior sau o surioară, pe care îi ţinea cu o mână, în timp ce în cealaltă avea o carte. Prima carte pe care a citit-o de la un capăt la altul a fost *Coliba unchiului Tom*, pe care apoi a tot citit-o. Această carte a avut o influenţă evidentă asupra operei sale, în ciuda eforturilor sale de a-i şterge urmele. Părinţii şi-au dat seama că are talent şi l-au încurajat; de fapt, toată lumea l-a încurajat. În anii '20 şi '30, în şcolile din Harlem nu exista un defetism rasial conştient. Exista credinţa că oamenii de culoare se pot remarca dacă muncesc din greu. Sărăcia nu era acceptată ca scuză dacă nu învăţai. Standardele academice erau ridicate. Copiilor li se cerea să se ridice la nivelul lor, sau erau pedepsiţi. Baldwin a crescut în această atmosferă. La şcoala publică nr. 24 a avut o directoare excelentă, pe Gertrude Ayer, pe atunci singura femeie de culoare directoare de şcoală din New York. O altă învăţătoare, Orilla Miller, l-a dus pentru prima dată la teatru şi l-a încurajat să scrie. Când era în cursul inferior al Liceului Frederick Douglas, a publicat prima nuvelă, la vârsta de treisprezece ani, în revista şcolii, *The Douglas Pilot*, pe care ulterior a editat-o; a fost ajutat de doi remarcabili profesori de culoare, poetul Countee Cullen, care preda franceza, şi Herman Porter. În adolescenţă scria cu un har extraordinar şi era fericit că are succes. La un an după terminarea liceului, a publicat un articol în aceeaşi revistă, în care a lăudat „atmosfera de bune intenţii şi de prietenie“ din şcoală, care a făcut din ea „una dintre cele mai bune şcoli din ţară“[63]. Baldwin nu era numai un scriitor consacrat; între timp devenise şi un predicator de marcă. Era admirat, încurajat şi privit cu prietenie de negrii mai vârstnici din grupul itinerant de predicatori penticostali. Şi-a continuat studiile la o renumită şcoală din New York, Liceul DeWitt Clinton, din Bronx, pe care l-au absolvit, printre alţii, şi Paul Gallico, Paddy Chayevsky, Jerome Weideman şi Richard Avedon. Şi-a publicat din nou

proza în splendida revistă a liceului *The Magpie* şi a devenit editorul ei. Era privit iarăşi cu prietenie de câţiva profesori de prim rang, care i-au încurajat cât au putut talentul absolut evident.

Articolele ulterioare ale lui Baldwin publicate în *The Magpie* reflectă faptul că şi-a pierdut credinţa. A părăsit biserica. A lucrat ca hamal şi liftier, apoi pe un şantier de construcţii din New Jersey; de scris, scria noaptea. Din nou, se cunosc multe cazuri în care a fost ajutat şi încurajat de oameni mai în vârstă, atât negri, cât şi albi. Richard Wright, pe atunci cel mai important scriitor de culoare, l-a ajutat să obţină distincţia Eugene F. Saxton Memorial Trust, ceea ce i-a permis să călătorească la Paris. Scrierile sale au fost publicate în revistele *The Nation* şi *The New Leader*. Ascensiunea sa nu a fost senzaţională, dar a fost constantă şi metodică. Cei care l-au cunoscut atunci au depus mărturie că muncea din greu şi cu entuziasm, că îşi ajuta familia căreia considera de datoria lui să-i trimită fiecare bănuţ pe care îl putea economisi. Dădea toate semnele că e fericit. Breşa s-a produs în 1948, când a publicat un articol foarte apreciat, „Ghetoul din Harlem", în revista intelectuală iudaică, *Commentary*[64]. O mulţime de oameni i-au împrumutat bani pentru a-şi continua munca de creaţie. Un împrumut acordat de Marlon Brando i-a permis să îşi termine romanul despre viaţa religioasă din Harlem, *Go Tell It On the Mountain* (*Du-te şi predică pe munte*), roman publicat cu mare succes în 1953. A dus viaţa unui intelectual cosmopolit, făcând un salt din Harlem direct în Greenwich Village şi pe Rive Gauche şi depăşind complet burghezia de culoare. A ignorat problemele Sudului. Pentru el, problema oamenilor de culoare nu era esenţială. De fapt, când citeşti cele mai bune dintre scrierile sale de tinereţe, e imposibil să-ţi dai seama că e negru. Atât în viaţă, cât şi în operă, era de partea integrării. Unele dintre cele mai valoroase eseuri ale sale au fost publicate în revista integraţionistă *Commentary.*[65] Editorul acesteia, Norman Podhoretz, a remarcat mai târziu: „El a fost un intelectual de culoare în aproape acelaşi sens în care ei erau intelectuali evrei."[66]

În cea de-a doua jumătate a anilor '50 însă, Baldwin a devenit sensibil la noul climat intelectual de toleranţă morală, care

începea să se facă simțit, pe de-o parte, și a fost de acord cu ura, pe de alta. Era, sau credea că este, homosexual. Iar cel de-al doilea roman al său, *Giovanni's Room* (*Camera lui Giovanni*), 1956, se ocupă de acest subiect. Romanul a fost respins de propriul său editor, așa că a fost obligat să recurgă la un altul, care (a încercat să se convingă singur) l-a plătit prea puțin. Această experiență l-a umplut de furie împotriva fenomenului editorial american. Mai mult încă, a descoperit că furia, mai ales când venea din partea cuiva „lipsit de drepturi", cum era el, începea să fie un subiect la modă și să fie considerat un subiect îndreptățit. Și-a revărsat deci furia și asupra oamenilor și instituțiilor pe care le considerase, pe vremuri, demne de respect. S-a întors împotriva lui Richard Wright și a multor altor negri mai în vârstă care îl ajutaseră.[67] A început să emită judecăți colective împotriva întregii rase albe. Și-a rescris toată povestea vieții, desigur, în mare măsură, fără să își dea seama. S-a alăturat astfel acelui șir de intelectuali ale căror scrieri autobiografice, dincolo de faptul că duc la extrem o sinceritate exhibiționistă și înșelătoare, își induc cititorii în eroare în mod periculos.[68] A descoperit că a fost un copil nefericit. Tatăl său îi spusese, demult, că era cel mai urât copil pe care l-a văzut vreodată, urât ca dracul. Despre tatăl său a scris: „Nu îmi amintesc, în toți anii aceia, ca vreunul dintre copii să fi fost bucuros că îl vede întorcându-se acasă." Pretinde că, la moartea tatălui său, și-a auzit mama suspinând: „Sunt văduvă la patruzeci și unu de ani, cu opt copii mici, pe care nu mi i-am dorit niciodată." A descoperit că la școală a fost persecutat sălbatic. A descris Liceul Frederick Douglas cu oroare. Când a vizitat școala, în 1963, le-a spus elevilor: „Albii s-au convins singuri că negrii sunt fericiți în locul ăsta. E treaba voastră să nu mai credeți asta nici o clipă."[69] A declarat despre liceul său că numai albii erau fericiți acolo, afirmație pe care contemporanul său Richard Avedon a contrazis-o cu hotărâre. Despre profesorul de engleză care l-a ajutat a spus: „Ne *uram*." A început să condamne în mod violent și repetat cărți pe care le iubise pe vremuri, precum *Coliba unchiului Tom*. A atacat întregul concept al integraționiștilor aspiranți – negrul din clasa de mijloc.[70] A cercetat Sudul, iar la sfârșitul anilor '50 s-a implicat

în mişcarea pentru drepturi civile, două fenomene pe care le ignorase până atunci. Nu îl interesa însă tactica de tip gandhist a lui Martin Luther King. Nu îi păsa nici de raționamentul sinuos al unor intelectuali de culoare precum Bayard Rustin, care a formulat cu măiestrie cazul strict rațional al egalității în drepturi în atmosfera generată de *Negrul alb* a lui Mailer. Baldwin a jucat, cu vehemență crescândă, cartea emoţională – chiar împotriva lui Mailer însuşi, căruia i-a spus că ar prefera să-şi petreacă timpul cu un rasist alb decât cu un liberal alb, căci ar şti măcar pe ce picior dansează.

De fapt, Baldwin a petrecut mult timp cu liberalii albi şi în America, şi în Europa. În realitate, nimic nu îl bucura mai mult – şi pentru mai multă vreme – decât ospitalitatea liberalilor albi. În spiritul vechii tradiții intelectuale, inaugurate de Rousseau, şi-a transformat plăcerea într-o favoare princiară. A catadicsit să accepte ospitalitatea liberalilor albi. Cum scria, în 1968, biograful său Fern Eckman: „Când e în chinurile creației, Baldwin umblă de obicei din casă în casă ca un rege medieval care călătoreşte prin regatul său, făcându-le supuşilor săi onorați favoarea regală de a accepta să le fie oaspete. Îşi invita şi prietenii, transformând astfel casa gazdei într-un fel de club; obişnuia apoi să plece (după cum i-a spus odată unuia din ei) pe motiv că locuința devenise prea publică.“[71] Cum s-a exprimat odată una dintre gazdele sale, cuprinsă mai curând de o admirație respectuoasă decât de furie: „Când vine Jimmy în vizită, nu e ca şi cum ai avea un singur musafir, ci o întreagă caravană.“ Cu cât provoca mai multă furie, cu atât era primit cu mai multă supunere, ceea ce aminteşte în mod ciudat de Rousseau.

Furia lui era atotcuprinzătoare, vizându-i pe liberalii de culoare chiar mai mult decât pe cei albi. După cum s-a plâns unul dintre ei: „Indiferent cât te crezi tu de liber, Jimmy te face să te simți de parcă încă ai mai fi puțin sclav.“ La începutul anilor '60 Podhoretz i-a cerut lui Baldwin să investigheze noul val de violență printre negri predicat de Malcolm X şi de Musulmanii Negri şi s-a oferit să îi publice rezultatele cercetării în *Commentary*. Baldwin a făcut cercetarea, dar a vândut rezultatele revistei

The New Yorker pentru un preț mult mai bun.[72] Însoțit de o descriere a experiențelor sale rasiste din tinerețe, textul a apărut în volum în 1963, sub titlul *The Fire Next Time* (*Data viitoare, focul*). Timp de patruzeci şi una de săptămâni la rând, cartea s-a numărat printre primele cinci titluri cel mai bine vândute din America şi a fost tradusă în toată lumea. Într-o anumită privință se înscria pe aceeaşi linie cu *Negrul alb* a lui Mailer şi, probabil, scrierea ei nici nu ar fi fost posibilă dacă nu ar fi existat aceasta din urmă. Cartea lui Baldwin a avut însă mult mai multă influență, atât în Statele Unite, cât şi în restul lumii, şi aceasta deoarece, pentru prima dată, un intelectual de culoare marcant – care folosise până atunci convențiile literare şi modalitatea discursivă specifice culturii occidentale – afirma existența unui naționalism al negrilor, conceput pe baze rasiale. Acum, Baldwin dădea expresie literară furiei sale, o instituționaliza, o apăra şi o propaga. Procedând astfel, el stabilea un nou tip de asimetrie rasială. Nici un intelectual alb nu ar fi putut să afirme, în mod rezonabil, că toți albii îi urau pe negri şi cu atât mai puțin să apere acest punct de vedere. Totuşi, Baldwin insista acum că negrii îi urau pe albi, iar implicațiile operei sale erau că aveau chiar şi motive pentru aceasta. Astfel, el a conferit un statut intelectual respectabil unei noi forme de rasism negru, care se răspândea repede şi care devenea dominantă în comunitățile de culoare din toată lumea.

Faptul că Baldwin ar fi crezut în caracterul inevitabil al rasismului negru şi al unei prăpăstii, aparent de netrecut între cele două rase este discutabil. Tânărul James Baldwin ar fi negat cu hotărâre aşa ceva. Această idee îi contrazicea experiența personală – tocmai de aceea, la o vârstă mai înaintată, Baldwin a trebuit să îşi rescrie propria biografie. Astfel, ultimii douăzeci de ani din viața lui Baldwin s-au bazat pe un fals, sau măcar pe o confuzie vinovată. De fapt, pe atunci trăia mai mult în străinătate, departe de orice luptă. Opera sa însă a fost distrusă de focul aprins chiar de el – şi a încetat de a mai fi eficientă. Ceea ce a persistat a fost spiritul cărții *Data viitoare, focul*. Acesta întărea mesajul polemicii aprinse stârnite de Franz Fanon cu *Les Damnés de la terre* (*Blestemații pământului*), precum şi

teza retorică a lui Sartre că violența era dreptul legitim al celor care ar putea fi definiți, prin rasă, clasă sau înclinație, drept victime ale inechității morale.

Ajungem acum la problema-cheie a vieții intelectuale: atitudinea față de violență. Acesta este punctul în care intelectualii cei mai sobri, pacifişti sau nu, se împiedică şi cad în inconsecvență – sau devin, pur şi simplu, incoerenți. Este posibil ca ei să condamne violența teoretic – cum este şi logic s-o facă din moment ce aceasta se află la antipodul metodelor raționale de a rezolva problemele. Dar în practică se întâmplă să subscrie la ea din timp în timp – este ceea ce s-ar putea numi Sindromul Crimei Necesare – sau să aprobe folosirea ei de către cei pe care îi simpatizează. Alți intelectuali, atunci când sunt confruntați cu faptul că aceia pe care vor să îi apere practică violența, pur şi simplu transferă, printr-o argumentație ingenioasă, responsabilitatea morală asupra celor pe care vor să-i atace.

Unul dintre intelectualii marcanți care practică această tehnică este filozoful limbajului Noam Chomsky. În alte privințe, el este mai curând un utopic de modă veche decât un hedonist de tip nou. S-a născut la Philadelphia, în decembrie 1928, şi a obținut repede laurii unor universități de renume: Massachussetts Institute of Technology, Columbia, Princeton, Harvard ş.a. În 1957, deci în anul în care Mailer publica *Negrul alb*, Chomsky a publicat un volum intitulat *Syntactic Structures* (*Aspecte ale teoriei sintactice*). Acest text era extrem de original şi, în epocă, a părut o contribuție hotărâtoare la dezbaterea veche, dar încă actuală, cu privire la modul în care căpătăm cunoştințe şi, mai ales, cum de căpătăm atât de multe. În formularea lui Bertrand Russell: „Cum se face că ființele umane, ale căror contacte cu lumea sunt scurte, personale şi limitate, sunt totuşi capabile să ştie tot ceea ce ştiu?“[73] Întrebarea are două răspunsuri aflate într-o relație de rivalitate. Unul este acela că oamenii s-au născut cu idei de-a gata. Cum spunea Platon în *Menon*: „Există, într-un om care nu ştie, păreri adevărate cu privire la acele lucruri pe care nu le ştie.“ Ceea ce conține mai însemnat mintea omenească se află acolo dintru început, deşi este nevoie de stimuli sau de

experiența externă care acționează asupra stimulilor pentru a aduce aceste cunoștințe la nivel conștient. Descartes considera că acest tip de cunoaștere intuitivă este mai valid decât oricare altul și că toți oamenii s-au născut cu un reziduu de acest fel, deși numai cei care au obiceiul de a gândi mult își dau seama cât este de importantă.[74] Majoritatea filozofilor din Europa continentală împărtășesc, într-o oarecare măsură, această opinie.

Opusă acestui curent este tradiția empiristă anglo-saxonă, reprezentată de Locke, Berkeley și Hume. Ei susțin că, în vreme ce caracteristicile fizice pot fi moștenite, mintea este, la naștere, *tabula rasa*, iar caracteristicile mentale se capătă prin experiență. Aceste păreri, de obicei într-o formă extrem de calificată, sunt susținute în general în Marea Britanie, în Statele Unite și în alte țări care urmează tradiția britanică.

Studiul întreprins de Chomsky asupra sintaxei, adică asupra principiilor care guvernează înlănțuirea cuvintelor sau a sunetelor pentru a forma propoziții, l-a făcut să descopere ceea ce el a numit „universaliile lingvistice". Limbile lumii sunt mult mai puține decât par la suprafață, pentru că toate au în comun universaliile lingvistice care determină structura ierarhică a propozițiilor. Toate limbile pe care le-a studiat el, și ulterior continuatorii săi, se conformează acestui model. Explicația lui Chomsky a fost că aceste reguli invariabile ale sintaxei intuitive sunt atât de adânc înrădăcinate în mintea omului, încât probabil că sunt rezultatul moștenirii genetice. Abilitatea noastră de a folosi limba este mai curând înnăscută decât dobândită. Este posibil ca modul în care a explicat Chomsky datele culese să nu fie corect, dar este singura explicație plauzibilă de până acum și îl plasează definitiv pe Chomsky de partea cartezienilor sau a „continentalilor".[75]

O asemenea explicație a stârnit un interes intelectual considerabil, nu numai în mediile universitare, transformându-l pe Chomsky într-un soi de celebritate, așa cum s-a întâmplat cu Russell datorită operei sale matematice și cu Sartre atunci când a popularizat existențialismul. Asemenea celebrități sunt tentate să își folosească capitalul acumulat datorită performanței lor în

propria disciplină pentru a-şi crea o platformă de pe care să îşi exprime opiniile în chestiuni de interes public. Aşa cum am văzut, şi Sartre a căzut în această ispită; la fel a făcut-o şi Chomsky. Pe tot parcursul anilor '60, intelectualii occidentali, dar mai ales cei din Statele Unite, au început să se agite foarte tare din cauza politicii americane în Vietnam şi a nivelului sporit de violenţă cu care era pusă în practică această politică. Nu era vorba de un paradox. Cum era posibil ca, într-o vreme în care intelectualii erau din ce în ce mai dornici să accepte folosirea violenţei pentru a obţine egalitatea rasială sau eliberarea colonială, sau chiar de către grupuri teroriste, tot lor să le repugne într-o asemenea măsură violenţa atunci când era practicată de un guvern democratic occidental pentru a proteja trei mici teritorii împotriva ocupării de către un regim totalitar? Nu există nici o modalitate logică de a rezolva acest paradox. A trebuit să ne mulţumim cu explicaţiile oferite de intelectuali, că ei aveau obiecţii la „violenţa instituţionalizată", pe de o parte, şi că găseau justificări pentru violenţa individuală, personală, pe de altă parte (şi alte variaţiuni pe aceeaşi temă). Este limpede faptul că Chomsky s-a mulţumit cu ele, căci a devenit şi a rămas capul de afiş al intelectualilor care au manifestat o atitudine critică faţă de politica americană în Vietnam. Nu s-a mulţumit să explice cum de şi-a dobândit omenirea capacitatea de a folosi limba, dar a ajuns să-i dea şi sfaturi de geopolitică.

Este tipic pentru asemenea intelectuali să nu vadă nici o inconsecvenţă în a trece de la propria lor disciplină, pe care o stăpânesc fără nici un dubiu, la probleme de interes public, în care s-ar putea presupune că nu sunt mai îndreptăţiţi decât alţii să fie ascultaţi. Într-adevăr, ei pretind întotdeauna că acele cunoştinţe speciale pe care le deţin le dau o putere de pătrundere deosebită. Russell credea, fără îndoială, că talentul şi competenţa sa în domeniul filozofiei îl îndreptăţeau să dea sfaturi omenirii „în domenii de interes obştesc". Chomsky împărtăşea această părere în conferinţele ţinute în 1971 cu privire la opera lui Russell.[76] Sartre argumenta că existenţialismul avea un impact direct asupra problemelor morale ridicate de Războiul Rece şi

de reacțiile noastre la capitalism și socialism. La rândul său, Chomsky a conchis că lucrările sale despre universaliile lingvistice erau, în sine, o dovadă evidentă a caracterului moral al politicii americane în Vietnam. Cum? Ei bine, susținea Chomsky, depinde ce teorie a cunoașterii accepți. Dacă, la naștere, mintea este *tabula rasa*, iar ființele umane sunt, cum s-ar spune, obiecte de plastilină ce pot fi modelate în orice formă dorești, atunci sunt potrivite pentru ceea ce el numește „modelarea comportamentului" de către autoritatea de stat, de către directorul corporației, de către tehnocrat, sau de către Comitetul Central.[77] Dacă, pe de altă parte, oamenii sunt dotați cu structuri mentale interne și simt o nevoie intrinsecă de tipare culturale și sociale care, pentru ei, sunt normale, asemenea eforturi din partea statului sunt, până la urmă, sortite eșecului, dar până eșuează, ne împiedică dezvoltarea și duc la o cruzime groaznică. Încercarea Statelor Unite de a-și impune voința și modelele de dezvoltare socială, culturală și politică asupra popoarelor din Indochina a fost un exemplu atroce de astfel de cruzime.

A fost nevoie de o perversitate specială, de care își dă seama cu durere oricine studiază carierele intelectualilor, pentru a ajunge la această concluzie. S-ar putea spune cu îndreptățire că demonstrația pe care o face Chomsky pornind de la structurile înnăscute, dacă este valabilă, ar putea constitui un argument împotriva oricărei încercări de a schimba societatea. Și de fapt, pentru varii motive, dorința de a schimba societatea a fost marea decepție și principalul blestem al epocii moderne. În secolul al XX-lea, în numele acestei idei au fost omorâți zeci de milioane de oameni nevinovați în Rusia sovietică, în Germania nazistă, în China comunistă și în alte părți ale lumii. Acesta este însă ultimul lucru cu care democrațiile occidentale, cu toate defectele lor, au fost vreodată de acord. Dimpotrivă, schimbarea societății este creația intelectualilor de la sfârșit de mileniu, care cred că pot remodela universul exclusiv prin apel la rațiune. Așa s-a născut tradiția totalitară. Ea a fost reprezentată, în faza de pionierat, de Rousseau, apoi sistematizată de Marx și instituționalizată de Lenin. Timp de șaptezeci de ani, succesorii lui Lenin au făcut cel mai îndelungat experiment cunoscut în istoria

omenirii de schimbare socială. Insuccesul acestui experiment confirmă, într-adevăr, demonstrația lui Chomsky. Schimbarea ordinii sociale, sau Revoluția Culturală, cum a fost numită, a dus la dispariția a milioane de oameni în China lui Mao, dar tot a eşuat. Deşi au fost aplicate de guverne neliberale sau totalitare, toate programele de schimbare a societății au fost, la origine, opera intelectualilor. Apartheidul, de pildă, a fost teoretizat în forma sa detailată, modernă, la facultatea de psihologie de la Universitatea din Stellenbosch. Sisteme similare puse în practică în alte părți ale Africii – Ujama în Tanzania, „consciencismul" în Ghana, „negritudinea" în Senegal, „umanismul zambian" etc. – au fost elaborate la facultățile de științe politice sau sociologice ale universităților locale. Intervenția americană în Indochina, oricât ar fi fost de imprudentă şi de nebunească, a fost menită, inițial, să salveze popoarele de acolo de schimbări sociale radicale.

Chomsky a ignorat asemenea argumente. Nu a arătat nici un fel de interes pentru încercările totalitare de a suprima sau de a schimba caracteristicile înnăscute. El argumenta că democrația liberală, statul bazat pe *laissez faire* era un sistem la fel de discutabil ca şi tirania totalitară, de vreme ce sistemul capitalist, din care acesta din urmă e o parte integrantă, furnizează elemente de coerciție care generează aceeaşi negare a împlinirii de sine. Războiul din Vietnam a fost exemplul grăitor al opresiunii capitalist-liberale exercitate asupra unui popor mic, care încerca să reacționeze la propriile sale probleme stringente – detectate în mod intuitiv; desigur, era sortit eşecului, dar, tot în prețul acesta s-au comis atrocități indescriptibile.[78]

Argumentele unor intelectuali ca Chomsky au jucat, fără îndoială, un rol important în răsturnarea a ceea ce era, la început, hotărârea puternică a Statelor Unite de a se asigura că în Indochina există şansele dezvoltării unei societăți democratice. Când forțele americane s-au retras, locul lor a fost luat, imediat, de arhitecții sociali, aşa cum aceia care au sprijinit intervenția americană prevăzuseră tot timpul că avea să se întâmple. De-abia atunci au început cu adevărat atrocitățile indescriptibile. De pildă, în Cambodgia, ca un rezultat direct al retragerii americane, în

1975 a avut loc una dintre cele mai mari crime dintr-un secol de crime spectaculoase. Un grup de intelectuali marxişti, care studiaseră în Parisul lui Sartre, dar care aveau acum la dispoziție o armată formidabilă, au pus în practică un experiment de schimbare a societății, considerat nemilos chiar şi după standardele lui Stalin şi Mao.

Reacția lui Chomsky la această atrocitate este instructivă. A fost complexă şi contorsionată. A făcut să curgă multe valuri de cerneală. De fapt, această reacție a semănat foarte bine cu reacțiile lui Marx, Engels şi ale urmaşilor lor, atunci când au fost denunțate citatele intenționat greşite ale lui Marx din discursul lui Gladstone asupra bugetului. Ar fi prea lung să examinăm aici în detaliu fenomenul, dar în esență lucrurile stau foarte simplu. Conform definiției lui Chomsky, care acum căpătase statutul unui fapt metafizic, America a jucat în Indochina rolul răufăcătorului. De aceea, nu se putea recunoaşte oficial existența masacrelor din Cambodgia decât după găsirea unor modalități de a arăta că Statele Unite sunt responsabile, direct sau indirect, pentru ele.

Reacția lui Chomsky şi a asociaților săi a trecut astfel prin patru faze.[79] (1) Nu a fost nici un masacru; a existat doar o propagandă occidentală care pretindea că ar fi fost. (2) Este posibil să fi existat omoruri la scară redusă, dar „tulburările" din Cambodgia au fost exploatate de umanitarişti occidentali cinici, care s-au străduit cu disperare să depăşească „sindromul Vietnam". (3) Omorurile au avut loc pe scară mai largă decât părea la început şi au fost rezultatul brutalizării țăranilor de către criminalii de război americani. (4) Chomsky a ajuns în cele din urmă să citeze pe unul dintre cei câțiva savanți cambodgieni „autentici" care, eludând cu măiestrie cronologia, a reuşit să „dovedească" faptul că cele mai groaznice masacre s-au întâmplat nu în 1975, ci „la jumătatea anului 1978" şi nu s-au produs în numele marxismului, ci din „motive tradiționaliste, rasiste, antivietnameze". Între timp, regimul „îşi pierduse coloratura marxistă pe care o avusese cândva" şi devenise „vehiculul unui populism hiperşovin al țăranilor săraci". Ca atare, în „cele din urmă", a căpătat aprobarea CIA, care de unde până atunci exa-

gerase masacrele în scopuri propagandistice, a ajuns să contribuie activ la ele. Pe scurt, crima lui Pol Pot a fost, de fapt, un *quod erat demonstrandum* pentru SUA.

Pe la mijlocul anilor '80, pe Chomsky nu l-a mai interesat Vietnamul; şi-a îndreptat atenţia asupra Nicaraguei. Între timp însă, trecuse de mult de punctul în care oamenii rezonabili mai erau dispuşi să-l contrazică serios. Chomsky a repetat – o spunem cu tristeţe – modelul lui Russell şi Sartre. Iată deci cum, o dată în plus, un om dotat cu o inteligenţă remarcabilă, care păruse la început să se ridice deasupra semenilor săi, s-a pierdut într-un deşert al extremismului, tot aşa cum o făcuse şi bătrânul Tolstoi, furios şi lipsit de coerenţă, de la Iasnaia Poliana. În viaţa multor intelectuali de la sfârşitul mileniului pare să existe o trăsătură sinistră, un fel de menopauză cerebrală, care s-ar putea numi Dispariţia Raţiunii.

Iată-ne ajunşi la sfârşitul anchetei noastre. Nu s-au scurs decât circa două sute de ani de când intelectualii laici au început să înlocuiască vechiul cler în calitate de călăuze şi mentori ai umanităţii. Am luat în considerare o serie de cazuri individuale ale acelora care au căutat să sfătuiască omenirea. Le-am analizat competenţa moraă şi raţională pentru sarcina asumată. Le-am analizat, în particular, atitudinea faţă de adevăr, modul în care au căutat şi evaluat faptele, răspunsul lor nu numai faţă de omenire în general, ci faţă de fiinţele umane în particular, modul în care s-au purtat cu prietenii, colegii, servitorii şi, înainte de toate, cu propria familie. Am survolat consecinţele sociale şi politice ale faptului că li s-a urmat sfatul.

Care este concluzia care ar trebui trasă? Cititorii vor judeca singuri. Cred însă că se simte astăzi un anumit scepticism public faţă de intelectualii care se ridică pentru a ne ţine predici; o tendinţă tot mai accentuată în rândul oamenilor obişnuiţi de a pune în discuţie dreptul universitarilor, al scriitorilor şi filozofilor, oricât ar fi ei de *eminenţi*, de a ne spune cum să ne purtăm şi cum să ne organizăm viaţa. Pare să fie tot mai răspândită convingerea că intelectualii nu sunt mai înţelepţi în calitate de mentori, nici nu sunt nişte exemplare mai valoroase decât vrăjitoarele,

vracii şi preoţii din trecut. Împărtăşesc acest scepticism. Probabilitatea ca o duzină de oameni aleşi la întâmplare, în plină stradă, să facă dovada unor concepţii raţionale despre chestiunile morale şi politice în aceeaşi măsură cu un segment reprezentativ al intelectualităţii este la fel de mare. Merg însă mai departe. Intelectualii ne oferă una dintre principalele lecţii ale tragicului nostru secol, care a sacrificat atâtea milioane de vieţi nevinovate pe altarul planurilor de ameliorare a rasei umane. Ei nu numai că ar trebui ţinuţi departe de structurile puterii, dar ar trebui să facă obiectul unei suspiciuni speciale atunci când încearcă să ofere colectivităţii un sfat. Feriţi-vă de comitetele, conferinţele şi ligile intelectualilor. Nu aveţi încredere în afirmaţiile publice provenite din rândurile lor strânse. Ignoraţi-le verdictele depreciatoare la adresa liderilor politici şi a evenimentelor importante căci, departe de a fi oameni extrem de individualişti şi nonconformişti, intelectualii urmează anumite modele de comportament. Consideraţi ca grup, ei sunt adesea ultraconformişti în cadrul unor cercuri formate din aceia a căror aprobare o caută. Asta îi face atât de periculoşi *en masse*, căci le permite să creeze un climat de spaimă sau ortodoxii dominante, care adesea generează, prin ele însele, curente de acţiune iraţionale şi distructive. Mai presus de toate, trebuie să ne amintim întotdeauna ceea ce de obicei intelectualii uită: faptul că oamenii contează mai mult decât conceptele şi trebuie de aceea să se situeze pe primul loc. Cel mai rău despotism posibil este tirania nemiloasă a ideilor.

Capitolul 1
Jean-Jacques Rousseau: „Un nebun interesant“

1. A se vedea Joan MacDonald, *Rousseau and the French Revolution* (Londra, 1965).
2. J.H. Huizinga, *The Making of a Saint: The Tragi-Comedy of Jean-Jacques Rousseau* (Londra, 1976), pp. 185 şi urm.
3. Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment* (Princeton, 1951), p. 268. Versiunea originală: *Die Philosophie der Aufklärung* (Tübingen, 1932). (*N.t.*).
4. Jean Chateau, *Jean-Jacques Rousseau: Sa Philosophie de l'éducation* (Paris, 1962), pp. 32 şi urm.
5. Lester G. Crocker, *Jean-Jacques Rousseau: The Quest, 1712–1758* (New York, 1974), p. 263.
6. *Ibid.*, pp. 238–239, 255–270.
7. Referitor la prima perioadă a vieţii lui Rousseau, a se vedea *ibid.*, pp. 7–15; relatarea făcută de el în *Confesiuni* nu este tocmai demnă de încredere.
8. Scrisorile lui Rousseau sunt publicate în R.A. Leigh, *Correspondance Complete de Jean-Jacques Rousseau* (Geneva, 1965) şi în T. Dufour şi P.P. Plan, *Correspondance Generale de Jean-Jacques Rousseau* (20 vol., Paris, 1924–1934).
9. Crocker, vol. i, pp. 160 şi urm.
10. Citat în Huizinga, p. 29.
11. *Discursul* este publicat în G.R. Havens (ed.), *Discours sur les sciences et les arts* (New York, 1946).
12. Pentru operele lui Rousseau a se vedea Bernard Gagnebin şi Marcel Raymond (editori), *Oeuvres complètes* (3 vol., Paris, 1959–1964).
13. MacDonald.

14. Citat în Huizinga, pp. 16–17.
15. Crocker, vol. i, p. 16; a se vedea şi pp. 194 şi urm.
16. Citat de Huizinga, p. 50. Pasajul apare într-o scrisoare neexpediată adresată dlui de Mirabeau, 1767.
17. J.Y.T. Greig (ed.), *Letters of David Hume* (Oxford, 1953), vol. II, p. 2.
18. Huizinga, pp. 15–16.
19. Un asemenea aforism (*obiter dicta*), ca şi altele similare, sunt reunite în lucrarea lui Huizinga.
20. Crocker, vol. ii: *The Prophetic Voice, 1758–1783* (New York, 1973), pp. 28–29.
21. P.M. Masson, *La Rèligion de Jean-Jacques Rousseau* (3 vol., Paris, 1916).
22. Crocker, vol. I, pp. 146–147.
23. C.P. Duclos: *Considèrations sur les moeurs de ce siècle* (Londra, 1784), citat în Huizinga.
24. Crocker, vol. II, pp. 280, 265–302.
25. Huizinga, pp. 56–57, 112.
26. W.H. Blanchard, *Rousseau and the Spirit of Revolt* (Ann Arbour, 1967), p. 120.
27. Citat în Huizinga, p. 119.
28. E.C. Mossner, *Life of David Hume* (Austin, 1954), pp. 528–529.
29. Crocker, vol. ii, pp. 300–302.
30. *Ibid.*, pp. 318–319, 339–341.
31. *Confessions*, ediţia Everyman (Londra, 1904), vol. I, p. 13. Pentru versiunea în limba română, a se vedea *Confesiuni* (Editura pentru Literatură, 1969), trad. Pericle Martinescu, vol. I, p. 21.
32. Ronald Grimsley, *Jean-Jacques Rousseau: A Study in Self-Awareness* (Bangor, 1961), pp. 55 şi urm.
33. *Confessions*, vol. i, pp. 85 şi urm.
34. A se vedea excelenta analiză a lui Crocker privind tehnica acestuia, vol. i, pp. 57–58.
35. Huizinga, p. 75.
36. Crocker, vol. i, pp. 340 şi urm.
37. *Confessions*, vol. i, p. 37.
38. *Ibid.*, vol. i, p. 155.
39. *Ibid.*
40. Pe când Therèse mai era încă în viaţă, dna de Charrière a scris *Plainte et défence de Therèse Levasseur* (Paris, 1789). O apologie modernă

şi bine fundamentată a Thérèsei este teza de doctorat a lui I.W. Allen, *Thérèse Levasseur* (Western Reserve University, Cleveland), citat în Crocker, vol. i, p. 172. Alte lucrări care tratează relaţia lui Rousseau cu Thérèse includ şi Claude Ferval, *Jean-Jacques Rousseau et les femmes* (Paris, 1934).

41. A se vedea F.A. Pottle (ed.), *Boswell on the Grand Tour, Germany and Switzerland 1764* (Londra, 1953), pp. 213–258.
42. *Ibid.*, pp. 335–337.
43. Greig, vol. ii, pp. 14–15.
44. Citat în Crocker, vol. i, p. 186.
45. Ibid., pp. 178 şi urm.
46. Principalele apologii apar în *Confessions*, vol. ii, pp. 162 şi urm., pp. 178 şi urm.
47. Referitor la voinţa generală etc., a se vedea L.G. Crocker, *Rousseau's Social Contract: An Interpretive Essay* (Cleveland, 1968).
48. Tipărit în C.R. Vaughan (ed.), *The Political Writings of Rousseau* (2 vol., Cambridge, 1915), vol. ii, p. 250.
49. Sergio Cotta, „La Position du problème de la politique chez Rousseau“, *Etudes sur le Contrat social de J. J. Rousseau* (Paris, 1964), pp. 177–190.
50. I.W. Allen, citat în Crocker, vol. i, p. 356, nota 6.
51. A se vedea Huizinga, Introducere.
52. Aprecieri pentru şi împotriva lui Rousseau sunt menționate în Huizinga, pp. 260 şi urm.
53. Citat de Crocker, vol. i, p. 353; remarca este menționată în Henri Guillemin, *Un Homme, deux Ombres* (Geneva, 1943), p. 323.

Capitolul 2

Shelley, sau cât de neîndurătoare pot fi ideile

1. P.B. Shelley către Elizabeth Hitchener, în F.L. Jones (ed.), *Letters of Percy Bysshe Shelley* (2 vol., Oxford, 1964), vol. i, pp. 116–117.
2. Vezi textul din D.L. Clark (ed.), *Shelley's Prose* (New Mexico, ed. rev., 1966).
3. Pentru o analiză clară a eseului, a se vedea M.H. Scrivener, *Radical Shelley* (Princeton, 1982), pp. 249 şi urm.
4. O analiză interesantă a acestor poeme apare în Art Young, *Shelley and Non-Violence* (Haga, 1975).

5. *Essays in Criticism, Second Series: Byron*, reeditat în Matthew Arnold, *Selected Prose* (Harmondsworth, 1982), pp. 385–404.
6. Byron către John Murray, 3 august 1922; către Thomas Moore, 4 martie 1822; ambele apărând în Leslie A. Marchand (ed.), *Byron's Letters and Journals* (11 vol., Londra, 1973–1982), vol. ix, pp. 119, 189–190.
7. Cea mai bună biografie a lui Shelley, o lucrare de pionierat, este Richard Holmes, *Shelley: The Pursuit* (Londra, 1974). Ar trebui adăugat la aceasta şi eseul despre Shelley scris de Holmes, publicat în lucrarea acestuia *Footsteps: Adventures of a Romantic Biographer* (Londra, 1985).
8. Referitor la sir Timothy Shelley, a se vedea R.C. Thorne (ed.), *History of Parliament: House of Commons 1790–1820* (Londra, 1986), vol. v, *Members Q-Y*, pp. 140–141.
9. Privitor la radicalizarea tânărului Shelley a se vedea Holmes, pp. 25 şi urm.; şi K.M. Cameron, *The Young Shelley: Genesis of a Radical* (New York, 1950).
10. N. Mackenzie (ed.), *Secret Societies* (Londra, 1967), p. 170; Nesta Webster, *Secret Societies and Subversive Movements* (Londra, 1964), pp. 196–268.
11. Marie Roberts, *British Poets and Secret Societies* (Londra, 1986), se ocupă de Shelley în cap. 4, pp. 88–101.
12. Shelley, *Letters*, vol. i, p. 54; Paul Dobson, *The Unaknowledged Legislator: Shelley and Politics* (Oxford, 1980), pp. 157 şi urm.
13. Sylvia Norman, *The Flight of the Skylark: The Development of Shelley's Reputation* (Londra, 1954), p. 162.
14. Thomas Jefferson Hogg, *Life of Shelley*, citând-o pe Helen.
15. Holmes, pp. 36, 48.
16. *Ibid.*, pp. 50–51.
17. *Ibid.*, p. 57.
18. Scrisoare către John Williams, în *Letters*, vol. i, p. 330.
19. *Ibid.*, pp. 139–140, 146–147, 148–149.
20. *Ibid.*, p. 155.
21. *Ibid.*, pp. 156, 163.
22. *Ibid.*, p. 165.
23. *Ibid.*, pp. 205–206.
24. F.L. Jones (ed.), *Mary Shelley's Journal* (Londra, 1947), p. 17.
25. N.I. White, *Shelley* (2 vol., New York, 1940), vol. i, pp. 547–552.
26. Vezi Louis Schutz Boas, *Harriet Shelley: Five Long Years* (Oxford, 1962).

27. Scrisori datând din 14 iulie, 27 august, 15 septembrie și 16 septembrie 1814, în *Letters*, vol. i, pp. 389–390, 391–393, 394, 396.
28. Scrisoare datată 26 septembrie 1814, în *Letters*, vol. i, pp. 396–397.
29. Scrisoare din 3 octombrie 1814, în *Letters*, vol. i, p. 403.
30. Scrisori datate 3 și 25 octombrie 1814, în *Letters*, vol. i, pp. 400, 410.
31. Scrisoare din 14 noiembrie 1814, în *Letters*, vol. i, p. 421.
32. *Letters*, vol. i, p. 520, notă de subsol.
33. A se vedea relatarea ultimei faze din viața lui Harriet în Boas, cap. vii, pp. 183 și urm.
34. Scrisoare datată 16 decembrie 1814, *Letters*, vol. i, pp. 519–521. Autenticitatea acestei scrisori a fost contestată ulterior de apologeții lui Shelley din perioada victoriană, dar nu pare să existe vreun motiv care să ne facă să ne îndoim de ea. A se vedea Holmes, p. 353 și nota de subsol.
35. *Letters*, vol. i, pp. 511–512.
36. Scrisoare din 10 decembrie 1812, *Letters*, vol. i, p. 338.
37. Referitor la Fanny Imlay, a se vedea Holmes, pp. 347 și urm.
38. Scrisoare către Godwin, *Letters*, vol. i, p. 311.
39. *Letters*, vol. i, p. 196.
40. *Letters*, vol. i, p. 314.
41. Holmes, p. 216.
42. *Letters*, vol. i, p. 530.
43. *Letters*, vol. ii, pp. 264–265.
44. Holmes, pp. 442–447; vezi și Ursula Orange: „Shuttlecocks of Genius", *Keats-Shelley Memorial Bulletin*, clixv.
45. A se vedea scrisorile adresate de Byron lui Hoppner, 10 septembrie și 1 octombrie 1820, în *Byron's Letters and Journals*, vol. 7, pp. 177, 191.
46. Byron către Douglas Kinnaird, 20 ianuarie 1817, în *Byron's Letters and Journals*, vol. 5, pp. 160–162.
47. Claire Clairmont către Byron, 6 mai 1816, Murray mss, citat în Doris Langley Mooer, *lord Byron: Accounts Rendered* (Londra, 1974), p. 302.
48. Situația conform căreia mama ar fi fost dădaca, Elise, este dezbătută în Ursula Orange, „Elise, Nursemaid to the Shelley's", *Keats-Shelley Memorial Bulletin*, 1955. Richard Holmes, deși este cel mai bun biograf al lui Shelley, prezintă o variantă neplauzibilă a acestui aspect; de fapt, abordează problema în două moduri diferite, unul în *Shelley: The Pursuit* și celălalt în *Footsteps*.

49. August, 1821, citat în Moore.
50. A se vedea scrisorile lui Byron către J.B. Webster, 18 septembrie 1818, şi John Cam Hobhouse şi Douglas Kinnaird, 19 ianuarie 1819, publicate în *Byron's Letters and Journals*, vol. vi, pp. 65, 91–92.
51. *Letters*, vol. i, p. 323.
52. Scrisoare către Byron datată 14 septembrie 1821, citată în Moore.
53. Haydon a scris aceste comentarii pe marginea exemplarului său din *Conversation with lord Byron* de Medwin (aflată acum la Newstead Abbey, Colecţia Roe-Byron); citat în Moore, pp. 301–302.
54. *Letters*, vol. I, p. 423, nota 1; scrisorile lui Shelley către Hogg, 1 ianuarie şi 26 aprilie 1815, vol. I, pp. 423, 426; s-au păstrat unsprezece scrisori trimise lui Hogg de către Mary.
55. Robert Ingpen şi W.E. Peck (editori), *Complete Works of P.B. Shelley* (New York, 1926–1930), vol. vii, p. 43.
56. Scrisoare datată 10 ianuarie 1812, în *Letters*, vol. i, pp. 227 şi urm.
57. Pentru detalii referitoare la tranzacţiile financiare dintre Shelley şi Godwin, a se vedea Holmes, pp. 223–238, 250, 269–270, 284, 307, 311–321, 346, 379, 407–413, 526.
58. Harriet către dna Nugent, 11 decembrie 1818, în *Letters*, vol. i, p. 422, nota.
59. Scrisoare datată 7 martie 1841, în Thomas Piney (ed.), *Letters of Thomas Babbington Macaulay* (6 vol., Cambridge, 1974–1981), vol. iii, p. 366.
60. Citat în Ann Blainey, *Immortal Boy: A Life of Leigh Hunt* (Londra, 1985), p. 189.
61. *Letters*, vol. i, pp. 366, 379, note.
62. Holmes, 161.
63. Referitor la Roberts, a se vedea *Letters*, vol. i, p. 339, nota 1 la scrisoarea 215; referitor la Bedwell, *Letters*, vol. I, p. 362; referitor la fraţii Williams, *Letters*, vol. i, p. 360 şi nota, pp. 386–387; referitor la Evans, *Letters*, vol. i, pp. 332–333, 339.
64. Referitor la librari, a se vedea Shelley către John Slatter, 16 aprilie 1811; Henry Slatter către sir Timothy Shelley, 13 august 1831; scrisoare de la Shelley, 23 decembrie 1814; *Letters*, vol. i, pp. 438, nota 1, 411.
65. *Letters*, vol. i, pp. 362–363.
66. A.M.D. Hughues (Oxford), *The Nascent mind of Shelley.*
67. De exemplu *Art Young*, a se vedea nota 4 de mai sus.
68. A se vedea Scrivenor, *Radical Shelley* (Princeton, 1982), pp. 198–210.

69. A se vedea Edward Duffy, *Rousseau in England: The Context for Shelley's Critique of the Enlightenment* (Berkeley, 1979).
70. Claire Clairmont către Edward Trelawney, 30 septembrie 1878, publicată în Carl H. Pforzheimer Library Bulletin iv, pp. 787–788.
71. Shelley către John Gisborne, 18 iunie 1822, în *Letters*, vol. ii, pp. 434–437.
72. Holmes, p. 728; *Letters*, vol. ii, p. 433.
73. F.L. Jones (ed.), *Maria Gisborne and Edward E. Williams: Their Journals and Letters* (Londra, 1946), p. 149.
74. Holmes, p. 729; Edward Dowden, *Life of P.B. Shelley* (2 vol., Londra, 1986), vol. ii, pp. 534 şi urm.

Capitolul 3

Karl Marx: „Proferând blesteme enorme"

1. Edgar von Westphalen, citat în Robert Payne, *Marx* (Londra, 1968), p. 20.
2. A se vedea excelentul eseu al lui Marx, în Robert S. Wistrich, *Revolutionary Jews From Marx to Trotsky* (Londra, 1976).
3. Scrisoare către Engels, 11 aprilie 1868, *Karl Marx-Friedrich Engels Werke* (Berlinul de Est, 1956–1968), vol. xxxii, p. 58. Pentru ediţia în limba română a se vedea Karl Marx şi Friedrich Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1972), vol. XXXII, p. 487.
4. Referitor la poeziile lui Marx a se vedea Payne, pp. 61–71.
5. *Marx-Engels Werke*, vol. iii, pp. 69–71; *Opere* (Ed. Politică, 1962), vol. III, p. 487.
6. Payne, pp. 166 şi urm.
7. Text în Marx-Engels, *Selected Correspondence 1846–1895* (New York, 1936), pp. 90–91.
8. *Capital*, ediţia Everyman (Londra, 1930), p. 873. Pentru traducerea în limba română a se vedea Karl Marx şi Friedrich Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. XXIII, p. 27.
9. T.B. Bottomore (trad. şi ed.), *Karl Marx, Early Writings*, Londra, 1963), pp. 34–37; eseurile despre evrei apar şi în *Karl Marx-Engels Collected Works* (Londra, 1975 şi următorii), vol. iii, pp. 146–174. A se vedea K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1957), vol. I, pp. 382–412.
10. Stadiul decisiv în scrierile lui Marx a fost atins în *Contribuţii la critica filozofiei hegeliene a dreptului* (1844), *Manuscrise economice şi*

filozofice din 1844 (publicate pentru prima dată în 1932) şi *Ideologia germană* (1845–1846).

11. Pentru o descriere valoroasă a acestor scrieri, a se vedea Payne, pp. 98 şi urm.
12. Payne, p. 86.
13. Payne, pp. 134–136.
14. *Marx-Engels Werke*, vol. xxx, p. 259; *Opere* (Ed. Politică, 1969), vol. XXX, p. 231.
15. Karl Jaspers, „Marx şi Freud", *Der Monat*, xxvi (1950).
16. Geoffrey Pilling, *Marx's Capital* (Londra, 1980), p. 126.
17. Louis Althusser, *For Marx* (trad. Londra, 1969), pp. 79–80.
18. Tipărit în *Engels on Capital* (Londra, 1938), pp. 68–71. A se vedea şi K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1963), vol. 16.
19. *Capital*, pp. 845–846. Pentru traducerea în limba română a se vedea şi K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. XXIII, p. 766.
20. *Capital*, pp. 230–311. *Opere*, vol. XXIII, pp. 242–313.
21. *Capital*, p. 240, nota 3. *Opere*, vol. XXIII, pp. 251, nota 48.
22. W.O. Henderson & W.H. Challoner (trad. şi ed.), *Engels Condition of the Working Class in England* (Oxford, 1958). A se vedea Fr. Engels, *Situaţia clasei muncitoare din Anglia*, în *Opere* (Ed. Politică, 1962), vol. II, pp. 239–532.
23. Engels către Marx, 19 noiembrie 1844, *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe* (Moscova, 1927–1935), 1 partea iii (1929); *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. XXVII, p. 10.
24. Henderson & Challoner, Apendice v din *Report on the Operation of the Poor Laws* de dr. Loudon, 1833, ne oferă exemple caracteristice ale metodelor de citare eronată folosite de Engels, metode care nu fac decât să denatureze grav ceea ce a vrut să spună Loudon.
25. *Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft*, I (Frankfurt, 1848), pp. 155–161, 170–241.
26. Pentru o analiză de ansamblu a metodelor lui Marx, a se vedea Leslie R. Page, *Karl Marx and the Critical Examination of His Works* (Londra, 1987).
27. Aşa cum a fost redată în şapte ziare londoneze, 17 aprilie 1863.
28. A se vedea David F. Felix, *Marx as Politician* (Londra, 1983), pp. 161–162, 269–270.
29. *Ibid.*, p. 147.
30. Pentru aceasta a se vedea Page, pp. 46–49.

31. A se vedea şi Felix, şi Chushichi Tsuzuki: *The Life of Eleanor Marx, 1855–1898: A Socialist Tragedy* (Londra, 1967).
32. Payne, p. 81.
33. *Ibid.*, p. 134.
34. Relatarea lui Geizen a fost publicată la Boston în 1864; citată în Payne, p. 155.
35. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. vi, pp. 503–505. A se vedea K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1959), vol. VI, p. 563.
36. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. vii, p. 239. Traducerea în limba română apare în Marx şi Engels, *Opere* (Ed. Politică), vol. VII, p. 269.
37. Payne, p. 475 notă.
38. Stephan Lukes, *Marxism and Morality* (Oxford, 1985), pp. 3 şi urm.
39 Citat în David McLellan, *Karl Marx: His Life and Thought* (Londra, 1973), p. 455.
40. Payne, pp. 50 şi urm.
41. *Marx-Engels, Collected Works*, vol. ii, pp. 330–331.
42. Marx, *On Britain* (Moscova, 1962), p. 373.
43. Payne, pp. 251 şi urm.; Michael Bakunin, *Oeuvres* (Paris, 1908).
44. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. xxxiii, p. 117. Scrisoarea nu se regăseşte în traducerea în limba română a operelor lui Marx.
45. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. xxxi, p. 305; *Opere* (Ed. Politică, 1971), vol. XXXI, p. 257.
46. Apare ca notă de subsol în *Capital*, vol. i, ii, vii, capitolul 22. Vezi K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1966, 1967, 1969), vol. XXIII, XXIV, XXV.
47. Citat în Payne, p. 54.
48. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe,* vol. xxvii, p. 227; *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. XXVII, p. 218.
49. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. xxx, p. 310; răspunsul lui Engels apare în vol. xxx, p. 312. A se vedea K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1969), vol. XXX, pp. 275 şi urm.
50. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. xxxi, p. 131; *Opere* (Ed. Politică, 1971), vol. XXXI, p. 122.
51. Pentru informaţii suplimentare referitoare la finanţele lui Marx, a se vedea David McLellan, *Karl Marx: Interviews and Recollections* (Londra, 1981), ca şi lucrarea *Karl Marx: The Legacy* (Londra, 1983) a aceluiaşi autor; Fritz J. Raddatz, *Karl Marx: A Political Biography* (Londra, 1979).

52. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. xxvii, p. 500; *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. XXVII, p. 471.
53. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. xxvii, p. 609; *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. XXVII, pp. 563–564.
54. Publicat în *Archiv für Geschichte des Socialismus* (Berlin, 1922), pp. 56–58; în Payne, pp. 251 şi urm.
55. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, pp. 102–103.
56. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. iii, pp. 4, 569; *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. III, pp. 9, 572.
57. Referitor la familia lui Marx, a se vedea H.F. Peters, *Red Jenny: A Life with Karl Marx* (Londra, 1986); Yvonne Kapp, „Karl Marx's Children: Family Life 1844–1855" în *Karl Marx: 100 Years On* (Londra, 1983), pp. 273–305 şi *Eleanor Marx* (2 vol., Londra 1972) de aceeaşi autoare.
58. Payne, p. 257.
59. Autoritățile sovietice, care au publicat o versiune cenzurată, dețin manuscrisul rămas, care este încuiat la Institutul Marx-Engels-Lenin din Moscova. O altă versiune, şi ea probabil cenzurată, a fost publicată în 1965 la Leipzig.
60. Pentru aceste date (dar şi pentru altele) din viața lui Marx, a se vedea tabelul cronologic alcătuit de Maximilien Rubel în *Marx: Life and Works* (trad., Londra, 1980); existența fiului nelegitim a fost revelată pentru prima dată în W. Blumenberg, *Karl Marx: An Illustrated Biography*, 1962 (trad., Londra, 1972).
61. A se vedea Payne, pp. 538–539.

Capitolul 4
Henrik Ibsen: „Dimpotrivă!"

1. 17 mai 1814.
2. A se vedea Brian W. Downs, *Ibsen: The Cultural Background* (Cambridge, 1948) şi introducerea la John Northam (trad. şi ed.), *Ibsen's Poems* (Oslo, 1986).
3. „Memories of Childhood", scrisă în ianuarie 1881, publicată în Evert Sprinchorn (ed.), *Ibsen: Letters and Speeches* (Londra, 1965), pp. 1–6.
4. Pentru evenimentele vieții lui Ibsen m-am bazat în special pe biografia lui Michael Meyer: *Henrik Ibsen: I. The Making of a Dramatist, 1828–1864* (Londra, 1967); *ii. The Farewell to Poetry, 1864–1882* (Londra, 1971); *iii. The Top of a Cold Mountain 1886–1906* (Londra,

1971). Cu toate acestea, pentru a uşura sarcina cititorului, notele mele se referă în general la ediţia prescurtată, *Henrik Ibsen* (Londra, 1974).

5. Meyer, p. 197 notă.
6. *Rhymed Letter to Fru Heiberg* (*Scrisoare în versuri adresată lui Fru Heiberg*).
7. Câteva dintre părerile lui George Brandes apar în „Henrik Ibsen: Personal Reminiscences and Remarks about his Plays", *Century Magazine*, New York, februarie 1917.
8. Citat în Meyer, pp. 775–776.
9. Citat în Bergliot Ibsen, *The Three Ibsens: Memories of Henrik I, Suzannah I and Sigurd I* (trad., Londra, 1951), pp. 17–18.
10. Meyer, p. 432; memoriile lui Paulsen au fost publicate la Copenhaga, în 1903.
11. Halvdan Koht, *Life of Ibsen* (2 vol., trad., Londra, 1931), vol. ii, p. 111.
12. Însemnările lui Jaeger referitoare la Ibsen au fost publicate în 1960; a se vedea Meyer, p. 603.
13. Citat în Meyer, p. 592.
14. Bergliot Ibsen, p. 92.
15. Meyer, pp. 339, 343–344.
16. Hans Heiberg, *Ibsen: A Portrait of the Artist* (trad., Londra, 1969), p. 177.
17. Meyer, pp. 689–690.
18. Meyer, pp. 575–576.
19. Meyer, p. 805.
20. Meyer, pp. 277–278.
21. Meyer, p. 500.
22. Meyer, p. 258.
23. Scrisoare datată 9 decembrie 1867, în Meyer, pp. 287–288.
24. Heiberg, pp. 20–22.
25. Referitor la Else, a se vedea Meyer (3 vol.), vol. I, pp. 47–48.
26. Heiberg, p. 34.
27. Episod relatat în Meyer (3 vol.), vol. iii, p. 206.
28. Heiberg, p. 241.
29. Meyer, p. 55.
30. Citat în Meyer, pp. 304–305.
31. Meyer, pp. 293–294.
32. Publicat în *Letters and Speeches*, pp. 315–316.
33. Bergliot Ibsen, pp. 84–85.
34. Citat în Meyer, pp. 287–288.

35. Citat în Meyer, p. 332.
36. Prefaţa la *Cataline* (ediţia din 1875).
37. „Resemnare“ este inclusă în colecţia lui John Northam.
38. Meyer, p. 659.
39. Jurnalele lui Janson au fost publicate în 1913.
40. Citat în Meyer, p. 531.
41. Heiberg, pp. 245–246 a se vedea cuvântarea lui Ibsen în faţa muncitorilor din Trondhjem, 14 iunie 1885, în *Letters and Speeches*, pp. 248–249.
42. *Letters and Speeches*, pp. 251–256.
43. Meyer, p. 703.
44. *Letters and Speeches*, pp. 337–338.
45. Meyer, pp. 815–816.
46. Meyer, pp. 636 şi urm.
47. E.A. Zucker, *Ibsen: The Master Builder* (Londra, 1929).
48. Citat în Meyer, p. 646.
49. Meyer, pp. 653–654.
50. Scrisorile adresate Emiliei Gardach se găsesc în *Letters and Speeches*, pp. 279–298.
51. Meyer, p. 97.
52. Scrisoare către Magdalene Thoresen, 3 decembrie 1865.
53. Meyer 250–251.
54. Meyer, p. 131–141.
55. Bergliot Ibsen, pp. 61–62.
56. Bergliot Ibsen, pp. 59, 79, 82.
57. Meyer, pp. 280–281, 295–297.
58. Meyer, p. 581.

Capitolul 5
Tolstoi: Fratele mai mare al lui Dumnezeu

1. Citat în George Steiner, *Tolstoy or Dostoievsky* (Londra, 1960).
2. Însemnări de jurnal pentru 12 octombrie, 2–3 noiembrie 1853; 7 iulie 1857; 18 iulie 1853 în Aylmer Maude (ed.), *The Private Diary of Leo Tolstoy 1853–1857* (Londra, 1927), pp. 79–80, 37, 227, 17.
3. Maxim Gorki, *Reminescences of Tolstoy, Chekhov and Andreev* (Londra, 1934), citat în Steiner, p. 125.
4. 19 ianuarie 1898, în *Diary*.
5. Citat în Henry Troyat, *Tolstoy* (trad., Londra, 1968), pp. 133–140.

6. Ilya Tolstoy, *Tolstoy, My Father* (trad., Londra, 1972).
7. Lev Tolstoi, *Adolescența.*
8. Citat în Aylmer Maude, *Life of Tolstoy* (Londra, 1929), p. 69.
9. 3 noiembrie 1853, în *Diary*, p. 79.
10. Maude, *Life*, p. 37.
11. Maude, p. 126.
12. Maude, p. 200; Troyat, p. 194.
13. R.F. Christian, *Tolstoy: A Critical Introduction* (Cambridge, 1956).
14. Edward Crankshaw, *Tolstoy: The Making of a Novelist* (Londra, 1974) este extrem de bine documentată privitor la punctele tari și slabe ale lui Tolstoi ca scriitor.
15. Elizabeth Gunn, *A Daring Coiffeur: Reflections on War and Peace and Anna Karenina* (Londra, 1971).
16. Ambele pasaje sunt citate de Gunn.
17. Citat în Steiner, p. 229.
18. Citat în Crankshaw, p. 66.
19. Însemnări pentru 25 și 27 iulie, 1 august 1857, în *Diary*; a se vedea și Introducere, p. xxiii.
20. *Diary*, pp. 10, 158.
21. *Diary*, pp. 10–16; Crankshaw, p. 128.
22. Troyat, p. 63.
23. Citat în Anne Edwards, *Sonya: The Life of Countess Tolstoy* (Londra, 1981), p. 43.
24. Troyat, p. 212.
25. Citat în Valentin F. Bulgakov, *The Last Year of Leo Tolstoy* (trad., Londra, 1971), pp. 145–146.
26. *Diary*, Introducere, p. xxi.
27. Citat în Ernest J. Simmons, *Leo Tolstoy* (Londra, 1949), pp. 621–622.
28. Scrisoare către N.N. Strakhov, autorul unui articol, „The Feminine Question“, în care îl respingea pe J.S. Mill. Citat în Simmons.
29. Crankshaw, pp. 145–152.
30. Edwards, pp. 77–87; Crankshaw, pp. 196–204; Simmons, p. 270.
31. Edwards, p. 267.
32. Pentru un specimen al manuscrisului original al lui Tolstoi, a se vedea foto în Crankshaw, p. 247.
33. Crankshaw, p. 198.
34. Citat în Troyat, pp. 525–526.
35. Lev Tolstoi, *Recollections.*
36. Troyat, p. 141.

37. Citat în Maude, pp. 250–251.
38. Crankshaw, p. 172.
39. Simmons, p. 400.
40. Moartea fratelui lui Lev, în *Anna Karenina*; refuzul de a participa la înmormântare, în *Război și pace.*
41. Notă datată 16 decembrie 1890.
42. Citat în Troyat, p. 133.
43. Troyat, p. 212.
44. Crankshaw, pp. 237–238.
45. Scrisoare adresată surorii ei, citată în Simmons, p. 429.
46. Simmons, p. 738.
47. Citat în Isaiah Berlin, *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History* (Londra, 1953), p. 6.
48. A se vedea exemplul citat de Berlin: personajul Kutuzov (un personaj real) din *Război și pace* este transformat treptat, pe parcursul reviziurilor succesive, din „omul voluptuos, șiret, bătrân, slab care era ca personaj istoric în simbolul de neuitat al poporului rus cu simplitatea și înțelepciunea intuitivă ce-l caracterizează", adică exact de ceea ce avea Tolstoi nevoie.
49. Simmons, pp. 317–318.
50. Pentru o analiză inteligentă a creștinismului lui Tolstoi, a se vedea Steiner, pp. 260–265.
51. Însemnare de jurnal din august 1898, citată în Steiner, p. 259.
52. Aceste *obiter dicta* provin în mare parte din Introducerea lui George Steiner la Bulgakov, și din textul lui Bulgakov.
53. Simmons, pp. 493 și urm.
54. Însemnare de jurnal datată 17 decembrie 1890. Jurnalele contesei Tolstoi sunt publicate sub titlul *The Diary of Tolstoy's Wife, 1860–1891* (Londra, 1928); *The Countess Tolstoy's Later Diaries, 1891–1897* (Londra, 1929); *The Final Struggle: Being Countess Tolstoy's Diaries for 1910* (Londra, 1936).
55. A se vedea introducerea scrisă de Bulgakov la propria sa carte *The Last Year of Leo Tolstoy*, cu precădere pp. xxiii-xxiv.
56. Bulgakov, p. 162.
57. Bulgakov, pp. 166 și urm., pp. 170–171.
58. Bulgakov, p. 197.

Capitolul 6
„Apele adânci" ale lui Ernest Hemingway

1. A se vedea Edward Wageknecht, *Ralph Waldo Emerson: Portrait of a Balanced Soul* (New York, 1974), capitolul 6, „Politics", pp. 158–201.
2. *Journals and Miscellaneous Notebooks of Ralph Waldo Emerson* (14 vol., Harvard, 1960-) vol. vii, p. 435.
3. Thomas Wentworth Higginson, *Every Saturday*, 18 aprilie 1868.
4. Pentru aceasta a se vedea Joel Porte, *Representative Man: Ralph Waldo Emerson in His Time* (New York, 1979).
5. *Correspondence of Emerson and Carlyle* (New York, 1964), p. 14.
6. Mențiune datând din 25 aprilie 1848, în Joel Porte (ed.), *Emerson in his Journals* (Harvard, 1982), p. 385.
7. Henry James, *The Art of Fiction*, pp. 223–224.
8. *Journals and Misc. Notebooks*, vol. viii, pp. 88–89, 242.
9. *Ibid.*, vol. ix, p. 115.
10. *Ibid.*, vol. vii, p. 544.
11. A se vedea articolul relevant scris de Mary Kupiec Cayton, „The Making of an American Prophet: Emerson, his audience and the rise of the culture industry in nineteenth-century America", *American Historical Review*, iunie 1987.
12. A se vedea Paul Boyer, *Urban Masses and Moral Order in America, 1820–1920* (Harvard, 1978), p. 109.
13. Citat în Wagenknecht, p. 170; cf. Lewis S. Feuer, „Ralph Waldo Emerson's Reference to Karl Marx", *New England Quarterly*, xxxiii (1960).
14. În privința lui Grace Hemingway, vezi Max Westbrook, „Grace under Pressure: Hemingway and the Summer of 1920" in James Nagel (ed.), *Ernest Hemingway: The Writer in Context* (Madison, Wisconsin, 1984), pp. 77 și urm.; familia este descrisă în Marcelline Hemingway Sandford, *At the Hemingways: A Family Portrait* (Boston, 1961).
15. Madeleine Hemingway Miller, *Ernie* (New York, 1975), p. 92. Kenneth S. Lynn, *Hemingway* (New York, 1987), pp. 19–20, afirmă că aceste slujbe religioase zilnice erau ținute numai atunci când familia Hemingway locuia cu bunicul Hall, tatăl lui Grace.
16. Lynn, p. 115.
17. Carlos Baker (ed.), *Ernest Hemingway: Selected Letters, 1917–1961* (New York, 1981), p. 3.

18. În privința religiei lui Hemingway, a se vedea Jeffrey Meyers, *Hemingway: A Biography* (Londra, 1985), pp. 31–32, 178 etc.; Lynn, pp. 70, 249, 312–314 etc.
19. Citat în Lynn, pp. 117–118.
20. Citat în Bernice Kert, *The Hemingway Women* (New York, 1983), p. 27.
21. *Selected Letters*, pp. 663, 670.
22. Lynn, p. 233.
23. Lynn, pp. 234 şi urm.; a se vedea şi B.J. Poli, *Ford Madox and the Transatlantic Review* (Syracuse, 1967), p. 106.
24. Lynn, p. 230.
25. Citat în Meyers, p. 24.
26. Meyers, p. 94.
27. A se vedea *Paris Review*, primăvara 1981.
28. Citat în Meyers, p. 137.
29. William White (ed.), *By-Line: Ernest Hemingway: Selected Articles and Dispatches of Four Decades* (New York, 1967), p. 219.
30. Citat în Meyers, pp. 74–75.
31. *New Yorker*, 29 octombrie 1927.
32. Introducere la o antologie, *Men at War* (New York, 1942).
33. Herbert Matthews, *A World in Revolution* (New York, 1942).
34. Citat în Meyers, p. 426.
35. Citat în Michael S. Reynolds, *Hemingway's Reading 1910–1940* (Princeton, 1981), p. 4.
36. În privința minciunilor lui Hemingway, a se vedea Meyers, pp. 9, 15–16, 27 etc.; Lynn, p. 74 etc.
37. Referitor la acest subiect, a se vedea Michael S. Reynolds, *Hemingway's First War* (Princeton, 1976).
38. Scrisoare către Hadley Hemingway, 31 ianuarie 1938, citată în Lynn, p. 447.
39. John Dos Passos, *Best Times* (New York, 1966), p. 141.
40. *The Green Hills of Africa* (New York, 1935), p. 71.
41. Scrisoare datată 9 februarie 1937, în *Selected Letters*, p. 458; scrisoare către Harry Sylvester, 1 iulie 1938, citată în Meyers, p. 303.
42. A se vedea Hugh Thomas, *The Spanish Civil War (*Londra, ed. din 1982*)*, p. 706 şi nota; Lynn, pp. 448–449; *Selected Letters*, p. 463; Meyers, p. 307.
43. „Fascism as a Lie“, *New Masses*, 22 iunie 1937.
44. Cea mai bună descriere a acestui fapt apare în Meyers, capitolul 18 „Our Man in Havana“, pp. 367–388; a se vedea şi Lynn, pp. 502 şi urm.
45. Spruille Braden, *Diplomats and Demagogues* (New York, 1971).

46. Meyers, p. 370.
47. Jacqueline Tavernier-Courbain, „Ernest Hemingway and Ezra Pound“, în James Nagel (ed.), *Ernest Hemingway: The Writer in Context*, pp. 179 şi urm.
48. Scrisoare către Archibald MacLeish, august 1943, citat în Meyers, p. 514; E. Fuller Tolley, *The Roots of Treason: Ezra Pound and the Secrets of St. Elizabeth's* (Londra, 1984).
49. *A Moveable Feast* (New York, 1964), pp. 208–209. Pentru prima ediţie în limba română a se vedea *Sărbătoarea de neuitat*, traducere de Ema Beniuc (Editura pentru Literatură Universală, 1966).
50. Meyers, pp. 205–206; Ludington Townsend, *John Dos Passos: A Twentieth-Century Odyssey* (New York, 1980).
51. A se vedea Lynn, pp. 38–48.
52. Scrisoare către Arthur Mizener, 2 iunie 1950, în *Selected Letters*, p. 697.
53. Kert, *The Hemingway Women*, p. 170; această lucrare reprezintă sursa primară a informaţiilor despre soţiile şi prietenele lui Hemingway.
54. Citat în Lynn, p. 356.
55. Kert, pp. 296–297.
56. Carlos Baker, *Ernest Hemingway: A Life Story* (New York, 1969), p. 380.
57. Meyers, p. 353.
58. Kert, pp. 391–392.
59. *Selected Letters*, p. 576.
60. Gregory H. Hemingway, *Papa* (Boston, 1976), pp. 91–92.
61. Meyers, p. 416.
62. Citat în Meyers, p. 394.
63. *Selected Letters*, p. 572; Meyers, p. 530.
64. Scrisoarea Martei Gellhorn către Clara Spieghel, 17 mai 1940, citată în Meyers, p. 353.
65. Lynn, pp. 517, 577; Meyers, p. 426.
66. Gregory Hemingway, p. 109; Meyers, p. 447 şi urm.; punctul de vedere al Adrianei apare în cartea de memorii a acesteia, *La Torre Bianca* (Milano, 1980), scrisă înainte ca ea să se sinucidă.
67. Kert, p. 476.
68. Mary Welsh Hemingway, *How It Was* (New York, 1976), p. 602.
69. *By-Line*, p. 473.
70. Mary Welsh Hemingway, p. 607.
71. *Ibid.*, pp. 280–281.
72. Kert, pp. 268 şi urm.
73. Meyers, p. 480; *Selected Letters*, p. 367; Gregory Hemingway, p. 100.
74. Meyers, p. 351.

75. Kathleen Tynan, *The Life of Kenneth Tynan* (Londra, 1987), pp. 164–166.
76. Scrisoare datată 11 noiembrie 1920, citată în Lynn, pp. 127–128.
77. Text publicat în Meyers, Apendice I, pp. 573–575.
78. Pentru o analiză medicală completă a se vedea Lynn, pp. 528–531.
79. C.L. Sulzberger, *A Long Row of Candles* (New York, 1969), p. 612.

Capitolul 7
Bertolt Brecht: O inimă de gheață

1. În cadrul politicii de glasnost a lui Mihail Gorbaciov, în publicațiile comuniste încep să apară mai multe detalii referitoare la viața lui Brecht: a se vedea Werner Mittenzwei, *The Life of Bertolt Brecht* (2 vol., Berlinul de Est, 1987).
2. Cea mai semnificativă relatare despre Brecht este Ronald Hayman, *Bertolt Brecht: A Biography* (Londra, 1983), care informează asupra trecutului și originilor sale, pp. 5 și urm. M-am folosit pe larg și de strălucita lucrare a lui Martin Esslin, *Bertolt Brecht: A Choice of Evils* (Londra, 1959).
3. Bertolt Brecht: *Gesammelte Gedichte*, p. 76.
4. Citat de Serghei Tretiacov în „Bert Brecht“, *International Literature*, Moscova, 1937; cf. poemului său, *Legenda soldatului mort*.
5. Esslin, pp. 8–9.
6. Walter Benjamin, *Understanding Brecht* (trad., Londra, 1973).
7. Esslin, pp. 27–28.
8. Citat în Esslin, p. 22.
9. Ruth Fischer, *Stalin and German Communism* (Harvard, 1948), p. 615; Esslin, cap. 7, „Brecht and the Communists“, pp. 133–176.
10. Citat de Daniel Johneon, „Mac the Typewriter“, *Daily Telegraph*, 10 februarie 1988.
11. Lotte H. Eissner, „Sur le procès de l'Opéra de Quat'Sous“, *Europe* (Paris), ianuarie-februarie 1957.
12. Esslin, pp. 42–43.
13. A se vedea James K. Lyon, *Bertolt Brecht in America* (Princeton, 1980), passim.
14. Referitor la rolul lui Brecht în audierile în fața Congresului, a se vedea Lyon, pp. 326 și urm.
15. Întregul text al intervențiilor lui Brecht apare în *Hearings Regarding the Communist Infiltration in the Motion Picture Industry* (Washington DC, 1947), pp. 491–504.
16. Citat în Esslin, p. 71.
17. Hayman, pp. 337–340.

18. Referitor la Nelhaus şi Bentley, a se vedea Lyon, pp. 152 şi urm.; 205.
19. Esslin, pp. 81–82.
20. Hayman, p. 245.
21. Hayman, p. 225.
22. Citat în Lyon, p. 209.
23. Hayman, pp. 140–141.
24. Lyon, pp. 238–239.
25. *The New York Times*, 2 noiembrie 1958; Lyon, p. 300; Humphrey Carpenter, *W.H. Auden* (Londra, 1981), p. 412.
26. Lyon, pp. 264–265.
27. Esslin, p. 79.
28. Sidney Hook, *Out of Step: An Unquiet Life in the Twentieth Century* (New York, 1987), pp. 492–493.
29. A se vedea *The New Leader*, 30 decembrie 1968, 28 aprilie 1969.
30. Hayman, p. 209.
31. Brecht: *Schriften zur Politik und Gesellschaft*, pp. 111 şi urm.
32. Brecht, *Versuche*, xiii, 147.
33. Citat în Esslin, p. 162.
34. Citat de Daniel Johnson, *The Daily Telegraph*, 10 februarie 1988.
35. *Neues Deutschland*, 22 martie, 19 octombrie 1951, Esslin, pp. 154 şi urm.
36. *Tagesanzeiger* (Zürich), 1 septembrie 1956.
37. *Neues Deutschland*, 23 iunie 1953.
38. A se vedea *Arbeitsjournal*-ul lui Brecht, pentru 20 august 1953.
39. O excelentă abordare a revoltei se găseşte în Hayman, cap. 33, „Whitewashing“, pp. 365–378.
40. *Europe*, ianuarie–februarie 1957.
41. Citat în Esslin, p. 136.

Capitolul 8
Bertrand Russell: Un caz al fleacurilor logice

1. Pentru bibliografie vezi Barry Feinberg şi Ronald Kasrils, *Bertrand Russell's America: His Transatlantic Travels and Writing*, vol. I., 1896–1945 (Londra, 1973).
2. Citat în Rupert Crawshay-Williams, *Russell Remembered* (Oxford, 1970), p. 151.
3. Crawshay-Williams, p. 122.

4. O fotografie a acestei pagini din jurnalul lui Russell este reprodusă în Ronald W. Clark, *Bertrand Russell and his World* (Londra, 1981), p. 13.
5. Deşi schiţa lucrării *The Principles of Mathematics* a fost terminată pe 31 decembrie 1899, lucrarea integrală nu a fost publicată până în 1930; primul volum din *Principia Mathematica* a apărut în 1910, volumele doi şi trei în 1912 şi, respectiv, 1913.
6. *The Philosophy of Leibniz* (Londra, 1900).
7. Anthony Quinton, „Bertrand Russel“, *Dictionary of National Biography, 1961-1970* (Oxford, 1981), p. 905.
8. Norman Malcolm, *Philosophical Review*, ianuarie 1950.
9. Vezi G.H. Hardy, *Bertrand Russell and Trinity* (Cambridge, 1970).
10. Pentru detalii, vezi Hardy.
11. Feinberg şi Kasrils, pp. 60–61.
12. Crawshay-Williams, p. 143.
13. John Dewy şi Horace M. Kallen (editori), *The Bertrand Russell Case* (New York, 1941).
14. Bertrand Russell, *The Autobiography of Bertrand Russell* (3 vol., Londra, 1969), vol. iii, pp. 117–118.
15. Crawshay-Williams, p. 41.
16. *Autobiography*, vol. II, p. 17.
17. „Russian Journal“, intrarea pentru 19 mai 1920; Arhivele Russell, McMaster University, Hamilton, Ontario, citat în Ronald W. Clark, *The Life of Bertrand Russell* (Londra, 1975), pp. 378 şi urm.
18. *International Journal of Ethics*, ianuarie 1915.
19. *Autobiography*, vol. I, p. 126.
20. *Atlantic Monthly*, martie 1915.
21. *Autobiography*, vol. II, p. 17.
22. Citat în Feinberg şi Kasrils, vol. I, p. 73.
23. Concepţiile lui Russell sunt prezentate în detaliu în Clark, cap. 19, „Towards a Short War with Russia?“, pp. 517–530.
24. Scrisoare către Gamel Brenan, 1 septembrie 1945, citată în Clark, p. 520.
25. 5 mai 1948, Arhivele Russell; citat în Clark, pp. 523–524.
26. *Nineteenth Century and After*, ianuarie 1949.
27. *World Horizon*, martie 1950.
28. Citat în Sidney Hook, *Out of Step: An Unquiet Life in the Twentieth Century* (New York, 1987), p. 364.
29. Vezi *The Nation*, 17 şi 29 octombrie 1953.
30. Crawshay-Williams, p. 29.
31. Schimbul a fost tipărit în *The Listener,* 19 martie 1959.
32. *The Listener*, 28 mai 1959.

33. *Autobiography*, vol. III, pp. 17–18.
34. Republicat în Edward Hyams (ed.), *New Statesman: An Anthology* (Londra, 1963), pp. 245–249.
35. Privitor la circumstanţele corespondenţei Russell–Hruşciov–Dulles, vezi Edward Hyams, *The New Statesman: The History of the First Fifty Years, 1913–1963* (Londra, 1963), pp. 288–292.
36. Crawshay-Williams, pp. 106–109.
37. Versiunea Collins figurează în L. John Collins, *Faith Under Fire* (Londra, 1966); versiunea lui Russell apare în Ralph Schoenman (ed.), *Bertrand Russell: Philosopher of the Century* (Londra, 1967). Vezi şi Clark, pp. 574 şi urm.; Cristopher Driver, *The Disarmers: A Study in Protest* (Londra, 1964).
38. Bertrand Russell, „Voltaire's Influence on Me", *Studies on Voltaire*, VI (Musée Voltaire, Geneva, 1958).
39. Citat în Clark, pp. 586 şi urm.
40. Citat în Crawshay-Williams.
41. Crawshay-Williams, pp. 22–23.
42. *Autobiography*, vol. I, p. 16.
43. Feinberg şi Kasrils, vol. I, p. 22.
44. Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism* (Londra, 1920).
45. *Daily Herald*, 16 decembrie 1921; *The New Republic*, 15 şi 22 martie 1922; *Prospects of Industrial Civilisation* (Londra, 1923).
46. Crawshay-Williams, p. 58.
47. Clark, pp. 627–628.
48. *Autobiography*, vol. I., p. 63.
49. *The Manchester Guardian*, 31 octombrie 1951.
50. Citat în Clark, p. 592. Clark consideră că această afirmaţie este opera lui Schoenman, Russell scriind iniţial „omenirea se află în această seară în faţa unei crize grave". Însă expresia îmi pare extrem de caracteristică lui Russell într-una din stările lui de exaltare extremă.
51. Citat în *Time*, 16 februarie 1970.
52. Crawshay-Williams, p. 17; *ibid.*, p. 23; Feinberg şi Kasrils, p. 118; scrisoare căte dra R.G. Brooks, 5 mai 1930; *Manners and Morals* (Londra, 1929).
53. „Companionate Marriage", conferinţă ţinută în New York City, în 3 decembrie 1927, citată în Feinberg şi Kasrils, p. 106.
54. *Autobiography*, vol. I, p. 206.
55. Citat în Clark, p. 302.
56. Scrisoare datată 29 septembrie 1918, în Arhivele Russell, citată în Clark.
57. *Autobiography*, vol. I, p. 206.
58. *Autobiography*, vol. II, p. 26.

59. Dora către Rachel Brooks, 12 mai 1922, Arhivele Russell, citată în Clark, p. 397.
60. Dora Russell, *The Tamarisk Tree: My Life for Liberty and Love* (Londra, 1975), p. 54.
61. Intrare datată 16 februarie 1922, în Margaret Cole (ed.), *Beatrice Webb's Diary 1912–1924* (Londra, 1952); Dora Russell, p. 53.
62. *The New York Times*, 30 septembrie 1927.
63. *Autobiography*, vol. II, p. 192.
64. Dora Russell, p. 198.
65. Dora Russell, pp. 243–245.
66. Dora Russell, p. 279.
67. Citat în Clark, p. 446.
68. Dora Russell, p. 286.
69. *Autobiography*, vol. III, p. 16.
70. Scrisoare datată 11 octombrie 1911, citată în Clark, p. 142.
71. Hook, p. 208.
72. Peter Ackroyd, *T.S. Eliot* (Londra, 1984), pp. 66–67, 84; Robert H. Bell, „Bertrand Russell and the Eliots", *The American Scholar*, vara 1983.
73. Hook, p. 363.
74. Citat în *Time*, 16 februarie 1970.
75. Dora Russell, p. 291.
76. *Autobiography*, vol. II, p. 190.
77. Ralph Schoenman, „Bertrand Russell and the Peace Movement", în George Nakhnokian (ed.), *Bertrand Russell's Philosophy* (Londra, 1974).
78. Hook, p. 307.
79. Clark, p. 584.
80. Citat în Clark, p. 612.
81. Afirmația, publicată în *New Statesman* după moartea lui Russell, figurează ca anexă în Clark, pp. 640–651.
82. *Autobiography*, vol. II, p. 19.
83. Crawshay-Williams, pp. 127–128.
84. Clark, p. 610.
85. Clark, pp. 620–622.
86. *Autobiography*, vol. II, pp. 159–160.
87. Hardy, p. 47.
88. *Autobiography*, vol. II, p. 34.
89. Crawshay-Williams, p. 41.

Capitolul 9
Jean-Paul Sartre: „Un ghemotoc de blană şi cerneală"

1. Annie Cohen-Solal, *Sartre: A Life* (trad., Londra, 1987), p. 113.
2. Sartre, *Words* (trans., Londra, 1964), pp. 16–17; *Cuvintele* (traducere în limba română de T. Dumitru, Editura pentru Literatură Universală, 1965), pp. 3–34.
3. *Words*, pp. 21–23; *Cuvintele*, pp. 41–43.
4. *Words*, p. 73; *Cuvintele*, p. 109.
5. Citat în Cohen-Solal, p. 40.
6. Sartre, *War Diaries: Notebook for a Phoney War, November 1939 – March 1940* (trad., Londra, 1984), p. 281.
7. Cohen-Solal, p. 67.
8. Cohen-Solal, pp. 79–80.
9. Articol din 1945, retipărit în *Situations* (Londra, 1965).
10. Ernst Jünger, *Premier journal parisien 1941–1943* (Paris, 1980).
11. Simone de Beauvoir, *The Prime of Life* (trad., Londra, 1962), p. 384. Citatul din Malraux provine din Herbert Lottman, *Camus* (Londra, ed. din 1981).
12. Cohen-Solal, pp. 166–169. Textul a dispărut.
13. Citate din interviuri din Cohen-Solal, pp. 176 şi urm.
14. De Beauvoir, *The Prime of Life*, p. 419.
15. *Lettres au Castor et à quelques autres* (2 vol., Paris, 1983).
16. *L'Etre et le néant* (Paris, 1943); *Being and Nothingness* (trad., Londra, 1956, 1966).
17. Guillaume Ganotaux, *L'Age d'or de Saint-Germain-des-Prés* (Paris, 1965).
18. Sartre, *L'Existentialisme est un humanisme* (Paris, 1946); *Existentialism and Humanism* (Londra, 1963). *Existenţialismul este un umanism* (traducere de Viorica Ştir, ed. George Coşbuc, Bistriţa-Năsăud, 1994).
19. *Les Temps modernes*, 1 septembrie 1945.
20. A se vedea Cohen-Solal, pp. 252–253. Referitor la momentul Picasso, a se vedea Jacques Dumaine, *Quai d'Orsay 1945–1951* (trad., Londra, 1958), p. 13.
21. *Samedi Soir*, 3 octombrie 1945.
22. Christine Cronan, *Petit Catechisme de l'existentialisme pour les profanes* (Paris, 1946).
23. Herbert Lottman, „Splendours and Miseries of the Literary Café, *Saturday Review*, 13 martie 1945; şi, de acelaşi autor, „After Bloomsbury and Greenwich Village, Saint-Germain-des-Prés", *The New York Times Book Review*, 4 iunie 1967.

24. Pentru o listă a lor a se vedea Cohen-Solal, pp. 279–280.
25. Lottman, *Camus*, p. 369.
26. Claude Francis şi Fernande Gontier, *Simone de Beauvoir* (trad., Londra, 1987), pp. xiv, 6, 25 şi urm.
27. *Ibid.*, p. 25.
28. Cohen-Solal, pp. 74–75.
29. Tradusă în engleză cu titlul *The Second Sex* (Londra, 1953).
30. Citat în Cohen-Solal, p. 76.
31. *War Diaries*, pp. 281–282.
32. *War Diaries*, p. 325; Francis şi Gontier, pp. 98–100.
33. Francis şi Gontier, p. 1, nota.
34. *War Diaries*, p. 183.
35. Citat în Francis şi Gontier, pp. 236–237.
36. *Lettres au Castor*, vol. I, pp. 214–215.
37. *L'Invitée* (Paris, 1943); *She Came to Stay* (Cleveland, 1954).
38. De Beauvoir, *The Prime of Life*, pp. 205, 193.
39. Citat în Cohen-Solal, p. 213.
40. Francis şi Gontier, pp. 197–200.
41. John Weightman în *The New York Review of Books*, 13 august 1987.
42. Francis şi Gontier, p. xiii.
43. Cohen-Solal, pp. 373 şi urm.
44. Cohen-Solal, p. 466.
45. Simone de Beauvoir, *La Force des choses* (Paris, 1963); Lottman, *Camus*, p. 404.
46. *Les Temps modernes*, august 1952. Referitor la certuri, a se vedea Lottman, *Camus*, cap. 37, pp. 495 şi urm. Atacul lui Sartre este reeditat în *Situations*, pp. 72–112.
47. Jean Kanapa, *L'Existentialisme n'est pas un humanisme* (Paris, 1947), p. 61.
48. Citat în Cohen-Solal, p. 303.
49. *Le Figaro,* 25 aprilie 1949.
50. *Saint Genet, Comedien et Martyr* (Paris, 1952), trad. New York, 1963, 1983.
51. Sartre a scris o cărticică despre primul, *L'Affaire Henri Martin* (Paris, 1953).
52. *Libération,* 15–20 iulie 1954.
53. Citat în Walter Laqueur şi G.L. Mosse, *Literature and Politics in the Twentieth Century* (New York, 1967), p. 25.
54. *Les Lettres françaises*, 1–8 ianuarie 1953; *Le Monde*, 25 septembrie 1954.
55. *Libération,* 15–20 iulie 1954.
56. *Situations X* (Paris, 1976), p. 220.

57. Reportaj în *Paris Jour*, 2 octombrie 1960.
58. „Madame Gulliver en Amerique“ în Mary McCarthy, *On the Contrary* (New York, 1962), pp. 24–31.
59. Interviu din *France Observateur*, 1 februarie 1962.
60. David Caute, *Sixty-Eight: The Year of the Barricades* (Londra, 1988), pp. 95–96, 204.
61. Cohen-Solal, pp. 459–460; Francis şi Gontier, pp. 327 şi urm.
62. *Nouvel Observateur*, 19 şi 26 iunie 1968.
63. Cohen-Solal, p. 463.
64. *L'Aurore*, 22 octombrie 1970.
65. Scrisoare adresată lui de Beauvoir, 20 martie 1940.
66. Manuscris nepublicat, 1954, aflat în prezent la Biblioteca Națională a Franței, citat în Cohen-Solal, pp. 356–357.
67. James Boswell, *Life of Dr. Johnson*, ediție Everyman (Londra, 1906), vol. ii, p. 326.
68. John Huston, *An Open Book* (Londra, 1981), p. 295.
69. Cohen-Solal, pp. 388–389.
70. Francis şi Gontier, pp. 173–174.
71. *War Diaries*, pp. 297–298.
72. Jean Cau, *Croquis de Memoire* (Paris, 1985).
73. Mary Welsh Hemingway, *How It Was* (New York, 1976), pp. 280–281.
74. Cohen-Solal, p. 377.
75. De exemplu, 3 numere din *Nouvel Observateur*, martie 1980, în ajunul morții lui Sartre.

Capitolul 10
Dispariția rațiunii

1. Citat în David Pryce-Jones, *Cyril Connolly: Diaries and Memoir* (Londra, 1983), p. 292.
2. Eseul lui Orwell, „Such, Such Were the Joys“ a fost publicat pentru prima dată în *Partisan Review*, septembrie–octombrie 1952; republicat în George Orwell, *Collected Essays, Journalism and Letters* (4 vol., Harmondsworth, ed. din 1978), vol. iv, pp. 379–422. Relatarea lui Connolly se găseşte în *Enemies of Promise* (Londra, 1938).
3. Gow a făcut această acuzație într-o scrisoare din 1967, adresată ziarului *The Sunday Times*; citată în Pryce-Jones.
4. Ambele reeditate în Orwell, *Collected Essays*.
5. Orwell, *Collected Essays*, vol. i, p. 106.
6. Orwell, *The Road to Wigan Pier* (Londra, 1937), p. 149.

7. Orwell, *Homage to Catalonia* (Londra, 1938), p. 102. Pentru traducerea în limba română a se vedea Orwell, *Omagiu Cataloniei* (Ed. Univers, 1997), p. 69.
8. Citat în Pryce-Jones, p. 282.
9. Orwell, *Collected Essays*, vol. i, p. 269.
10. Orwell, *Collected Essays,* vol. iv, p. 503.
11. Mary McCarthy, *The Writing on the Wall and Other Literary Essays* (Londra, 1970), pp. 153–171.
12. Orwell, *Collected Essays* (ed. din 1970), vol. iv, pp. 248–249.
13. Michael Davie (ed.), *The Diaries of Evelyn Waugh* (Londra, 1976), p. 633.
14. Mark Amory (ed.), *The Letters of Evelyn Waugh* (Londra, 1980), p. 302.
15. Evelyn Waugh, Introduction to T.A. MacInerny, *The Private Man* (New York, 1962).
16. Simpozion pre-electoral, *The Spectator,* 2 octombrie 1959.
17. Evelyn Waugh, cronică la *The Enemies of Promise*, *The Tablet,* 3 decembrie 1938; reeditat în Donat Gallagher (ed.), *Evelyn Waugh: A Little Order: A Selection from his Journalism* (Londra, 1977), pp. 125–127.
18. Aceste adnotări sunt analizate în articolul lui Alan Bell, „Waugh Drops the Pilot", *The Spectator*, 7 martie 1987.
19. *Tablet*, 3 decembrie 1939.
20. „The Joker in the Pack", *New Statesman*, 13 martie 1954.
21. Citat în Pryce-Jones, p. 29.
22. Citat în Pryce-Jones, p. 40.
23. Pryce-Jones, pp. 131, 133, 246.
24. Cyril Connolly, „Some Memories", în Stephen Spender (ed.), *W.H. Auden: A Tribute* (Londra, 1975), p. 70.
25. „London Diary", *New Statesman*, 16 ianuarie 1937.
26. „London Diary", *New Statesman*, 6 martie 1937.
27. Emisiune transmisă în 1943, făcând parte din serialul lui Orwell *Talking to India*; citat în Pryce-Jones.
28. „Comment", *Horizon*, iunie 1946.
29. *The Tablet*, 27 iunie 1946; republicat în Gallagher, pp. 127–131.
30. Aceasta este versiunea (mai există și altele) dată de John Lehmann în *Dictionary of National Biography, 1971–1980* (Oxford, 1986), pp. 170–171.
31. *New Statesman*, 13 martie 1954.
32. Leon Edel (ed.), *Edmund Wilson: The Fifties* (New York, 1986), pp. 372 și urm.
33. Barbara Skelton, *Tears Before Bedtime* (Londra, 1987), pp. 95–96, 114–115.

34. Într-un interviu datând din 1971, citat în Paul Hollander: *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928–1978* (Oxford, 1981); a se vedea şi Maurice Cranston, „Sartre and Violence“, *Encounter*, iulie 1967.
35. Michael V. Steinberg, *Sabres and Brownshirts: The German Students' Path to National Socialism 1918–1935* (Chicago, 1937).
36. Humphrey Carpenter, *W.H. Auden* (Londra, 1981), pp. 217–219.
37. Edward Hyams, *The New Statesman: The History of the First Fifty Years, 1913–1963* (Londra, 1963), pp. 282–284.
38. Referitor la faptele concrete legate de trecutul, originile şi cariera lui Mailer, a se vedea Hillary Mills, *Mailer: A Biography* (New York, 1982).
39. *Atlantic Monthly*, iulie 1971.
40. Mills, pp. 109–110.
41. Norman Podhoretz, *Doings and Undoings* (New York, 1959), p. 157.
42. Întregul episod al înjunghierii este descris pe larg în Mill, cap. X, pp. 215 şi urm.
43. Discursul lui Mailer este reluat în cartea sa *Cannibals and Christians* (*Collected Pieces*, New York, 1966), pp. 84–90.
44. Jack Newfield în *The Village Voice*, 30 mai 1968; citat în Mills.
45. Mills, pp. 418–419.
46. Kathleen Tynan, *The Life of Kenneth Tynan* (Londra, 1987).
47. Tynan, pp. 46–47.
48. A se vedea Ronald Bryden, *London Review of Books*, 10 decembrie 1987.
49. *Declaration* (Londra, 1957).
50. Pentru relatarea (cenzurată) a lui Agat privind relaţia lor, a se vedea Agat, *Ego 8* (Londra, 1947), pp. 172 şi urm.
51. Tynan, p. 32.
52. Tynan, p. 76.
53. Tynan, p. 212.
54. Tynan, pp. 327, 333.
55. Tynan, p. 333.
56. Shakespeare, *Sonnets*, 129.
57. Pentru o relatare a ascensiunii lui Fassbinder şi pentru multe alte detalii stranii, a se vedea Robert Katz şi Peter Berling, *Love is Colder than Death: The Life and Times of Reiner Werner Fassbinder* (Londra, 1987).
58. Katz şi Berling, Introducere, p. xiv.
59. Katz şi Berling, p. 19.
60. Katz şi Berling, pp. 33–34, 125.
61. Citat în Katz şi Berling, p. 5.

62. Fern Marja Eckman, *The Furious Passage of James Baldwin* (Londra, 1968); a se vedea şi necrologurile din *The New York Times*, *The Washington Post, Guardian*, *The Daily Telegraph* şi Bryant Rollings, *The Boston Globe*, 14–21 aprilie 1963.
63. Citat în Eckman, pp. 63–64.
64. „The Harlem Ghetto“, *Commentary*, februarie 1948.
65. A se vedea, de exemplu, cele din antologia sa *Notes of a Native Son* (New York, 1963).
66. Norman Podhoretz, *Breaking Ranks: A Political Memoir* (New York, 1979), pp. 121 şi urm.
67. A se vedea „Alas, Poor Richard!“ în antologia scrierilor lui Baldwin *Nobody Knows My Name* (New York, 1961).
68. A se vedea romanul autobiografic al lui Baldwin *Go Tell It on the Mountain* (Londra, 1954), „East River, Downtown“ în *Nobody Knows My Name* şi eseul său din John Handrick Clark (ed.), *Harlem: A Community in Transition* (New York, 1964).
69. Citat în Eckman, p. 65.
70. „Fifth Avenue Uptown: A Letter from Harlem“, *Esquire*, iunie 1960.
71. Eckman, p. 163.
72. „Letter from a Region of My Mind“, *The New Yorker*, 17 noiembrie 1962.
73. Bertrand Russell, *Human Knowledge: Its Scope and Limits* (Londra, 1948).
74. A se vedea S.P. Stitch (ed.), *Innate Ideas* (California, 1975).
75. A se vedea *Cartezian Linguistic* (New York, 1966) şi *Reflections on language* (Londra, 1976) de Chomsky. O analiză relevantă a teoriei limbajului şi a teoriei cunoaşterii elaborate de Chomsky, cât şi a concluziilor politice pe care acesta le trage din lucrările mai sus-menţionate, a se vedea Geoffrey Sampson, *Liberty and Language* (Oxford, 1979). În acelaşi sens a se vedea şi *Cunoaşterea limbii* (traducere în limba română, Editura ştiinţifică, 1996).
76. Noam Chomsky, *Problems of Knowledge and Freedom: The Russell Lectures* (Londra, 1972).
77. Noam Chomsky, *For Reasons of State* (New York, 1973), p. 184.
78. Noam Chomsky, *American Power and the New Mandarins* (New York, 1969), pp. 47–49.
79. Contribuţia lui Noam Chomsky la controversa Pol Pot apare răspândită în multe surse, adesea în publicaţii obscure. A se vedea antologia sa *Towards a New Cold War* (New York, 1982), pp. 183, 213, 382 nota 73 etc. A se vedea şi Elizabeth Becker, *When the War Was Over* (New York, 1987).

Indice

Cuprins

Cine sunt intelectualii? Ce reprezintă ei dincolo de imaginea onorabilă pe care o oferă lumii? Sunt oare cei mai potriviți să conducă destinele omenirii, dând sfaturi de la înălțimea unei moralități impecabile, acordând indulgențe cu bunăvoință papală sau sancționând greşelile cu luciditatea celor care contemplă dezastrele istoriei dintr-un birou? Cât respect au pentru adevăr? Ce atitudine au față de bani? Cum se comportă în familie şi cât sunt de loiali față de prieteni?

Paul Johnson răspunde acestor întrebări analizând câteva cazuri concrete – Rousseau, Shelley, Marx, Ibsen, Tolstoi, Hemingway, Brecht, Russell, Sartre – şi încercând să vadă în ce măsură viața particulară a acestor celebre personaje se potriveşte cu principiile pe care le-au exprimat public.

critică • studii literare • filologie • lingvistică
studii clasice • filozofie • jurnalism • comunicare
mentalități • **eseu** • idei • politologie • religie
teologie • mitologie • spiritualitate • sociologie
antropologie • psihologie • istoria ideilor

ISBN: 978-973-50-2629-5

